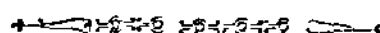
નંદનવનનો નાશ.

લખનાર

છગનલાલ નારાયણભાઈ મેશ્રી.

મુંબઇ:

"ગુજરાતી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

ઈ સ ૧૯૦૭ શાકે ૧૮૨૯

કિંમત રૂ. ૨.

પ્રસ્તાવના.

ભારતવર્ષની સ્થિતિનુ પરિવર્તન દર્શાવનારી આ વાર્તા બંગાળી ભાષામાં ચંડી ચરણસેનને હાથે લખાયલી 'શું આ જ તે રામની અયોધ્યા' એ નામની નવલ કથાનું મિશ્ર રૂપાંતર છે. આ નવલ કથામા અયોધ્યાના બાદશાહ નસિરૂદ્દીન હૈદરના રાજ્યકાળનુ સંપૂર્ણ ચિત્ર દર્શાવવા માટે, Private life of an Eastern King (પૂર્વ દેશના એક બાદશાહનું આંતર જીવન) એ નામનાં નસિરૂદ્દીન હૈદરની પરિષદના એક સભ્યે ૧૮૫૫ માં ઇંગ્લિડમા છપાવેલા પુસ્તકનુ ઉમેરણ કરવામા આવ્યુ છે, તથા મીસીસી મીરઝા હુસનઅલ્લી નામની એક ઇંગ્રેજ લેડીએ રચેલા "Observations on the Mussalmans of India" (ભરતખણ્ડ મુસલમાની જીંદગીનુ અવલોકન), એ નામના ગ્રંથની સહાયતા લેવામા આવી છે. નસિરૂદ્દીન હૈદરની દરબારનાં એક ઇંગ્રેજ મુસાહેબે નસિરૂદ્દીન હૈદરના આંતરજીવનના રહસ્યનો જે વૃત્તાંત લખ્યો છે, તેમાં પોતાનુ નામ આપ્યુ નથી. તથાપિ એમ કહેવામાં આવે છે કે તે નસિરૂદ્દીનની લાઇબ્રેરીનો લાઇબ્રેરીયન અને પરિષદવર્ગમાંનો એક હતો. તેણે આ મોજીલા શોખીલા અને ભોળા અને હૈયાફુટા બાદશાહનું ચરિત્ર એવી તો બારીકીથી આળેખ્યુ છે કે જે ખરેખર તે બાદશાહના રાજ્યકાળની સ્થિતિનુ યથાર્થ દર્શન કરાવે છે. મીસીસ હુસનઅલ્લીએ રચેલા ગ્રંથમાં બાદશાહી હરમનું, બેગમોની તેહેનાતમાં રહેનારી દાઇઓ, મામાઓ, મેહરીઓ, લોંડીઓ, ખોજાઓ, બેગમોના પોશાક, રીતિ, નીતિ, પ્રીતિ, તેઓનો કારભાર, તેઓનુ અસબાબ, એ સર્વનું બહુ જ સારી રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યુ છે મીરઝા હુસનઅલ્લી લખનૌના દરબારનો એક મુંસાહેબ હતો. તે ઉક્ત અગ્રેજ મેમને ઇંગ્લંડથી પરણી લાવ્યો હતો. આ મેમ સાહેબે બાર વર્ષ સૂધી મીર હુસનઅલ્લી સાથે ઘરસસાર માંડ્યો હતો. એ બાર વર્ષ દરમીયાન મુસલમાન જીંદગીનું તેણે ઘણું જ બારીકીથી અવલોકન કર્યુ હતુ અને જ્યારે બ્રીટીશ પ્રજા હિંદુસ્તાનની ઘણીખરી બાબતથી અજ્ઞાત હતી ત્યારે, નવાબો, બાદશાહો, રાજા રાણા વગેરેનું જે વર્ણન ઇંગ્લંડની પ્રજા સમક્ષ નિવેદન કર્યુ હતુ, તે હોંસેહોંસે વંચાયુ હતું. એ ત્રણ ગ્રંથો ઉપરાંત મી૦ મીલના ઇતિહાસને પણ આ ગ્રથ આભારી છે.

લખનૌના બાદશાહો પૂર્વકાળમાં દીલ્લીના મોગલ બાદશાહોના વજીર હતા. પાછળથી અયોધ્યાના માલીક થઇ પડ્યા. તેઓ નવાબ વજીરના વંશથી ઓળખાયા છે. એ ગાદીપર સાદતઅલ્લી આવ્યો. તેણે પોતાની પ્રજાની

છતાં, તેને પસંદગી આપી હતી. રાજકાર્યમાં દક્ષ, પ્રપંચ નીતિનો જાણનાર, ચોર ને શાહને પીછાણનાર, તેના પિતાનો માનીતો વઝીર, મેહેદીઅલ્લી હુકીમ, તેના વઝીર પદે નિમાયો. બે વર્ષ દરમીયાન તેણે રાજ્ય સુધારણા માટે એટલો તો ભારે પ્રયત્ન કીધો હતો કે, અયોધ્યાની પ્રજા આબાદીએ પહોંચી હતી. મી૦ શોરના લખવા પ્રમાણે અયોધ્યા સુખશાંતિ ભોગવતું હતું, પ્રજા આબાદ હતી, પ્રદેશ લીલોકુંજાર હતો, પણ રોશન-ઉ-દૌલા નામના એક કપટબાજ દરબારી અને એક ઇંગ્રેજ હજામના હાથનું નસિરૂદ્દીન રમકડું થઇ પડેલો હોવાથી, ને તેમનાં કાર્યને રેસીડેન્સીના અધિકારો તરફથી ઉત્તેજન મળવાથી, મેહેદીઅલ્લીને વઝીરાત છોડવી પડી અને ત્યારથી જ અયોધ્યાની દુર્દશાનો પ્રારંભ થયો–તે એવો તો થયો કે, આખરે થોડા જ કાળમાં ડેલહૌસીએ અયોધ્યાને સ્વાહા કરી દીધું. મેહેદીઅલ્લી રાજ્યનું હિત ઇચ્છનારો વઝીર હતો નસિરૂદ્દીનની બેવકુફીને ટાંકવા માટે તેણે લાખો રૂપિયા ઇંગ્રેજ અધિકારીઓને ખવરાવી દીધા હશે, તેથી લખનૌના મૂર્ખ દરબારીઓએ, નસિરૂદ્દીનને ભભેરીને ભૂત કીધો ને મેહેદીઅલ્લીને વઝીરાત છોડીને નાશી જવું પડયું. એ સમયની લખનૌની અવસ્થા કેવી હતી, તે "મુફસીલ અખબાર" નામના પત્રમાં, ૧૮૩૩ માં, મેહેદીઅલ્લીએ લખેલા કાગળપરથી વાંચનારના લક્ષ્યમાં સહજ આવશે.

"જાહેર મતને અરજ કરતાં મારે જણાવવું જોઇએ કે, મને પોતાને ન્યાય આપવાની મારી ઇચ્છા છે, અને કોઇના પણ ચારિત્ર્ય વિરુદ્ધ અનુમાન બાંધવાની મારી કોઇ પણ ઇચ્છા હોય, તેની હું ના પાડું છું. જે સત્ય વાત અત્ર જણાવી છે તે જ તેમને વિષે બસ છે, અને લખનૌ દરબારનાં કેટલાંક સ્વાર્થી મનુષ્યોના કાવાદાવાથી મને જે અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે, તે ખુલ્લી રીતે બતાવું છે

"મારી જીંદગીનો બાકીનો ભાગ શાંતિમાં ગુજારવાની આશામાં જ્યારે હું ફરુકાબાદમાં વિવિક્ત સેવન ભોગવતો હતો, ત્યારે અઉદના બાદશાહ તરફથી મને બે ફરમાનો મળ્યાં. પહેલા ફરમાનમાં એવું જણાવ્યું હતું કે, રાજાના કહેવાથી, હું ઓદ્દો કબુલ રાખું તે મંજુર કરવાને, મી૦ મેડોક (રેસીડંટ) અંગ્રેજ સરકારને અરજ કરી હતી. લગભગ બાર વરસ સુધી ફતેહગઢ ખાતે રહેવાથી, હું મને પોતાને માનવંત કંપનીની પ્રજા સમજતો હતો, અને તેથી બાદશાહનુ મારા તરફ આવેલુ ફરમાન, સરકારની જાણ માટે, મોકલવાની મારી ફરજ છે, એવુ મેં ધાર્યું મેં તરત જ ઉપલાં ફરમાનની એક નકલ મી૦ સેક્રેટરી સ્ટરલીંગને મોકલી આપી, જેણે રવૈયા મુજબ નામદાર બાદશાહના દરબાર ખાતે રહેતા રેસીડન્ટપર તે જ નકલ મોકલી આપી.

પરંતુ મારા પૂર્વાધિકારીઓની પેઠે તેમાંથી લાભ મેળવવાની ઇચ્છાથી હું તેમ કરતો નહતો. તે સાબીત કરવાને જે લેકો એ ખાતામાં પહેલાં હતાં તેમને મેં નોકરીમાં ચાલુ રાખવા દીધાં હતાં; બાલકીશન અને મૂળરામના હાથમાંથી સર્વ કાગળો અને જાહેર ઉઘરાત તથા મહેસુલને લગતાં સર્વ ખતપત્રો પસાર થતાં હતાં, અને મને મારા ઓદ્દાપરથી ખસેડવામાં આવ્યો ત્યાં સૂધી મેં તે નીતિ ચાલુ રાખી હતી.

"મારી પછી આવેલા અધિકારીઓ શેશન–ઉદ–દૌલા અને મુઝફ્ફર અલીખાંના હુકમથી, દીવાની કચેરી અને તેનો રસાલો (મારા કારભારના વખતમાં થયલા સાથે) છેલ્લાં બે વરસમાં થયેલી મહેસુલની ઉઘરાતના ચોપડાંઓ સુદ્ધાં, શેશન–ઉદ–દૌલાને સોંપી દેવામાં આવ્યાં. મારી વઝીરાતના સમયમાં એક રૂપિઆની પણ ઉચાપત થઇ હોય તે નાસાબીત કરવાને હું કોઇની પણ સામા ઉતરવા તૈયાર છું. હું ખરેખર મારાં અંતઃકરણપર હાથ મુકી ખુદાના શપત ખાઇ સત્ય કહી શકું કે, ખુદાવિન્દ અને રાજ્યની સેવા બજાવવાના બીલકુલ બીનસ્વાર્થ વિચારોથી જ મારો સર્વ કારભાર ચલાવવામાં આવ્યો હતો. મારા કારભારના બે વરસની મુદતમાં જે કંઇ પૈસા મેં લશ્કરને, મુખ્ય અધિકારીઓને અને રાજકુટુમ્બને આપ્યા તે સર્વ કપ્તાન ફતેહઅલી અને તેના મુત્સદ્દીઓના હાથે અપાયા હતા; અને હું સત્ય જણાવું છું કે, આ રસ્તા સિવાય બીજા કોઇ પણ મારફતે જાહેરમા હોય, એવા કોઇ પણ પૈસાના કામકાજમાં યત્કિંચિત્ પણ મેં પોતે અથવા મારા અનુયાયીઓએ ભાગ લીધો નહતો; અને આ વાત કપ્તાનની કચેરીના ચોપડાઓ તપાસવાથી સહેલાઇથી માલમ પડી આવશે.

"ખુદાવિન્દના મહાલની સ્ત્રીઓના નીભાવ માટે જે જાગીરો જપત થઇ હતી તે જાગીરો પંચકોશીની જાગીર સાથે આમીલ (ઉઘરાતદારો) ને, (અમાનીમાં) એટલે સીધી રીતે ઉઘરાવવાને, સોંપી દીધી હતી; અને મારા કારભારના સમયમાં તેમાંથી થયલી સર્વ વસુલાત, હકદાર પક્ષોને નિયમિત આપવામાં આવી હતી અને પહોંચ ઉપર તેમની સહી લેવામાં આવી હતી

"મારી વર્તણુકના આ ભાગનો જવાબ આપતાં મારે જણાવવુ જરૂરનું છે કે, ઓદ્દાનો અખત્યાર મારા હાથમાં મેં લીધો તે પહેલા આ વિભાગો, મહાલની બેગમો, વ્યક્તિઓને ઇજારે આપી દેતી હતી અને તેઓ કમનસીબ ખેડુતોપર અતિ સખતાઈ અને જુલમનાં ભયંકર કાર્યો કરી, તેમનાપર મૂકવામાં આવેલા વિશ્વાસનો ભંગ કરતા હતા. અમાનીએ (સીધી રીતે ઉઘરાવવાને) દેશના આ ભાગો સોંપી દેવામાં મેં જે પગલાં

ODMAN'S COUGH ELIXIR.

ઓડમેન્સ (રજીસ્ટરડ)

કફ એલીકઝીર

ઉધરસ, દમ, ખાંસી માટે અકશીર ઇલાજ

ફેફસાંના અને ગળાંનાં દરદો જેવાં કે ઉધરસ, દમ, ખાસી અવાજ બેસી જવો, છાતીમાંથી લોહી પડવું, શરદી અથવા ગરમીનો ઠાંસો વગેરે દરદોને તરત આરામ કરે છે. આ દવા ફક્ત બે ત્રણ ભાગ પીવાથી ગમે તેવી ખાંસી નરમ પડી જાય છે. એમાં કોઇ પણ જાતની ઝેરી દવા આવેલી ન હોવાથી નાનાં બચ્ચાંને તેમ જ વૃદ્ધ માણસને પણ આપી શકાય છે.

ઘણી વખત ખાંસી એટલી તો સખત હોય છે કે ઘણા ઉપચારો કરવાથી પણ મટતી નથી અને તેવી સખત ખાંસીથી દરદીને તેમજ આસપાસનાઓને ઘણોજ કંટાળો ઉપજે છે. તે વખતે ઓડમેન્સ કફ એલીકીઝરના બે ત્રણ ભાગ પીવાથી ગમે તેવી સખત ખાંસીને ચમત્કારીક રીતે આરામ પમાડે છે. આ દવાની બાટલી કુટુંબી ઘરોમાં રાખવી જોઈએ. કી. બા ૧) ના રૂ ૧-૪-૦વી. પી. ખ ૧ જુદો

ટ્રેઝો રેમેડી કું૦ લંડન.

ટ્રેઝો ટેબલેટસ યાને

માથાના દુખારા માટે ટ્રેઝોની ટીકડીઓ.

ગમે તેવો માથાંનો સખત દુખારો, આધાશીશી, મસ્તક શૂળ, સરદી અથવા ગરમીથી થતો માથાંનો દુખારો, સ્ત્રીઓને થતો માથાંનો દુખારો, વગેરે કોઇ પણ જાતના માથાંના દુખારાપર આ ટ્રેઝોની ટીકડીઓ વૈધક તપાસમાં બીન નુકશાનકારક અને અકસીર ઇલાજ માલમ પડેલો છે. પછી તે દરેક કુટુંબી ઘરોમાં અથવા મુસાફરી કરનારાઓ સાથે એક બાટલી રાખવામાં આવે તો ડહાપણ ભરેલું કહેવાય, કારણ કે જરૂર પડે તરતજ ઉપયોગ થઇ શકે. ફક્ત બે ટીકડી ખાવાથી તરતજ આરામ માલમ પડે છે.

કીંમત ૨૦ ટીકડીની શીશી ૧)ના આના આર. વી. પી. ખરચ જુદો.

ઉપરની દવાઓ ફક્ત નીચેના સોલ એજંટ પાસેથીજ મળશે.

સોલ એજંટઃ—

ધી એંગ્લો ઇંડિયન ડ્રગ એંડ કેમીકલ કું.

દરેક જાતની દવા વેચનારા.

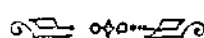
નાં. ૨૫૫ ઠે. જુમામસીદ મારકીટ,-મુંબઇ.

કહી શકાય જો કે અયોધ્યાના રેસીડન્ટ મી૰ મેડોક ખુલ્લે ખુલ્લું લખે છે કે, તે નાશ અને દેવાળિયાની સ્થિતિમાં જઇ પડયું હતું. રેસીડન્ટની સત્તા ઘણી વધી ગઇ હતી, ને નસિરૂદ્દીનના રાજ્યકાળમાં પાંચ રેસડંટ નિમાયા હતા તે એકેકથી એકેક ચહડતા હતા, કંપનીનો સ્વાર્થ વધારવામાં ને અયોધ્યાને નીચુ પાડવામા! જાન કંપની બહાદુરને તો પૈસા જ જોઇતા હતા. પૈસા મળતા એટલે કંપની અયોધ્યાની પ્રજાની સારી કે નરતી સ્થિતિ મારે જરી પણ દરકાર કરતી નહતી. ખરેખરુ કહીએ તો અયોધ્યા એ હિન્દુસ્તાનનુ નંદનવન હતું. ત્યાની સ્થિતિ જોઇએ તે કરતાં વધારે આબાદીવાળી હતી; પરતુ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની અને તેના અધિકારીઓને તે જ આબાદીએ અપકૃત્ય કરવાની પ્રેરણા કીધી અને તેને યોગે નસિરૂદ્દીન હૈદરના વારસનાં સંબંધમા વાધો ઉઠાવી, એક એવા પુરુષના હાથમા રાજતંત્ર સોંપ્યું કે, જે પુરુષની વય ૬૩ વરસની હતી, અને રાજ ચલાવવાની ઇચ્છા પણ રાખતો નહતો. નસિરૂદ્દીનના કાકા મહમદઅલ્લીના કાળમા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કપનીનુ લાકડું સજડ ઘુસી ગયુ. દિવસે દિવસે અયોધ્યાની ધૂળધાણી કરવામાં આવતી ગઇ અને ૧૮૫૬ માં તે સ્વાહા થઈ ગયુ

૧૮૧૦ થી ૧૮૩૦ માં અગ્રેજોનો પગપેસારો અયોધ્યામા એટલો મજબુત હતો કે, એક અગ્રેજ હજામ દરબારી, ખજાનામાંથી વહીવટ કરવા નિમિત્તે ૨૪ લાખ હરણ કરી ગયો હતો નસિરૂદ્દીન પોતે ઘણો ભલો હતો, એમ ઇતિહાસકારો કહે છે અને તેને બગાડનાર સ્વાર્થી અને ખુશામતખોર, દેશી અને વિદેશી દરબારી અગ્રેજ હજામ રોશન–ઉદ–દૌલા હતો રોશન–ઉદ–દૌલા મોટો કારસ્થાની પુરુષ હતો. તેની અનીતિનુ પરીણામ જ અયોધ્યાનાં સ્વતત્રપણાનો નાશ ગણાય છે. રાજકુટુમ્બમાં ટંટો કરાવવો અને એક બીજા વચ્ચે વેર પડાવવાનું કામ રોશન–ઉદ–દૌલાનુ હતું ગ્યાસુદ્દીન હૈદરની બાદશાહ બેગમ અને નસિરૂદ્દીનની મા વચ્ચે જે વેર પડાવ્યુ અને અંત સુધી જારી રહ્યુ હતુ, તેનુ કારણ રોશન–ઉદ–દૌલા જ હતો ભોળો નસિરૂદ્દીન એક વખતે બાદશાહ બેગમને મળવા ગયો, તે રોશનથી ખમાયુ નહિ. રોશન–ઉદ–દૌલાએ એવુ ધતિંગ ઉઠાવ્યુ કે, બાદશાહ બેગમ બાદશાહનો જીવ લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બે ચાર ખોજાએ સાક્ષી આપી, અને ભોળા અને ભલા બાદશાહે સત્ય માન્યું અને તે દિવસથી મા દીકરા વચ્ચે વેર જારી થયુ

નસિરૂદ્દીનનો રાજ્યકાળ લખનૌની ખરેખરી આબાદીનો કહી શકાય. દરબાર તો અનીતિથી ભરેલો હતો; પરતું પ્રજાનો ધધો રોજગાર બહુ સારો ચાલતો હતો. અયોધ્યાની પ્રજા ખેતી, કપડાંનું વણાટ, મીઠાની

અનુક્રમણિકા.

નંદનવનનો નાશ.

અવતરણિકા.

પગારની સખ્યા, તેનો લાગવગ અને મોટાપણુ, વજીરની નોકરીમાં રહેલા કંપની સરકારના દીવાની અને લશ્કરી અમલદારોના પેન્સનો અને બક્ષીસો, અયો'ધ્યાની મ્હેસુલપર હવે નહીં ખમી શકાય એવા ભારરૂપ થઇ પડયા*

વારન હેસ્ટીંગ્સ.

કુબેરનો ધનભંડાર અલકાપુરીમાં! ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીનો ધનભંડાર અયોધ્યાપુરીમા! એકની સત્યપ્રિયતા, પ્રજાવત્સલતા, જીવનની ઉચ્ચ મહત્વના, પૂર્ણ ધનવૈભવ અને રાજ્યની મર્યાદા વધારવાની ઇચ્છા, બીજાની અસત્યપ્રિયતા, દાંભિકતા અને છળ કપટમા સમાયેલી, ધન-વૈભવ અને રાજ્યની મર્યાદા વધારવાની લોભી ઇચ્છા! અહા, કેવો વિચિત્ર ધનલોભ! કેવી નાશકારક રાજ્યતૃષ્ણા! કેવુ મનુષ્ય નામને કલંકિત કરનારુ વર્તન! ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના ગવર્નર જનરલને, જ્યારે પૈસાનો ખપ પડે, ત્યારે છળથી, બળથી અથવા કળથી, અયોધ્યાના વજીર પાસે પૈસા કઢાવે! ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીને વારવાર પૈસાનો ખપ! આજે તો ફલાણો દેશ જિતવો છે, આજે તો ફલાણા દેશપર ચડાઇ કરવી છે, આજે તો ફલાણા બંડખોરોએ હુલ્લડ મચાવ્યું છે; તેમનું

*The number, influence and enormous amount of the salaries, pensions and emoluments of the Company's servants, civil and military in the vizer's service now became an intolerable burden upon the revenue (of Oude)—

Warren Hastings

ત્યારે તેણે કંપનીના ઋણમાંથી મુક્ત થવાને માટે પોતાના રાજ્યનો અડધો ભાગ ઇસ્ટ ઈંડિયા કંપનીને લખી આપ્યો! તે વખતે ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની સાથે નવાબને નવી સંધિ થઈ. આ સધિમાં દાખલ કરવામાં આવેલી સરતો પ્રમાણે ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપની, વઝીર પાસેથી મેળ-વેલાં અડધા રાજ્યની ઉપજમાંથી લશ્કરી ખરચ નીભાવે અને હવે પછી વઝીર પાસેથી તે કંઈ પણ માંગી શકે નહી પોતાનું અડધું રાજ્ય આવી રીતે આપ્યા પછી, અયોધ્યાનો વઝીર ઇસ્ટ ઈંડિયા કંપનીના ઋણમાંથી હાલ તો મુક્ત થયો!

પરતુ રાજ્યવિનાશના શોકથી, સાદાતાલિ છેક જ અસ્થિર થઇ પડ્યો, ઇસ્ટ ઈંડિયા કંપનીને અડધુ રાજ્ય આપ્યા પછી, ઈ. સ. ૧૮૧૪ માં રાજ્યશોકથી, સાદાતાલિ મરણ પામ્યો અને ત્યારપછી તેનો પુત્ર ગાઝીઉદ્દિન હયદર અયોધ્યાની ગાદીએ બેઠો

બાલ્યાવસ્થામાં સુખથી તજાયેલો, યૌવનદશામાં નિરાધાર થયેલો અને દરિદ્રતાના અંકમાં ઉછરેલો નવાબપુત્ર સાદાતાલિ, જ્યારે પ્રૌઢાવ-સ્થામાં આવ્યો ત્યારે, તેને શૂન્ય રાજ્યકોશ અને ઋણથી દબાયેલુ રાજ્ય મલ્યું! આથી તે છેક જ નિરાશ થયો. પરતુ લક્ષ્મીના અભાવે તે વિલા-સથી વિમુખ અને સમય પ્રમાણે ચાલનારો બન્યો. તેના દરેક કામમાં સૈનિક પુરુષની સહનશીળતા, ઉદારતા અને કાર્યદક્ષતાનું પ્રમાણ વખતો વખત મળતું હતુ તેણે પોતાની દરિદ્રાવસ્થામાં, યોગ્ય કેળવણી પ્રાપ્ત કરી—ધનસચય કેમ કરવું અને પોતાના સહવાસમા આવતા માણસો સાથે કેવી રીતે વર્તવું, એ તે સારી રીતે શીખ્યો હતો તેની આવી રહેણીકહેણીથી જ, તેના મરણ પછી અયોધ્યાનો રાજ્યકોશ પરિપૂર્ણ રહેવા પામ્યો હતો. જે વખતે તેનો પુત્ર ગાઝીઉદ્દિન અયોધ્યાની ગાદીએ બેઠો, તે વખતે રાજ્કોશમાં ચૌદ લાખ રુપિયા રોકડ હતા. પરંતુ તે રુપિયાથી અયોધ્યાની પ્રજાનુ દુ ખ દૂર થઈ શક્યુ નહીં! કારણ કે અયોધ્યાનો સુખસૂર્ય, સૂર્યવંશીઓના વિલોપની સાથે સાથે જ અસ્તમિત થયો હતો પ્રાચીનકાળના કવિઓ કહે છે કે, "અયોધ્યા સ્વર્ગ છે, અયોધ્યા સુખશાંતિની ચિર આવાસભૂમિ છે," પરતુ ઓગણીશમી સદીના કવિઓ કહે છે કે—

"અયોધ્યા સ્મશાન બની!
મરુ ભૂમિ સમાન ગણી!!"

કોણુ જાણે કેવા અશુભ ચોઘડિયે, અંગ્રેજોની સાથે નેપાળની લડાઇ શરુ થઇ કે ફરી અયોધ્યાનો નવાબ અંગ્રેજોની આંખે ચઢી આવ્યો! ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીનો ગવરનર જનરલ લોર્ડ મેયો, અયોધ્યા થઇને ઉત્તર

ઈંડિયા કંપનીના કારભારીઓ, ઘણા સુશીલ અને સત્પુરુષો હતા. તેઓ કોઇનું દાનગ્રહણ કરે નહીં, તેમ એવું દાનગ્રહણ કરવાની તેઓ સ્વપ્ને પણ ઇચ્છા ધરાવે નહીં! ઇંગ્લીશ પાર્લામેન્ટ! સ્વાધીનતાની આવાસભૂમિ! પણ લોર્ડ મેયો, હાથ આવેલી બાજીને, આવી અણીની વખતે જતી કરે એવો નહતો! કારણ કે બકરાં મેંઢાંની ખૂમોથી, કંપની પોતાનાં માણસોને કહાડી મુકે એમ ન હતુ. તેથી ઋણ તરીકે રૂપિયા લેવામાં લોર્ડ મેયોએ કોઇ પણ રીતની હરકત જોઈ નહીં વળી એ રૂપિયા કંપની ગમે તેટલા વરસે પણ વસુલ કરવા ચુકે તેમ ન હતુ! તેથી લોર્ડ મેયોએ ગાજીયુદ્દીન હયદરની પાસેથી રૂપિયા લેવા હુકમ કર્યો.

ગવર્નર જનરલના સેક્રેટરી રિકેટ સાહેબે, ઈ સ. ૧૮૧૪ના ડીસેમ્બર માસની ૧૦ મી તારીખે લખનોરના રેસિડેન્ટ કર્નલ બેલી સાહેબને લખ્યુ કે, તમે ઘણી હોશિયારીથી, એક કરોડ રૂપિયા નવાબ પાસેથી વસુલ લેવા બંદોબસ્ત કર્યો છે. પણ હવે એક કરોડ રૂપિયાથી ચાલે તેમ નથી. નવાબનો ખજાનો હમણાં પરિપૂર્ણ છે. વિગેરે વિગેરે*

ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૮૧૫ ના જાન્યુઆરી માસની ૧૫ મી તારીખે, કર્નલ બેલી ઉપર, ફરી હુકમ ગયો કે, એક ઘડીનો પણ વિલંબ નહીં કરતા, નબાબ પાસેથી બીજા એક કરોડ રૂપિયા વસુલ કરવા ? †

લખનોરના રેસિડેન્ટ કર્નલ બેલીએ એના ઉત્તરમાં લખ્યુ કે, મને એમ યાદ નથી કે, ગાજીયુદ્દીન હયદરે ગવર્નર જનરલને બે કરોડ રૂપિયા આપવા કબુલ કર્યું હોય. તે મુસલમાન હોવાથી ફક્ત સભ્યતાને ખાતર "મેરા જાન ઓ માલ આપકા હુવા હૈ" એમ બોલી ગયો હતો આપ લખો છો કે, ગાજીયુદ્દીન હયદરે, મારી રુબરુમા ગવર્નર જનરલને એક

---

* On December 10, 1814, Mr. C. M. Ricketts, Secretary to Government, writes to Lieutenant-Colonel Baillie, Resident at Lucknow, praising his "admirable skill in negotiation," and suggesting its employment in extracting the second crore of rupees which "you mentioned, I think," the Nawab would readily advance, "since his treasury was full"—*Dacoitee in Excelsis; Or The Spliation of Oudh, page 64.*

† On January 2nd, 1815, Mr. Ricketts again writes to Colonel Baillie—"Lose no time in commencing this negotiations with the Nawab for a further supply of cash."*I—bid.*

પરતુ ગવર્નર જનરલ લોર્ડ મેયોએ, અયોધ્યાના નવાબને કોઈ પણ રીતે છોડ્યો નહીં! છલ, બળ અને છેવટે કળથી તેણે નવાબ પાસેથી એ કરોડ રૂપિયા કઢાવ્યા!

નેપાળની લડાઈ પૂરી થયા પછી લોર્ડ મેયો ઇંગ્લડ ગયો અને તેની જગ્યાએ લોર્ડ આમહર્ષ્ટ આવ્યો. તેના આવ્યા પછી થોડા વખતમાં બ્રહ્મદેશના રાજા સાથે લડાઈ શરુ થઈ. ઈસ્ટ ઇંડિયા કંપનીને પાછી પૈસાની તાણ પડી! પૈસાવિના લશ્કરનો ખરચ નીભે તેમ ન હતું. આ વખતે લોર્ડ આમહર્ષ્ટે કેવી રીતે પૈસાની ભીડ ભાગી, તેનુ વિવેચન લબાણથી કરવાની આ ઠેકાણે જરૂર નથી. અમારા વાચકોમાથી જેણે હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ વાંચ્યો હશે, તેમને એ બીનાની સારી પેઠે ખબર હશે. બ્રહ્મ-દેશની લડાઈ પૂરી થયા પછી, પોતાની અતિશય મિત્રતા દર્શાવવાને માટે, લોર્ડ આમહર્ષ્ટે ગાઝીયુદ્દીન હુયદરને લખ્યુ—

"બ્રહ્મદેશની લડાઇમાં ઘણો ખરચ થયો છે. આવી અણીની વખતે "આપ એક કરોડ રુપિયા આપવા કબુલ થયા, તેથી આપે અસાધારણ "મિત્રતાનો પરિચય આપ્યો છે. તેને માટે હુ રેસિડેન્ટ રિકટ સાહેબની "મારફતે આપને ધન્યવાદ દઉં છું.

"આપનો એક કરોડ રુપિયા આપવાનો ઠરાવ, અમને ઘણો ઉપકાર-"કર્તા થઈ પડ્યો છે ઈસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના જે જે રાજા મહારાજાઓ "મિત્ર તરીકે ગણાય છે, તેમા આપ, આપની અકપટ મિત્રતાનો પરિચય "આપી, સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠત્વ મેળવવા પામ્યા છો.

"આપની અને અમારી વચ્ચે, અરસપરસની મિત્રતાનો હમેશનો "પ્રફુલ્લિત અને સદાનો પ્રસ્ફુટિત બાગ, આ વખતે ઉત્તમ ફળફુલોથી "લચીને શોભાયમાન થયેલો છે. આપની આ અપરિમિત મિત્રતાનો લાભ "અને તેનાં ફળો, આ દેશમાં અથવા ઇગ્લડમાં, દરેક અગ્રેજોના મનમાં "સદાને માટે યાદગાર રહેશે. આપના જેવો મિત્રભાવ કદી પણ અગ્રેજો "ભૂલી શકશે નહી.

"આપના મુખ્ય પ્રધાન અને સેનાપતિ, રણસંગ્રામમા સિંહ જેવા છે. "રાજ્યના સરદારો પણ તેવા જ સ્તભ સ્વરૂપ છે. પૃથ્વીનો રાજા—અયો-"ધ્યાનો બાદશાહ—ગાઝીયુદ્દીન હુયદરનો, સદાનો વિશ્વાસુ સેવક, નવાબ મહમદ "મુકતાર-ઉલ મુલ્ક—પોતાના વ્યવહાર અને આચરણથી મને સદાનો "મોહિત કર્યો છે," વિગેરે વિગેરે.

નિવારણ કરવું, જગતમાં ધર્મોન્નતિ કરવી, એ જ કેવલ તેમની તપશ્ચર્યા અને કર્મ છે પરતુ જડ જગતમાં તેઓ કોઇ પણ કાર્ય કરી શકતા નથી. ક્ષુધાતુરને અન્નદાન કરવા, તૃષાતુરને વારીપ્રદાન કરવા અથવા દરિદ્રને ધન અર્પણ કરવા તેઓ તત્પર હોતા નથી આ મહાત્માગણો અધ્યાત્મિક જગતમાં કાર્ય કરી, સસારનાં દુ ખ, શોક અને દરિદ્રતાનાં મૂળ છેદન કરવાના ઉપાય રચે છે. કોઇ પણ પ્રકારની વાસના અને કામનાથી વર્જ્જિત થઇને, સદા સર્વદા તેઓ પરહિતમાં તત્પર રહે છે. તેઓ કોઇ પણ જાતિના, કોઇ પણ ધર્મના અને કોઇ પણ શાસ્ત્રના પક્ષપાતી હોતા નથી પૃથ્વીપરની સઘળી જાતિ, સઘળા દેશ અને સઘળા ધર્મશાસ્ત્રોનુ તેઓ સમભાવે નિરિક્ષણ કરે છે. તેઓની ભાષા અને વાક્યાલાપ, જનસાધારણની ભાષા અને વાક્યાલાપથી સંપૂર્ણ સ્વતત્ર હોય છે, એટલે તેમની કથા વાર્તા, સસારી મનુષ્યોથી સ્હેજે સમજી શકાય તેવી નથી.

ઇ સ ૧૮૩૧ માં અયોધ્યાના બીજા નવાબ નસિરૂદ્દીન હૈયદરના રાજ્ય અમલમા, એક દિવસે હિમાચલના એક મહાત્મા નિકેતનના આશ્રમમાં બે મહાપુરુષો પરસ્પર વાતચિત કરતા બેઠા છે. તેમની વાતચિત ઉપરથી તેઓ ગુરુ શિષ્ય હોય એમ જણાય છે.

શિષ્યે પોતાનું શરીર કામલથી ઢાકયું છે. તેથી તેની શારીરિક અવસ્થા જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તેણે અદ્યાપિ પર્યંત દિવ્ય શરીર પ્રાપ્ત કર્યું નથી પરતુ ગુરનું શરીર ટાઢ કે તાપના સંકટો સામુ રક્ષણ કરવા શકિત ધરાવે છે. શિષ્ય હજુ સુધી ચર્મચક્ષુએ જુવે છે, પરતુ ગુરૂની વાતચીત ઉપરથી જણાય છે કે, તેમણે સંપૂર્ણ અન્તર્દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી છે. તેઓ માણસનુ મુખ જોતાં જ, તેનો મનોભાવ સમજી જાય છે. આજ શિષ્યના મુખપર શોકછાયા પ્રસરેલી જોઇને ગુરુ બોલ્યા— "વત્સ ! હૃદયનુ દુ ખ દૂર કર. સુખ દુ.ખ એ બન્ને માનવ મનના વિકાર છે ! સુખ દુ.ખ જ માનવની અધોગતિનુ કારણ છે ટાઢ જેવી રીતે માણસના શરીરપર પોતાનુ બળ અજમાવી, શરીરમા વિવિધ રોગો ઉત્પન્ન કરે છે, તેવી રીતે સુખ–દુ.ખ એ પણ માનસિક રોગનાં મૂળ કારણો છે !"

શિષ્યે કહ્યુ–"પ્રભો ! મનનુ દુ:ખ કોટી ઉપાયે પણ મારાથી દૂર કરી શકાતુ નથી !"

ગુરુ–"ત્યારે તુ સ્વદેશ જા. આ કઠિન યોગનો પથ તુ ધારણ કરી શકીશ નહી." ગુરની વાત સાભળી શિષ્ય મૌન્ય રહ્યો તેનાં નેત્રમાંથી અશ્રુજળ વ્હેવા લાગ્યા !

અગાજકતા પણુ ધીરે ધીરે દૂર થશે!" શિષ્ય બોલ્યો; "એ અત્યાચારનુ નિવારણુ કરવા, શું બીજા કોઇ ઉપાયો કામે લાગે એમ નથી?" ગુરુએ કહ્યું, "ના, એ અત્યાચાર, કદી પણુ નિવારણુ થશે નહી. કર્મફલ ભોગવ્યા વિના કોઈનો પણુ છૂટકો નથી।" શિષ્ય બોલ્યો, "ત્યારે એ પાપ–રાજ્યનો પરિત્યાગ કરાય, તો જ સઘળાં દુઃખ દૂર થાય!" ગુરુએ ઉત્તર દીધું; "સંસારના દુઃખ શોકે જ, તને હિતાહિત જ્ઞાનશૂન્ય કરી નાખ્યો છે. તુ કર્તવ્યપંથનું અનુસરણુ કર!"

શિષ્યે કહ્યું; "નરક સમાન નવાબના મ્હેલમાંથી, હુ માનકુમારીનું રક્ષણુ કરી શકીશ નહીં તો, હું જરૂર પ્રાણુત્યાગ કરીશ!" ગુરુએ કહ્યું; "હુ વિના વિલમ્બે એના રક્ષણુનો ઉપાય શોધી કહાડીશ."

શિષ્ય–"કયો ઉપાય શોધી કહાડશો?"

ગુરુ–"તેને માટે તું ચિંતા નહી કર. માનકુમારી સિંહની ગુફામાંથી તથા વ્યાઘ્રના મુખમાથી બચીને ઘેર આવશે।"

શિષ્ય–"એ શુ બની શકે એમ છે? ઇન્દ્રિયાસકત નસિરૂદ્દીન હયદરના મ્હેલમાં રહી, તે શું પોતાનું શિયળરક્ષણુ કરી શકશે?!"

ગુરુ–"હા, જેવી રીતે રાવણુના આવાસમાં **સીતા**એ પોતાનો ધર્મ જાળવ્યો હતો, તેવી રીતે માનકુમારી પણુ જાળવશે!"

શિષ્ય–"આપના સર્વ વાકયો મને આશ્ચર્યચકિત કરે છે તે કોમળ બાળામાં આત્મરક્ષણુ કરવાની સ્હેજ પણુ શક્તિ નથી!"

ગુરુ–"વિપદ્–એ સર્વોત્કૃષ્ટ ગુરુ છે 'વિપદ્ તે બાળાને બળવાન્ કરશે–નિર્બળને સબળ કરશે. હુ નિશ્ચયપણે કહુ છુ કે, એ બાળાના યત્નથી જ દર્શનસિંહનો પરિવારસહ નાશ થશે અને અન્તે નસિરૂદ્દીનના પ્રાણુ જશે!!"

શિષ્ય–"શું રાજા દર્શનસિંહનો, પરિવારસહ નાશ થશે? હું તેના નિરપરાધી પરિવારનો નાશ થાય, એમ ઇચ્છતો નથી પરંતુ દર્શનસિંહના વિનાશને માટે, હમેશા પ્રાર્થના કરુ છુ. તે ચાંડાળે જ માનકુમારીનું સર્વ નાશ કર્યું છે। અસખ્ય અબળાઓના સતિત્વ એ નરાધમને હાથે જ નાશ પામ્યાં છે!"

ગુરુ–"તુ પ્રયત્ન કરીશ તો, દર્શનસિંહના સ્ત્રીપુત્રને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવી શકીશ."

શિષ્ય–"હુ કેવી રીતે બચાવી શકીશ?"

ગુરુ–"તે તું સમય આવ્યે સઘળુ જાણીશ. માટે હવે તુ અયોધ્યા જા અને ગઇ કાલે, મ્હેં જે પ્રમાણે તને કહ્યુ છે તે પ્રમાણે કામ કર." કૃતજ્ઞ ચિત્તે ગુરુ ચરણમાં પ્રણામ કરી, સજળ નેત્રે શિષ્ય ત્યાંથી વિદાય

કહેણીથી સપૂર્ણ વિપરીત હતી. નસિરૂદ્દિનને તેની બાલ્યાવસ્થાથી જ કામાંધપણાનો કીડો હતો. વિવિધ દુરાચારોથી, નવાબના જનાનામાં જેણે પોતાની બાલ્યાવસ્થા, લજ્જા ભયથી વિમુખ બનેલા સુરાસક્ત ફીરંગી અને અગ્રેજોના સહવાસમાં ગાળી હતી, તે પોતાની યુવાવસ્થામાં કેવા પ્રકારનું વર્ત્તન રાખતો હશે, તે વાચકો સહેલાઇથી સમજી શકે એમ છે. જો એના વર્તનનું સપૂર્ણ વિવરણ કરવામાં આવે તો, આ પુસ્તક અશ્લીલતાથી પરિપૂર્ણ બની રહે અને તેની યોગ્યતા હાથમાં પકડવા જેટલીએ રહે નહીં!

નસિરૂદ્દીન ફીરંગી અને ઇગ્રેજોનો સહવાસ પ્રીય તથા દુરાચરણી જોઇને તેના બાપ ગાઝીયુદ્દીને, તેને અયોધ્યાની ગાદીથી દૂર રાખવાને પ્રથમ ઘણી મહેનત કરી હતી. એક વખત તો નસિરૂદ્દીનનો પ્રાણ સુદાં લેવા તૈયાર થયો હતો! પરતુ ગાઝીયુદ્દીનની વડી બેગમના યત્નથી જ, નસિરૂદ્દીનના પ્રાણ બચવા પામ્યા હતા! જો ગાઝીયુદ્દીનને હાથે નસિરૂદ્દીનનું તે વખતે મરણ નીપજ્યું હોત તો, અયોધ્યાની આવી દુખી સ્થિતિ થવા પામત નહીં! પરતુ માણસનું ધાર્યું કઇ થતુ નથી. પરમેશ્વરે એક વખતે સ્વર્ણપૂરી સમાન ગણાયેલી અયોધ્યાને, સ્મશાન જેવી કરવા ધારી હશે, ત્યારે જ ન્યાયી પિતાને હાથે, નસિરૂદ્દીન જેવા કુપાત્ર પુત્રનું મરણ નીપજ્યું નહીં!

નસિરૂદ્દીન ગાદીએ બેઠા પછી, થોડા જ વખતમાં ખજાનામાંથી બે કરોડ રૂપિયા ખર્ચાઇ ગયા! એથી અયોધ્યાનો ખજાનો પાછો ખાલી ખંગ થઇ ગયો! ગાદીએ બેઠા પછી થોડા જ વખતમા બે કરોડ રૂપિયા કેવી રીતે ખર્ચાઇ ગયા, તે કોઇ પણ જાણવા પામ્યું નથી! લખનોરની પ્રજા એને માટે એવુ અનુમાન કરતી હતી કે, નસિરૂદ્દીને, તે વખતના લખનોરના રેસિડેન્ટની મદદને આ બે કરોડ રૂપિયા ખવડાવી દીધા છે! નવાબ જેવાના ગુપ્ત કાર્યો, તેના સહવાસમાં આવતા માણસોથી પણ કળી શકાતાં નથી, ત્યારે અયોધ્યાની પ્રજાએ, નસિરૂદ્દીનનું આ ગુપ્ત કાર્ય કેવી રીતે જાણ્યુ હશે, એ આશ્ચર્ય જેવું છે!

આ દેશની સ્ત્રીઓ પડદાનસીન હોય છે. આ દેશના લોકોના આચાર, વિચાર અને વ્યવહાર, અગ્રેજોના આચાર, વિચાર અને વ્યવહારથી તદ્દન જુદા છે. અગ્રેજ સ્ત્રીઓ પરપુરુષની સાથે, એકાંતમાં રહી આહાર વિહાર કરે છે, એકાંતમાં રહી ઇચ્છાનુસાર વર્ત્તે છે તેથી અગ્રેજો પોતાના આવા આચાર વિચારને અન્યાયરૂપ ગણતા નથી. પરતુ આ દેશના લોકો, કોઇ સ્ત્રીને પરપુરુષ સાથે વાત કરતી જુવે તો, તે જ વખતે તેનાપર અનેક પ્રકારના અપવાદો મુકી તેની નિંદા અને તિરસ્કાર કરે છે. દેશના

કહેણીથી સંપૂર્ણ વિપરીત હતી. નસિરૂદ્દિનને તેની બાલ્યાવસ્થાથી જ કામાંધપણાનો કીડો હતો. વિવિધ દુરાચારોથી, નવાબના જનાનામાં જેણે પોતાની બાલ્યાવસ્થા, લજ્જા ભયથી વિમુખ બનેલા સુરાસક્ત ફીરંગી અને અંગ્રેજોના સહવાસમાં ગાળી હતી, તે પોતાની યુવાવસ્થામાં કેવા પ્રકારનું વર્ત્તન રાખતો હશે, તે વાચકો સહેલાઇથી સમજી શકે એમ છે. જો એના વર્તનનું સપૂર્ણ વિવરણ કરવામાં આવે તો, આ પુસ્તક અશ્લીલતાથી પરિપૂર્ણ બની રહે અને તેની યોગ્યતા હાથમાં પકડવા જેટલીએ રહે નહીં!

નસિરૂદ્દીન ફીરંગી અને ઇંગ્રેજોનો સહવાસ પ્રીય તથા દુરાચરણી જોઇને તેના બાપ ગાઝીયુદ્દીને, તેને અયોધ્યાની ગાદીથી દૂર રાખવાને પ્રથમ ઘણી મહેનત કરી હતી. એક વખત તો નસિરૂદ્દીનનો પ્રાણ સુદ્ધાં લેવા તૈયાર થયો હતો! પરંતુ ગાઝીયુદ્દીનની વડી બેગમના યત્નથી જ, નસિરૂદ્દીનના પ્રાણ બચવા પામ્યા હતા! જો ગાઝીયુદ્દીનને હાથે નસિરૂદ્દીનનું તે વખતે મરણ નીપજ્યું હોત તો, અયોધ્યાની આવી દુઃખી સ્થિતિ થવા પામત નહીં! પરતુ માણસનું ધાર્યું કઇ થતુ નથી. પરમેશ્વરે એક વખતે સ્વર્ણપૂરી સમાન ગણાએલી અયોધ્યાને, સ્મશાન જેવી કરવા ધારી હશે, ત્યારે જ ન્યાયી પિતાને હાથે, નસિરૂદ્દીન જેવા કુપાત્ર પુત્રનું મરણ નીપજ્યું નહીં!

નસિરૂદ્દીન ગાદીએ બેઠા પછી, થોડા જ વખતમાં ખજાનામાંથી બે કરોડ રૂપિયા ખર્ચાઇ ગયા! એથી અયોધ્યાનો ખજાનો પાછો ખાલી ખગ થઇ ગયો! ગાદીએ બેઠા પછી થોડા જ વખતમાં બે કરોડ રૂપિયા કેવી રીતે ખર્ચાઇ ગયા, તે કોઇ પણ જાણવા પામ્યુ નથી! લખનોરની પ્રજા એને માટે એવું અનુમાન કરતી હતી કે, નસિરૂદ્દીને, તે વખતના લખનોરના રેસિડેન્ટની મદમને આ બે કરોડ રૂપિયા ખવડાવી દીધા છે! નવાબ જેવાના ગુપ્ત કાર્યો, તેના સહવાસમાં આવતા માણસોથી પણ કળી શકાતા નથી, ત્યારે અયોધ્યાની પ્રજાએ, નસિરૂદ્દીનનુ આ ગુપ્ત કાર્ય કેવી રીતે જાણ્યુ હશે, એ આશ્ચર્ય જેવુ છે!

આ દેશની સ્ત્રીઓ પડદાનસીન હોય છે આ દેશના લોકોના આચાર, વિચાર અને વ્યવહાર, અગ્રેજોના આચાર, વિચાર અને વ્યવહારથી તદ્દન જુદા છે. અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પરપુરુષની સાથે, એકાંતમાં રહી આહાર વિહાર કરે છે, એકાંતમાં રહી ઇચ્છાનુસાર વર્ત્તે છે તેથી અંગ્રેજો પોતાના આવા આચાર વિચારને અન્યાયરૂપ ગણતા નથી. પરતુ આ દેશના લોકો, કોઇ સ્ત્રીને પરપુરુષ સાથે વાત કરતી જુવે તો, તે જ વખતે તેનાપર અનેક પ્રકારના અપવાદો મુકી તેની નિંદા અને તિરસ્કાર કરે છે. દેશના

"The consequence of the conquest of India by British arms would be, in place of raising, to debase the whole people." *Sir Thomas Munro.*

સર ટોમ્સ મનરો લખે છે કે,—"બ્રીટીશ હથિયારની મદદથી હિન્દ જિતવાનું પરીણામ સર્વ લોકને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં લાવવાને બદલે અધમ સ્થિતિમાં લઈ જવામાં આવશે."

નવાબના હાથીખાનામાં નિયમિત ખરચને માટે આજ એક વરસ થયાં વખતસર પૈસો પહોચતો ન હતો. તેથી એકેક મ્હાવત બબે ત્રણ ત્રણ દિવસને આંતરે, પોતાના હાથીઓ બજારમાં લઇ જતા અને આવી રીતે ફળફળાદિની દુકાનમાં સુડ મારી, હાથીઓ પોતાનુ ઉદર ભરતા !!

નવાબી અમલ! અરે તને અમે હજુ સુધી સભારીયે છીયે, તેનુ કારણ જ આ છે! અહર્નિશ રગરાગમાં મચી રહેલા નવાબો, પોતાની પ્રજાની અને નોકર વર્ગની શી સ્થિતિ છે, તે પણ જાણવાને કાળજી ધરાવતા નથી! રાજ્યના અમલદારો ધણીની બેકાળજીનો જોઇએ તેવો ઉપયોગ કરી, પોતાનું તળિયુ ટહાડું કરવામાં તૈયાર તો હોય છે જ! એટલે પ્રજા ગમે તેવો જૂલમ મુંગે મ્હોડે સહન ન કરે તો જાય કયાં ચૂલામાં? પરતુ કોઇ પણ નવાબના હાથીઓ, આવો ભૂખમરો વેઠીને, બબે ત્રણ ત્રણ દિવસના આંતરે, દુકાનોનાં ફળફળાદિથી પોતાના ઉદર ભર્યાં હોય, એવું અયોધ્યાના નવાબ નસિરૂદ્દિન શિવાય, બીજા કોઇ પણ નવાબના રાજ્ય અમલમા સાંભળવામાં આવ્યુ નથી!

દરરોજ બજારમાં આવી મારામાર, તકરાર અને તોફાન થતુ હતુ અને સઘળા દુકાનદારો રેસિડેન્ટની મડમની નિંદા કરતા હતા તેઓએ એમ થવાનું કારણ જ રેસિડેન્ટની મડમનુ માન્યુ હતુ! તેને માટે તેઓ કઇ કઇ બોલતા હતા; કઇ કઇ તુરગ ઉડાવતા હતા! એ લોકો તો એમ જ કહેતા હતા કે, 'નવાબનો ખજાનો રેસિડેન્ટની મડમ જ લુટે છે! તેથી નવાબના નોકર ચાકરોને પગાર મળતો નથી. હાથી ઘોડા ભુખે મરેછે'!

આણી તરફ રાજ્યની ઉપજ વસુલ કરવાને માટે, અયોધ્યાના જુદા જુદા પ્રદેશોની પ્રજાપર અતિશય જૂલમ થવા લાગ્યો લોકવાયકા એવી હતી કે, નવાબ દરરોજ રેસિડેન્ટની મડમને એક લાખ રૂપિયા આપે છે, તેથી મડમ સાહેબ ઉપરનો આ અમુલક અપવાદ, સર્વત્ર પ્રસરી ગયો! અયોધ્યાની પ્રજાનો સઘળો સતાપ અને કળકળાટ આ નિરપરાધી ઇંગ્રેજ રમણીપર વરસવા લાગ્યો!!

રેસિડેન્ટ સાહેબ, રાજ્યની દરેકે દરેક ખબર મેળવવા હમેશ ઘણી જ કાળજી રાખતા હતા. તેને માટે તો તેણે જુદા જુદા જાસુસો નીમ્યા હતા. તે લોકો રાજ્યની ઉપજી નીપજ સઘળી બાતમીઓ રેસિડેન્ટ સાહેબને લાવી આપતા; તેથી રેસિડેન્ટ સાહેબ રાજ્યની સઘળી હકીકત જાણતા. પણ પોતાના ઘરની હકીકત જાણતા નહોતા. તેમની સ્ત્રીને માટે બહાર શુ બોલાય છે," તેથી તેઓ તદ્દન અજાણ હતા. નહીં તો તેઓ કદી પણ પોતાની સંગ્રહ કરેલી લક્ષ્મી બહાર કહાડતે નહીં! તેમણે આ વખતે

રેસિડેન્ટ સાહેબ બરતરફ થયા, એ વાત સાંભળીને વાચકો મનમાં એમ ધારશે કે, અયોધ્યાની પ્રજાએ રેસિડેન્ટ સાહેબની સ્ત્રી વિષે, જે ચર્ચા ઉડાવી હતી તે પણ ખરી હશે. અમે તેને અનર્થ, હીનબુદ્ધિ અને "અહેમક" કહી નિંદ્યા છે! પરતુ અમે પોતે જ "અહમક" છીએ! વાચકો તેવા નથી!! અમે નક્કી જાણીયે છીયે કે, રેસિડેન્ટ સાહેબની સ્ત્રીની સાથે, નસિરૂદ્દીનના "નિકા"ની વાત કદી પણ થઇ નથી. પરતુ અમે તો ધારીયે છીયે કે, મેમ નસિરૂદ્દિનની "દાદી" થઇ હશે! છતાં ઇંદ્રિયાસક્ત નસિરૂદ્દીનના મનની વાત અમારાથી કહી શકાય એમ નથી! પરતુ મેમ સાહેબ, નસિરૂદ્દીનના "દાદીમા"નું આસન ગ્રહણ કરે, તેવાં જ હતા! નસિરૂદ્દીનથી સાથે "નિકા" કરવાની વાસના કદી પણ તેના મનમાં પ્રવેશ થઇ નહતી! પરંતુ વિલાતી "દાદીમા" અને દેશી "દાદીમા"મા ઘણો ફેર હોય છે તેની અમે ના કહી શકતા નથી! દેશી "દાદીમા"ની પાંત્રીશ વરસથી વધારે વય થઇ કે, તે "ઘરડી"નુ આસન ગ્રહણ કરે છે! અને તેની ઉમ્મર કોઇ પૂછે છે, તો તે બે કુદીને સાત વરસની બતાવે છે! પરંતુ વિલાતી "દાદીમા" એમ જલદી ઘરડી થવા માગતી નથી! વિલાતી "દાદીમા" ને બે કુદીને સાત વરસ થયાં હોય, તો પણ તે જીવ જતાંયે પચ્ચીસથી વધારે પોતાની વય કબુલ જ કરશે નહીં! કદાચ એ વયમાં તેના દાંત પડી જશે તો, ખોટા દાંત પહેરી દાંતની ખામી દુર કરશે; ડોકી હાલતી થશે તો, કુક્કરના ચામડાની પટી, માંથાની સાથે બાંધી, હાલતી ડોકી ટટાર રાખશે; આંખે ઝાંખ વળશે તો ચસ્મા પહેરશે—પણ પોતાની જુવાની જાળવી રાખશે! કારણ કે જેવો દેશ તેવો વેશ. જેવો આચાર તેવો વિચાર વિલાતી "દાદીમા"ના આવા વ્યવહારથી, તમે મનમા ખોટા તર્ક ઉઠાવશો નહીં, અથવા તેની નિંદા કરશો નહીં! કારણ કે દેશી "દાદીમા"ની એટલી વય થયા પછી ફરી લગ્ન થવાની આશા રહેતી નથી. પણ વિલાતી "દાદીમા" ડચરી ડોકરી થાય તોપણ આશાને અળગી કરતી નથી! દેશી "દાદીમા" એકવારકી પેન્સન લઇને ઉઠી બેસે છે, પરતુ વિલાતી "દાદીમા" ઘણાખરા અમલદારોની પેઠે, મરણ પહેલાં પેન્સન લેવા ઇચ્છતી નથી! બોતેર વરસની વય થયા વિના, તેના પચાશ વરસ કદી પણ પૂરાં થતાં નથી!!

લોપર સુનેરી તથા રૂપેરી ચિત્ર વિચિત્ર કારીગીરીનુ કામ કરેલુ છે. ઠેકાણે ઠેકાણે મુલ્યવાન બિલોરનાં ઝાડો, વાલસીટો અને ફાનસો મુકેલા જોવામાં આવે છે. આ રાજભવનનુ એક વિસ્તૃત ગૃહ, જેમાં રાજ-સિંહાસન મુકવામાં આવ્યું છે તે વિશેષ જોવા જોગ છે નસિરૂદ્દીને જેમ બીજી બાબતોમાં અંગ્રેજોનુ અનુકરણ કર્યું હતુ, તેમ તેણે પોતાના રાજભવનને પણ અંગ્રેજી રઢી પ્રમાણે જ શણગાર્યો હતો. આ ગૃહના દ્વાર ઉપર કીનખાબના પડદા ટાંગેલા હતા; તેના મધ્ય ભાગમાં અયોધ્યાના આગલા નવાબોનાં મોટાં મોટાં ચિત્રો મુકેલાં હતાં. બિશપ હેબર, અયોધ્યાના દરબાર વિષે લખતાં, આ ચિત્રોના સબંધમાં એક ઠેકાણે એવું જણાવે છે કે, જે ચિત્રકારે ગાઝીયુદ્દીન હયદરનુ પ્રતિરૂપ આલેખ્યુ છે, તે ચિત્રકાર જો કદી લંડન અથવા પેરીસમાં હોત તો, તે ઘણી નામના મેળવત. આ ગૃહના મધ્ય ભાગમાં મુકલું રાજસિંહાસન ઘણુ મુલ્યવાન અને ઉત્તમ કારીગરીનુ છે. એ સિંહાસન બે ગજ લાંબુ અને બે ગજ પહોળુ છે અને તેની બેઠક જમીનથી ઘણી ઉંચી હોવાથી આગલ છ પગથિયાં મુકવામાં આવ્યાં છે. સિંહાસનની આજુબાજુ સોનાના કઠેરા છે અને તેનાપર મુલ્યવાન્ હીરા અને માણેક જડવામાં આવ્યાં છે આ સિંહાસન ઉપર મુલ્યવાન્ મસનદ મુકેલુ હતું, જેનાપર અયોધ્યાના આગલા નવાબો, પલાઠી વાળીને બેસતા હતા પરતુ નસિરૂદ્દીનને તો અંગ્રેજોના રીતિ રીવાજ વધારે પસદ હોવાથી, સિંહાસન ઉપરની મસનદ કહાડી નાખીને, તેણે હાથીદાંતની એક મુલ્યવાન ખુરસી મુકાવી હતી એ શિવાય આ રાજસિંહાસન ઉપર એક ચોખડો શામિયાનો મુકેલો હતો, જેના પાયા લાકડાના હતા, પરતુ તેના ઉપર સોનાનાં પતરાં મઢેલાં હતાં આ શામિયાનામાં અગણિત રત્નો જડેલાં હતાં. તેના મધ્યભાગમાં એક મોટો હીરો મુકેલો હતો આ હીરાને માટે એવુ કહેવાય છે કે, એના જેવો હીરો, તે વખતે પૃથ્વીના કોઇ પણ ભાગમાં ન હતો. સિંહાસન ઉપર પડદા પણ લાલ મખમલના હતા અને તેનાપર સુનેરી જરદોસ કામ કરવામાં આવ્યું હતુ. એટલું જ નહી પણ તેની શોભા વધારવાને માટે, તેનાપર ખરા મોતીની ઝાલરો ટાંકવામાં આવી હતી. એ શિવાય તે ગૃહમાં નવાબી વૈભવ દેખાડનારી, અગણિત મુલ્યવાન વસ્તુઓ ગોઠવવામાં આવી છે, જેના વર્ણનમા વૃથા કાળક્ષેપ નહીં કરતાં, હવે આપણે બીજાં જોવા જોગ સ્થળો જોવા જઇએ !

રાજભવનમાથી નીકળી, નવાબના ઇમામવાડા તરફ જઇશુ આ ઇમામવાડો "શાહનજફ"ના નામથી વિશેષ પ્રખ્યાત છે અને

"માર્ટીનિયર"ને નામે ઓળખાતી કોઠીમાં, જનરલ માર્ટીન રહેતા હતા અને તેમની ઇચ્છાનુસાર એ જ કોઠીમાં તેમને ભૂમિદાહ કરવામાં આવ્યા હતા પ્રવાસી લોકો, જ્યારે આ ઇમારત જોવાને માટે આવે છે, ત્યારે તેમને માર્ટીન સાહેબની કબર નીચેના "તહખાના" દેખાડવામા આવે છે. એ શિવાય તેમની બીજી પ્રતિમૂર્તિ, જે સફેદ આરસપહાણના પથ્થરની બનાવેલી છે, તે બે પથ્થરના સીપાઇઓએ ઉંચકેલી છે અને તેને એક ઉંચા સ્થાનપર ગોઠવવામાં આવી છે. માર્ટીન સાહેબની પ્રતિમૂર્તિમાં વિશેષ કારીગીરી જેવુ કંઈ નથી, પરતુ તે ઉદાર વ્યકિતનાં, મુર્તિરૂપે આપણે આ વખતે પણ દર્શન કરીયે છીયે, એ જ આપણા માટે અલભ્ય જેવું છે!

જો માર્ટીન સાહેબની કોઠીના વિષયમા એટલુ કહેવામાં આવે કે, તે એક મહાન અને ચમત્કારી ઈમારત છે, તો તેના માટે જાણે આપણે સઘળુ કહી ચુકયા છીયે એમ ગણાશે! એનાં કોઇ કોઇ સ્થાન નિહાળીને, યુરોપવાસીઓને વરસેલ્સ*નો બાગ યાદ આવે છે. વિશેષ કરીને એમાંનાં જળાશયો અને તેના કીનારાપર જે ઝાડપાનની રચના કરવામાં આવી છે, તે જોતાં જ કહી શકાશે કે, એને માટે માર્ટીન સાહેબે પૈસો ખરચવામાં જરાજ પણ આઘુપાછુ જોયુ જ નથી!

લખનૌરની મોટી મોટી ઇમારતોમાં એક બીજી વિશેષતા છે એ વિશેષતાને આપણે આટલે દુર આવ્યા અને તેને જોયા વિના જતી કરવી, એ ઠીક ગણાશે નહીં! એ વિશેષતા તે ત્યાંના અમીર ઉમરાવોના "તહખાના" છે. જ્યારે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સૂર્યનો પ્રચંડ તાપ પડે છે, ત્યારે અમીર ઉમરાવો આમાં નિવાસ કરે છે "તહખાનાને" નામે ઓળખાતા એ અમીરોના નિવાસસ્થાન, ભોંયરા જેવાં હોય છે અને તેમાં અત્યત શીતળ, મદ મદ પવનની લહેરો આવે છે. અયોધ્યાના રાજભવનમાં એવાં ઘણાં તહખાનાં છે.

હવે વાચકોની ઇચ્છા હોય તો, એકવાર "બાદશાહી હરમ" જોવા જઇએ. જો કે "બાદશાહી હરમ"માં પુરુષને પેસવા દેતા નથી, તોપણ તેનો બ્હારનો દેખાવ આપણે જોઇ શકીશું અને અદરના દેખાવ સંબધી ત્યાંના ખોજાઓને પૂછી જોવાથી થોડુ ઘણું પણ આપણે જાણી શકીશું. બીજાઓને તો નવાબના ખોજાને પૂછવાની સત્તા જ નથી; પૂછવા જાય તે માથા સાથે પાછો કરે નહિ, પણ કવિ તથા ગ્રથકારને તો પેગબર સાહેબે

---

* પેરીસનો રાજ મહેલ, એ પેરીસની પડોશમાં છે તેમાંના ફુવારાનો બહાર અદ્ભુત કહેવાય છે.

ઇનામથી નવાજી નાખે છે! અને તે સાથે તેમને ચડતા પગારે ઘેર જવાની માસ બે માસની છુટ્ટી પણ આપવામાં આવે છે!

આ સ્ત્રી 'સીપાઇઓનાં બે દળ છે. તેમના દળ અને પરાક્રમ સંબંધી ફક્ત એક જ વાત અત્રે જણાવવી ઠીક થઇ પડશે. જ્યારે નસિરુદ્દીન હૈયદરનો પિતા ગાઝીયુદ્દીન હૈયદર અયોધ્યાની ગાદીપર હતો, ત્યારે તેણે પોતાના પુત્ર નસિરુદ્દીનને ગાદીથી દૂર રાખવાને માટે, તેનો પ્રાણ સંહાર કરવાને દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. તે વખતે તેની મા બડીબેગમ સાહેબે તેનો બચાવ કર્યો હતો અને એજ માટે તેણે પોતાના સ્વામીની સાથ ઘણી વીરતાની સાથે લડાઈ કરી હતી. તે વખતે બડી બેગમ સાહેબે, પોતાની સઘળી લોંડીઓને અસ્ત્ર શસ્ત્રથી સુસજ્જીત કરી, બાદશાહના લશ્કર સામું લડવા મોકલી હતી અને તેમા અંતે વિજય મેળવ્યો હતો! જ્યારે બન્ને પક્ષના અગણિત માણસો મરાયાં, ત્યારે રેસીડેન્ટ સાહેબ વચ્ચે પડી, આ લડાઇનો સમાધાનીથી અંત લાવીને, નસિરુદ્દીનને જ ગાદી મળે એવો ઠરાવ કર્યો હતો. નસિરુદ્દીન આજ કારણે પોતાની વીર માતાના, ગાદીપર બેઠા પછી પણ વારવાર ગુણ ગાતો હતો પરતુ તેના પિતા ગાઝીયુદ્દીને જેવુ તેને માટે કર્યું તેવુ જ નસિરુદ્દીને પોતાના પુત્રને માટે કરવા ધાર્યું. પરતુ આ વખતે પણ બડીબેગમે પોતાના પૌત્રનો પક્ષ લીધો, અને નસિરુદ્દીનને તુચ્છકારી કહાડયો. આથી નસિરુદ્દીને ગુસ્સે થઇને પોતાની માતાને બાદશાહી મહેલ છોડી જવાનો હુકમ કીધો. જ્યારે બડીબેગમે તેના હુકમને ગણકાર્યો નહીં. નસિરુદ્દીને પોતાની સ્ત્રી સીપાઇઓને હુકમ કર્યો કે, તેઓ જઇને બડી બેગમને મહેલમાથી બ્હાર હાંકી કહાડે પરતુ બડી બેગમે પોતાના આધીનમાંની સ્ત્રી સીપાઇઓને મહેલના દરવાજાપર ઉભી કરી, નસિરુદ્દીનની સ્ત્રી સીપાઇઓને મહેલમાં પેશવા જ દીધી નહીં! મહેલના દરવાજામા જ મોટી લડાઈ થઈ, અગ્અપરસ સ્ત્રીઓનું યુદ્ધ થયું, એક બીજાપર બદુકની ગોળીઓ છુટી અને કોમળ મનની ગણાતી સ્ત્રીઓએ, ક્રૂર થઇને સ્વહસ્તે સ્ત્રીઓનો જ સહાર કર્યો! આ વખતે પણ રેસીડેન્ટ સાહેબ વચ્ચે પડયા અને બન્ને પક્ષને લડાઇથી વાર્યા! રેસીડેન્ટ સાહેબના કહેવાથી નસિરુદ્દીને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે, જો બેગમ સાહેબ મહેલ છોડીને જશે તો તે કદી પણ તેના સામુ થશે નહી અને તેના પૌત્રને તેના સ્વાધીનમાંથી લેશે નહીં. રેસીડેન્ટ સાહેબે શાહજાદાની રક્ષાનો ભાર પોતાને માથે લીધો એટલે બડી બેગમ સાહેબે મોટી ખુશીથી બાદશાહી મહેલનો ત્યાગ કર્યો! બેગમ સાહેબને જેટલો અગ્રેજોના વચનપર વિશ્વાસ હતો, તેટલો વિશ્વાસ

'બાદશાહી હરમ'ની સ્ત્રી સીપાઇઓની સાથે બીજું એક દળ સ્ત્રી સીપાઇઓનુ હોય છે. તેઓ બેગમોના મ્યાના અને ડોલીઓ ઉંચકવાનુ કામ કરે છે. તેમની ફોજ વળી જુદી જ રહે છે અને તેમનામાં પણ નાના મોટા અમલદારો તરીકે સ્ત્રીઓને જ રોકવામાં આવે છે. આ ફોજની સરદારણ તરીકે એક મોટી બળવાન્ અને મર્દાની ચાલની, કહારી જાતની સુંદર સ્ત્રી હતી. તેને આપણા બાદશાહ સલામતે ઘણી મ્હોડે ચ્હડાવી મુકી હતી! આ સ્ત્રીની સાથે ઘણી વખતે બાદશાહ સલામત ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરતા હતા, તેમના વચ્ચેનો બોલવા ચાલવાનો વ્યવહાર જો કોઇ સાંભળે અથવા તેમનાં કૌતુકો નજરોનજર જુવે તો કોઇ એમ ન કહે કે, આ બાદશાહ અને આ લોંડી!

બેગમોની સેવામાં ઘણી લોંડીઓ, દાઇઓ અને મેહરીયો નામની સ્ત્રીઓ રહે છે. આમાંની ઘણી ખરી સ્ત્રીઓ વશપરંપરાથી બેગમોની સેવા કરતી આવે છે; પણ કેટલીક સ્ત્રીઓને તેમનાં સૌંદર્યને લીધે તેમનાં માબાપની પાસેથી વેચાતી લેવામા આવે છે તેમનુ કામ માત્ર ગાવા બજાવવાનુ, કહાણીઓ કહેવાનું અને બેગમોની પગચપી કરવાનુ હોય છે

મીર હુસન અલીની મડમે. એના સબધમાં એક પુસ્તક લખ્યુ છે, જેમાં તેણે એ વિષયનું ઘણું સારું વર્ણન કર્યું છે. તેમૂણે લખેલી વાતો કેવળ બાદશાહી હરમમાં જ થાય છે એમ નથી; પરંતુ લખનોરના ઘણાખરા અમીર ઉમરાવોના ઘરમાં એવી વાતો અવારનવાર થયા જ કરે છે!

મીસીસ મીરજા હુસનઅલી પોતાના પુસ્તકમાં એક ઠેકાણે લખે છે કે; "જો કે આ લોંડીઓને બેગમોની સેવામાં હમેશ હાજર રહેવું પડે છે, તોપણ તેમની સાથે સારી વર્તણુક ચલાવવામાં આવે છે. તેમના ખાવા પીવાનો અને રહેવાનો બંદોબસ્ત તેમની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં કરવામાં કઇ પણ ખામી રાખવામાં આવતી નથી, અને તેથી તેમનુ દાસત્વ દુ:ખમુલક જણાતું નથી, અર્થાત્ તેઓ પરાધીન તો છે, પરંતુ

*આ મડમ સાહેબ વિલાયતના વતની હતાં જ્યારે મીર હસનઅલી વિલાયત ગયા હતા, ત્યારે એની સાથે લગ્ન કરીને તેઓ એને લખનોર લઈ આવ્યા હતા. આ મડમ સાહેબ ૧૨ વરસ હિંદુસ્થાનમાં રહ્યાં, તે અરસામાં તેણે પોતાના પતિને બીજી સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરવાં દીધાં નહતાં, પરતુ પાછળથી તેમનુ આરોગ્ય બગડવાથી, તેઓ વિલાયત ગયાં, તે ગયા જ, પાછાં હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યાં નહીં! પોતાના બાર વરસના અનુભવના આધારે તેમણે હિંદુસ્થાનના સબધમાં એક પુસ્તક લખ્યુ છે, અને તે નામદાર પ્રીન્સ આફ વેલ્સ અને હાલના નામદાર શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડને અર્પણ કર્યું છે. તેમના પુસ્તકનું નામ "Observations of the Mussalmans of India" છે.

સમાનોમાં કંઈ સઘળી સ્ત્રીઓ કોમળ ચિત્તવાળી અને દેવી સ્વરૂપા હોતી નથી, અને તેથી તેમનામાં જ્યારે કોઇ જાતના વેરની અથવા ઇર્ષાની અગ્નિ સળગી ઉઠે છે, ત્યારે તેમની ક્રુરતા અને કઠોરતાની સીમા રહેતી નથી!

થોડા વર્ષની વાત ઉપર એક બેગમ સાહેબની કઠોરતાની વાત સાંભળી કલકત્તામા મોટી ચર્ચા જાગી હતી. મૂળ વાત એ હતી કે, તે બેગમની એક લોંડી તેના હુક્કાપર જોઇએ તેવો અગ્નિ સળગાવીને મુકતી નહતી ઘણી વખતે એમ નહી કરવાને તે બેગમ સાહેબે લોડીને શિખામણ દીધી, પણ લોડીએ તેની વાત કાનપર ધરી નહીં. આથી બેગમ સાહેબને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો, અને ક્રોધમાં ને ક્રોધમા તેણે બીજી લોડીઓની પાસે, પેલી લોંડીને ભોયપર હાથ પગ બાંધીને સુવડાવી, ને તેના શરીરે ધગધગતા અગારા ચાંપી દીધા! સખ્ત રીતે દાઝવાથી તે લોંડીએ બે ચાર દીવસ પછી પોતાનો પ્રાણ મુકયો! એ વાતની પોલીસને ખબર પડી. કલકત્તાની પોલીસ એટલે પૂછવું જ શુ? તરત જ તેણે પુરાવા ભેગા કરીને આ પડદાવાળી સ્ત્રીને અપરાધી ઠેરવી, કાલાપાણીની સજા કરાવી! જ્યારે કોર્ટે સજાનો હુકમ કીધો ત્યારે તે બેગમ સાહેબને પડદામાંથી બ્હાર નીકળવું પડયુ. કોર્ટના હુકમથી જ્યારે તે બેગમ સાહેબે પોતાના મ્હોંડા ઉપરનો બૂરખો દુર કર્યો, ત્યારે વર્તમાનપત્રોના જે રીપોર્ટરો ત્યાં હાજર હતા, તેઓ તેનુ સૌંદર્ય જોઇને ચકિત જ બની ગયા! તેની સુંદરતા એવી અનુપમ અને વિલક્ષણ હતી કે, તેનુ વર્ણન કયા શબ્દોમાં કરવુ, તે પણ તેમને સુજ્યુ નહી!

લખનોરના ઉમરાવોના ઘરમાં, લોંડીઓ અને બાદીઓની સાથે ખોજાઓ પણ રહે છે. બાદશાહી જનાનામા આ વખતે લગભગ દોઢશો ખોજાઓ હતા. આ ખોજાઓનો ઉપરી, બાદશાહ બેગમની દેવડીપર રહે છે, અને પ્રત્યેક જન તેને ઘણુ માન આપે છે. હિન્દુસ્થાનના મુખ્ય મુખ્ય દેશોમાં, કેટલાક ઠગ લોકો ન્હાના ન્હાના બાળકોનુ હરણ કરીને પાછળથી તેમને નપુંસક બનાવે છે અને મોં માગ્યા પૈસા લઇને તેમને મુસલમાન અમીર ઉમરાવોને વેચે છે, જેઓ પાછળથી ખોજાઓને નામે ઓળખાય છે. આ ખોજાઓ ઉપર તેમના માલિકો ઘણો વિશ્વાસ રાખે છે. મીસીસ હુસનઅલી લખે છે કે, "એ લોકોનો અધિકાર બીજા ચાકરો કરતાં અધિક હોય છે. તેઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર જનાનખાનામાં જઇ શકે છે, એટલુ જ નહીં પણ "શાહી હરમ"માં તો એ લોકો બેગમોને નવડાવે છે અને તેમને વસ્ત્રો પણ પહેરાવે છે."

પંચમ અધ્યાય.

લખનૌનો વૈભવ (ચાલુ)–શાહી હરમ.

"શાહી હરમ"ની બ્હારની વાતોમા કેવલ આપણે સ્ત્રી સીપાઇ, ક્હારિયો અને ખોજા સુધી આવીને અટકી ગયા! ચાલો આવો, જરા જીવ કડણ કરીને "શાહી હરમ"નો પડદો ઉંચકીએ અને અંદરની સ્હેલ પણ કરતા આવીએ! જુઓ આ 'શાહી હરમ"ની લોંડીઓ પણ આપણી સાથે આવે છે, એટલે આપણને જોવા જાવામાં ઘણું સુગમ પડશે. "શાહી હરમ"ની અંદરની ઇમારત અને તેનો બ્હારનો ભાગ, જ્યાં સુધી આપણે કોઈ પણ જાતના રોકાણ વિના આવી પહોંચ્યા છીયે, તેમાં વધારે ફેરફાર જણાતો નથી હિંદુસ્થાનની સાધારણ ઇમારતો ઘણું કરીને એવી રીતે બાધેલી હોય છે કે, તેની અંદર સમચોરસ અથવા જગાના પ્રમાણમાં પ્રથમ એક ચોક હોય છે અને તેની ચોતરફ ઓરડાઓ અને "દાલાન" હોય છે. જો કોઇ ઇમારત બે ખડની હોય તો, ચોકની ઉપર ચોતરફ છજાજુ અને તેના ઉપર ઓરડાઓ અને "દાલાન"ની ગોઠવણ કરેલી હોય છે. આ ઓરડાઓમા મુલ્યવાન્ વસ્ત્રાલકારો મુકવામાં આવે છે. પરતુ આશ્ચર્ય જેવું એ છે કે, તેને બારણાં હોતાં નથી! બારણાંની ઠેકાણે જ્યા જુઓ ત્યાં મોટા મોટા પડદાઓ ટાગેલા હોય છે! એનું કારણ એ છે કે, હરમની સ્ત્રીઓ "પડદેનશીન" કહેવાય છે. અને તેથી તેઓ હમેશાં આવા પડદામાં જ રહે છે. તેમના નીકટ સંબંધીમાંનો કોઈ પુરુષ જ તેમની પાસે જઇ શકે છે. બાકી બીજા પુરુષોને ત્યા જવાનો અધિકાર નથી. આ પડદા એટલા મોટા મોટા હોય છે કે, તેમાં રહેનારી ઓરતો બહાર શું થાય છે, તે પણ જોઈ શકતી નથી! તેમનો પડદો કેવલ પુરુષો જ માટે હોય છે, પરંતુ સ્ત્રીઓ તો કોઇ પણ જાતની, કોઇ પણ દેશની અથવા કોઇ પણ શ્રેણિની હોય, તોપણ અટકાવ વિના તેમની પાસે સ્હેલાઈથી જઇ શકે છે.

જ્યારે કોઇ હિન્દુ અથવા મુસલમાન "પડદેનશીન" સ્ત્રીને ઇસ્ટ ઇંડીયા કુંપનીની કચેરીમાં અરજ કરવા જવુ પડે છે, ત્યારે તે મ્યાનામા જ બેઠી રહે છે અને તેની સ્ત્રી તરીકેની ઓળખાણ, તેનો નોકર અથવા તેનો કોઇ સબધી, પ્રતિજ્ઞા ઉપર ન્યાયાધીશને આપે છે. તે મ્યાનામાં બેઠી બેઠી ન્યાયાધીશના સવાલના જવાબ આપે છે, તેથી તેનો સ્વરમાત્ર જ ન્યાયાધીશ સાંભળી શકે છે. આવા રીવાજથી ઘણી વખતે મોટા મોટા ઘોટાળા ઉઠે છે. પરંતુ તેનો કોઈ ઉપાય નથી કારણ કે, આ રીવાજ તોડવો અને તેના વિરુદ્ધ કોઈ કાર્ય કરવું, તે સહજ નથી!

બાદશાહના જેટલા મ્હેલ હતા, તેટલા મ્હેલોના જુદા જુદા મસનદ, જુદી જુદી દેવડીઓ અને જુદા જુદા દાલાનો પણ હતાં. દરેક બેગમની મહીનામાં એકવાર વારી આવતી હતી, ત્યારે બાદશાહ સલામત તેને મ્હેલે જતા હતા. પરંતુ કદી કદી તેમને બબ્બે મહીને પણ બાદશાહનાં દર્શન થતાં નહતાં; તોપણ તેમની બાદશાહની બેગમોમાં જ ગણત્રી થતી હતી. કદાચ તેમને ખબર પડે કે, પોતાની લોંડીઓમાની એકાદ સુંદર લોંડી ઉપર બાદશાહની નજર ગઇ છે; અને બાદશાહ તેને ચહાય છે, એટલું જ નહીં પણ તે બન્નેનો મેલાપ સુદ્ધાં થઇ ગયો છે, તો પણ આ ઉદાર મનની બેગમો પોતાના મનમા સ્હેજ પણ દ્વેષભાવ આણતી નથી! તે લોંડીપર બાદશાહ સલામત પ્રાણ ઓવારતા હોય, અને લોંડી તેમના પ્યારમાં સ્વર્ગનુ સુખ ભોગવતી હોય, તોપણ મ્હેલમાં બન્નેનુ પદ સમાન કદી પણ થઇ શકતુ નથી. બેગમ તે બેગમ અને લોંડી તે લોંડી! બેગમોની માન મર્યાદામાં બાદશાહે કદી પણ હસ્તક્ષેપ કર્યો નથી, એ જ તેમની સહનશીલતાના બદલા જેવું છે!

ઉચ્ચશ્રેણિની બેગમોના અને "શાહી હરમ"ની બેગમોના વસ્ત્રાલંકારો ઘણાં જ ઉત્તમ અને જોવા યોગ્ય હોય છે. પરતુ તે નજરે જોવાનું આપણા ભાગ્યમાં ક્યાથી હોય! જ્યાં "શાહી હરમ"માં પેસવાના જ સાંસા હોય, ત્યાં બેગમોના વસ્ત્રાલંકારો જોવાની વાત કરવી તે તો મૂર્ખાઇ ભરેલું જ ગણી શકાશે! પરંતુ બેગમોના વસ્ત્રાલંકારો આપણને નજરે જોવા નહીં મળે, તેથી કંઇ નિરાશ થવા જેવુ નથી. આવો, આ નસિરૂદ્દીન હુયદરના એક અંગ્રેજ સભાસદે એના સબધમા એક પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાંથી જ થોડુ વાંચી લઇએ —"મને તે ઉમરાવોની અને બાદશાહની બેગમોના વસ્ત્રાલકારો જોવાનો એક બે વખત અવસર મળ્યો હતો એ શિવાય મ્હેં બીજી પણ "પડદેનશીન" સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ જોયો છે, જેઓ બાદશાહની પાછળ ઉભી રહીને મોરછલ કરે છે, તેઓ પણ ઘણા મુલ્યવાન્ સુદર વસ્ત્રો ધારણ કરે છે; અને તેઓ પણ મોહિની સ્વરૂપા અને યુવાન્ હોય છે. જો કે આ મોરછલ કરનારી સ્ત્રીઓ પણ "પડદેનશીન" સ્ત્રીઓમા ગણાય છે, અને તેને એકીટશે જોવામાં અસભ્યતા અને અનાદર જણાય છે, તો પણ અમે તો બાદશાહ સલામતની નજર ચોરવીને તેને જોઈ લેતા હતા! બાદશાહ બેગમનાં વસ્ત્રો પણ મ્હેં ઘણીવાર જોયા છે. કારણ કે બાદશાહ સલામત જ્યારે સ્નાન કરીને બહાર આવતા હતા, ત્યારે તેઓ કોઇ કોઈ વખત પોતાની મેળે જ બેગમોનાં વસ્ત્રો ધારણ કરીને આવતા હતા!! કોઈ કોઈ વખતે તો તેઓ સાયંકાળે પડદા

તો લોકો બે ઘડી તેને જ જોયા કરે! જ્યારે આ દુપટ્ટો કુરૂપાને પણ આવી સ્વરૂપા બનાવે છે, ત્યારે સ્વરૂપના ભંડારરૂપ બેગમો એ ઓઢતી હશે, ત્યારે તેમની સુંદરતા કેટલી બધી ચિત્તાકર્ષક બનતી હશે?

હવે એકવાર એવી સુલલિત લાવણ્યમયી લલનાના ચિત્રની તમે મનમાં કલ્પના કરો, કે જેણે ઉપર કહેલા સઘળા વસ્ત્રાલંકારો ઘણી જ ઉત્તમ રીતે પોતાના શરીરપર ધારણ કર્યા હોય, તેનો વર્ણ ગૌર અથવા ખુલ્લા ઘઉં વર્ણનો હોય, તેના કોમળ પગમાં કસબી નોકદાર મોજડીયો હોય, તેના ન્હાના ન્હાના હાથ અને પગના નખ, મેંદી અથવા બીજા રંગથી ગુલાબી રંગ્યા હોય, અને તેની કોમળ તથા લજ્જાથી નીચી નમેલી આંખોમાં કાળો સુરમો આંજ્યો હોય. વળી તેની ભ્રમર એવી કમાનદાર હોય કે, જે પરના વાળ, આવી સુંદરતાથી સુશોભિત થઇને જાણે તે આભારના ભારથી નીચા વળી ગયા હોય. તેનુ ભવ્ય કપાળ અને મસ્તક, તેનુ ગોળ મટોળ ગુલાબી મુખડું અને ને ઉપરના લાંબા કાળા વાળ, ચમેલીના ફુલેલમાં બ્હેકતા હોય, અને તે સાથે તેના છૂટા વાળમાંથી થોડાક છાતીપર અને બાકીના પીઠપર લટકતા હોય, તેના કાનમાં અનેક પ્રકારની વાલીઓ, નાકમાં બે મોતી અને એક માણેક સાથની મોટી નથ હોય, અને શરીરપર બીજા અનેક હીરામાણેકના અલકારો હોય એક એવી રૂપરંગવાળી સ્ત્રીની તમે મનમા કલ્પના કરો, કે જેમાં પૂરેપૂરી સુઘડતા, સુકુમારતા અને લાવણ્યતા ભરી હોય અને તે તમારી આંખો સામુ ઉભી હોય તથા તેનુ અંગ ઝીણા વસ્ત્રોથી અર્ધુ ઉઘાડું અને અર્ધુ ઓઢણાંથી ઢાંકેલુ હોય! જો એવી કમનીય કામનીની તમે કલ્પના કરી શકશો તો, લખનૌના "શાહી હેરમ"ની બેગમો કેવી હશે, તેનો ઉત્તર તમને તમારી પાસેથી જ મળશે!

ષષ્ઠાધ્યાય.

લખનૌનો વૈભવ (ચાલુ)–બેગમોનો ઠઠારો.

લખનૌરમાં બેગમોની સ્વારી કોઈ કોઈ વખતે ઘણી ધામધુમથી નીકળે છે તેઓ જ્યારે દર્શનને માટે અથવા પુત્ર કામનાથી કોઈ દેવાલય અથવા મસજીદમાં માનતા ચઢાવવા જાય છે, ત્યારે તેમની સ્વારીની ધામધુમ જોવા યોગ્ય હોય છે. પરંતુ આવી સ્વારીમાં કેવલ બાદશાહની બેગમની આગળ જ નોબત વાગે છે, અને તેને જ સૂર્યમુખી તથા મોરછલ વાપરવાનો અધિકાર હોય છે, બાકી બીજી બેગમોની સ્વારીને માટે એક સરખો સામાન હોય છે.

દુર્દશાનો જરા પણ વિચાર કર્યાં વિના, લગભગ પંદર કરોડ રૂપિયાંનો ખજાનો એકઠો કર્યો હતો. એ ખજાનાપર ઇંગ્લંડથી વ્યાપાર નિમિત્તે આવેલી જોન કંપની બહાદુરની નજર બેઠી—નજર એવી સજ્જડ બેઠી કે, જ્યાં સુધી આખો ખજાનો ખાલી થઇ ગયો નહિ ત્યાં સુધી ઉતરી જ નહિ! એટલું જ નહિ, પરંતુ જ્યારે જ્યારે કંપની બહાદુરને નાણાની જરૂર પડતી ત્યારે ત્યારે તેની દૃષ્ટિ અયોધ્યાના નવાબને નિચોવવામાં, પજવવામાં, લુંટવામાં જરાએ નિર્મળ થઈ ન હતી. ગાઝીયુદ્દીન હૈદરના સમયમાં પણ નિર્માલ્ય બહાના નિચે અને વિવેકનાં વચનનો લાભ લઇને, તેને પણ સારી રીતે નિચોવવામાં આવ્યો હતો. જોન કંપની બહાદુર પૈસા નિચોવવામાં કેટલી ધૃષ્ટ હતી, તે ભરતખંડના બ્રિટિશ રાજ્યનો ઇતિહાસ વાંચનારાથી અજ્ઞાત નથી.

ભરતખંડનાં દેશી રાજ્યોમાં કંપની બહાદુરની માથા મારવાની અજબ રીતિનું દર્શન આ વાર્તા કરાવે છે. જ્યાં રાજા નિર્બળ જણાતો, ત્યાં કંપની પોતાનું માથું એકદમ ઘુસાડતી, જ્યાં રાજ્યનું કંઇક પ્રબળ હોય ત્યાં તેને એસઆરામમાં લીન કરવાને, પોતાની કપટકળાનો પ્રયોગ કરતી અને પછી હિંદુસ્તાનના રાજ્યોને કેમ સ્વાહા કરવામાં આવતા, તે દર્શાવવા માટે આ સ્થળ નથી; પરંતુ કંપનીના અધિકારીઓની જે રાજનીતિનાં વખાણ કરવામાં આવે છે, તે રાજનીતિ કેવી હતી, દેશી રાજાઓ અને રાજ્યોને કેવી રીતે પતિત કર્યાં છે તે **નંદનવનનો નાશ** પૂર્ણ રીતે દર્શાવે છે. ગાઝ્યુદ્દીન હૈદર, નસિરૂદ્દીન હૈદરનો પુત્ર હતો. ઇ. ૧૮૨૭ ની ૨૦ મી અકટોબરે ગાઝ્યુદ્દીન હૈદર ખુદાતાલાની દરગાહમાં સીધાર્યો, ત્યારે નસિરૂદ્દીનનું વય વીસ વર્ષનું હતું. ગાઝ્યુદ્દીનના સમયમાં જ અયોધ્યાનું રાજ્યતંત્ર હીંડોળે ચઢ્યું હતું. એસઆરામ, ફાટફુટ, અન્યોન્ય વૈર, હરમમાં ચાલતા અનાચારો, રાજ્ય દરબારીઓમાં ફેલાયલી કૂટીલતા, સ્વાર્થ પરાયણતા ઇત્યાદિક અનીતિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું હતું. એવા સમયમાં નસિરૂદ્દીન હૈદર રાજ્યગાદીપર બેઠો. નસિરૂદ્દીનને માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે તે ભલો અને ભોળો, શોખીન અને ઉડાઉ, છટેલો અને પ્રજાપ્રતિ લાગણી દર્શાવનારો બાદશાહ હતો, છતાં તે કાવતરાં અને છળકપટથી દૂર હતો. તેના દરબારમાં દેશી ને વિદેશી—હિંદુ, મુસલમાન ને અંગ્રેજ—ખુશામતખોર, કારસ્થાની અને સ્વાર્થી મનુષ્યો એટલા ભરાયલા હતા કે, જેઓનો તે ભોગ થઇ પડ્યો. તેને જ અયોધ્યાની પડતીનું ખાસ કારણ ગણવામાં આવ્યું છે.

નસિરૂદ્દીનના રાજ્યના પ્રારંભ કાળમાં, જે અવ્યવસ્થા રાજ્યમાં હતી તે દૂર કરવાને, રેસીડન્ટના કહેવાથી કે સ્વતંત્રતાથી, તે એટલો બધો તત્પર હતો કે, જે પુરુષને તેણે પોતાના વજીર તરીકે કાયમ કીધો તે, તેનો વિરોધી

ખ્વાજેસરાના નામથી ઓળખાતા આ ખોજાઓના ઉપરીના હાથી પાછળ, બેગમ સાહેબની લોંડીઓ, બાંદીઓ અને દાઇઓની સ્વારી હોય છે. તેઓ મ્યાના, ચંડોળા, રથ વિગેરે વાહનોમાં બેઠેલી હોય છે. મ્યાના અને રથ તો આપણા જોવામાં ઘણીવાર આવે છે, પણ ચંડોળા તો આવી સ્વારી વખતે જ જોવામા આવે છે. એનો આકાર મોટી ડોળી જેવો હોય છે. તેને બનાવતાં ઘણો ખર્ચ થાય છે. એ લોકોની પાછળ બરછી અને ભાલાવાળા સીપાઈ ચાલે છે. બાદશાહ બેગમની સ્વારીમા તેમની લોંડીઓ અને બાંદીઓની સખ્યા ૧૫૦ થી લગભગ ૨૦૦ સુધીની હોય છે. તમે કદાચ પૂછશો કે, આટલી બધી લોંડીઓ તે વળી શું કામ કરતી હશે? એના ઉત્તરમાં એટલું જ કહેવાનું છે કે, "શાહી હરમ"નું દરેકે દરેક કામ એ લોંડીઓ પાસે જ કરાવવામાં આવે છે. કોઇ કોઈ લોંડીઓ તો બેગમોને રાત દિવસ કિસ્સા કહાણી જ સંભળાવ્યા કરે છે, કોઈ કોઈ તો બારેઘડી અને બત્રીશે પહોર બેગમોની પગચંપી જ કર્યા કરે છે અને કોઈ કોઈ લોંડીઓ તો બેગમ સાહેબની ટાપટીપ પાછળ જ મચેલી રહે છે. હિન્દુસ્થાનમા જો કે દરજી, સ્ત્રીઓનાં કપડાં પણ શીવે છે; પરંતુ "શાહી હરમ"ની બેગમોના કપડા લોડીઓ શીવે છે. આ લોડીઓમાં જેઓ ભણેલી હોય છે, તેઓ બેગમોને કુરાન વાચી સંભળાવવાનું પણ કામ કરે છે. એ શિવાય રાંધવાનુ, કપડાં ધોવાનું અને બીજું પરચુરણ કામ એ લોંડીઓ જ કરે છે. "શાહી હરમ"ની આ લોંડીઓ પણ "પડદાનશીન" ગણાય છે અને તેથી તેઓ પડદાવિના બહાર નીકળવા પામતી નથી!

આવા ઠાઠમાઠથી બાદશાહ બેગમની સ્વારી નીકળે છે. પોતાના નામ પ્રમાણે સ્વારીનો સર્વ ઠાઠ રાખવામા, બેગમ સાહેબ વિશેષ કાળજી રાખે છે, કારણ કે એથી પોતાના નામનો જે ડંકો લોકોમા વાગે છે, તે સાંભળીને તેમને ઘણો આનદ થાય છે।

સ્વારીની સ્હેલ પણ કરી ચુકયા પરંતુ વાચકોને અમારે કહેવુ જોઇએ કે, તેમણે આ ખ્યાલી ચિત્રને ચિત્તથી કહાડી નાંખવું કે તેઓ સુખી હશે! કારણુ કે એમની સાથે આટલો બધો ઠાઠમાઠ રહે છે, તો પણ એ બિચારીઓ દયાપાત્ર છે! તમે પૂછશો કે, બાદશાહની બેગમને એવું શું દુઃખ છે કે, તે આપણી દયાપાત્ર હોઈ શકે? એને માટે ટુંકામાં એટલુ જ કહેવું બસ થશે કે, તેઓ સુવર્ણ અલકારમાં બધાયેલી એક કેદી સમાન સ્થિતિ ભોગવે છે! એક ગરીબ ઝૂપડીમા વસનારી અને સ્વામીના સહવાસમાં કાળ ગાળનારી સ્ત્રી, આ બાદશાહોની સુવર્ણ અલકારોથી મઢેલી બેગમો કરતાં વધારે સુખી અને સૌભાગ્યવતી હોય છે!

ગણાતી રામની અયોધ્યાના બીજા ઐતિહાસિક પ્રસંગો અવલોકવાને માટે, વાંચકોને અહીંથી બીજે ઠેકાણે લઈ જવામાં આવે છે.

સપ્તમ અધ્યાય.

પરિષદ્ વર્ગ-અંગ્રેજ હજામ.

તે હરેક પ્રકારના દુર્વ્યસનમાં પડેલો અને નીચ જાતિના અગ્રેજો, યુરેશિયનો અને દેશી દુરાત્માઓથી વીંટલાયેલો હોવાથી તેનું આખુ રાજ્ય સામત અને રક્ષિત પદ્ધતિપર મૂકવામાં આવ્યુ* કલકત્તા રીવ્યુ વોલ્યુમ ૩ જુ

અહા! કાળનું કેવું અપૂર્વ પરિવર્તન છે! જે સ્થાન એક સમયે સ્વર્ગ સમાન હતુ, તે જ સ્થાન આજે નર્કતુલ્ય બની ગયું છે! અયોધ્યા! સ્વર્ણપૂરી અયોધ્યા! આ શા ત્હારા કર્મના પરિપાક! આ શી ત્હારી સ્થિતિ! અરે! જે અયોધ્યાપર શ્રી રામચંદ્ર જેવા, જિતેન્દ્રિય પ્રજાવત્સલ મહારાજે રાજ્ય કર્યું હતું, આજે તે જ અયોધ્યાના સિંહાસન ઉપર, ઇંદ્રિયાસક્ત, વિલાસ પ્રિય નસિરુદ્દીન હયદર બેઠો છે! એ સઘળી કાળની કૃતિ છે! એ સહુ કાળનો મહિમા છે! અહો! પરમેશ્વર પ્રમાણે આ કાળ પણ આદ્યત રહિત જણાય છે! આદિ તથા અતથી રહિત આ કાળ હોવાથી પરપરાથી એના અગમાં વિલક્ષણ શક્તિનો સમાવેશ થયેલો છે! પરમેશ્વર આ સઘળાનું મૂલ કારણ છે અને કાળ ઉપાધિભૂત છે! કાળ જેમ આદિ ને અનત છે, તેમ તે સર્વ ઠેકાણે, સર્વ સમયે હાજર રહેલો હોય છે! તેથી જ જગતમાં અત્યાર સુધીમાં જે જે બનાવો બની ગયા છે, તે સહુ કાળે જોયા છે અને હવે પછી, જે જે બનાવો બનશે તે પણ કાળ જ જોવા પામશે!! આવા પ્રકારનુ કાળનું ભવ્ય, ઉદાત્ત, ગભિર અને અતર્ક્ય સ્વરૂપ લક્ષમાં ઉતારવાથી, કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓ કાળને જુદા પદાર્થ તરિકે નહી માનતાં, તેને પરમેશ્વરનું અગ માને છે, તે કેટલું યથાર્થ છે, તે આપણા ધ્યાનમાં ઉતરશે!

તમને અયોધ્યાના બીજા બાદશાહ નસિરુદ્દિન હયદરનુ ચરિત્ર નિવેદન કરાવવાની કંઈ જરૂર નથી. વિદ્વાનો કહે છે કે, જનવિશેષનુ

---

* Engaged in every species of debauchery, and surrounded by wretches, English, Eurasion and Natives, of the lowest description, his whole reign was one continued satire upon the subsidiary and protected system

Calcutta Review, Vol III.

ન આપો ને કોઇ ખાટકીનો પુત્ર! એમાં પણ માળી, કોળીના પુત્ર અધિકારપદે આવતા ત્યારે તેને તો હિંદુસ્તાનની પ્રજા પાટલે બેસાડી પૂજવાનું જ બાકી રાખતી. તેવા જ આ હજામ ભાઇ હતા. પરતુ હિંદુસ્થાન આવવાને માટે, સ્ટીમરનું ભાડું આપવા જેટલીએ એનામાં શક્તિ નહતી. તેથી લાચારીએ, સ્ટીમરમાં (Cabin Boy) તરીકે કામ કરવાનું કબુલ કરી, તે વગર ભાડે લંડનથી હિંદુસ્થાન આવ્યો! કલકત્તામાં આવ્યા પછી, પોતાનો હજામનો ધધો શરુ કરી, તેણે થોડું ઘણું પેદા કર્યું. પછી હજામનો ધંધો મુકી, જાત જાતની વિલાયતી વસ્તુઓ ખરીદ કરી, વહાણ માર્ગે ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમા મોકલવાનો વેપાર કરવા માંડયો. એ વેપારને અર્થે તેને એકવાર લખનૌ જવું પડયું. તે વખતે લખનૌના રેસિડેન્ટ સાહેબને માથે ઘણા જ આછા આછા વાળ હતા. ગવર્નર જનરલને માથે વાળનો મોટો ગુચ્છો હતો. મોટા લોકના પોષાકનું, મોટા લોકના આચાર વ્યવહારનુ સૌ કોઈ અનુકરણ કરે છે, તેથી રેસિડેન્ટ સાહેબે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, અગ્રેજ હજામની મદદથી ઉપલી વાળની ખામી દુર કરી શકાશે! એટલે ટોપી ઉતાર્યા પછી, વાળના ભરાવાથી, માથાપરની સાદી ચામડી કોઇના જોવામાં આવશે નહીં! સજોગા સજોગે આપણા વિલાયની હજામનું લખનૌ આવવુ થયું. તે વખતે, વખત સાંધીને રેસિડેન્ટને મળ્યો. રેસિડેન્ટ સાહેબ પોતાના વિલાયતી હજામપર ખુશ થઈ ગયા તેને હજામના કામપર રાખી લેવાને માટે અયોધ્યાના બાદશાહ નસિરૂદ્દિનને લખી મોકલ્યુ. રેસિડેન્ટ સાહેબનો હુકમ, પેગમ્બર–અલ્લાનો હુકમ! ના ન પડાય. દેશી રાજાઓ ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના ગવર્નર જનરલ જેવો રેસીડન્ટને ગણતા હતા, તેથી નસિરૂદ્દિને પહેલાં તેને હજામના કામપર નીમ્યો. થોડા જ વખતમાં આ અગ્રેજ નદન બાદશાહનો પ્રિયપાત્ર થઈ પડયો! પછી તો બાદશાહ એને સાથે લઇને એક જ ટેબલપર ખાવા લાગ્યો! બાકી શું રહ્યુ? ધીરે ધીરે હજામ સાહેબનાં માન વધવા લાગ્યાં! પરતુ બાદશાહના બીજા અગ્રેજ સભાસદો, એને કદીપણ ઉચ્ચકુલનો ગણીને માન આપતા નહતા. એટલુ જ નહિ, પણ બાદશાહના બીજા અગ્રેજ સભાસદો, એની સાથે એક જ ટેબલપર બેશીને ખાવાને વખતોવખત કચવાતા હતા. તેથી નસિરૂદ્દિને, તેને મુસલમાન ઉમરાવની પદવી આપી, તેનું નામ સરફરાજખાં રાખ્યું!

વિલાયતી હજામ, મુસલમાન ઉમરાવની પદવી પામી, હવે કોઇ

* Vide Note (x) in the appendix.

ન આપો ને કોઇ ખાટકીનો પુત્ર! એમાં પણ માળી, કોળીના પુત્ર અધિકારપદે આવતા ત્યારે તેને તો હિંદુસ્તાનની પ્રજા પાટલે બેસાડી પૂજવાનું જ બાકી રાખતી. તેવા જ આ હજામ ભાઇ હતા. પરંતુ હિંદુસ્થાન આવવાને માટે, સ્ટીમરનું ભાડું આપવા જેટલીએ એનામા શક્તિ નહતી. તેથી લાચારીએ, સ્ટીમરમાં (Cabin Boy) તરીકે કામ કરવાનું કબુલ કરી, તે વગર ભાડે લંડનથી હિંદુસ્થાન આવ્યો! કલકત્તામાં આવ્યા પછી, પોતાનો હજામનો ધંધો શરુ કરી, તેણે થોડું ઘણું પેદા કર્યું. પછી હજામનો ધંધો મુકી, જાત જાતની વિલાયતી વસ્તુઓ ખરીદ કરી, વહાણ માર્ગે ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમા મોકલવાનો વેપાર કરવા માંડયો. એ વેપારને અર્થે તેને એકવાર લખનૌ જવું પડયું. તે વખતે લખનૌના રેસિડેન્ટ સાહેબને માથે ઘણા જ આછા આછા વાળ હતા. ગવર્નર જનરલને માથે વાળનો મોટો ગુચ્છો હતો. મોટા લોકના પોષાકનું, મોટા લોકના આચાર વ્યવહારનું સૌ કોઈ અનુકરણ કરે છે, તેથી રેસિડેન્ટ સાહેબે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, અંગ્રેજ હજામની મદદથી ઉપલી વાળની ખામી દુર કરી શકાશે! એટલે ટોપી ઉતાર્યા પછી, વાળના ભરાવાથી, માથાપરની સાદી ચામડી કોઇના જોવામાં આવશે નહી! સંજોગા સંજોગે આપણા વિલાયતી હજામનું લખનૌ આવવું થયું. તે વખતે, વખત સાંધીને રેસિડેન્ટને મલ્યો. રેસિડેન્ટ સાહેબ પોતાના વિલાયતી હજામપર ખુશ થઈ ગયા તેને હજામના કામપર રાખી લેવાને માટે અયોધ્યાના બાદશાહ નસિરૂદ્દિનને લખી મોકલ્યુ. રેસિડેન્ટ સાહેબનો હુકમ, પેગમ્બર–પ્રહ્માનો હુકમ! ના ન પડાય. દેશી રાજાઓ ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના ગવર્નર જનરલ જેવો રેસીડન્ટને ગણતા હતા, તેથી નસિરૂદ્દિને પહેલાં તેને હજામના કામપર નીમ્યો. થોડા જ વખતમાં આ અંગ્રેજ નદન બાદશાહનો પ્રિયપાત્ર થઈ પડયો! પછી તો બાદશાહ એને સાથે લઇને એક જ ટેબલપર ખાવા લાગ્યો! બાકી શું રહ્યુ? ધીરે ધીરે હજામ સાહેબનાં માન વધવા લાગ્યાં! પરંતુ બાદશાહના બીજા અંગ્રેજ સભાસદો, એને કદીપણ ઉચ્ચકુલનો ગણીને માન આપતા નહતા.. એટલુ જ નહિ, પણ બાદશાહના બીજા અંગ્રેજ સભાસદો, એની સાથે એક જ ટેબલપર બેશીને ખાવાને વખતોવખત કચવાતા હતા. તેથી નસિરૂદ્દિને, તેને મુસલમાન ઉમરાવની પદવી આપી, તેનું નામ સરફરાજખાં રાખ્યુ!

વિલાયતી હજામ, મુસલમાન ઉમરાવની પદવી પામી, હવે કોઇ

---

* Vide Note (×) in the appendix.

મ્હારે નોકરી ખોઇને ઘેર બેસવુ પડશે. પરતુ પ્રજા ઉપર ગયે વરસે અનહદ જુલમ થવાથી આખો દેશ છિન્નભિન્ન થઇ ગયો હતો, તેનાપર આગા બહાદુરની કે રાજા રામદયાળની નજર સરખી પણ નહતી. તેમને પોતાના પદપ્રભુત્વની મર્યાદ જાળવવા તરફ જ નજર હતી! પરંતુ નસિરૂદ્દીનના અમલમાં કોઇનું પદ કે પ્રભુત્વ ચિરસ્થાયી રહે તેમ નહતુ!

એક દિવસ અયોધ્યાપતિ નસિરૂદ્દિન હુયદર પ્રાત.ભોજન (સહવારનો નાસ્તો) લીધા પછી એકલો બેઠો હતો. તેના ચાર પાંચ અગ્રેજ સભાસદો, પ્રાતઃભોજનથી પરવારી, ઘોડાપર બેશી ફરવા નીકળી પડ્યા હતા. તેઓ અગિયાર વાગતા પહેલાં બાદશાહની પાસે આવે એમ ન હતુ. આ તક સાંધી સરફરાજખા નામધારી અગ્રેજ હજામ, ખરચનો હિસાબ હાથમાં લઇ, નસિરૂદ્દીનના દીવાનખાનામાં દાખલ થયો.

નસિરૂદ્દીન તેને આવતો જોઇ, હસતાં હસતાં બોલ્યો; "હો, હો, ખાંન સાહેબ! યહ કયા ખરચ્ચકા હિસાબ?"

સરફરાજખાં સ્હેજ હસીને બોલ્યો; "જહાંપનાહ! એ ગયા મહિનાનો હિસાબ છે?"

સરફરાજખાંનો હિસાબ, અગ્રેજ દુકાનદારોના હિસાબ જેવો અથવા આપણા દેશી વેપારીઓની રીત પ્રમાણે ચોપડામાં લખેલો ન હતો. સરફરાજખાંએ તો એક લાંબા અને પહોળાં કાગળ ઉપર આ હિસાબ લખ્યો હતો. અને તે કાગળને આપણા જોશી મહારાજોના ટીપણાની પેઠે તેણે ગોળ વીંટાળેલો હતો. નસિરૂદ્દીન હિસાબ જોવાને માટે હાથમાં કાગળ લેતાની વાર, સરફરાજખાએ, હિસાબના કાગળનો ઉપલો છેડો નીચે ઝટકયો, એટલે ગોળ વળેલો કાગળ પોતાની મેળે ઉકલાઇને દીવાનખાનાના ટેબલપર જઇને લંબાવ્યો! એક નમુનાનું ચિત્ર દેખાડતો હોય, તેમ સરફરાજખાએ હિસાબનો કાગળ નસિરૂદ્દિનને જોવાને માટે તેના મ્હોંડા આગળ ધર્યો! એ હિસાબનો કાગળ ઓછામાં ઓછો, સાત આઠ હાથ લાંબો હતો! કાગળ ટેબલપર લબાયેલો છતાં, તેનો કેટલોક ભાગતો હજુ વળેલો જ હતો! નસિરૂદ્દિન હિ હિ શબ્દે હસીને, સરફરાજખાંને હિસાબનો કાગળ માપવા કહ્યું. સરફરાજખાંએ કાગળ માપીને જોયુ તો બરાબર આઠ હાથ લાંબો થયો! નસિરૂદ્દિને ફરી પાછુ સરફરાજખાંને હસીને પુછયુ, "કુલ્લે કેટલા રૂપિયા થયા છે?"

સરફરાજખાં બોલ્યો; "જહાંપનાહ! નેવુ હજાર રૂપિયા"

નસિરૂદ્દીને કહ્યુ; "આગલા મહિના કરતાં ઘણા વધારે છે."

તેના ઉત્તરમાં સરફરાજખાં બોલ્યો; "ખુદાવિંદ! બીજા મહિના

અષ્ટમ અધ્યાય.

પરિષદ્ વર્ગ-કાશ્મીરી નાયકા.

નસિરૂદ્દીનનો અતિ સ્નેહપાત્ર કેવલ સરફરાજખાં જ ન હતો, કારણ કે વચ્ચે વચ્ચે તેનું સ્થાન બીજા મ્હારના માણસો પણ લઈ શકતા હતા! એનાં બે ત્રણ ઉદાહરણો માત્ર અત્રે આપવામાં આવે છે, જે ઉપરથી અમારા વાચકો જોઈ શકશે કે, નસિરૂદ્દીનની કૃપાદૃષ્ટિથી તેમનો કેવો ભાગ્યોદય થયો હતો! આ ઉદાહરણો વાંચીને સૌ કોઈ નસિરૂદ્દીનને ઉડાઉ અને વિલાસપ્રીય ગણશે; પરતુ પૂર્વના રાજા મહારાજા અને બાદશાહોમાં એ ગુણો તેમના જન્મથી વળગેલા હોય છે, એટલે એ વિષે નસિરૂદ્દીનનો વધારે દોષ કહાડી શકાય તેમ નથી!

લખનૌના દરબારમાં એક કાશ્મીરી નાયકા હતી. એ ઘણી જ સુંદર અને લાવણ્યમયી હતી. એનાં વિશાળ નેત્ર અને અગ પ્રત્યગો એવાં સુંદર હતાં કે, તેની ઉપમાને યોગ્ય પરમેશ્વરે બીજી કોઈ વસ્તુને નિર્માણ કરી હશે કે નહીં, તેને માટે પણ અમને સંદેહ રહે છે! જ્યારે તે પોતાના શરીરપર હિંદુસ્થાની વસ્ત્રો ધારણ કરતી હતી, ત્યારે તેની સુંદરતામાં બમણો વધારો થતો હતો. કારણ કે એક તો તેના સર્વાંગનું સૌંદર્ય જ અધિક હતુ, તેમાં ચુસ્ત હિંદુસ્થાની વસ્ત્રો સોનામાં સુગંધ મેળવતાં હતાં. તેની આવી સુંદરતા જોઇને નસિરૂદ્દીન પણ મોહિત થઈ ગયો વળી વાસ્તવમાં તે જેટલી સુદર હતી તે કરતાં અધિક તેના કંઠમા મધુરતા હતી. જે વખતે તેણે પહેલ વહેલું લખનૌના દરબારમાં ગાન કર્યું તે વખતે નસિરૂદ્દીનની સાથે તેના અગ્રેજ સભાસદો પણ લવલીન બની ગયા! તેની જાદુભરી આંખોમાં કંઈ લજ્જા અને નિરાશા પણ ભરી હતી. વિશેષમાં તેના સ્વાભાવિક હાવભાવે તેની લાવણ્યતામાં એટલો બધો વધારો કરી મુકયો હતો કે, તે નજરો નજર જોયા શિવાય તેની કોઇ પણ રીતે કલ્પના થઈ શકે એમ નથી!

જો કે તે એક સાધારણ નાયકાની પેઠે દરબારમાં મુજરો કરવા આવી હતી, પરતુ તેના સુમધુર કંઠે અને રૂપલાવણ્યે દરબારની બીજી નાયકાઓના મોહ ઉતરી ગયા! નસિરૂદ્દીન પણ તેનું સ્વરૂપ અને હાવભાવ નીરખતો એક ચિત્તે સાંભળતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે તેથી પ્રસન્ન થઇને તેની પ્રશસા પણ કરતો હતો. નસિરૂદ્દીનને પ્રસન્ન જોઇને અને તેના શ્રી મુખે પોતાની પ્રશંસા સાંભળીને આ કાશ્મીરી નાયકાનું હૃદય હર્ષથી ગજગજ ઉંચુ ઉછળતું હતું અને તેથી તે પોતાનો હર્ષ ઘણી કઠીનતાથીસભાળતી હતી! આણી તરફ નસિરૂદ્દીનના મ્હોંડામાંથી "શાબાશ-શાબાશ"નો ધ્વનિ નીકળતો

ચવા લાગ્યા! અંત પુરના ખોજાઓ જેઓ પ્રથમ તેને એક સાધારણ નાયકા સમજીને તુચ્છ સમજતા હતા, તેઓ પણ હવે પોતાનો વ્યવહાર બદલવા લાગ્યા! બાદશાહની બેગમો પણ એની સાથે મળવા હળવા લાગી! ખરું છે કે, "રાજાને ગમી તે રાણી!" પછી તે ઉંચ હોય કે નીચ હોય, કુલીન હોય કે અકુલીન હોય!

એક દિવસે નસિરૂદ્દીને અતિ મદ્યપાનથી પોતાનું ભાન ભુલીને તે નાયકાને કહ્યુ, "મૈં તેરે લિયે સોનેકી ઇંટોકા મહલ બનવા દુગા, ઔર કિસો ન કિસી દિન તુમ્ મેરી "બાદશાહ-બેગમ" બન જાવેગી!" કહો હવે, તેનો ભાગ્યોદય થવામા શું બાકી હતુ?

એક મોટા તહેવારને લીધે નસિરૂદ્દીન સાત દિવસ સુધી દરબારમાં આવ્યો નહિ, એટલે એટલા દિવસ તે નાયકાને કોઇ જોવા પામ્યુ નહિ! જ્યારે તે તહેવાર વીત્યો ત્યારે ફરી તે નાયકા બધાંની નજરે પડી! તે પહેલાંની પેઠે હાવભાવ અને કટાક્ષથી નાચ ગાન કરીને સહુનાં મન હરણ કરતી હતી. પરંતુ સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે વારવાર એક જ વસ્તુ ખાવાથી, તે ગમે તેવી પ્રિય હોવા છતાં પણ, માણસને કોઈ વખત અભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી ગતિ અતે આ નાયકાની થઇ! દરરોજ તેનો નાચમુજરો જોઇને હવે નસિરૂદ્દીનને કંટાળો ઉપજવા લાગ્યો! એક વખતે તે મનના આનંદે દરબારમાં મુજરો કરી રહી હતી, એટલામાં નસિરૂદ્દીન કંટાળીને બોલ્યો, "બાપરે બાપ! ઇસિકા ગાનાકા તો અજીરન હો ગયા! આજ કયા ઔર કોઈ તમાશા નહીં હે? ખાં, અચ્છા, આજ મુરગકી લડાઈ હો જાય!"

[આવુ સાંભળીને સરફરાજખાં તરત જ મરઘાં લેવા દોડ્યો. નસિરૂદ્દીન બેઠો બેઠો તે નાયકાને વિરક્ત ભાવે એકી ટશે જોતો હતો. એટલામાં તેને એક તરગ ઉઠયો! તેણે પોતાની પાસે બેઠેલા અગ્રેજ શિક્ષકને પૂછયું; "માસ્ટરજી! ઇસે મેમકે કપડે પહિનાયે જાય તો યહ કૈસી લગે?" એનો ઉત્તર તે શિક્ષકે તો ન આપ્યો, પરતુ સરફ્રાજખા જે મરઘાંની એક જોડ લઇને તરત જ આવ્યો હતો તેણે આપ્યો, "જહાપનાહ! યહ કૌન બડી બાત હૈ, અભી કપડે મંગા લીયે જાતે હૈ, હજુર પહનવાકર દેખહી લેં!!"

સરફરાજખાએ પોતાની સહધર્મિણીનાં વસ્ત્રો લઈ આવવા તે જ વખતે એક માણસને દોડાવ્યો. જ્યારે વસ્ત્રો લઇને માણસ આવ્યો ત્યારે નાયકાને કહેવામાં આવ્યુ કે, જનાનખાનામાં જઇને તેણે આ વિલાયતી વસ્ત્રો પરિધાન કરીને, હમણાને હમણાં દરબારમાં હાજર થવું! નાયકા વિલાયતી વસ્ત્રો પહેરવા ગઈ તે અરસામાં મરઘાં, નસિરૂદ્દીનની ટેબલપર સાઠમારી કરવા લાગ્યાં!

તેને અટકાવીને, નસિરૂદ્દીન ગાડી થોભાવીને તેનું ગાન સાંભળવા લાગ્યો! આ વખતે નસિરૂદ્દીનના મનમાં એવો જ તરંગ ઉઠયો હશે, નહી તો બીજી વખતે સ્વારોની મારફાડ જોઇને તે વળી વધારે ખુશી થતે !

આ હૃષ્ટપુષ્ટ માણુસનું નામ પીરૂ હતું. તે થરકી થરકીને નાચતો હતો અને પોતે બનાવેલુ ગાન ગાતો હતો. તેમાંનાં કેટલાંક પદો બાદશાહની પ્રશસાનાં હતાં. આખો રસાલો ચાંદગજ જવાને બદલે અહીંયાં જ આવીને અટકયો. નસિરૂદ્દીન તેનું નાચગાન સાંભળીને ઘણો ખુશી થયો અને તેથી ઈનામ તરીકે પોતાના ચોબદારને તે જ પળે પાંચ સોના મોહોરો આપવાનું કહી, તેણે પીરૂને કાલ સ્હવારે રાજમહેલમાં આવવાની આજ્ઞા કરી ! જન્મ ધરીને એક પણ વખત સોના મોહોરનું દર્શન નહિ કરવા પામેલો પીરૂ, એકી વખતે પાંચ સોના મોહોરો મળવાથી, ઉલ્લાસમાં આવીને બોલ્યો; "જહાંપનાહકી રહેમ નજર ગુલામપર વૈસીહી બની રહે, જૈસે કિ ખજૂર કે પેડપર આફતાબકી કિરણે પડતી હૈ !"

પીરૂ પણ પોતાના ઢગનો નિરાળો જ કવિ હતો ! તે પ્રાચીન કવિઓની વિરુદ્ધ બોલનારો, અતિશય વાચાળ અને નિર્લજ્જ હતો. બીજે દિવસે બાદશાહની આજ્ઞા પ્રમાણે તે રાજમ્હેલમાં આવી, એક નવુ પદ ગાવા લાગ્યો, પરંતુ નસિરૂદ્દીને તેને પહેલાં દિવસનુ જ ગાન ગાવા ફરમાવ્યું. આજે તેને દશ સોના મોહોર ઈનામમા મળી અને વધારામાં દરરોજ દરબારમા આવવાનુ બાદશાહી ફરમાન થયુ ! હવે તો તે દરરોજ દરબારમાં હાજર થઇને નવા નવાં આલાપોથી તે બાદશાહનું મન રજન કરવા લાગ્યો અને તેની સાથે મોટાં મોટાં ઇનામો મળવા લાગ્યાં. તેની કગાળ સ્થિતિ ફેરવાઇ જઇને તે લખનૌના મોટા માણુસોમાં ગણાવા લાગ્યો ! એક મહીનો પણ પૂરો નહીં થયો હશે, એટલામાં પીરૂ ઉપર બાદશાહની વિશેષ કૃપા થઇ ગઇ. એથી દરબારના બીજા અમીર ઉમરાવો તેને ઝૂકી ઝૂકીને સલામ કરવા લાગ્યા ! વાચકો વિચાર કરતા હશે કે, પીરૂની આવી અવસ્થા, કાશ્મીરી નાયકાની પેઠે થોડા જ દિવસ રહી હશે. ના. નિર્લજ્જ અને વાચાળ પીરૂએ કાશ્મીરી નાયકાના જેવી પોતાની સ્થિતિ કરવાની કોઇને તક આપી જ નહીં !એક વખત અડધી નગ્ન સ્થિતિમાં રહેનારો, અભણ અને અસભ્ય ગણાતો પીરૂ, હવે બાદશાહની,કૃપાથી નવાબની પદવી ધારણ કરી રાજમ્હેલમા વસવા લાગ્યો ! પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસો તપાસતાં કોઇ પણ કવિને પીરૂ જેવુ' રાજસન્માન મળ્યુ હોય, એમ જણાતું નથી !

એક નાયકાની સાથે નીકાહ પઢી, નસિરૂદ્દીને તેનુ "તાજમહેલ" એવું નામ પાડયુ ! તાજમહેલનો ભાઈ પહેલાં સાધારણ સારગીવાળો હતો. તે હવે બહેનની સાહ્યતાથી ઉમરાવ બનીને, 'નવાબ અમીર ઉદ્દૌલાના

જમીનદારો અને પ્રજાનો ચોતરફથી મરો હતો! તેમની પાસે એવું લશ્કર ન હતું કે જેથી તાલુકદારો સામે થઈ પોતાનો બચાવ કરી શકે. તેમ પાસે પૈસો પણ ન હતો કે, તેઓ પૈસો આપીને આવાં જૂલમમાંથી પોતાનું અને પોતાના પરિવારનું રક્ષણ કરી શકે. અંતે મહેસુલના બ્હાને, બાદશાહના તાલુકદારોએ અનહદ જૂલમ કરવા માંડયો. તેથી લજ્જા, દુઃખ અને અપમાન ખમીને, અયોધ્યાના હતભાગ્ય નરનારીઓ આપઘાત કરીને બાદશાહના જુલમથી છુટવા લાગ્યાં!

આવા ઘોર અત્યાચારથી, આવી બાલ અને સ્ત્રીહત્યાથી, આખું હિન્દુસ્થાન પાપમાં પરિપૂર્ણ ડૂબવા લાગ્યુ! હિન્દુસ્થાનમાં નિવાસ કરી રહેલા, યોગીઓ અને સિદ્ધ પુરુષો આ સ્મશાન જેવાં, પાપથી પરિપૂર્ણ થયેલાં, હિન્દુસ્થાનને ત્યાગીને હિમાચલની ગુફામાં ચાલ્યા ગયા! પરંતુ પુણ્યશલીલા-સતાન વત્સલા-ભારત-ધાત્રી દેવી સુરધુંની ગગા, સતાન સ્નેહ પરિત્યાગ કરવાને અસમર્થ હોવાથી, નવાબના જુલમથી પીડાતા હજારો પુત્ર પુત્રીને પોતાના ગર્ભમા સમાવવા લાગી!!

દશમ અધ્યાય.

પ્રધાન, મંત્રી અને સેનાપતિ.

"અજબ આપકી બાદશાહી!
તમામ ખલકતકી તબાની!"

અયોધ્યાના ઇતિહાસના પ્રત્યેક બનાવો, ભાગ્યની ચંચળતા, પદ પ્રભુત્વની અનિત્યતા અને સસારની અસારતા સપ્રમાણ દેખાડે છે! આગલા અધ્યાયમાં વર્ણવેલા બનાવને બે એક મહિના વીત્યા પછી, અયોધ્યાનો મુખ્ય રાજમત્રી આગા મીર બહાદુર અને દિવાન રાજા રામદયાળ બન્ને બધીખાને પડ્યા! તેમનાં ઘર બાર અને ધનસપત્તિ અયોધ્યાના બાદશાહ નસિરૂદ્દીન હુયદરના હુકમથી જપ્ત કરવામાં આવ્યા! ફરૂક્કાબાદથી મુસ્તાઝીમ-ઉદ્દોલા, લખનૌ આવી પ્રધાન મત્રીનુ આસન ગ્રહણ કર્યું. એ પહેલાં હકીમ મહમદ અલીખાંના નામથી સઘળે ઓળખાતો હતો.

અયોધ્યાનો ઇતિહાસ લખનારાઓમાંથી કેટલાક કહે છે કે, વજીર આગા મીર અને દીવાન રાજા રામમદયાળે, સરકારી ખજાનામાથી ઘણો પૈસો ઉડાવ્યો હતો, તેથી તેમને બંધીખાને નાખવામાં આવ્યા હતા પરંતુ નવાબી અમલમાં, અયોધ્યામાં શું કે હિન્દુસ્થાનના બીજા પ્રદેશોમાં શું, સઘળે જ રાજમંત્રી અને બીજા કારભારીઓ, સરકારી ખજાનામાંથી

રાજા દર્શનસિંહ તે જ અગ્રેજી લશ્કરનો સેનાપતિ નીમાયો હશે. પણ ના; તેમ નથી. રાજ્યનું મહેસુલ વસુલ કરવાને માટે અથવા નગરની શાંતિના રક્ષણને માટે, જે થોડા ઘણા સીપાઇઓ રાખવામાં આવતા હતા, તેનો જ દર્શનસિંહ સેનાપતિ બન્યો હતો. નામ સેનાપતિનુ અને કામ જોવા જઇએ તો પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડંટનું! હમણાં મુબઈ પ્રાંતમાં ડીસ્ટ્રીક્ટ પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડંટને જે કામ કરવાનુ હોય છે, તે જ કામ દર્શનસિંહને કરવાનું હતું. જેમ ઉદાર બ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટે, બુદ્ધિહીન અને કામકાજમાં ઓછી આવડત ધરાવનારા, પણ બહાર ચંચળ અને અતિ બુદ્ધિમાન્ ગણાતા, કેટલાક અંગ્રેજ નંદનોના પોષણને માટે, ડીસ્ટ્રીક્ટ પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડટની જગ્યા કહાડી છે, તેમ અયોધ્યાના બાદશાહ નસિરૂદ્દિન હયદરે પણ કર્યું હતુ. બ્રીટીશ સરકારની એ રાજનીતિનું અવલંબન કરી, તેણે પોતાના આમોદ–પ્રમોદના સગી તરીકે, રાજા દર્શનસિંહ જેવાને ખોળી કહાડી, તેને જ સેનાપતિનું પદ આપવા યોગ્ય ધાર્યું હતું!

સેનાપતિ રાજા દર્શનસિંહ, નસિરૂદ્દીન હુયદરના ખાસ દરબારનો સભાસદ–આમોદ પ્રમોદનો સહચર–અને મુ.સાહેબ હતો. તેણે સરફરાજખાં નામ ધારી, પેલા વિલાયતી હજામની જગ્યા લેવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પરતુ તેને એ જગ્યા મળવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો નહી! બપોરના ભોજન લીધા પછી, નસિરૂદ્દીન, અગ્રેજ સભાસદોની સાથે બેસી, સુરાપાન અને વિવિધ આમોદ પ્રમોદ કરતો હતો દુર્ભાગ્યને લીધે દર્શનસિંહથી ભોજનગૃહમા જવાતું નહતુ. કારણ કે, તે ઠેકાણે ટેબલ ઉપર ગોમાસ મુકવામાં આવતુ હતું; તેથી તેની ગંધે આખું ભોજનગૃહ બ્હેકી રહેતુ! દર્શનસિંહ હિંદુ હતો–તેના ભાગ્યમાં એ સુગંધ લેવાનુ વિધાતાએ નિર્માણ કર્યું નહતું!

પણ દર્શનસિંહ આ એક બાબતથી નિરાશ થાય એમ નહતો. તેણે પોતાના મનમા ધાર્યું હતું કે, બાદશાહના ભોજન વખતે, પોતે હિંદુ હોવાને સબબે હાજર નહીં રહી શકાય, પણ જો બીજા કામકાજોમાં તે વિલાયતી હજામના કરતાં વધારે ચપળતા બતાવશે તો તે બાદશાહનો પ્રિયપાત્ર થયા વિના રહેશે નહીં! ખરી રીતે જોવા જતાં, તે પોતાના કામોમાં, વિલાયતી હજામ કરતાં વધારે ચપળાઈ બતાવતો હતો. અને તેના પ્રયત્નથી જ તાજમહેલ, નુરમહેલ વિગેરે નસિરૂદ્દીનની નવી નવી બેગમોની સખ્યા વધવા પામી હતી. બાદશાહનો જનાનો, જે વિવિધ રમણીઓના સમાગમથી આજે પરિપૂર્ણ થવા પામ્યો હતો, તે પણ દર્શનસિંહને જ આભારી હતો!

"નામદાર બાદશાહ તરફથી વીસ દિવસ પૂરાં થતાં મને બીજું ફરમાન મળ્યું. તેમાં જણાવ્યું હતું કે, મને તેડાવવાની રેસીડન્ટ તરફથી રજા મળી છે અને તેથી મારે દરબારમાં જવું. આ આજ્ઞાની નકલ મેં મી૦ મેડોકને મોકલી અને તરત જ ફતેહગઢ છોડી લખનૌ જવા નીકળ્યો. ત્યાં પહોંચતાં નામદાર ખુદાવિન્દને મળ્યો અને તેણે મને સારી માયાથી આવકાર આપ્યો; અને થોડાક દિવસ પછી, હંમેશનો માનનો પોષાક, હાથી, પાલખી વગેરે મને આપ્યાં. આ વેળાએ ખુદાવિન્દે મી૦ મેડોકને મળવાનું મને કહ્યું. મેં તે પ્રમાણે કર્યું, ત્યારે રેસીડન્ટે મને જણાવ્યું કે, ખુદાવિન્દની ઇચ્છાને અનુસરી મુખ્ય પ્રધાન તરીકે રાજનો કારભાર તમારે ચલાવવો.

"આ સમયે (હૈદર બેગખાનનો છોકરો) અફબર-અલીખાં, (કપ્ટાન ફતેહઅલ્લીનો છોકરો) ઇકબાલ-ઉદ-દૌલા અને મયારામ (મેવારામ), જેઓ રાજનો કારભાર ચલાવતા હતા, તેઓને ખુદાવિન્દના હુકમથી, તેમના ઓદ્ધાપરથી ખસેડવામાં આવ્યા અને દરબારમાં હાજર થવાની તેમને મનાઇ કરવામાં આવી.

"મારી નિમણુક થતાં તરત જ મયારામ, જે પોતાની ફરજ બજાવવાને તદન નાલાયક હતો અને જેને માજી વજીર આતમીદઉદ-દૌલાએ દીવાનની જગ્યાપર નીમ્યો હતો, તેની કચેરીમાં, આમીલના ચોપડા તપાસવા હું ગયો; અને મને માલમ પડયું કે, જુદા જુદા આમીલો તરફથી ઘણા લાખો રૂપીવા વસુલ થયા હતા અને ત્યાર પછી દીવાને તે ઉચાપત કર્યા હતા. આમીલો તરફથી જે કંઇ બાકી રહી હતી તે અને દીવાનને જે રૂપિયા પહોંચાડવામાં આવ્યા હતા અને જે જમે નહોતા થયા તેનો આંકડો નામદાર ખુદાવિન્દ હજુર મેં રજુ કર્યો. હજુરનો હુકમ થયો કે મયારામ તરફ સારી ખફગી જાહેર કરવી; અને તેણે વધુ જણાવ્યું કે, જ્યાં સુધી રાજમાંથી જે જે નાણાંની મોટી રકમો તેણે ઉચાપત કરી હતી, તે પાછી વસુલ આપવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી તેને દરબારમાં દેખાવ આપવાની મનાઇ કરવી.

"સ્વર્ગસ્થ દયાકીશનનો પુત્ર રાજા બાલકીશન, જે કે મયારામ દીવાનનો નામનો મદદનીશ હતો, તો પણ ખરેખરી રીતે તો દીવાનનો ઓદ્ધો તેનો જ હતો. તેના કાકા મૂળરામની મદદથી તેના ઓદ્ધાનું સર્વ કામકાજ તેને એકલાને જ ચલાવવા દેવામાં આવતું હતું. જ્યારે હું ઓદ્ધાપર આવ્યો ત્યારે મારો પોતાનો દીવાન નીમવાને મને વારંવાર સલાહ આપવામાં આવી; અને એ ખાતાંના નાના નાના ભાગોમાં જ્યારે જ્યારે જગ્યાઓ ખાલી પડતી, ત્યારે ત્યારે મારા જ મુત્સદ્દીઓની હું નિમણુક કરતો હતો;

સાથે સ્નેહ બાંધી હજામને કહાડી મુકાવવા તેને કહેતો! આવી રીતે અયોધ્યાનો નવો વજીર, જેને આપણે ખરેખરો ન્યાયી અને નિષ્પક્ષ ગણ્યો છે, તે દરબારના માણસોમાં ફાટફુટ પડાવવાનો ધંધો લઇ બેઠો હતો!

નસિરૂદ્દીનના બીજા ચાર અંગ્રેજ સભાસદો, પ્રાતઃભોજન વખતે પોતપોતાનું પેટ ખાસ્સી રીતે ભરી લેતાં; એટલે બપોરના ખાણાની વખતે ભુખ લાગે, એ માટે તે લોકો નવ વાગતા પછી, બીજા બે કલાક ઘોડાપર બેસીને ફરવા જતા; અને બપોરના ખાણાનો વખત થયો કે, શિકારપર ટાંપી રહેલા ગીધોની પેઠે, સહુ ચપોચપ ખાણાની ટેબલોપર ગોઠવાઇ જતા અને ભોજન સામગ્રીને યોગ્ય ન્યાય આપતા હતા! પરંતુ એ લોકોમાંથી પણ કોઈ કોઈ હજામપર ઘણા નાખુશ રહેતા હતા; તેને પદભ્રષ્ટ કરવાને માટે તેઓ વખત આવે કદીપણ ચૂકે એમાના નહતા!

હકીમ મહમદ અલીખાં, સઘળા અંગ્રેજ સભાસદોને પદભ્રષ્ટ કરાવવાને માટે વિશેષ પ્રયત્નો કરતો હતો. પરંતુ તેના પ્રયત્નો તેને પોતાને જે પદભ્રષ્ટ કરાવનારા નીવડશે, એમ તે હજુ સુધી જાણતો ન હતો! આજ હકીમ મહમદ અલીખાં, હિંમત ધરીને બાદશાહના ખાસ દરબારમાં ગયો. હમ્મેશની તાજીમ તવાજા થયા પછી, તે રાજકાર્યનો વિષય કહાડી બાદશાહ પ્રતિ બોલ્યો; "જહાંપનાહ! ન્યાયમાં નૌશીરવાન જેવા—દાનમા હાતમ જેવા—પરમેશ્વર આપને બાદશાહી પદપર હજાર વર્ષ કાયમ રાખે!"

વજીરનાં પ્રશંસાયુક્ત વાક્યો સાંભળી, બાદશાહ સમજી ગયો કે, તે કોઈ વાત કરવાને માટે આવ્યો છે. તેથી તેણે હસતાં હસતાં પૂછ્યું; "તમારી કંઈ અરજ છે?"

મહમદ અલીખાં વિશેષ નમ્રતા દેખાડી બોલ્યો; "ગુલામની બેઅદબી માફ કરો તો કંઈ બોલવાની હિંમત કરૂં!"

નસિરૂદ્દીને કહ્યું; "બોલો કંઈ ચિન્તા નહી."

તે વખતે નવાબ મહમદઅલીખાં હાથ જોડી બોલ્યો "જહાંપનાહ! બાદશાહના દરબારનો જુનો રીવાજ હવે નાબૂદ થવા બેઠો છે!"

"કયો રીવાજ નાબૂદ થવા બેઠો છે? કુરાનમા ચાર બેગમો રાખવાને માટે ફરમાવ્યું હશે, તો હુ આઠ બેગમો રાખીશ!" નસિરૂદ્દીને કહ્યુ.

"હજુર! તેને માટે હું કંઈ કહેવા માંગતો નથી! બાદશાહને માટે આઠ શું, પણ એથી વધારે બેગમો રાખવાને માટે ફરમાવેલું છે!"

"ત્યારે તમે કોને—"

"નામવર! બાદશાહના દરબારમાં જોડા પહેરીને આવવાનો કદીપણ રીવાજ નથી. જહાંપનાહના, જન્નતનશિન પિતા,—પુરૂષસિંહ—પૃથ્વીના

દારોની સાથે મોકલવામાં આવી. ફરી અયોધ્યામાં અત્યાચારનો અનળ પ્રજ્વલિત થયો! ફરી હજારો રમણીઓ, પોતાના શિશુ સંતાનને કેડપર લઈ, ભારત માતાદેવી સુસ્વર્ધુનીના–સુશીતલ–અમૃતમય ખોળામાં, આશ્રય લેવા લાગી!! પોતાની પત્ની, ભગિની, વૃદ્ધ જનની અને શિશુ સંતાનને ગંગાજીમાં હોમાવી દઈ, અયોધ્યાના સદાચારી અધિવાશીઓમાંથી, કોઈ કોઈ અતિહિંસાથી પરવશ થઇ, ચોર તથા લૂટારાઓની ટોળીઓમાં ભળવા લાગ્યા; અને કોઇ કોઇ સસાર સુખને જલાંજલિ દઈને વાનપ્રસ્થ–ધર્મ ગ્રહણ કરવા લાગ્યા!!

દ્વાદશ અધ્યાય.

સીતાપૂરનો કિલ્લો.

વિપત્તિની આ ખીણમાં મારી સર્વ રખડપટ્ટી અને જંજાળોમાં મેં અનેક વાર જોયુ કે, કોઈ અદૃષ્ટ દેહી મારા અંતઃકરણમાં કોઇ ઇશ્વરી પ્રેરણાને જન્મ આપી મને દોરવે છે

સીની નોધ પોથી.

અયોધ્યાની ઉત્તરે **સીતાપૂર** આવેલું છે. હાલ **સીતાપુરના** એક એક જમીનદારો, બાદશાહની જૂલમી રાજનીતિથી બળવાખોર બન્યા છે. તાલુકદારોથી કે તહેશીલદારોથી હવે **સીતાપૂરમાં** અવાતું નથી દિગ્વિજયસિંહ નામનો સીતાપૂરમાં એક મુખ્ય જમીનદાર હતો. તે અયોધ્યાના પહેલા બાદશાહ ગાઝીયુદ્દિન હૂંયદરની સાથે લડાઇમાં મરણ પામ્યો હતો. દિગ્વિજયસિંહ **સીતાપૂરના** રાજા તરીકે ગણાતો હતો. તેના વડીલોએ સીતાપૂરમાં બંધાવેલી ઇમારત ઘણી ગંજાવર હતી અને તેની આજુબાજુ મોટો કોટ હોવાથી, તે **સીતાપૂરના** કિલ્લા તરીકે ઓળખાતી હતી

એ કીલ્લાને ચારે દિશાએ ચાર મોટા સિંહદ્વાર હતા. ઉત્તર દિશાના દ્વારથી પ્રવેશ કરતા, સામે એક બજાર માલુમ પડતો હતો. પશ્ચિમ દિશામા વિવિધ દેવાલયો, મંદિરો અને સન્યાસીઓના મઠો આવેલા હતા. દક્ષિણ દિશામાં અગણિત નોકર ચાકર અને પ્રજા જનોનાં મકાનો આવેલાં હતાં તે ઠેકાણેનાં મકાનો એક સરખી હારનાં હોવાથી, તે એક ન્હાનું સરખુ ગામ હોય એમ જણાતું હતું. પૂર્વ દિશામાં સૈન્ય નિવાસ હતો. સૈન્ય નિવાસથી બંને હાથને છેટે, પશ્ચિમ દિશામાં, સીતાપુરના કિલ્લાના ધણીની અહારની ચતુઃશાળા હતી. એ ચતુ.શાળાના જુદા જુદા ભાગોમાં, હાથી, ઘોડા, ગાય, ભેંસ વિગેરે પશુઓને રાખવામાં આવતાં હતાં. એની પશ્ચિમે બીજી એક ચતુ. શાળા હતી, તેમાં એક ભાગમાં જમીનદારની કચેરી, બીજામાં જુદાં જુદાં પ્રાચીન દફતરો અને ત્રીજા ભાગમાં લશ્કરી સીપાઇઓ અને રાજ્યના

"અહીંથી પાંચકોશ દૂર આવેલાં, વિજયગંજ આગળ આપણે આપણુ લશ્કર રાખીશું તો, અંગ્રેજોનું લશ્કર આ તરફ આવતુ અટકશે અને ત્યાં જ લડાઈ શરુ થશે. લડાઈમાં આપણાં માણસો ઘણાં થોડાં હોવાથી, જરૂર એ લોકો હારીને ન્હાસવા માંડશે. તે વખતે અંગ્રેજી લશ્કર તેમને પકડવાને માટે તેમની પુઠ લેશે; અને આપણાં માણસો જે દિશામાં ન્હાસશે તે દિશા તરફ તે લોકો દોડશે. એમ થવાથી અંગ્રેજી લશ્કર કિલ્લાનુ મ્હોંડુ જોવા પામશે નહીં !"

થોડીવાર વિચાર કર્યા પછી, પહેલી સ્ત્રી બોલી; "કદાચ અંગ્રેજી લશ્કર ત્હારી ધારણા પ્રમાણે કિલ્લામાં નહી આવે, પણ ચાકલાદાર ઈબ્રાહીમખાન પોતાના માણસો સાથે અહીં લૂટ ચલાવવા આવશે તેનું કેમ ?"

બીજી સ્ત્રી બોલી, "ચાકલાદારની પાસે વળી કેટલાં માણસો હશે ? તે લોકોને તો મહેલના પહેરેગીરો મારી હાકી મુકશે !"

"કદાચ તે લોકો એમ માર ખાઇને ગયા પછી, અંગ્રેજી લશ્કરની સાથે ફરી પાછા મહેલમા આવે ત્યારે ?"

બીજી સ્ત્રી બોલી; "તે લોકોને જ્યારે અહીંથી હાંકી કહાડવામાં આવશે, ત્યારે અંગ્રેજી લશ્કર તો બીજા પ્રદેશો તરફ ચાલ્યું જશે. કારણ કે અંગ્રેજી લશ્કરની એક ટુકડીને ત્રણ ત્રણ પરગણાની પ્રજાને પકડવાનો હુકમ આપવામાં આવેલો છે; તેથી તેઓ કદીપણ એ લોકોની સાથે આવવાના નથી !"

"એ સૌ તારી કલ્પના માત્ર છે. હું આપણા માટે કંઈ ચિંતા કરતી નથી; પણ મને તો પિતાજીને માટે બહુ દુઃખ થાય છે !"

બીજી સ્ત્રી તેને આશ્વાસન આપતાં બોલી; "અનાથનો નાથ સીતાપતિ જરૂર આપણું રક્ષણુ કરશે !!"

તેનાં ઉપલાં આશ્વાસનથી પહેલી સ્ત્રી બોલતી બંધ પડી. તે જાણે ત્રાસિત ચિત્તે, ઇશ્વિરનુ સ્મરણુ કરતી હોય એમ તેની મુખાકૃતિ ઉપરથી જણાતું હતુ ! પરતુ બીજી સ્ત્રીથી બોલ્યા શિવાય રહેવાયું નહી, તેથી તેણે પાછું બોલવાનુ આરભ્યું,—"મારાથી જેમ બનશે તેમ હું આ લૂટારાઓના હાથથી પિતાજીનું રક્ષણુ કરીશ ! તું શા માટે એવી ચિંતા કરે છે, બહેન ? પિતાજીએ જો પહેલેથી જ અહીં આવવાને હા પાડી હોત તો શું માનકુમારી ઉપર આવું દુઃખ પડતે ? ! અહા, માનકુમારી ! તારુ શું થયુ હશે ?"

પહેલી સ્ત્રીએ કહ્યું; "આપણાં દુર્ભાગ્યે આપણાથી માનકુમારીને છૂટી પાડી છે ! પણ આપણી સમક્ષ પિતાજી ઉપર દુઃખ પડે, તે કેમ જોઇ શકાશે ?"

નાસી ગયાં! તે વખતે મ્હેં શિયળ રક્ષણને માટે નદીમાં પડતુ નાંખ્યું હતુ! પરંતુ મારી અચેતન અવસ્થામાં, કોણ જાણે, કોઇ મને આ મહેલમાં મૂકી ગયું! જ્યારે મને ભાન આવ્યુ ત્યારે મ્હેં જોયુ કે, નદીમા શબ થઇને તણાવાને બદલે હુ તો અહિં જીવતી સુની છું!! હું મહેલના એકેએક માણસને પૂછી વળી કે, 'મને નદીમાથી કોણ કહાડી લઇ આવ્યુ?' પરંતુ તે લોકો આમાંનું કઇ પણ જાણતા હોય ત્યારે મને કઇ કહેને? ત્યારપછી પણ કોઇ કોઇ દુ:ખપ્રસગે, મારી બુદ્ધિ મદ બની જાય છે, અને હું તે વખતે વ્યાકુળચિત્તે વિચાર કરુ છુ અને એની જ સ્થિતિમાં નિદ્રાવશ થાઉં છુ, તે વખતે પેલી માણસની છાયા મારા જોવામાં આવે છે!! વળી તેની વાતચિત પણ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે! આજે પણ આવા સંકટ સમયને માટે હુ વિચાર કરતી હતી, અને એને માટે જ મ્હેં, સવારના સ્નાન કર્યાં પછી, છેક સાયંકાળ થતાં સૂધી સીતારામના મદિરમાં બેસીને જાપ કર્યો હતો! જાપ કર્યા પછી હું પાછી ફરી, અને તરત જ નિદ્રાવશ થઈ ગઈ! તેટલામા પેલી માણસની છાયા મને આવી કહેવા લાગી; 'કાલે બપોરે અગ્રેજી લશ્કર વિજયગજમાં આવી પહોંચશે; તે વખતે તુ જાતે લશ્કરની સાથે જઇને તેમનો ત્યા જ અટકાવ કરજે. તારાં માણસો અગ્રેજી લશ્કરના ભયથી હારીને નાસે તો, તેમને ઉત્તર તરફ નાસવાનુ કહેજે; એટલે કોઇ પણ જાતની વિપત્તિ આવી પડશે નહિ"

તેને બોલતાં અટકાવીને બીજી સ્ત્રી બોલી; "ત્યારે શું તુ લશ્કરની સાથે જવાની છે? એ કદી પણ નહિ બને! હું તને અહિંથી એક ડગલું પણ આગળ ભરવા નહિ દઉં! લૂટારા જેવા મુસલમાનો અને રાક્ષસ જેમ ફિરગીઓના હાથમાં કદાચ તું પકડાઈ તો તું ત્હારૂ શિયળ રક્ષણ કેવી રીતે કરી શકીશ?!"

બીજી સ્ત્રી હિંમત ધરીને બોલી; "બ્હેન! હુ લશ્કરની સાથે જરૂર વિજયગજમાં જઇશ. તે છાયારૂપી દેવતાનું વાક્ય, હું કદી પણ ઉલ્લઘન કરવાની નથી!"

પહેલી સ્ત્રી બોલી; "તે છાયા બાયા કઇ નથી! દુ:ખની વખતે મતિ ગૂમ થાય છે, ત્યારે મન, નવી નવી કલ્પનાઓ કરીને એવી ખોટી ખોટી છાયાઓ જુવે છે!"

"હું ખાત્રીથી કહુ છું કે, દુ:ખને લીધે મારી મતિ ગૂમ થઇ નથી, અને મેં કલ્પનાથી કદી પણ એવી છાયાને મનમાં સ્થાન આપ્યુ નથી. હુ તો એમ ધારુ છું કે, આપણા લોકવાસી કોઇ હિતાકાંક્ષી મહા-

"હું તો જરૂર જવાની ને ફર જવાની! શું મહાત્માનું વચન ઉલ્લઘાય?"

"પિતાજી શું તને જવા દેશે?"

"પિતાજીને એ સંબધી વાત કરવાની હાલ કંઈ જરૂર જેવું નથી!"

"ત્યારે તું કદી મુસલમાનોને હાથે ફસાઈ પડે તો—પિતાજીની શી દશા!—"

"હું કદી પણ ફસાવાની નથી, એ તુ નક્કી માન. તે છાયારૂપી દેવતાનાં વચનો હું કદી પણ ખોટાં માનતી નથી!"

"બ્હેન! તુ ખોટી હઠ કરે છે, હાં, તુ મોટા સંકટમાં આવી પડીશ!"

"ત્હારે મ્હારે માટે કોઇ પણ પ્રકારની ચિંતા જ કરવી નહીં! એ ઉપદ્રષ્ટા જરૂર કોઇ દેવતા હોવા જોઇએ અને દેવતાઓનાં વચન ખોટા હોય, એમ હુ કદી પણ માનતી નથી!"

"ત્હારી બુદ્ધિ નક્કી હરાઇ ગઈ છે! જો ખરેખર કોઈ પણ દેવતા આપણું વખતો વખત રક્ષણ જ કરતો હોય તો, તેણે આપણી માનકુમારીનું રક્ષણ કેમ કર્યું નહીં?!"

બીજી સ્ત્રી બોલી; "બ્હેન, માનકુમારી લુટારાઓના આવાસમાં નક્કી નિર્વિઘ્ન છે!"

"એમ કદી બને જ નહીં. માનકુમારીએ પોતાના શિયળ રક્ષણને માટે આપઘાત કર્યો છે!"

"માનકુમારીએ કદી પણ આપઘાત કર્યો નથી. જ્યારે હું માનકુમારીના શોકથી અત્યંત વ્યાકુલ બની ગઈ, ત્યારે મ્હેં વિચાર કર્યો હતો કે, જ્યાં સુધી સીતાપતિ દયા કરીને મને માનકુમારીને લાવી આપે નહીં, ત્યાં સુધી તેના મંદિરના દ્વારમાંજ પડયાં રહેવું; અને જો તે મારી પ્રાર્થના પૂર્ણ કરે નહીં, તેનાં જ દ્વારમાં મારે આપઘાત કરવો. બ્હેન! એ પ્રમાણે મ્હેં અનાહારે સીતાપતિના દ્વારમાં કેટલાક દિવસ કહાડયા. છેલ્લે મ્હેં આપઘાત કરવાનો વિચાર કર્યો. કારણ કે મરેલાં માણસનો શોક વ્હેલો મોડો સમી જાય છે; પણ જીવતા માણસનો શોક અસહનીય હોય છે! જે દિવસે મ્હેં આપઘાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, તે જ રાત્રે તે મહાત્માએ મને દર્શન દીધાં. તેઓ કંઇક વિરક્ત ભાવે મને કહેવા લાગ્યા, "પુત્રી! અવિશ્વાસને મનમાં કદી પણ સ્થાન આપીશ નહીં. ત્હારી માનકુમારી સિંહની ગુફામાથી, વ્યાઘ્રના મુખમાથી, બચીને ઘેર આવશે! જેમ લક્ષ્મી સ્વરૂપ સીતાએ, રાક્ષસ કુલનો વિનાશ કરવાને માટે પૃથ્વીપર અવતાર ધારણ કીધો હતો, તેમ ત્હારી માનકુમારીએ અયોધ્યાના મુસલમાની ..

તે વૃદ્ધ માણસ કદી અચેતન અવસ્થામાં દિવસોના દિવસ પડી રહેતો, તો કદી ભ્રમિત માણસના જેવું મનમા આવે તેમ લવતો હતો! હાય! પુત્રવિયોગ કેવો અસહનીય છે!

ત્રયોદશ અધ્યાય.

જગન્નાથ શાસ્ત્રી.

"સીતાપૂર! તારુ નામ જ સત્ય છે,
તારાપૂરવાળી સ્ત્રીઓ સીતાનો જ અવતાર છે."*

સી ની નોંધ પોથી.

પૂર્વના અધ્યાયમાં વર્ણવેલી, પેલી બે વિધવા સ્ત્રીની વાતચિત ઉપરથી, હેના પરિચયને માટે, વાચકો અધીર હોવા જોઇએ. ચાલો, આ જ ઠેકાણે તેનો પરિચય વાચકોને કરાવી લઇએ.

જગન્નાથ શાસ્ત્રી નામે સીતાપૂરમાં એક પ્રસિદ્ધ જમીનદાર હતો. અયોધ્યાના વઝીર આસફ-ઉ-દ્દોલાના અમલમા સીતાપૂર, વેરુચ અને ગાઝીપૂરમાં, કર્નલ હાનીએ (Colonel Hanny) અતિશય જુલમ ગુજાર્યો હતો. તે વખતે જગન્નાથ શાસ્ત્રીના ત્રણ પુત્રોમાથી મ્હોટો અને વચલો પુત્ર, કર્નલ હાનીને હાથે મરણ પામ્યા હતો. જગન્નાથ શાસ્ત્રીની બન્ને પુત્રવધુઓએ પોતપોતાના સ્વામીની પાછળ સતી થઈ—અયોધ્યાના વર્તમાન અત્યાચારથી મુક્ત બની, સ્વર્ગમા સ્થાનપ્રાપ્તી કરી લીધી! તેની સાથે જગન્નાથ શાસ્ત્રીની વૃદ્ધ સ્ત્રી પણ, પુત્રશોકે થોડા જ સમયમાં મરણ પામી! શોકથી છવાયેલાં હૃદયે જગન્નાથ શાસ્ત્રી, પોતાના પુત્ર ગંગાપ્રસાદની ચૌદ વર્ષની વયની સ્ત્રી ભાનુમતીને સાથે લઇ, તેઓ સીતાપૂર મૂકી કાશીમાં જઈ વસ્યા. સીતાપૂરની તેમની મોટી જમીનદારી અને ઘરબાર તે વખતે તેમણે પોતાના એક જૂના વિશ્વાસુ કારભારીને સોપી ગયા હતા

જગન્નાથ શાસ્ત્રી ઘણા સદાચારી અને ધર્મનિષ્ટ માણસ હતા. કાશીમાં આવ્યા પછી તેઓ હમ્મેશાં સંસારત્યાગી સાધુઓના સહવાસમાં પોતાનો સમય વીતાડતા હતા. સીતાપૂરમાં તો હમેશ તેમને પોતાની જમીનદારીનુ કામકાજ જોવુ પડતું હતુ, પરતુ કાશીમાં ધર્માનુષ્ઠાન અને

---

*"Sitapoor! thou art true to thy name;
Thine women are real incarnation of Sita—"

—C's Diary.

જગન્નાથ શાસ્ત્રીએ જોયું કે, હમેશાં પુત્રની સાથે તકરાર થાય છે, ત્યારે તેમણે સસારત્યાગ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. પરંતુ ભાનુમતી સસરાજીના સંકલ્પને હમેશા આડે આવતી હતી! જ્યારે જગન્નાથ શાસ્ત્રી સસારત્યાગ કરવાની વાત કહાડે, ત્યારે ભાનુમતી તેમના પગમાં રડી પડે!! જગન્નાથ શાસ્ત્રી પુત્રવધૂનુ આવુ સ્નેહ બંધન તોડી શકયા નહીં. આવી રીતે કેટલાંક વરસ વીતિ ગયા પછી, ઇ. સ. ૧૭૯૭ માં નવાબ આસફ-ઉ-દ્દોલા મરણ પામ્યો અને અયોધ્યાની ગાદીએ તેનો ભાઇ સાદતલિ બેઠો. સાદતલિ જે વખતે ગુપ્તપણે કાશીમાં રહેતો હતો, તે વખતે ગંગાપ્રસાદે તેને પૈસાની ઘણી મદદ કરી હતી અને એ કારણને લીધે સાદતલિની સાથે ગંગાપ્રસાદનો વિશેષ સ્નેહ બંધાયો હતો. નવાબપુત્ર સાદતલિ હવે અયોધ્યાની ગાદીપર બેઠો છે, એવુ જ્યારે ગંગાપ્રસાદના સાંભળવામા આવ્યું, ત્યારે તે પોતાના પિતાને પરિવાર સહ સીતાપૂર જવાને આગ્રહ કરવા લાગ્યો. પરંતુ જગન્નાથ શાસ્ત્રી સીતાપૂર જવાને કબુલ થતા નહતા. તેણે ગંગાપ્રસાદને સમજાવીને કહ્યુ, "બેટા! અયોધ્યાના અધિવાસીઓનાં દુ:ખ કદી પણ દૂર થવાના નથી જે પ્રદેશમા મ્લેચ્છ અંગ્રેજ વણિક પ્રવેશ કરે છે, તે પ્રદેશ છિન્ન ભિન્ન થઇ જાય છે! એટલુંજ નહીં, પણ તે પ્રદેશનુ અનકષ્ટ અને અત્યાચાર કોઇ કાળે પણ દૂર થવા પામતુ નથી!"

ગંગાપ્રસાદે કહ્યુ; "પિતાજી! સાદતલિ ઘણો કાર્યદક્ષ માણસ છે. તેના રાજ્ય અમલમાં પ્રજાપર કદી પણ અત્યાચાર થવાનો નથી. તેથી અહીં પડી રહેવા કરતાં આપણે સીતાપૂર જઇએ તો ઠીક"

પરતુ જગન્નાથ શાસ્ત્રી પોતાના પુત્રને સીતાપૂર જવાને માટે વારંવાર ના પાડવા લાગ્યા, ત્યારે ગંગાપ્રસાદે પિતાની મરજી વિરુદ્ધ પોતાની પત્નીને લઇને સીતાપૂર જવાની તૈયારી કરવા માંડી! તેઓ કાશીમાં આવ્યા પછી, ગંગાપ્રસાદને એક પુત્ર થયો હતો. તેનો જન્મ કાશીમાં થવાથી, જગન્નાથ શાસ્ત્રીએ તેનુ નામ કાશીનાથ પાડયુ હતું. કાશીનાથ હમેશાં પોતાના દાદાની પાસે જ રહેતો હોવાથી, તે તેમને ઘણો જ હળી ગયો હતો ભાનુમતીએ જોયુ કે, પોતાનો પતિ જરૂર સીતાપૂર જશે; પણ સસરાજી કદી પણ સીતાપૂર આવનાર નથી, ત્યારે ભાનુમતીને અત્યંત દુ:ખ ઉપજ્યુ! સસરાજીને મૂકીને, તેની ઇચ્છા સીતાપૂર જવાની નહતી, પણ પતિને આધીન રહેનારી આ સતી સાધ્વીને, જ્યાં પતિ જાય ત્યાં જ જવાનું હતુ! તેણે એક દિવસ જગન્નાથ શાસ્ત્રીના ખોળામાં, કાશીનાથને મૂકીને, રડતાં રડતાં કહ્યુ, "પિતાજી! તમે અમને

હતી અને તેમની જ ચિંતામાં રાત્રી દિવસ સતાપ કરતી હતી. કદી કદી આ સાધ્વી, પોતાના પિતા સમાન સસરાને માટે એકાંતમાં રડતી હતી! એટલું જ નહી પણ તેમની શોધને માટે માણસો મોકલવા, પોતાના પતિને પણ વારંવાર વિનવતી હતી! કાશીનાથ પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં-થી જ, પોતાની માતાના મુખે, પરમપૂજ્ય દાદાજીની દયાળુવૃત્તિ, સ્નેહ અને વિવિધ સદ્ગુણોની વાતો સાંભળતો હતો. તેણે માતાને મ્હોંડે એવું પણ સાંભળ્યું હતુ કે, દાદાજી તેને બાલ્યાવસ્થામાં છાતીપર રાખીને ઘણો જ આનદ પામતા હતા! દાદાજીની આવી સ્નેહ ભરી લાગણીની અને તેમના અતિ ઉચ્ચ સદ્ગુણોની વાતો સાંભળી, દિવસે દિવસે કાશીનાથના મનમાં પોતાના દાદાજી પ્રત્યે ગાઢ ભક્તિ અને પૂજ્ય બુદ્ધિનો વધારો થવા લાગ્યો. પરતુ તેની પિતા પ્રત્યે ભક્તિને બદલે અશ્રદ્ધા અને અસતોષની લાગણી એથી ઉત્પન્ન થવા લાગી! ભાનુમ-તીના સબધમાં એથી કંઇક વિચિત્ર જ બન્યુ! તે જો કે પોતાના સ્વામીની કદી પણ નિંદા કરતી નહતી; પરતુ અવસ્થાનુસારે સસરાજીના ગુણગાન સ્વામીનિંદાના કારણરૂપ થઇ પડયાં!!

કાશીનાથ પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં હમેશાં એવુ બોલતો કે, દાદાજી હજુ જીવતા છે. ગમે ત્યારે પણ તેઓ એક દિવસ ઘેર આવશે અને બધાને મળશે. કાશીનાથ પંદર સોળ વર્ષનો થયા પછી, તે હમેશાં વિદ્વાન્ જોશીઓને પોતાને ત્યાં બોલાવી લાવતો અને તેમને પોતાના દાદાજી જીવતા છે કે કેમ, અને જીવતા છે તો તે કયે ઠેકાણે છે; તેઓ સ્વદેશ ક્યારે પાછા ફરશે, એ વિગેરે પ્રશ્નો પૂછતો!

પરતુ કાશીનાથની વીશ વરસની વય થતા પહેલાં, ભાનુમતી મરણ પામી! આણી તરફ માનકુમારીને નવ વરસ પૂરાં થયાં. ભાનુમતીના મરણ પછી ગંગાપ્રસાદ કાશીનાથને લગ્ન કરવાને માટે આગ્રહ કરવા લાગ્યો. પણ તેણે પિતાની વાત કાનપર ધરી નહી. તે ધીરે ધીરે પોતાના પિતાને અબાધ્ય થઈ પડયો. એક દિવસ તો તેણે પોતાના પિતાને ચોખ્ખું કહી દીધુ કે, "હુ કદી પણ લગ્ન કરનાર નથી તે છતાં જો મને વારવાર એ માટે કહેવામા આવશે તો હુ અહીંથી નાશી જઈશ!" ગગાપ્રસાદ એથી ગભરાયો. તે દિવસથી તેણે કાશીનાથને કહેવાનું મૂકી દીધું! તે હવે ભાગ્યનો દોષ કહાડી બળાપો કરતો હતો કે; "હુ મારા પાપનું ફળ ભોગવું છું! મ્હેં પિતાનુ કહ્યુ માન્યું નહીં અને દુ ખ દીધુ, તે જ પાપે મ્હારો પુત્ર મ્હારા કહ્યામાં રહેતો નથી!!"

સસારત્યાગી સંન્યાસીઓ અને સાધુઓ પ્રતિ, કાશીનાથની અચળ ભક્તિ જોઈ, ગગાપ્રસાદે પોતાના મનમાં ધારી મૂકયું હતુ કે, પોતાનો

કરી શકયા નહી. સાદતલિના મરણ પછી, નવાબ માતેમદ-ઉ-દ્દોલા આશરે દશેક વર્ષ પછી, ગાઝીયુદ્દિન હુયદરના પ્રધાનપદ-પર આવ્યો નવાબ માતેમદ-ઉ-દ્દોલાનો આપણે પૂર્વના અધ્યાયોમાં. આગા મીરના નામે પરિચય થયો છે. બાલ્યાવસ્થામાં આગા મીર સાદતલિનો વિશ્વાસુ નોકર હતો. તેથી જ પ્રભુભક્તિના પુરસ્કાર સ્વરૂપ તેણે સાદતલિના રાજ્ય અમલમાં ધીરે ધીરે પોતાના પદની મર્યાદા વધારવા માંડી! જોડા ઉંચકનારો નોકર, ધીરે ધીરે દારોગાની જગ્યાપરથી અંતે રાજ્યનો મુખ્ય મત્રી થવા પામ્યો! પરતુ એવા ઉચ્ચ પદો ઘણા અધિકારીઓને અવળે માર્ગે દોરે છે. મત્રીપદ પામ્યા પછી આગા મીરે પોતાની બાલ્યાવસ્થાની દરિદ્રતા, તે વખતની પોતાની સરળતા અને સાધુતાને સદાને માટે વિદાયગીરી આપી. એટલુ જ નહીં, પણ પહેલાની તેની સ્વામિભક્તિનું ચિહ્ન પણ રહ્યું નહીં અયોધ્યાના મુખ્ય મત્રીનુ પદ પામી, તે આપણા ગંગાપ્રસાદનુ અનિષ્ટ સાધવા તૈયાર થયો ગંગાપ્રસાદને સાદતલિએ, જે સઘળી કર વિનાની જાગીરો બક્ષી હતી, તે તેણે ખાલસા કરી નાખી. ગંગાપ્રસાદ જાગીરોનો કોઇ પણ રીતે કર ભરવાને કબુલ થતો ન હતો ધીરે ધીરે તેની સાથે ગાઝીયુદ્દીન હુયદરના વખતમા અને ત્યાર પછી આલમગીરના રાજ્ય અમલમા, વારંવાર લડાઇઓ થવા લાગી દિવસે દિવસે એ લડાઈમા વધારો થતો ગયો, પણ બન્ને પક્ષમાંથી કોઈ નમ્યુ આપતું ન હતુ. તે વખતે ગંગાપ્રસાદને પોતાના બન્ને જમાઇઓ, રાજા દિગ્વિજયસિંહ અને હુરપાલસિંહની જબરી ઓથ હતી. એ લોકો પાસેથી અયોધ્યાનો કોઈ પણ વઝીર રાજ્યનો કર વસુલ કરવાને, શક્તિમાન્ નિવડયો ન હતો ગંગાપ્રસાદ અને તેના જમાઇઓ પોતાને સૂર્યવંશી તરીકે ઓળખાવતા હતા, તેથી તેઓ દિલ્હીના બાદશાહને પણ કોઈ વખતે રાજ્યનો કર આપતા ન હતા! તેઓ તેમને ખુલ્લી રીતે કહેતા હતા કે, અમે મુસલમાનોની "બાદશાહી" સ્વીકારતા નથી! એમની પાસેથી કર લેતાં કોણ જાણે કેટલાક તાલુકદારો અને ચાકલાદારોએ પોતાના પ્રાણ ગુમાવ્યા હતા. ઘણું કરીને દર વરસે એ લોકોની સાથે વઝીરની લડાઈ થતી હતી અને દરેક લડાઇમાં વઝીરનું લશ્કર હાર પામતુ હતુ. અન્તે નેપાળની લડાઈ પછી, અગણિત અંગ્રેજી લશ્કરે તેમનાપર હુમલો કર્યો એ છેલ્લી લડાઇમાં દિગ્વિજયસિંહ અને હુરપાલસિંહે ક્ષત્રિયોચિત વીરત્વ પ્રકાશ કરી, સમરક્ષેત્રમાં પ્રાણ મૂકયા!! બન્ને જમાઇઓના એક જ સાથે થયેલા મરણથી, ગંગાપ્રસાદ શોકસાગરમાં નિમગ્ન થયો! તેની બન્ને યુવાન્ પુત્રીઓ વિધવા થઇ, એ દુખે તેને શક્તિહીન અને સસાર ઉપરથી ઉદાસીન બનાવી દીધો!!

માટે જ્યારે 'અંગ્રેજી લશ્કર' મોકલવામાં આવે, ત્યારે સેનાપતિએ ઘણી હુશિયારીથી કામ કરવું. એટલું જ નહી પણ તોપો ચલાવ્યા વિના કેવળ બ્હીક બતાવી, તેને તાબે કરવાને માટે મહેનત કરવી,' તેથી મેજર સ્મીથે લશ્કરને યોગ્ય સ્થાને ગોઠવતા પહેલાં તોપોના ખાલી બ્હાર કરવા હુકમ આપ્યો. તેણે એમ ધાર્યું હતુ કે, તોપોના બ્હાર સાંભળી સામી પક્ષના માણસો બ્હીને ન્હાસી જશે! અને તેથી લડાઇ કરવાનો વખત આવશે નહીં. પરંતુ અંગ્રેજી લશ્કરે જેવા તોપોના ખાલી બ્હાર કર્યાં કે, તેની સાથે જ ગંગાપ્રસાદે આગળ આવી તોપોનો મારો ચલાવવા માંડ્યો! રણકૌશલ્યમાં ગંગાપ્રસાદ વિશેષ પારદર્શી હતો વળી તે રાજા દિગ્વિજયસિંહનો મુખ્ય સેનાપતિ હતો. ગંગાપ્રસાદે છોડેલી તોપો કંઇ નિષ્ફળ ગઈ નહી! તોપોના ગોળા વિપક્ષ દળના લોકોપર આવી પડયા, અને તેથી કેટલુંક નુકશાન થયું! બાદશાહનો તહેશીલદાર હીરાસિંહ, અંગ્રેજી લશ્કર પાછળ હાથીપર બેસીને આવતો હતો, એટલામાં ગંગાપ્રસાદે છોડેલી તોપોમાંનો એક ગોળો, હીરાસિંહના માથાપર પડ્યો; અને તે જ વખતે હીરાસિંહ પંચ તત્ત્વને પામ્યો!

જેવો હીરાસિંહ પડયો કે, તેની સાથે જ મેજર સ્મીથે પોતાનુ લશ્કર પશ્ચિમ દિશા તરફ ગોઠવ્યું. હવે અંગ્રેજી લશ્કર પણ, રાણીના લશ્કર સામે તોપ અને બંદુકોનો મારો ચલાવવા લાગ્યુ. તોપ અને બંદુકોના, મેઘગર્જના જેવા અવાજો કાનને બ્હેરા કરવા લાગ્યા. એક કલાકમાં રાણીના લશ્કરમાંનાં પાંચ પચીસ માણસો ઘાયલ થયાં અને કેટલાંક મરણ પામ્યાં. પણ રાણીનું લશ્કર હવે ન્હાસવાની તૈયારીમાં હતું. ઘણી મહેનત કરવા છતાં પણ, ગંગાપ્રસાદ અને કલ્યાણસિંહ, ન્હાસતા લશ્કરને સમરક્ષેત્રમાં રાખી શકયા નહીં, તેથી રાણીએ પ્રથમથી જ વિચાર કરીને જે પશ્ચિમ દિશાનો રસ્તો બંધ કરી મૂકયો હતો, તેનાપર વધુ જાપતો રાખી, તેમને ન્હાસી જવાને માટે તેણે ઉત્તર દિશા તરફનો રસ્તો ખુલ્લો કરી આપ્યો, એટલે લશ્કર તે તરફ ન્હાસવા લાગ્યું. એક તરફ આવી લશ્કરમાં ન્હાસભાગ થઇ રહી, ત્યારે બીજી તરફ અચાનક પ્રબળ વાવાઝોડાની સાથે, ગગનમંડળ ઉપર વાદળા ચઢી આવ્યાં અને જોતજોતામાં મુશળધાર વૃષ્ટિ પડવા લાગી!

મેજર સ્મીથ અને બાદશાહનો ચાકલાદાર ઈબ્રાહીમખાં, રાણીના લશ્કરને ઉત્તર દિશા તરફ ન્હાસતુ જોઇ, તેઓએ એવુ ધાર્યું કે, તેઓ નેપાળ પ્રાંત તરફ ન્હાસી જશે. પણ ખરી વાત એથી જુદી જ હતી. રાણીના લશ્કરની આવી સ્થિતિ જોઇ મેજર સ્મીથે, ઈબ્રાહીમખાને. "હવે આપણે લશ્કરની સાથે સીતાપૂર જવાની જરૂર છે?"

લીધાં તેથી, અને સારા પસંદ કરેલા ઉઘરાતદારોને ત્રણ વર્ષને પટે સોંપવામાં આવ્યાં તેથી, ટુંક સમયમાં જાગીરો સમૃદ્ધિવાન્ થતી હોય તેમ દેખાવા લાગી અને મહેસુલ માર્ગશીર્ષ અથવા નવેમ્બરની શરુઆતથી તે આષાઢ અથવા જુનની આખર સુધીમાં, વખતસર ભરાતી હતી; અને મને જરા પણ શક નથી કે, ' જો આ વ્યવસ્થા ચાલુ રાખવામાં આવી હત તો મીલકતોની સુધારણા ચાલુ રહી હતે અને વધારે મહેસુલ આવતે."

એ નવાબ મેહેદીઅલીના વજીરાતના સમયમાં અયોધ્યાનું રાજ્ય કેટલું આબાદ હતું તે હરમની બેગમોને જે સાલીયાનું નવાબ મેહેદીઅલી હકીમના સમયમાં મળતું હતું, તે ઉપરથી જોઇ શકાશે કે, અયોધ્યા એક વખતે આખા હિંદુસ્તાનનું નંદનવન હતું.

નવાબ કુદસીઆ સુલતાન બાનુ બેગમ સાહેબ.	રૂ. ૨,૪૦,૦૦૦
નવાબ તાજમહાલ સાહેબ	રૂ. ૨,૪૦,૦૦૦
નામદાર ખુદાવિન્દ બાદશાહ બેગમ સાહેબ	રૂ. ૯,૦૦,૦૦૦
જનાબ મલિકા ઝમાનીઆહ સાહેબ	રૂ. ૩,૦૦,૦૦૦
જનાબ મુક-અદ-દર ઔલીયા, નવાબ સુલતાન બેગમ સાહેબ.	રૂ. ૨,૪૦,૦૦૦

પાંચ બેગમોના નિભાવને માટે ૧૯૨૦૦૦૦ રૂપિયા આપવામાં આવતા હતા. ઇગ્લંડની રાણીના નિભાવને માટે જે રકમ આપવામાં આવે છે, તેનાથી એ બેવડી રકમ થવા જાય છે; અને ઇંગ્લંડના રાજ્ય કુટુંબના નિભાવ માટે જે રકમ આપવામાં આવે છે તે રકમ બરાબરની નહિ તો લગોલગની તો કહી શકાય.

આવું અયોધ્યા કેમ નાશ પામી ગયું? એ ખરેખર એક અગત્યનો પ્રશ્ન હતો ને એક સમયે તે ચર્ચાયો પણ હતો. વાસ્તવિક કહીએ તો તેના નાશનું બીજારોપણ નસિરૂદ્દીન હૈદરના સમયથી થયું હતું ને સર્વનું મૂળ એક ઇંગ્રેજ હજામ હતો. જેનો સર્વ વૃત્તાંત આ નવલકથામાં યથાર્થ રીતે આપવામાં આવ્યો છે.

નસિરૂદ્દીનના સમયથી જ અયોધ્યાનું રાજ્યચક્ર ખુલ્લા શબ્દોમાં કહીએ તો વિનાશના મુખમાં પ્રવેશ કરતું હતું અને તેમાં "કલકત્તા રીવ્યુ"ના લખવા પ્રમાણે રેસીડન્ટથી તે નસિરૂદ્દીન હૈદરના દરબારના અંગ્રેજ દરબારીઓની ખુલ્લે ખુલ્લી સામેલગીરી હતી. નસિરૂદ્દીન એટલો ભોળો, ભલો અને અમારા શબ્દમાં કહીએ તો મૂર્ખ હતો કે, જો તેને સારા માર્ગપર વાળવાનો પ્રયત્ન થયો હોત તો તે વળી શકત અને અયોધ્યાનું પડવું થયું તે થવાનું કારણ મળી શકત નહિ. ઓન. મી૦ એચ. આઇ. શોરના લખવા પ્રમાણે તેના રાજ્ય કાળમાં, દરબારીઓના અત્યાચારને યોગે, પ્રજા દુઃખી હતી છતાં તે આબાદ નહતી, એમ ન

હાથ કરું, એ જ વિચારમાં તેણે નિદ્રાને પણ વિસારી દીધી હતી ! કિલ્લામાંથી મળેલા જવાહીરોનો ઘેર જઇને કેવો ઉપયોગ કરવો, તે કોને કોને ભેટ કરવાં, એ વિગેરે હવાઇ વિચારોમાં તેને નિદ્રા ન આવે, એ સ્વાભાવિક હતું ! તે એટલો લોભી હતો કે, સીતાપૂરના કિલ્લાની અંદર જે મોટા મોટા કિંમતી પથ્થરો જડેલા હતા, તે પણ ખોદાવીને પોતાને ઘેર લઇ જવા તેણે ઠરાવ કર્યો હતો ! લોભને થોભ નથી હોતો, એ કહેતિ કંઈ ખોટી નથી ! પરંતુ પરમેશ્વર જો એવા લોભી માણસોની ઇચ્છા તૃપ્ત કરે તો, સંતોષ અને સહનશીળતાપર જીવન ગાળનારા માણસોને માથે મોટાં સંકટો આવી પડે !!

ઇબ્રાહીમખાંએ વિચારમાં ને વિચારમાં, રાત્રીનો બીજો પહોર વીતાડયો ! તેણે દુકાનમાંથી બ્હાર નીકળીને જોયું તો, ગગનમંડળ પરિષ્કૃત થયું હતું; આકાશપર વાદળાંનાં ચિહ્ન સરખાં પણ જણાતાં ન હતાં ચંદ્રાલોકે ચારે દિશા આલોકિત થઇ રહી હતી ! આવું જોઇને ઇબ્રાહીમખાંની ધીરજ કેમ રહે ? તેણે તરત પોતાના માણસોને તૈયાર થવા હુકમ આપ્યો અને અડધા કલાકમાં તો તે પોતાનાં માણસોને સાથે લઇ કિલ્લાને રસ્તે પડયો !

પંચદશ અધ્યાય.

કરો તેવું પામો—સૌ અહીંનું અહીં જ !!

રાણી નારાયણકુમારી, પોતાની સાથે બસો માણસને લઇને, કિલ્લા તરફ પાછી ફરી; અને રાત્રીના ત્રીજા પહોરે તે સુરક્ષિતપણે કિલ્લામાં આવી પહોંચી તે દિવસે તે સહવારના પહેલા પહોરે પોતાના લસ્કર સાથે કિલ્લામાંથી બહાર નીકળી હતી એટલે તેણે આખા દિવસ સુધી કંઈ પણ આહાર કર્યો ન હતો ! તેની ન્હાની બ્હેન ચંદ્રકુમારીએ, આખો દિવસ ઉત્કંઠિત ચિત્તે કિલ્લામાં કાળ ગાળ્યો હતો ! દિવસ આથમ્યા પછી, તેની વિપદાકાંક્ષા અને મનકષ્ટ અતિશય વધી પડ્યાં ! બ્હેનનું શું થયું હશે ? તે મુસલમાનોને હાથે પકડાઇ તો નહીં હોય ? તેમ થયું હશે તો તેની કેવી સ્થિતિ થશે ? એ વિચારે તેણે આખો દિવસ બહુ ઉદ્વેગમાં ગાળ્યો. પણ રાત્રી થઈ, એટલે તેની ધીરજ રહી નહીં ! તે બ્હાર તો, કદી અંદર, કદી પિત. પથારી પાસે, તો કદી સીતારામના મંદીરમાં, એમ એક વાછ વિખૂટી પડેલી ગાયની પેઠે, ગભરાઇને આમતેમ ફરવા લાગી ! રાત્રી વધતી ગઈ, તેમ તેમ તેને દુઃખી વિચારો વધારે વિહ્વળ કરવા ... રાત્રીના બીજા પહોરે કિલ્લાની પાસે, માણસોની ગડબડ ... તે તરત જ બ્હાર નીકળી. અંદરના મ્હેલના ચોકમાં બ્હેનને

ષોડશ અધ્યાય.

ઇબ્રાહીમખાંની જીવતી ઘોર.

રાણીના કહેવાથી ગંગાપ્રસાદે, ઈબ્રાહીમખાંની સાથેનાં માણસોને, ઇબ્રાહીમખાને સ્વદેશ પહોંચતો કરવાને માટે કહ્યું. પરતુ તેનાં માણસોને પોતપોતાના જીવની પડી હતી, એટલે ઈબ્રાહીમખાની પીડા વહોરી લેવાને માટે તે લોકો મુદ્દલ ખુશી ન હતા ! વળી ઈબ્રાહીમખાનો હાથીનો માવત, અગાઉથી હાથીને લઇને પલાયનમ કરી ગયો હતો ! રાણીના કહેવાથી કલ્યાણસિંહે, ઈબ્રાહીમખાંને સ્વદેશ પહોંચતો કરવાને માટે, બળદની ત્રણ ગાડીઓ મંગાવી આપી. એટલું જ નહી, પણ ઈબ્રાહીમખાંના માણસોને વાટખરચનાં અઢીસો રૂપિયા પણ રાણીએ કહાડી આપ્યા ! અહા, વીર રમણી ! તને ધન્ય છે ! ત્હારા ઉદાર હૃદયને પણ ધન્ય છે ! શત્રુપ્રતિ દયા કરવાના ઉત્તમ ગુણે ત્હેં સહુને મ્હાત્ કરી નાંખ્યા છે ! ત્હારા આ વીરોચિત વર્તનને માટે, ઇતિહાસ હમેશાં સાક્ષી પૂરશે. એટલુ જ નહીં, પણ નિરસ્ત્ર તથા શરણાગત શત્રુપ્રતિ જેઓ વીરધર્મ તજીને ક્રૂરતા વાપરતા હશે, તેમના મ્હોડા આગળ ઇતિહાસ, ત્હારું ઉત્તમ દ્રષ્ટાંત આગળ ધરશે !

રૂપિઆ મળવાથી, ઈબ્રાહીમખાંના સીપાઇઓ કબુલ થયા; અને બળદની ગાડીમાં નાંખી તેને તે લોકો સીતાપુરથી લઇ ગયા! દિવસના ત્રીજા પહોરની વખતે ઈબ્રાહીમખાંના સાથીઓ, ઈસપઅલી, અકબરઅલી, મનસુરઅલી, ઇલાહીબક્ષ, ફત્તેહખાં તથા બીજા ત્રણ સીપાઇઓની સાથે,

થોડીવાર પછી ઇલાહીબક્ષ બોલ્યો; "જો આજ રાત્રે જ ચાકલાદાર સાહેબ મરી જાય તો, તેમની ઘોર ખોદવાને માટે, અહિ સારી સગવડ થઇ શકે એમ છે. પણ તેમને મરતાં બે ચાર દિવસની વાર લાગે તો આપણને મોટી મુશ્કીબત નડશે!"

આવી વાત ચાલે છે, એટલામાં તેજ દુકાનમાં પડેલી એક કોદાળી ઉપર ઈલાહીબક્ષની નજર ગઈ! પછી શું પૂછવું? "ભાવતું હતું ને વૈદ્યે કહ્યું," તે વાળી વાત અહિ થઇ પડી! દુકાનદારો પોતપોતાની માલમતા લઇ, દુકાનમાં કોદાળી પાવડા વિગેરે પડી રહેવા દીધા હતા, તેનો આજે આ લોકોએ ઉપયોગ કરવા ધાર્યો!! કોદાળી જોઇને ઇલાહીબક્ષ ખુશી થતો બોલ્યો; "યા ખુદા! તારી કુદરત કેવી છે? તે કોદાળી પણ મોકલી દીધી! યારો! બીજી જગ્યાએ ઘોર ખોદવાનો વખત આવે તો, કોદાળી મળે ખરી કે?"

ઈસપઅલી, મનસુરઅલી અને અકબરઅલી એ ત્રણેની નજર કોદાળી ઉપર ગઇ! તેઓ હવે વિચારવા લાગ્યા કે, આખરની ઘડીએ આવેલા માણુસને ઘોરમાં દટાય કે નહિ!

ઇશપઅલી તર્ક બાંધીને બોલ્યો; "યારો! હુજરત મહમદ પેગંબર સાહેબે, કોણુ જાણે કેટલાક કાફરોની સાથે લડાઇ કરી હશે! એવી લડાઇમાં જ્યારે પોતાનાં માણુસો મરી જાય તેવાં જણાય કે, તેઓ તરત જ તેમને દફનાવવાની તૈયારી કરતા હતા. એમ મરવાની વાટ જૂએ, તો લડાઇના મેદાનમાં કેમ બને?"

ઇલાહીબક્ષ મુનશી, હુજરત મહમદ પેગમ્બરનું, ઈસપઅલી જેવા એક ધર્મચુસ્ત મુસલમાનને મ્હોંડે દૃષ્ટાંત સાંભળી, પછી કઇ બોલી શકયો જ નહિ! તો પણ ઘણા વાદવિવાદ થયા પછી, તે ત્રણે જણુ એવા ઠરાવપર આવ્યા કે, ચાકલાદાર સાહેબની આ આખરની વખત છે. તેઓ હવે કદી પણ બચવાના નથી!

આણી તરફ ઈબ્રાહીમખાં, પણ કર્મસંયોગે તે જ વખતે બોલવા લાગ્યો; "અરે! તમે બધા કયાં મરી ગયા? મારી જાન જાય છે ને—!"

ઈબ્રાહીમખાં પોતે જાતે જ કહે છે કે, મારો જાન જાય છે! એટલે હવે તેને બચવાની આશા જ નથી, એમ ત્રણે જણાએ મન સાથે નક્કી કરી લીધું! તેથી ઈબ્રાહીમખાંના—"મારો જાન જાય છે—!" એ શબ્દો સાંભળી, તેઓ ત્રણે જણા એકી વખતે બોલી ઉઠયા; "ઘોર—ખોદો, યારો! ઘોર ખોદો!!" જાણે ઇબ્રાહીમખાં, ઘોર ખોદતા પહેલાં મરી જવાનો હોય તેમ, બુમાબુમ કરવા મંડી પડયા.

જીવતાં ઘોરમાં દટાયો ! અમને તેની ઘણી દયા આવે છે. પણ કરીએ શું ? અમે જો ત્યાં હત તો, એ મુર્ખ મુસલમાનોને બે ચાર તમાચા ખેંચી કાઢી, ઈબ્રાહીમખાંને બચાવત. જો કે તેનાં કર્મો તો ઘણાં નીચ હતા ! પણ દયા ! તે અમે ભુલત નહિ ! પણ લાચાર છીએ કે, અમે ત્યાં ન હતા. તે જીવતો જ ઘોરમાં પડયો ! ઓદેલી ઘોરમાં એટલું અધારું હતુ આથી રાત અંધારી, મીયાં કાળા હબસી ને તેનો જીવ ગભરાતો હતો, તે છતાં બૂમ પાડે, તો પણ આ આંધળાઓના શોરકબકોરમાં, તેની ઘોરમાંથી આવેલી બૂમ સભળાય એમ પણ ન હતું ! વળી ઘોરમાં સુવડાવ્યા પછી, થોડીવારે ફસપઅલીએ, ઇબ્રાહીમખાંના મ્હોંડાપર હાથ મુકયો હતો, એટલે બોલવા જેવો પણ સભવ જ ન હતો !! ફસપઅલીએ, ઈબ્રાહીમખાંના મ્હોંડાપરેથી હાથ લઈને કહ્યુ; "યારો ! ચાકલાદાર સાહેબ મરી ગયા !" એ શબ્દો ફસપઅલીના મ્હોંડામાંથી નીકળતાંની સાથે જ મનસુરઅલી અને અકબરઅલીએ બની શકે તેટલી ઉતાવળથી ઘોર પૂરી દીધી !! મટોડીથી ઘોર પૂરીને, ઉપરની જમીન સરખી કરવાને માટે તેઓ ત્રણે ચારે જણા પગથી મટોડી દાબવા મંડી પડ્યા. થયુ ! વિજયગંજના બજારમા ઈબ્રાહીમખાંની આવી રીતે મરણક્રિયાપૂરી કરી, તેઓ લખનૌ તરફ સિધાવ્યા ! વિજયગજ હમેશને માટે જનશૂન્ય બની રહ્યુ. તે ઠેકાણે માણસનુ ચિહ્ન સુદ્ધાં રહેવા પામ્યું નહીં. ત્યાં રહેવા પામી ફક્ત ઇબ્રાહીમખાંની જીવતી કબર !!!

સપ્તદશ અધ્યાય.

છાપાનાં ભૂતો !

અનુષ્યના કાર્યોમાં ભરતી થાય છે*

જુલીયસ સીઝર.

પૂર્વના અધ્યાયમાં વર્ણવેલી ઘટના પછી, એક મહિનાની અદર જુદા જુદા વર્તમાનપત્રોમાં વિજયગંજની લડાઇને માટે નાના પ્રકારના મતામત પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા.

ઉત્તર અને પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં પ્રખ્યાતિ પામેલાં, "મોરીશલ અખબારે" સૌથી પહેલાં વિજયગજની લડાઈ માટે લખ્યું:—"ગઇ તા૦ ૨૭ ફેબ્રુઆરીને દિવસે, અયોધ્યાના બાદશાહે મોકલેલા અંગ્રેજી લશ્કરની સાથે, સીતાપૂરની રાણીની મોટી લડાઇ થઇ હતી. એ લડાઇની

---

* There is a tide in the affairs of men.—
Julius Cæsar.

"અયોધ્યાનો વર્ત્તમાન અત્યાચાર—અયોધ્યાની પ્રજાપીડા—એ ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની અને તેના અમલદારોની, અર્થશોષણની ચેષ્ટાનું અનિવાર્ય ફળ છે! અમે સ્પષ્ટ રીતે કહી શકીશું કે, ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના અમલદારો, લુંટારાઓની પેઠે, અયોધ્યાનુ ધન હરણ કરે છે!"

"બેંગાલ હુરકારાએ" ઇસ્ટ ઇંડિયા કમ્પનીનો પક્ષ લઈ લખ્યું—"અમારો સુજ્ઞ ભાઇબંધ "જોન બુલ," બરાબર "બુલ"ની પેઠે (સાંઢની પેઠે) વિજયગંજની લડાઇને માટે બૂમો પાડે છે! પરંતુ આ લડાઇમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો કે તેના અમલદારોનો સ્હેજ પણ દોષ નથી. જ્યાંસુધી અયોધ્યાને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના રાજ્યમાં મેળવી દેવામાં નહીં આવે, ત્યાંસુધી અયોધ્યાની સ્થિતિ કદાપિ પણ સુધરવાની નથી!"

"કલકત્તા કુરિયરે" મધ્યસ્થાન ગ્રહણ કરીને લખ્યું કે:—"અયોધ્યાના શાસન સંબંધી, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો દોષ હોવા છતાં, વર્ત્તમાન ઘટના, સીતાપૂરના જમીનદારોની સરલતાનો પરિચય પ્રદાન કરતી નથી, એ ખેદ જેવું છે! તેઓ કદી પણ રાજ્યકર આપતા નથી, તેથી આવી અવસ્થામાં, લશ્કર મોકલ્યા શિવાય દેશના શાસનનો બીજો એક પણ ઉપાય નથી"

આ વખતે કલકત્તામાં, બંગાલી ભાષામાં; "સમાચાર ચંદ્રિકા" નીકળતી હતી. "ચંદ્રિકા" એ વિજયગંજની લડાઈ સંબંધે લખ્યું—"અમને વિશ્વાસજનક ખબર મળી છે કે, સીતા જેવી સીતાપૂરની રાણી, હાથીપર બેસી, હાથમાં અસિ લઈ વીરપણે સંગ્રામક્ષેત્રમાં ઉતરી હતી! તેની તે વખતની ભૈરવીમુર્ત્તિ જોઇને, સઘળાને એવો ભાસ થતો હતો કે, જાણે ભગવતી ગિરિનંદિની, મહિષાસુરનો વધ કરવાને માટે, સમરક્ષેત્રમાં ઉતરી છે! વજ્રની પેઠે, હજારો બંદુકોની ગોળીઓ, રાણીના શરીરને સ્પર્શ કરતાંની સાથે જ ચુર્ણ વિચુર્ણ થઇને પડતી હતી! તેણે પોતાની સન્મુખ અંગ્રેજ સેનાપતિ મેજર સ્મિથને જોતાં જ, તરવારના એક સપાટે તેનું મસ્તક દેહથી વિચ્છિન્ન કરી નાંખ્યું હતું! કોણ કહે છે કે, આ દેશની રમણીઓ બીરુ છે? કોણ કહે છે કે, આ દેશની રમણીઓ સંગ્રામક્ષેત્રથી પરાંગમુખ છે? ભીમ અને અર્જુન જેવું તેજસ્વીપણું હજુ પણ અમારા શરીરમાં કાર્ય કરે છે કોણ કહે છે કે ભારતવાસીઓ, હીનવીર્ય છે? આજે પણ સુરધુનિ ભાગિરથી ગંગાના સ્રોતની પેઠે, હિંદુશોણિત અમારા શરીરમાં પ્રવાહિત થાય છે." ઇત્યાદિ.

બરાબર એક મહિના સુધી, વર્ત્તમાનપત્રોમાં વિજયગંજની લડાઇને માટે ચર્ચા ચાલી. ત્યારપછી પંદર દિવસને અંતરે, અયોધ્યાના શાસન સંબધી, કોર્ટ ઑફ ડાયરેક્ટરનો ખરીતો ગવર્નર જનરલની પાસે ..

લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીક, તે વખતે હિન્દુસ્થાનનો ગવર્નર જનરલ

બંદોબસ્ત કરતો હતો; પરતુ એટલામાં તો ગાવર્નર જનરલને હુકમ આવ્યો. તેથી સીતાપૂર ફરી લસ્કર મોકલી શકાયું નહીં અને એથી જ રાણી નારાયણકુમારી, થોડોક વખત નિર્વિઘ્નપણે સીતાપૂરના કિલ્લામાં રહેવા પામી!

અષ્ટાદશ અધ્યાય.

આસફ ચાચા અને સરફરાજખાંનો વ્યવહાર.

ભલે પધાર્યા મારા ચીચાજાન આસફ! અમારી સાથે ભોજન લેતાથી તમે બહુ દહાડા થયા દૂર થયા હતા*

ડબલ્યુ. નાઈટ.

વસંત કાળ પૂરો થયા આવ્યો છે. સૂર્યનો તાપ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો છે. દારુણ ગ્રીષ્મ! લખનૌ નગરમાં બપોરની વખતે કોઈ ઘરમાંથી બહાર નિકળતુ નથી! પણ સહવારે અને સાંજે હજારો લોકોથી રસ્તા, ઘાટ, બાગબગીચા અને શહેરની બીજી હવા ખાવાની જગ્યાઓ પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે! હાલ લખનૌમાં ફરીદબક્ષ રાજભવન, શાહનજિબ મહેલ અને મોતીમહેલ નામનો રમણીગૃહ શણગારવાથી ઘણી ધામધુમ થતી જણાય છે! એ શિવાય નગર સુસજ્જિત કરવાને માટે પણ તેવી જ તૈયારીઓ થાય છે. જ્યાં ત્યાં માણસોનો જનરવ અને કોલાહલ સંભળાય છે! કારણ કે ગવર્નર જનરલ લખનૌ આવનાર છે!

નગર અને મહેલો વિગેરે સુસજ્જિત રાખવાને માટે, અયોધ્યાના બાદશાહે ત્રીશ લાખ રૂપિયા ખરચવા કહાડયા હતા! નાયબ દીવાન રાજા મયારામસિંહને નગર સુસજ્જિત રાખવાનુ કામ સોંપવામાં આવ્યુ છે; અને તેના હાથ નીચે બીજા ત્રણ ચાર અગ્રેજ ઇંજીનીયરોનેપણ સોંપવામાં આવ્યા છે!

પશુશાળા અને દરબારગૃહનો ભાર વિલાયતી હજામ સરફરાજખાંએ લીધો છે. આહાર અને વ્યવહારોપયોગી અનેક મુલ્યવાન વસ્તુઓ તથા જુદી જુદી જાતની મદિરા અને ખોરાકીની ચીજો ખાસ કલકત્તેથી આવનાર છે, જેને માટે એક લાખ રૂપિયાની રકમ કહાડવામા આવી છે! બીજી તરફ નવા નવા જીવજતુઓ અને પશુઓ એકઠાં કરવાનું કામ પણ ધમધોકાર ચાલતું જણાય છે! ગવર્નર જનરલને બીજી રમતગમતની સાથે પશુઓની સાઠમારીઓ પણ દેખાડવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે! પરતુ આવો મોટો સમારભ, કેવલ ત્રીશ લાખ રૂપિયાથી પૂરો થશે, એવો સંભવ, વાચક વર્ગ! શું તમને લાગે છે?

---

* "Welcome, my uncle Asoph; we have missed yow too ong at our table." W. Knight.

દર્શનસિંહના ગયા પછી, નસિરૂદ્દીને પોતાના આસફ ચાચાને બોલાવી લાવવા માણસો મોકલ્યા. નસિરૂદ્દીનનાં મોકલેલાં માણસો બુઢ્ઢા આસફ ચાચાની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યાં; "આપને જહાંપનાહ ખાણાં ઉપર બોલાવે છે!"

બાદશાહે મોકલેલાં માણસોની આવી વાત સાંભળી, બ્હીકથી આસફ ચાચા ધ્રુજી ઉઠયા! ચાચા મનમાં ને મનમાં બડબડવા લાગ્યા કે, કોણ જાણે પેલો વિલાતી હજામ આજે પોતાને કેમ કેમ પજવશે! તેણે ગઇ કાલે તો આસફ ચાચાની સાથે નાચીને, તેનાં લુગડાં અને પાઘડી ફાડી નાખ્યાં હતાં!

બાદશાહનાં મોકલેલાં માણસોને આસફ ચાચા કહેવા લાગ્યા; "હું હવે જઇફ થયો છુ, તેથી નસિરૂદ્દીનને કહેજો કે, આપના રંગવિલાસમા મારાથી કેવી રીતે ભાગ લઈ શકાય? મને તેઓ માફ કરે!!"

બાદશાહનાં માણસો પાછાં ફર્યાં. પરંતુ નસિરૂદ્દીને આસફ ચાચાનું કહેવુ ગણકાર્યું નહીં. તેણે બીજીવાર આસફ ચાચાને બોલાવવા માણસો મોકલ્યાં. હવે આસફ ચાચાને ગયા વિના છૂટકો નહતો! નસિરૂદ્દીન અયોધ્યાનો બાદશાહ છે, તે ધારે તો ચાચાનો માસિક પગાર પણ બંધ કરી દે, તો ગરીબ બિચારો આસફ ચાચા ખાય શું? તેથી આવી સ્થિતિમાં આસફ ચાચાથી બાદશાહના હુકમનું અપમાન થઇ શક્યું નહીં! ધ્રુજતા ધ્રુજતા આસફ ચાચા ભોજનગૃહમાં આવ્યા! વિલાયતી હજામે તેમને ઘણા માનથી એક ચેરપર બેસાડ્યા અને, શરબતને બદલે ત્રણ ગ્લાસ બ્રાંડીના તેમને આગ્રહથી પાઇ દીધાં! હજુ પણ શરબત પીવાને માટે ચાચાને આગ્રહ થવા લાગ્યો. પણ ચાચા હવે પીતા નહતા! પણ જ્યારે નસિરૂદ્દીને શરબતને બદલે બ્રાંડીના ગ્લાસ તેમના મ્હોંડા આગળ ધર્યાં, ત્યારે ચાચા જાય ક્યાં ચૂલામાં? ઉપરાચાપરી બ્રાંડીના ગ્લાસો લીધાથી, ચાચા બેભાન થઇ ચેરપરથી નીચે ગબડી પડ્યા! એટલે વિલાયતી હજામે ચાચાની દાઢી દોરડીવતી તેની જ ચેર સાથે બાંધી! ચાચા આ તરફ ફરે કે, દાઢી ખેંચાય અને તે સાથે તેની ચેર પણ ઘસડાતી આવે! ત્યાર પછી ચાચાને ઉંચકીને ચેરપર બેસાડવામાં આવ્યા; અને તેમની ચેર નીચે બે ત્રણ મીણબત્તીઓ સળગાવવામાં આવી! મીણબત્તીના તાપથી અકળાઇ રુંધાઇને ચાચા ઉઠવાનું કરે કે, તેમની દાઢી ખેંચાય! આવી રીતે દાઢીની ખેંચતાણમાં અને ચાચાનાં મ્હોંડાપરથી દડદડ લોહી પડવા લાગ્યું! અને તે જોઇને નસિરૂદ્દીન તથા હજામ ખડખડ હસવા લાગ્યા!

નસિરૂદ્દીનના બીજા સભાસદો, તેના આ નિર્દય આચરણથી મનમાં ને મનમાં તેનાપર ગુસ્સે થતા હતા. પરંતુ તેઓ કરી શું શકે? બાદશાહ

ગણાય છે. કાનપૂરમાં ઠેકાણે-ઠેકાણે બાગબગીચાઓ આવેલા છે, તેથી સાયંકાળને સમયે તેની શોભા અપૂર્વ બની રહે છે!

અયોધ્યાના બાદશાહનો હાલનો સેનાપતિ રાજા દર્શનસિંહનો પિતા, જયપાલસિંહ, પહેલાં કાનપૂરમાં રહેતો હતો. જાતિએ તે જો કે રજપૂત હતો, પરન્તુ તે કાનપૂરમાં વેપાર કરતો હતો અને એણે વેપારમાંજ ઘણો પૈસો મેળવ્યો હતો. આ નવલકથામાં વર્ણવેલી ઘટનાઓની છ વર્ષ પહેલાં, જયપાલસિંહ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે કાનપૂર મૂકીને લખનૌ પાસેના એક ગામડામાં, પોતાની પુત્રીની સાથે રહેતો હતો. કાનપૂરમાં તેની એક હવેલી હતી. તે હવેલીમાં હાલ એક ડોશી રહે છે. દર્શનસિંહ એ ડોશીને મા કહીને બોલાવતો હતો અને દર્શનસિંહને ડોશી પણ પોતાના પુત્ર જેવો ગણી ચ્હાતી હતી.

એ હવેલી બે મજલાની હતી. તેની આગળ પાછળ ન્હાનો સરખો બાગ હતો. હવેલીના ઉપલા મજલામા ત્રણ મોટા મોટા ઓરડાઓ હતા. નીચે ઘણી ન્હાની ઓરડીઓ હતી તેમાં એક ઓરડીમાં ગાય ભેંસો બધાતી હતી, બીજીમા બાગનો માળી રહેતો હતો અને કોઇ કોઇ ઓરડીઓ રાધણી તરીકે વપરાતી હતી. ઉપર જણાવેલી ડોશીની સેવા ચાકરીને માટે બીજી એક દાસી અહી રહેતી હતી. એ દાસીનુ નામ બુંદિયા હતુ પણ સૌ કોઇ તેને દાઈ બાઇને નામે બોલાવતા હતા.

પૂર્વેના અધ્યાયમાં વર્ણવેલા બાદશાહના દરબાર પછી, બરાબર ત્રીજે દિવસે બપોરે પાંચ છ માણસો, એક હાથી અને બે પાલખીઓ લઈ આ બગીચામાં આવ્યા. તેમને બગીચામાં આવતા જોઇ, તે ડોશી પોતાની દાસીને કહેવા લાગી; "બુંદિયાજાન, બુંદિયાજાન, દેખો એ કોણ મનુષ્ય આયા હૈ? હું ધારુ છું કે, એ દર્શનસિંહનાં માણસો છે અને તેઓ આપણને લખનૌ લઈ જવાને માટે આવ્યાં છે."

બુંદિયા નીચે આવતાની સાથે જ, તે આવનાર માણસોમાંથી એક માણસ આગળ આવીને બુંદિયાને કહેવા લાગ્યો, "અમે લખનૌથી આવ્યા છીએ; મારું નામ માધુસિંહ છે અને હું રાજા દર્શનસિંહનો નોકર છું. જઇને માજીને ખબર કરો."

બુંદિયાએ ઉપર આવીને, ડોશીને માધુસિંહે કહેલી હકીકત જણાવી. ડોશી દર્શનસિંહના નોકર માધુસિંહને ઓળખતી હતી. આ વખતે ડોશી જે ઓરડામાં બેઠી હતી, તે ઓરડામાં બીજી બે યુવતીઓ પણ હતી. તેમાંથી એકની વય ચૌદ પંદર વરસની અને બીજી રમણીની વય બાવીશેક વરસની હતી. પરંતુ તે કોઈ મહાન્ રોગથી પીડાતી હોય એમ જણાતું હતુ; કારણ કે તેના શરીરપર કેવળ હાડ અને ચામડી જ જણાતી હતી!

બીજી રમણી બોલી; "બ્હેન! તું રડ નહીં; તને રડતી જોઇને મને પણ રડવું આવે છે!"

"નુના! મને અહીં કોણ લઇ આવ્યું, તે તું જાણે છે? મારા જેવી દુઃખી અબળાને અહીં શા માટે કેદ કરવામાં આવી છે?—"

"બ્હેન! હું બધું જાણું છુ. પણ તુ રોજ રડરડ કરે છે, તેથી આ બે વરસમાં એવો એક દિવસ મને મળ્યો નહીં કે, હું ત્હારી પાસે ઘડીચપકો બેસીને વાત કરુ!"

"ત્યારે તો તુ કહે, મને અહીં શા માટે આણી છે? અને ત્હારી મા, મને રોજ ઉઠીને કેમ નાચવા ગાવાનું કહે છે?"

"બ્હેન! રાજા દર્શનસિંહનાં માણસો તને પકડીને અહીં લાવ્યાં હતાં! અયોધ્યાના બાદશાહ–"

"બસ, બસ, હવે વધારે બોલીશ નહીં! હું સઘળું સમજી ચૂકી છું. દુરાચારી દર્શનસિંહનુ નામ મ્હેં લોકોના મ્હોંડે અગાઉ સાંભળ્યું હતું–" એટલુ કહી તે રમણી કપાળ અને છાતી કુટીકુટીને બેશુદ્ધ થઇ પડી! બીજી રમણીએ તેના મ્હોંડાપર પાણી છાંટીને, તેને કેટલીક વારે શુદ્ધિમાં આણી. થોડીવાર પછી તે બોલી; "હવે હુ સમજી સમજી! નવાબના જનાનામાં મોકલવાને માટે મને અહીં પકડી લાવ્યા છે! દુરાચારીઓનો નિર્વંશ જજો!!"

બીજી યુવતી કહેવા લાગી; "બ્હેન! એને માટે જ મ્હારે તને કેટલીક વાતો કહેવાની છે.

તે અત્યત ક્રોધથી બોલી; "તુ શુ કહેવાની હતી? હું તહારી વાત સાંભળવા ઇચ્છતી નથીઃ તુ મને બાદશાહના જનાનામા જવાનું કહેશે; પણ જ્યાંસુધી આ દેહમાં પ્રાણ છે, ત્યાંસુધી એમ કદી પણ બની શકશે નહીં! ધિક્કાર છે તારા જીવતરને કે તુ સ્ત્રીઓના અમુલ્ય ધનરૂપી પતિવ્રતને આમ કલંકિત કરવા બેઠી છે!!"

તેને ક્રોધથી આવું બોલતી જોઇને, બીજી રમણી રડતાં રડતાં બોલી, "બ્હેન! મારાપર ગુસ્સો શું કરવા કરે છે? આ દુનિયામાં મારું કોઇ નથી, તેથી જ તારી પાસે એક સલાહ લેવાનું મેં મારા મનમાં ધાર્યું હતું."

"તારું કોઇ નથી એમ કેમ? પેલી ડોશી શું તારી મા નથી?,

"ના; મારાં મબાપ કોણ અને ક્યાં છે, તે પણ હુ જાણતી નથી!"

"ત્યારે તને પણ પકડી લાવીને અહીં કેદ કરી છે શું?"

"ના; મને કોઇએ પકડી લાવીને અહીં કેદ કરી નથી. પણ લોકોને મ્હોંડે મારે માટે મેં એવુ સાંભળ્યું છે કે, જ્યારે હું ચાર વર્ષની હતી, ત્યારે દર્શનસિંહના પિતા મને અહીં લઈ આવ્યા હતા."

અધર્મનુ કશું ભાન નથી. બ્હેન ! હું નાનપણમાં જયપાળસિંહની પાસે રહેતી હતી. તેઓ મને પુત્રીની પેઠે ચ્હાતા હતા. પણ જ્યારે મ્હારી નવ વરસની ઉમ્મર થઇ, ત્યારે આ રાંડ ડોશી મને અહીં લઇ આવી; અને હવે તો મને તે ઘરમાંથી બ્હાર પણ નીકળવા દેતી નથી! બ્હેન ! તમે જ્યારે ગાંડાં થયાં, ત્યારે તમે ધર્મની કેવી કેવી વાતો કરતાં હતાં? ઘડીમાં 'પ્રાણેશ્વર' પ્રાણેશ્વર" કહીને બૂમો પાડતાં હતાં; અને ઘડીમાં 'હે ! દીનબધુ ! આ અબળાનું રક્ષણ કરજો !' એવું બોલતાં હતાં! મને જોઇને તમને તમારાં માત પિતા સાંભરી આવતાં; અને 'અયોધ્યાનાથ' 'અયોધ્યાનાથ' કહીને તમે વારંવાર રડી પડતાં હતાં. વળી કોઈ કોઈ વખતે મ્હારું મ્હોડું પકડીને તમે કહેતા હતાં કે, 'બરાબર, બરાબર, આ તેમના જેવુ જ મ્હોડું છે!' બ્હેન ! એ બધુ તમે શું બોલતાં હતાં? તે મ્હારે આજે તમને પૂછવું છે ! મ્હારે મ્હારી વીતિ તો તમને ઘણી કહેવાની હતી, પણ હવે તેવો વખત ક્યાં મળનાર છે?"

"ત્યારે હમણાં જ કહેને, હું ત્હારી બધી વાતો સાંભળીશ!"

"તે ઘણી લબાણ વાત છે!"

"તેમાં શું થયું; હમણાં ક્યાં કામકાજ કરવા ત્હારે જવું છે?"

નુના, તે રમણીને કંઇક આનંદમા જોઇને બોલવા લાગી, "બ્હેન! દર્શનસિંહના પિતા જયપાલસિંહ, મને પુત્રીને પેઠે ચ્હાતા હતા. આજ છ વરસ થયાં તેઓ અહીંથી ચાલ્યા ગયા છે. જ્યારે હુ ન્હાની હતી, ત્યારે તેઓ મને દરરોજ કેડપર બેસાડીને, પોતાની કાપડની દુકાનપર લઇ જતા હતા; અને હું આખો દિવસ તેમની પાસે જ બેસી રહેતી હતી. કદી કદી તેઓ મ્હારા સામુ જોઇને પોતાના મિત્રોને કહેતા હતા કે, 'મ્હારી **સીતા**ને માટે, કોઇ ઉચ્ચ કુળનો બ્રાહ્મણનો છોકરો શોધી લાવજો! હુ **સીતા**નાં લગ્ન પ્રસગે દશ હજાર રૂપિયા કન્યાદાનમાં આપીશ! તેઓ મને **સીતા** કહીને બોલાવતા હતા. ઘરમા પણ બધા મને **સીતા**લક્ષ્મી જ કહેતા હતા! હુ તે વખતે તેમની વાતો કઇ સમજવા પામી નહીં. થોડા વખત પછી, તેઓ માંદા પડ્યા; અને ત્યારથી હુ આ બગીચામાંથી બહાર નીકળવા પામી નહીં! દિવસે દિવસે જયપાલસિંહનો મદવાડ વધતો ગયો, ત્યારે તેમને દર્શનસિંહ લખનૌ બોલાવી જવા આવ્યો. દર્શનસિંહ તે પહેલાં પણ અહીં ઘણીવાર આવતો જતો હતો, પણ એક વખતે તે અહીં આવીને, આ ડોશીની સાથે મસલત ચલાવી કે, તેણે મને નાચવા ગાવાનું શીખવ્યુ! પણ દર્શનસિંહના પિતા જયપાલસિંહ મને વારવાર એ કામથી રોકતા હતા. હજુ ડોશી મને નાચવા ગાવાનું શીખવે છે, એવું સાંભળી તેઓ એક દિવસ ઘણા ગુસ્સે થઇ,

ખોટો છે—ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની ઉશ્કેરણીના પરિણામનો છે અને હિન્દુસ્તાનના નંદનવન જેવા અયોધ્યાને લોર્ડ ડેલ્હૌસીએ સ્વાહા કરવું હતું, તેના એક બહાનારૂપ જ છે. રામની અયોધ્યા તે નસિરૂદ્દીનના વખતમાં સ્મશાન ભૂમિ જેવી બનતી હતી, ને આજકાલ તે ગૌરવરહિત છે. અયોધ્યાની તે કાળની જાહોઝલાલી આજે નષ્ટભ્રષ્ટ થઈ ગઇ છે. સાદતઅલ્લીથી તે મહમદઅલ્લીના સમય સુધીમાં કરોડો રૂપિયા ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીએ ખુશીથી કે બળાત્કારથી હરણ કરી લીધા છે અને હિન્દુસ્તાનના બગીચામાંથી તો મરહુમ જોન બ્રાઇટ કહે છે તે પ્રમાણે, વારન હેસ્ટિંગ્સથી તે અયોધ્યા જોડી દીધું તે દરમીયાનમાં ઘણાં ઘણાં બહાનાઓથી જોન કંપની બહાદુરે રૂપિયા ૩૨૫૦૦૦૦૦૦૦ હરણ કીધા હતા! છતાં હિન્દી પ્રજા ઉપર જોન કંપની બહાદુરનો ઉપકાર થયો છે—ખરેખરો ઉપકાર થયો છે!—ન ભૂલી શકાય તેવો ઉપકાર થયો છે! એ જ તરવારથી હિન્દ જિતાયું છે! લોખંડની નહિ, પણ હિન્દની જ રૂપાની તરવારથી હિન્દ જિતાયું છે! વીરપુરુષોના ઘાથી નહિ, પણ કપટના ઘાથી જિતાયું છે!

મુંબઈ
તા૦ ૯ મી માર્ચ
૧૯૦૭.

"હવે મ્હને એમ ચટપટી લાગવા માંડી છે કે, મને સારી શીખામણ દેનાર, અને મને મ્હારૂ કહેવા જેવુ આ દુનિયામાં એક પણ માણસ નથી! ધર્મ તે શું અને અધર્મ તે શું; સારો માર્ગ કયો અને નઠારો માર્ગ કયો, તે બ્હેન! હું કંઇ પણ સમજવા પામી નથી! આજ બે વરસ થયાં, એ માટે હું વિચાર કરૂં છું, પણ મને કઇ ગમ પડતી નથી; કારણ કે મનમા ઉપજી આવતા સદેહ માટે હું પૂછુ પણ કોને? બુઢિયાને? તેને પૂછતા તો મને શરમ લાગવા માંડી અને આ ડોશીને પૂછું તો તે મને ખરો ખુલાસો પણ કરે કે? કદી નહીં! પણ તમે આવ્યાં છો, ત્યારથી મને એ સબધી પૂછવાનું મન થયા કરતું હતુ. પણ તેવો અવસર આ બે વરસમાં આજે જ મળવા પામ્યો છે!

"વળી તમને જે લોકો અહીં લઇ આવ્યા, તે લોકોમાંથી એક જણે આ ડોશીને કહ્યું કે, દર્શનસિંહે નાની છોકરીનુ નામ 'નુના' અને મોટી છોકરીનું નામ 'માના' રાખવા કહ્યુ છે. ત્યારથી ડોશીએ મ્હારુ નામ 'નુના' રાખ્યું, પણ જયપાલસિંહ તો અગાઉ મને 'સીતાલક્ષ્મી' કહીને બોલાવતા હતા. આનુ કારણ મ્હેં એક દિવસ ડોશીને પૂછ્યું, પણ તેણે કંઇ મને જવાબ આપ્યો નહીં. ત્યાર પછી બુઢિયાને પૂછતાં, તેણે પણ કંઈ સંતોષકારક ઉત્તર મને આપ્યો નહીં! આ ડોશીનાં આચરણ મને એક કુલટા જેવાં લાગે છે. પણ તે આપણી સાથે આવી રીતે કેમ વર્ત્તે છે, તેનો ભેદ હજુ સુધી મ્હારાથી કળાતો નથી; તમને ને મને લખનૌ લઇ જવા માણસો આવશે, એવી વાત મ્હેં ડોશીને મ્હોંડે એક મહિના આગમજ સાંભળી હતી. પણ તમારે માટે તો તે વખતે એ એમ કહેતી હતી કે, એને લખનૌ લઇ જવાય એમ નથી. કારણકે એ નાચવા ગાવાનું કઇ શીખી નથી. આજે લખનૌથી પાલખી અને હાથીની સાથે માણસો આવ્યાં છે; તેથી હુ ધારું છુ કે, ડોશી મને કાલે જ લખનૌ મોકલી દેશે. પણ ત્યા જઇને મ્હારે શું કરવું, તે મને સમજાતું નથી! જો મને કોઇ જયપાલસિંહની પાસે લઇ જતું હોય, તો ત્યાં જવામાં મને કઇ હરકત નથી જયપાલસિંહ જો કે મ્હારા પિતા નથી, તો પણ તેઓ મારા ભલામાં રાજી છે! પણ તેઓ માંદગીને બીછાને હજુ અજ્ઞાનાવસ્થામાં છે, કે સારા થયા છે, તે પણ હુ જાણતી નથી! લખનૌ જવાને માટે મને બહુ બ્હીક લાગે છે! આ લોકો મને શું કરવા લખનૌ લઇ જતા હશે, તે કોણ જાણે!"

નુના બોલી રહ્યા પછી, પેલી પીડિતા રમણી, કેટલીકવાર અવાક્ રહી, તેના મ્હોંડા સામુ જોઇ રહી. નુનાને કેવી સલાહ આપવી, કે જેથી તેના શિયળ ધર્મનું રક્ષણ થાય, એ માટે તેમણે ઘણીવાર પોતાના

શેઠાણી ડોશી, કદી નીચે આવી માધુસિંહની સાથે વાતે વળગે છે, તો કદી ઉપર જઇને, પેલી બન્ને યુવતીઓને લખનૌની મુસાફરીને માટે જોઇતા સરસામાન બાંધવાની ગોઠવણ કરવાનુ કહે છે!

અમે પેલી બન્ને યુવતીઓને, માન્ના અને ન્નુનાના નામથી વાચકો સન્મુખ ઉપસ્થિત કરી છે. પરંતુ તેનાં ખરાં નામ ઠામ પ્રસંગવશાત્ વાચકોને જણાવવામાં આવશે. હાલ તો તેમને એ જ નામે ઓળખાવ્યા વિના બીજો કોઇ ઉપાય નથી!

જ્યારથી દર્શનસિંહનાં માણસો અહીંઆં આવ્યાં, ત્યારથી ડોશીનો જીવ તળે ઉપર થઇ રહ્યો હતો. આજે કઇ નહીં તો તે દશ પદર વખત નીચે ઉતરી હશે ને તેટલી જ વાર ઉપર ચઢી હશે. એક વખત માધુસિંહની સાથે છેલ્લી વાતચિત કરીને તે ઉપર ગઇ; પણ કંઈ કહેવાનુ બાકી રહી ગયુ હશે, તેથી તે પાછી નીચે આવી અને માધુસિંહને હરખાતી હરખાતી કહેવા લાગી; "ભાઈ દર્શનનાં નશીબ તો મોટાં—હું તો ધારતી હતી કે, માન્ના કદી પણ લખનૌ આવવાની નથી પણ આજે તમે લોકો આવ્યા પછી, મ્હેં એને લખનૌ આવવાની વાત કહી, પણ એણે આવવા ન આવવા માટે કઇ પણ ગડબડ સડબડ કરી જ નહીં. પણ ઉલટું તરત જ હા ભણી દીધી! પહેલાં તો એ મને એક વાઘણ જેવી જોતી હતી પણ કેવી નવાઇ! આજે તો તે સીધીદોર બની ગઇ અને મ્હોંડામાંથી એક શબ્દ પણ બહાર કહાડ્યો નહીં! હુ ધારું છું કે, ન્નુનાએ તેને સારી પેઠ સમજાવી હશે! ન્નુના ઘણી સારી છોકરી છે નાચવામાં પણ બહુ હોશિયાર છે. પરમેશ્વરની કૃપાથી, ન્નુનાની ઉપર વહેલી વહેલી બાદશાહની નજર પડે, તો મ્હારી મહેનત સફળ થાય! અને દર્શન પણ બાદશાહનો દીવાન બને! તમે જલદી જલદી ખાવાનુ તૈયાર કરી ખાઈ લો. ચાલો, હુ જરા ઉપર જાઉં છું; અને તમારે માટે થોડું અથાણુ અને પાપડ મોકલી દઉં છુ!"

માન્નાએ હજુ સુધી ખાવાનુ કર્યું ન હતુ. આજ બે વરસમાં તેણે ઇચ્છાપૂર્વક કદી પણ ખાધું ન હતું! ન્નુના વારવાર સમજાવે, આગ્રહ કરે અને તે ન ખાય, તો પોતે પણ ભૂખી રહેવાની હઠ લે, ત્યારે માન્ના દિવસમાં એક જ વખત થોડુંક દુધ પીએ, અથવા તો કદ મૂળનો આહાર કરે! ત્રણ ચાર દિવસના આંતરે ન્નુના પાછી હઠ કરે, ત્યારે પોતાને હાથે એક રોટલો તૈયાર કરીને ખાય તે જ! ડોશીનું અડકેલું પાણી સુદ્ધાં માન્ના પીતી ન હતી. એટલું જ નહીં, પણ તે તેને અંત:કરણપૂર્વક ધિક્કારતી હતી. અત્યાર સુધીમાં તેણે ડોશી સાથે એક પણ વખત વાતચિત કરી નહોતી!

નુનાએ બુંદિયાના મ્હોડે પ્રથમ સાંભળ્યું હતું કે, ડોશી પહેલાં એક નાયકા હતી. પણ હાલ તો પોતાનો પ્રાણ જતાંએ ડોશી તે કબુલ કરે એમ નહતુ। હમણાં તો ડોશી રોજ રામ નામનો જપ કરતી હતી; ગંગાસ્નાન કરવાની સાથે, નિયમિત ધર્મદાન કરતી હતી। નુના જાણવા છતાં માન્નાના મ્હોંડા આગળ તેને હલકી પાંડવાને આવો પ્રશ્ન કર્યો હતો!

નુનાના પ્રશ્નથી ડોશીને બહુ માઠું લાગ્યું. તેણે મનમાં ને મનમાં નુનાને બેચાર ગાળો પણ દઇ દીધી। એ શિવાય તેનાથી બીજું કાંઈ થાય એમ નહતુ! અંતે મનનો ભાવ છૂપાવી, નુનાનો પ્રશ્ન ઉડાવવાને માટે તે બીજી વાતો કરવા મડી પડી! પણ નુનાએ તેનો કેડો મૂકયો નહીં! તેણે ફરી પૂછ્યુ; "કહોને, માજી! તમે કદી બાદશાહના દરબારમા મુજરો કરવા ગયા હતા?"

હવે ડોશીથી રહેવાયુ નહી. તેણે નુનાને મ્હોટી મ્હોટી આંખો કહાડીને કહ્યુ "રાંડ! હુ ગઇ હશે કે નહીં ગઇ હોઉં, તેની ત્હારે શી પચાત?" એમ કહીને તે રીસમાં ને રીસમાં અતે નીચે ચાલી ગઇ!

ડોશીના ગયા પછી, નુના માન્નાને કહેવા લાગી "રાંડને ઠીક કહાડી! હવે અહીં આવશે નહીં!"

માન્ના અને નુના સ્હેજસાજ ખાઇને સુવાના ઓરડામા ગયા. થોડીવાર પછી ઓરડાના બારણાં બધ કરી, તેઓ પોતાના શિયળરક્ષણને માટે વિવિધ તર્કો કરવા લાગ્યાં.

માન્ના બોલી; "નુના! હુ પ્રાણાન્તે પણ લખનૌ આવવાને કબુલ થાત નહીં; અને આપઘાત કરીને આ પાપિણીના પાશમાથી છૂટતે! પણ હવે તને એકલી મુકીને મને મરવાનું મન થતું નથી! કારણ કે હું આપઘાત કરુ તો તુ તદ્દન નિરાધાર બની જાય!"

નુનાએ કહ્યું; "બ્હેન! આ દુનિયામાં મ્હારૂ કોઇ નથી! જો આ વખતે તમે મ્હારી પાસે ન હોત તો, મ્હારી શી ગતિ થતે, તે હુ કહી શકતી નથી! હવે હુ તમને કદી પણ છોડવાની નથી. તમે આપઘાત કરશો તો હું પણ તમારી સાથે આપઘાત કરીશ!"

નુનાની વાત સાંભળી, માન્નાની આખમાં આસુ આવ્યાં! તે જોઇ નુના બોલી; "બ્હેન! તમે ફરી બેશુદ્ધ થઇ જશો, તો આપણાથી કઇ નક્કી થઇ શકશે નહીં!"

માન્ના આંખમાંનાં આંસુ પોતાના પાલવે લ્હોતી લ્હોતી બોલી; "હવે શુ કરવું! આપઘાત શિવાય શિયળરક્ષણનો બીજો એકે ઉપાય નથી! અહીંથી ન્હાશી જવાય તેમ પણ નથી. આપણે બન્ને અબળાઓ છીયે,

તીઓ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગી. પરમેશ્વરનો કેવો અપાર મહિમા છે!! તેની શક્તિ કેવી અનંત છે!! અલ્પ પ્રાણી, તે મહિમા, તે શક્તિ, તે અનન્યતા જાણતુ નથી, તેથી જ પીડાય છે. માણસ પોતાનુ હિતાહિત સ્થિર કરવાને માટે જ્યારે અસમર્થ બની, તેનુ સ્મરણ કરે છે, ત્યારે તે સર્વદા માણસને શુભ બુદ્ધિ આપે છે! આ બન્ને અબળાઓ એક કલાક સુધી ઈશ્વરના ગુણાનુવાદ ગાવા–તેની એકાગ્રચિત્તે પ્રાર્થના કરી; તેના પરિણામે અચાનક તેમના મનમાં આશાનો સંચાર થયો અને તેથી તેમણે આપઘાત કરવાનો વિચાર મૂકી દીધો!!

"નુના! હવે ભય નથી! ચાલ આપણે લખના જઈએ; ત્યાંથી આપણને ન્હાસી જવાનો લાગ મળશે!" માના અચાનક બોલી ઉઠી.

નુનાએ કહ્યું; "બ્હેન! ત્યાંથી કેવી રીતે ન્હાસી જવાશે?"

માના ધીરજથી કહેવા લાગી; "નુના! મ્હારા સ્વામી તથા મ્હારા ભાઈ, નક્કી મ્હારી શોધમાં ફરે છે! મ્હારે માટે તેઓ પૃથ્વી શોધી વળે તેમ છે! તેઓ જો એમ જાણવા પામશે કે, દર્શનસિંહનાં માણસો મને પકડીને લઈ ગયાં છે, તો તેઓ લખનૌમાં મ્હારી જરૂર શોધ કરતા હશે. પરમેશ્વરે ધાર્યું હશે તો લખનૌ પહોંચતાંની સાથે જ તેમનો મેળાપ થશે. મને આ પાપગૃહમાંથી છોડાવવાને માટે, તેઓ પોતાના પ્રાણની પણ પરવા કરે એમ નથી! બાદશાહનું અથવા દર્શનસિંહનું શિરછેદન કરીને પણ, તેઓ મને છોડવશે! તેથી આપણે હવે લખનૌ જવું. ત્યાં ગયા પછી સૌ જોઈ લઈશું; પણ ત્હારે ડોશીની આગળ આ વાત કરવી નહીં!"

માના બોલી રહી કે, નુનાએ ધીરે રહીને તેને પૂછ્યુ; "બ્હેન! તમારો સ્વામી છે?"

માના અશ્રુપૂર્ણ નયને કહેવા લાગી; "મ્હારે સ્વામી, પિતા, ભાઈ, બ્હેનો સઉ છે! આ અભાગિણીના દુઃખે હવે તો પિતાએ પ્રાણત્યાગ કર્યો હશે! મ્હારી બે બ્હેનો પણ, મ્હારા દુઃખે બિચારીઓ મરવા જેવી થઈ ગઈ હશે. સ્વામી અને મ્હારા ભાઈ, મ્હારી શોધ કરતાં દેશો દેશ ફરે છે. નુના! મ્હારી એક વાત તું ધ્યાનમા રાખજે. જો મ્હારે આપઘાત કરવો પડે અને કદાચ તુ પરમેશ્વરની કૃપાથી, ત્હારુ શિયળ રક્ષણ કરી અહીંથી ન્હાસી જવા પામે, તો મ્હારા મરણના સમાચાર મારા ભાઈ તથા મારા પરમ પૂજ્ય સ્વામીને કહેવડાવજે! મ્હારા મરણનો શોક તેઓ સહન કરી શકશે, પણ હુ બાદશાહના જનાનામાં ગઈ છું; એવું જ્યારે તેઓ સાંભળશે, તો નક્કી વિષપાન કરીને તેઓ પ્રાણત્યાગ કરશે! સીતાપુરના ગંગાપ્રસાદ શાસ્ત્રી મ્હારા પિતા થાય છે. કાશીનાથ

ભાઇનું ચોર લોકોએ ખુન કર્યું હતું! પણ તે લોકોએ એમને બદલે મને મારી નાંખી હોત તો, આજે આવુ દુઃખ મ્હારે ભોગવવુ પડત નહી!" આવી વાતચિત થયા પછી માન્ના બોલી; "નુના! ત્હારે એક મ્હારૂં કામ કરવું પડશે!" "કીયું કામ?" નુનાએ પ્રશ્ન કર્યું. "મ્હોતનો ઉપાય આપણે સાથે રાખવો જોઇશે! કદાચ આપણાપર કોઇ બળાત્કાર કરે તો તેજ વખતે આપણે આપઘાત કરી શકીએ!" મુન્નાએ કહ્યુ. "મ્હોતનો ઉપાય કીયો સાથે રાખશો, ઝેર?" નુનાએ પ્રતિ પ્રશ્ન કર્યું. "ના રે ના, ઝેર નહીં!" માન્ના બોલી. "ત્યારે?" નુનાએ પૂછ્યું. "ન્હાની સરખી છરી!" માન્નાએ કહ્યું "છરીને કેવી રીતે આપણે સાથે રાખી શકીશુ?" નુના બોલી. "ચોટલામા! ત્હારી પાસે છરી છે?" માન્નાએ પૂછ્યુ "હા; છે!" નુનાએ કહ્યુ. "ત્યારે તુ હમણાં તે લઇ આવીશ?" માન્નાએ પૂછ્યુ. "હા, હમણાં તે લઇ આવુ છુ!" નુનાએ જવાબ દીધો. "ત્યારે જલદી જલદી બે ધારવાળી છરીઓ લઇ આવ!" નુના તરત જ પોતાના સુવાના ઓરડામાં ગઇ અને બે ન્હાની ન્હાની છરીઓ લઇ આવી, માન્નાના હાથમા મૂકી!

માન્નાએ બન્ને છરીઓની ધારની પરીક્ષા કરીને કહ્યું; "વાહ! ઘણી સારી છરીઓ તુ લઇ આવી બ્હેન! આ છરીઓની અણી ઘણી તીક્ષ્ણ છે; તેથી પ્રસંગ આવે, સ્હેજમાં એનો ઉપયોગ થઈ શકશે! તું હવે મારો ચોટલો બાધીને આ છરી તેમાં ખોસી દે. પછી હુ ત્હારા ચોટલામાં છરી ખોસી દઇશ!"

માન્નાએ ગયા બે વરસમા, કદી પણ માથામાં તેલ નાંખ્યુ ન હતું. તેના મસ્તકના કેશ તદ્દન ભુખરા અને ગુચવાઈ ગયા હતા! નુનાએ તેના વાળ ઓળી નાખ્યા અને પછી અંબોડો વાળી તેની અદર કાસકી-વડે તેલ ઘાલી, પેલી ન્હાની છરી મૂકી દીધી!

હવે માન્ના, નુનાનુ માથુ ઓળવા બેઠી. ઓળતાં ઓળતાં નુનાના માથામાં તેણે ત્રણ આગળ જેટલો એક ઘા જોયો. તેથી માન્નાએ તે ઘા ઉપર આંગળી મૂકી, નુનાને પૂછ્યુ; "બ્હેન! ત્હારા માથામા શું વાગ્યું હતું? આ શુ કઇ હથિયારનો ઘા છે!" નુના બોલી; "ના બ્હેન! આ ઘા તો અહી આવતા પહેલાંનો છે. મને સ્હેજ સાજ સાભરે છે કે, હુ નાનપણમાં એક ડોશીની કેડપર હમેશ બેસતી હતી. એક દિવસ તેની કેડપરથી હુ નીચે પથ્થરપર પડી ગઇ અને તેથી મ્હારા માથામાં બહુ વાગ્યુ. તે જ વાગેલાની આ નિશાની છે. બીજા કોઇ હથિયારની નથી!"

નુનાની વાત સાંભળી, માન્ના એકી નજરે તેના તરફ જોઇ રહી, તેથી નુનાએ પૂછ્યુ; "કેમ શું વિચાર કરે છે?"

પેલી છરી ખોશી દીધી ઘણીવાર પછી, તેના હૃદયની ધડભાંગ અવસ્થા દૂર થતાંની સાથે જ તે અતિસ્નેહ પૂર્ણ શબ્દે નુનાને ભેટી પડીને બોલી; "નુના, તું જ મ્હારા સસરાની પુત્રી છે! તું જ મ્હારી ન્હાની નણંદી છે! મ્હેં ગુમાવેલું ધન આજે પાછું મેળવ્યુ છે. અહા! મને આ વખતે કેટલો આનંદ થાય છે!! તારા ભાઇ તારા માટે ઘણું દુ:ખ ભોગવે છે! પરંતુ પરમેશ્વરનો કેવો મહીમા છે કે, હુ આવી ઘોર વિપદની વખતે તમને મેળવવા પામી! એકવાર જો હું તને તારા ભાઇને મેળવી આપત તો મ્હારા મનનાં સઘળાં દુ.ખ દૂર થાત! પણ હવે તેવી આશા નથી! હવે તો આપણે બન્નેને એક જ સાથે આપઘાત કરવો પડશે! હરિ! હરિ! આ કેવો વખત આવ્યો?"

માન્નાએ એટલુ કહી, સ્નેહથી નુનાને પોતાના ખોળામાં બેસાડી! તેઓ એક બીજાની કોટે વળગી ઘણીવાર રહ્યાં! આણી તરફ રાત્રી પણ પૂરી થવા આવી! માધુસિંહ હાથીના મહાવતને બૂમો પાડવા લાગ્યો; અને પાલખી ઉંચકનારા ભોઇઓને જગાડવા લાગ્યો. ડોશી પણ આ ગડબડથી જાગી ઉઠી. તેણે તો આગલા દિવસથી લખનૌ જવાની સૌ તૈયારી કરી મૂકી હતી! તેથી તેણે પથારીમાંથી ઉઠી, માન્નાની ઓરડીનાં બારણાં ઠોકવા માંડ્યાં! નુના અને માન્ના હજુ સુતાં ન હતાં; એટલે તેમણે તરત જ બારણા ઉઘાડયાં. ડોશીએ જોયુ કે, બન્ને જણીઓ માથુ ઓળી કરીને તૈયાર થઇ છે! એ જોઇને ડોશીને ઘણો જ આનદ થયો! તેણે પોતાના મનમા જ કહ્યું કે, "ચાલો, આપણી ફિકર ટળી! બાદશાહના જનાનામાં, માનીતાં થવાને માટે જે કરવુ જોઇએ, તે સૌ પોતાની મેળે કરી શકે, એવી એમનામાં આવડત છે!"

એક કલાકની અંદર તો બધા તૈયાર થઇ ગયા. ડોશી, માન્ના અને નુના મ્યાનામાં બેઠાં. બંદુક અને તરવાર હાથમા લઇ માધુસિંહ હાથીપર બેઠો. મ્યાનાની આગળ પાછળ સીપાઇઓ ચાલવા લાગ્યા; અને જોત જોતામાં તો આ ન્હાનો કાફલો દૃષ્ટિમર્યાદાથી દૂર થઇ ગયો!

પ્રથા નીકળી અને ત્યાંથી ધીરે ધીરે પછી તે બીજા દેશોમાં ફેલાવા પામી. વળી કોઈ કહે છે કે, આ ઠગ રીતિ હિંદુઓના તેમના પ્રચારિત ધર્મનું ફળ છે. પરંતુ આ નવલકથામાં ઠગ લોકોનો ઇતિહાસ આપવાની જરૂર જેવું ન હોવાથી, ફક્ત ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં, ઠગ લોકોનો જે જુલમ હતો, તે જ અહીં આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં, પહેલાં ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની આ ઠગ પ્રથાપર નજર ગઈ; અને તેથી મહાત્મા વિલીયમ બેન્ટીકના અમલમાં આ ઠગ પ્રથાનું નિવારણ કરવાને માટે, અનેક ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા. કર્નલ સ્લિમેન એને માટે ખાસ કમિશનર નીમાયો હતો!

કન્યાકુમારીથી ઠેઠ કાશ્મીર સુધી, આખા હિંદુસ્થાનના લોકો, ઠગ લોકોના જુલમથી ત્રાહ ત્રાહ પોકારતા હતા! આ ઠગ લોકોની ટોળીમાં એંશીથી બસો માણસો હોય છે. પરંતુ તેમની ટોળીમાંના ચાર પાંચ માણસો પણ એકલદોકલ મુસાફરને મારી નાંખીને, તેની પાસેનું જે હોય તે લૂંટી લેતા હતા!

આ ઠગ લોકોનો ધર્મવિશ્વાસ અતિશય આશ્ચર્ય પામવા જેવો છે. તે લોકોનો ધર્મવિશ્વાસ એવો છે કે, પૃથ્વીમાં માણસોની સંખ્યા વધી જાય છે, ત્યારે દેવી ભવાની (કાળી) પોતાના ભક્તોને માણસોની સંખ્યામાં ઘટાડો કરવાની આજ્ઞા કરે છે! તે વખતે ભવાની દેવી પોતાના ભક્તોને એવી આજ્ઞા કરે છે કે, નરહત્યા કરવાથી દેશનો રાજા તમને શિક્ષા કરશે. તેથી નરહત્યા કરતાં રક્તપાત કરવો ન પડે, અને તેનું ચિહ્ન પણ કોઈ જોવા ન પામે, એવી * હું તમને એક યુક્તિ બતાવું! તમારે તરવારવડે લોકોને નહીં મારતાં, તેમનાં ગળામાં ફાંસો નાંખીને તમારે તેમનો જીવ લેવો! પછી તેમનાં શબ હું પોતે સંતાડીશ! આવું થવાથી દેશનો રાજા તમારી વાત જાણવા પામશે નહીં અને તમને શિક્ષા પણ થઈ શકશે નહીં! ભવાની દેવીના આવા ઉપદેશથી ઠગ લોકો માણસોના ગળામાં ફાંસો નાખીને તેમનો જીવ લેતા હતા! તેમનાં શબ તો કાળી માતા સંતાડશે, એવા વિશ્વાસથી તેઓ શબને ત્યાં જ પડતું નાંખીને ચાલ્યા જતા હતા! એમ કરતાં કરતાં ઘણા દિવસ વહી ગયા. એવામાં એક ટોળીના અવિશ્વાસુ ઠગ લોકો ઘણાં માણસોનો જીવ લઇને વિચારમાં પડ્યા કે, આટલાં બધાં શબ કાળી માતા કેવી રીતે સંતાડે છે, તે આપણે જોવું જોઇએ! આવો ઠરાવ કરીને તે ટોળીમાંના એક્ચાર જણા, ત્યાં જ આગળ એક ઝાડની બખોલમાં સતાઇ રહ્યા! થોડીવાર પછી કાળી માતા નગ્નાવસ્થામાં ત્યાં આગળ આવી શબ ભક્ષણ કરવા

પહોંચ્યું હોય! એટલે "લાગાઇ" લોકો તેમના શબને પેલા તૈયાર ખાડાઓમાં હોમાવી દેતા! "લાગાઇ" શબ્દનો અર્થ 'ધોર ખોદનાર' એવો થાય છે!

કોઈ પણ નવો ધર્મ નીકળ્યો કે, ધીરે ધીરે તે ધર્મનાં માણસો જેમ જુદા જુદા સમ્પ્રદાયમા વિભક્ત થઇ ગયા હતા, તેમ આ લોકોમાં પણ હતુ ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં, ઠગ લોકો ઘણુ કરીને દશબાર સમ્પ્રદાયમાં વિભક્ત થઇ ગયા હતા. આ નવલકથામા ફક્ત "મેઘ પુના" (megpona) સમ્પ્રદાયના, એટલે છોકરાઓ પકડનારા અને મુસાફરોના ગળામાં ફાંસો નાંખી જીવ લેનારા, ઠગ લોકોના કાર્ય કલાપો વર્ણવવામા આવશે.

આ ઠગ લોકો કદી સન્યાસીને વેષે, કદી ફકીર ગોસાઇને વેષે અથવા વણિકના વેષે દેશોદેશ ફરતા હતા, પરતુ ઘણા ખરા ઠગ લોકો, સંસાર ત્યાગી સંન્યાસી અને સાધુઓનો વેષ વિશેષ ધારણ કરતા હતા!

આ નવલકથામા વર્ણવેલા બનાવોની વખતે, ગોરખપુર, ગાઝીપુર, દિલ્લી અને બીજાં શહેરોમાંથી સો સવાસો ઠગ લોકોને પકડવામાં આવ્યા હતા! ગોરખપુરની સેશન કોર્ટમા અગાઉ એવા જ ઠગ લોકોનો ન્યાય કરવામાં આવેલો હોવાથી, દીલ્લી અને બીજા શહેરોમાંથી પકડી આણેલા ઠગ લોકોને, ન્યાયને માટે હાલ ગોરખપૂર મોકલવામા આવ્યા હતા. ઇગ્રેજી કાયદા પ્રમાણે પુરાવા વિના કોઇને પણ શિક્ષા કરાતી નથી, તેથી પોલીસનાં માણસોની ઘણી મહેનત છતાં, પુરાવાની ગેરહાજરીમાં, સો સવાસો ઠગ લોકોમાંથી દશ પદર ઠગ લોકોને છોડી દેવાનુ કહી, તે લોકોને સાક્ષીઓની અંદર સામેલ કરવામાં આવતા હતા. બીજા શૃંખલાબધન થયેલા ઠગ લોકો, કોર્ટના પાજરામા ઉભા રહ્યા છે. સાક્ષીઓ તરીકે ચુટી કહાડેલા ઠગ લોકોની એક પછી એક સાક્ષીઓ લેવાઈ ગઈ. એ અદાલતમાં એ ઠગ લોકોનો કેસ સાંભળવા ઘણાં માણસો ટોળે થયાં હતાં. સાક્ષીઓને નીચે પ્રમાણે કોર્ટ તરફથી પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યા હતા.

પ્રશ્ન–તમારૂ નામ શુ?

ઉત્તર–ખેમા જમાદર.

પ્રશ્ન–તમે શું ધધો કરો છે?

ઉત્તર–"મેઘપુના" નો એટલે મુસાફરોને મારી નાંખી, તેમના ન્હાના ન્હાના છોકરાઓને પકડી લઇ જવાનો.

પ્રશ્ન–પહેલા કયા માણસે આ ધધાની શરૂઆત કરી?

ઉત્તર–મુલતાનના અલી કરીમે. હું ચાલીશ વરસ પહેલાં અલી કરીમનો ચેલો થયો હતો.

પહોંચ્યું હોય! એટલે "લાગાઇ" લોકો તેમના શબને પેલા તૈયાર ખાડાઓમાં હોમાવી દેતા! "લાગાઇ" શબ્દનો અર્થ 'ઘોર ખોદનાર' એવો થાય છે!

કોઈ પણ નવો ધર્મ નીકળ્યો કે, ધીરે ધીરે તે ધર્મનાં માણસો જેમ જુદા જુદા સપ્રદાયમા વિભક્ત થઇ ગયા હતા, તેમ આ લોકોમાં પણ હતુ. ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં, ઠગ લોકો ઘણુ કરીને દશબાર સપ્રદાયમાં વિભક્ત થઇ ગયા હતા. આ નવલકથામાં ફક્ત "મેઘ પુના" (megpona) સંપ્રદાયના, એટલે છોકરાઓ પકડનારા અને મુસાફરોના ગળામા ફાસો નાખી જીવ લેનારા, ઠગ લોકોના કાર્ય કલાપો વર્ણવવામા આવશે.

આ ઠગ લોકો કદી સન્યાસીને વેષે, કદી ફકીર ગોંસાંઇને વેષે અથવા વણિકના વેષે દેશોદેશ ફરતા હતા, પરતુ ઘણા ખરા ઠગ લોકો, સંસાર ત્યાગી સન્યાસી અને સાધુઓનો વેષ વિશેષ ધારણ કરતા હતા!

આ નવલકથામાં વર્ણવેલા બનાવોની વખતે, ગોરખપુર, ગાજીપુર, દિલ્લી અને બીજાં શહેરોમાંથી સો સવાસો ઠગ લોકોને પકડવામા આવ્યા હતા! ગોરખપુરની સેશન કોર્ટમાં અગાઉ એવા જ ઠગ લોકોનો ન્યાય કરવામાં આવેલો હોવાથી, દીલ્લી અને બીજા શહેરોમાથી પકડી આણેલા ઠગ લોકોને, ન્યાયને માટે હાલ ગોરખપૂર મોકલવામાં આવ્યા હતા. ઇગ્રેજી કાયદા પ્રમાણે પુરાવા વિના કોઇને પણ શિક્ષા કરાતી નથી; તેથી પોલીસના માણસોની ઘણી મહેનત છતાં, પુરાવાની ગેરહાજરીમા, સો સવાસો ઠગ લોકોમાંથી દશ પદર ઠગ લોકોને છોડી દેવાનુ કહી, તે લોકોને સાક્ષીઓની અંદર સામેલ કરવામાં આવતા હતા. બીજા શૃંખલાબધન થયેલા ઠગ લોકો, કોર્ટના પાંજરામાં ઉભા રહ્યા છે. સાક્ષીઓ તરીકે ચુંટી કહાડેલા ઠગ લોકોની એક પછી એક સાક્ષીઓ લેવાઈ ગઈ. એ અદાલતમાં એ ઠગ લોકોનો કેસ સાભળવા ઘણાં માણસો ટોળે થયાં હતાં. સાક્ષીઓને નીચે પ્રમાણે કોર્ટ તરફથી પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યા હતા.

પ્રશ્ન–તમારૂ નામ શુ?

ઉત્તર–ખેમા જમાદર.

પ્રશ્ન–તમે શું ધધો કરો છો?

ઉત્તર–"મેઘપુના" નો એટલે મુસાફરોને મારી નાંખી, તેમના ન્હાના ન્હાના છોકરાઓને પકડી લઇ જવાનો.

પ્રશ્ન–પહેલા કયા માણસે આ ધધાની શરૂઆત કરી?

ઉત્તર–મુલતાનના અલી કરીમે. હું ચાલીશ વરસ પહેલાં અલી કરીમનો ચેલો થયો હતો.

ઉત્તર–ના, જુદાં જુદાં ફરતાં હતાં. પણ કામની વખતે અમે બધાં એકઠાં થઇ જતાં હતાં. અમારામાંથી કોઇ સંન્યાસીને વેશે, કોઈ ફકીરને વેશે અને કોઈ સિપાઇને વેશે ફરતા હોવાથી, અમે બધાં એક જ ટોળીનાં માણસો છીએ, એમ કોઇથી કળાતું નહતું.

પ્રશ્ન–તમારી જ ટોળીનાં માણસોએ નવાબ સબજીખાંનનું ખુન કર્યું હતુ ?

ઉત્તર–હા. નવાબ સબજીખાંનનુ ખૂન અમારી જ ટોળીનાં માણસોએ કર્યું હતું.

પ્રશ્ન–કેવી રીતે અને કયે ઠેકાણે તેમનું ખૂન કરવામાં આવ્યુ હતુ ?

ઉત્તર–ભોપાલના નવાબ મહમદખાનના ચાચા નવાબ સબજીખાંન અને તેમનો છોકરો, હૈદ્રાબાદના નીઝામ સરકારના લશ્કરમાં નોકર હતા. એક દિવસ નવાબ સબજીખાનને પોતાના છોકરાની સાથે કોઈ વાતને લીધે તકરાર થઈ હશે, તેથી તેઓ પચાશ ઘોડેસ્વાર અને પોતાના નોકર ચાકર સાથે દેશ તરફ જતા હતા તેમની પાસે બંદુક તરવાર વિગેરે હથિયારો હતાં. અમે લોકોએ તેમને મારીને લૂંટી લેવાનો મનસુબો કીધો. અમારી ટોળીમાંના સોથા, દલીલખા, ઈબ્રાહીમખાં અને ઈલાહીબક્ષખાંએ નવાબ સબજીખાંનની પાસે જઇને કહ્યુ કે, અમે ઘોડાઓ વેચવા દક્ષિણ દેશમાં ગયા હતા; હવે અમે અમારે દેશ જઇએ છીએ; પણ અમારી પાસે જોખમ હોવાથી તમે જો અમને સાથે સાથે રહેવાનો હુકમ કરો તો મોટી મહેરબાની થાય! સબજીખાંન એ સાંભળી ખુશી થયો અને પોતાની સાથે સાથે આવવા તેમણે હા પાડી. એક બે દિવસ પછી અમારી ટોળીમાંનાં બીજા પાંચ માણસો ફકીરને વેશે નવાબ સબજીખાંનને રસ્તામાં મળ્યાં અને રસ્તાના અજાણ્યા હોવાનુ કહી પોતાની સાથે લેવા આગ્રહ કર્યો. નવાબે તેમને પણ સાથે લીધાં! પણ તેઓ જાણવા પામ્યા નહી કે આ લુટારાઓ છે અને સોદાગર તથા ફકીરને વેશે મને લૂંટવા આવ્યાં છે. અમારાં માણસો એક બીજા સાથે એવી રીતે વર્તતા હતા, કે કોઇને, જરાજેટલો પણ સદેહ જાય નહી! પહેલાં ચાર, પછી પાંચ, પછી દશ એવી રીતે ચાર પાચ દિવસમા તો અમારી ટોળીનાં બધાં માણસો નવાબની સાથે થઇ ગયાં! નવા માણસોથી નવાબ એમ ધારતા હતા કે, રસ્તામાં ચોર લૂંટારાઓનો ભય વધારે છે, તેથી વખત આવ્યે આ માણસો આપણને કામ આવશે; અને એમ ધારીને જ તેઓ અમારી ટોળીનાં માણસો સાથે માયાળુપણે વર્તતા હતા! પાંચમે કે છઠ્ઠે દિવસે, રાત્રે અમે બધાંએ ઠરાવ કીધો કે, કાલે

અનુક્રમણિકા.

કારણ કે તે મુમુર્ષાવસ્થાસંપન્ન વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ, વધારે વખત જીવે એમ લાગતું ન હતુ. તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણમાં હાલવા ચાલવાની શક્તિ ન હતી, તેથી તે કોર્ટમાં એક ખૂણે કામળાપર સુતો હતો. ઠગ લોકોને પકડનારા પોલીસના માણસોએ તેનો સંન્યાસીનો વેશ જોઇ, આ પણ ઠગ હશે, એમ ધારીને તેને પકડયો હતો. તે બ્રાહ્મણમાં ઉભા રહેવાની શક્તિ નહીં હોવાથી, તે જ્યાં સુતો હતો, ત્યાં સાહેબ ખુરશી મગાવી બેઠા અને તેની જુબાની લેવા માંડી.

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણની પાસે જઈ સાહેબે જેવો પ્રશ્ન કર્યો કે, તરત જ તે રડતાં રડતાં બોલ્યો;—"સાહેબ! તમે સૌ કરતાં પહેલાં મને ફાંસી દઈ દો! મ્હારા ભાઇઓનો રસ્તો છોડવાથી મ્હારી આવી દશા થઇ છે!!

સાહેબ તે વૃદ્ધને સમજાવીને કહેવા લાગ્યા; "દીલ્લીમાં ખૂન થયું તે વખતે તમે ત્યાં હતા કે નહીં; અને તમે ત્યાં હતા તો તે વખતે બીજા કયાં કયાં માણસો હતાં, તે જ બીના તમારે કહેવાની છે!"

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ બોલ્યો; "સાહેબ! તમે પહેલાં મ્હારા પ્રશ્નનો ઉત્તર નહીં આપો, ત્યાં સુધી હું તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર નહીં આપું! તમે મને શું કરશો? ફાંસી દેશો! એજને. હું તે જ માગું છું!"

તે બ્રાહ્મણની આવી જીદ્દ જોઈ, સાહેબ મોટા વિચારમાં પડ્યા, તેઓ લાચાર થઇને બોલ્યા; "બોલો, તમારો શું પ્રશ્ન છે?

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ સ્હેજ થોભીને બોલ્યો; "સાહેબ! મ્હારો પ્રશ્ન એટલો જ છે કે, દેશનો રાજા જ આ ઠગ અને ચોર લૂંટારાઓની પેઠે, પ્રજાના ધન માલ લૂંટી લે; પ્રજાના ઘરમાં પેશી, તેમનાં સ્ત્રી સંતાનની લાજ લૂંટે, તેમનાપર અઘટિત જૂલમ કરે, તો તેનો ન્યાય તમે કરશો કે નહીં?"

સાહેબ આ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણની વાત સમજી શકયા નહીં. પરંતુ તે તો વારવાર બોલવા લાગ્યો; "પ્રજાનો પાલનકર્ત્તા થઇને, તે જ જ્યારે પ્રજાનું સર્વસ્વ હરણ કરે, ત્યારે તેનો ન્યાય કોણ કરશે?"

આવી રીતે ઘણી વાતચિત થયા પછી, સાહેબ તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને કહેવા લાગ્યો; "તમારી એકંદર હકીકત મને કહો; તમારી વાત મારા સમજવામાં આવતી નથી."

તે વખતે તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ રડતાં રડતા બોલ્યો; "મ્હારી ચૌદ પેઢીમાંથી કોઇએ, ચોર લુટારા કે ઠગનો ધંધો કર્યો નથી! હું જ પૂરો પાપી, તેથી આ ઠગ લોકોની ટોળીમા સામેલ થયો! મ્હારી બધી વાતો તમને કહેતાં, મ્હારી છાતી ચીરાઇ જાય છે!"

એટલું કહી વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ આર્તનાદ કરી રડવા લાગ્યો!

થઇ ગયો છે, તેથી જાઓ, તમે સરયૂનો આશ્રય લો! સરયૂ તમારા જીવનનું કલંક ધોઇ નાંખશે! સરયૂ તમારી લોકલજ્જા નિવારણ કરશે! તેજ વખતે ચાર અબળાઓ સરયૂ નદીમાં પડી! તેમણે મ્લેચ્છ સસ્પર્શ સ્વરૂપ પાપનું આવી રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું!! અમે બન્ને ભાઇઓએ પરિવારને નિર્ભય રાજ્યમાં મોકલી, સંસારત્યાગ કરવાનો ઠરાવ કીધો! મ્હારા મોટા ભાઇ ઘણા ધાર્મિક હતા, તેથી તેમણે સાધુસંગ પ્રાપ્ત કરવાને માટે, હિમાચલનો રસ્તો લીધો! મને પણ તેમણે સાથે આવવા કહ્યું. તે વખતે ઈર્ષાનો પ્રબલ અગ્નિ, મ્હારા હૃદયમાં પ્રજ્વલિત થયો હતો; મ્હેં ઈબ્રાહીમખાંનો પ્રાણ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; તે નિશ્ચયને મારાથી કોઈ પણ રીતે છોડાયો નહી. મ્હારા ભાઇએ મને ઘણો સમજાવ્યો, પણ મ્હેં તેમનું કહેવું માન્યું નહીં અને તેમની સાથે ન જતાં, હું આ ઠગ લોકોની ટોળીમાં સામેલ થયો! મ્હેં તે વખતે એમ વિચાર્યું હતું કે, આ ઠગલોકોની મદદથી હું કોઇ પણ રીતે ઈબ્રાહીમખાંનો પ્રાણ લઇ શકીશ! પરતુ પ્રતિહિંસા અને દુર્બુદ્ધિ, માણસને કેવળ દુઃખ અને કષ્ટ તરફ ખેંચી લઇ જાય છે! આ ઠગ લોકોની ટોળીમાં સામેલ થયા પછી, બરાબર એક મહિનાને અંતરે, દીલ્લી પાસેની એક નદી કંઠે આ ઠગ લોકોએ એક સ્ત્રી અને બે પુરુષોના ખૂન કર્યાં! તેમનાં ખૂન કરી એક સ્ત્રી અને એક પુરુષનું શબ તેમણે બીજે દિવસે નદીમાં ફેંકી દીધું; પણ બીજા પુરુષનું શબ તેમણે નદીમાં નહી નાંખતાં ત્યાં જ પડતું મુકયું! બીજે દિવસે સવારે પેલા શબને જોતાં જ મ્હારું હૃદય વિદીર્ણ થઇ ગયું! તે શબને જોતાં જ મેં ઓળખ્યું કે, મ્હારી માસીના છોકરા પંડિત શાંતપ્રસાદનું એ શબ છે! તેઓ લાહોરમાં રહેતા હતા; પણ તેઓ લાહોરથી શા માટે દીલ્લી જતા હતા, તે હું જાણી શકયો નહીં. આ ઠગ લોકોએ ત્રણ માણસોનું ખૂન કરી, તેમની સાથેની છોકરીને પોતે રાખી લીધી! તેને જોતાં જ મ્હેં ઓળખી કહાડી કે તે શાંતપ્રસાદની પુત્રી છે. તે વખતે હુ મોટા વિચારમાં પડ્યો, કે આ છોકરીને માટે હવે મ્હારે શુ કરવું? જો તેને બચાવવાને કંઇ યુક્તિ કરું અને તે આ લોકોના જાણવામાં આવે તો, તેઓ મને પણ મારી નાંખે! પરંતુ એટલામાં છોકરીને ભાગ્યે, એક સાહેબ અમારી ટોળીને પકડવા અમારી પાછળ દોડતો દોડતો આવ્યો! અહીં હાજર છે, તે અમરી જમાદારણને તે સાહેબે છોકરી સાથે પકડી; અને તે છોકરીને તેમણે કાનપુર મોકલાવી દીધી! ત્યાર પછી મ્હારા સાંભળવામા આવ્યું કે, તે છોકરીને જયપાલસિંહ નામના કાપડના એક વેપારીએ, પોતાને ઘેર લઇ જઇ, પોતાની પુત્રીની પેઠે પાળી પોષીને મોટી કરી છે! સાર

ચાલ્યો ગયો. આ યુવકનું નામ પંડિત અયોધ્યાનાથ હતું. આ અધ્યાયના આરંભમાં જ અમે તેનુ ઓળખાણ કરાવીએ છીએ. અયોધ્યાની અંદર સીતાપુરમાં ઘણાક કાસ્મીરી બ્રાહ્મણો રહેતા હતા; પરન્તુ અયોધ્યાની હાલની અરાજકતાને લીધે, આ સઘળા બ્રાહ્મણ પંડિતોનું ત્યાં ચિહ્ન પણ જણાતુ નથી! ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના સીપાઈઓના બળવા પછી તો અયોધ્યાની ઉત્તરે કે પશ્ચિમ દિશામાં આવેલા ગામોમાં, શાસ્ત્રજ્ઞ બ્રાહ્મણ કે પંડિતોનો વંશ જ જોવામાં આવતો નથી! રોહીલાની લડાઇ વખતે, ઈ. સં. ૧૭૭૨ માં અંગ્રેજી લશ્કર અયોધ્યામાં આવ્યું, અને ત્યાર પછી પ્રાચીન ઉચ્ચ કુલના માણસોની સંખ્યા ઓછી થવા લાગી! બ્રાહ્મણ પંડિતોનો પરિવાર સમૂળો નાશ પામી ગયો, અને તેમને બદલે દુકાનદારો અને બીજા વેપારીઓમાં એક બે નવી જાતોની ઉત્પત્તિ થઇ! અયોધ્યામાં અને તેની આજુબાજુના ગામોમાં ઘણા શાસ્ત્ર વ્યવસાયી બ્રાહ્મણો રહેતા હતા, એ વાત તો ત્યાની હાલની સ્થિતિ ઉપરથી કોઇ માની શકે એમ પણ નથી! ઘણા લોકોનુ હજુ પણ એવુ જ માનવુ છે કે, અયોધ્યાની આસપાસ કેવળ મજુર અને વેપારી વર્ગ વસતો હતો; પરંતુ મુસલમાનોના અમલમાં પણ, આ પ્રદેશમાં શાસ્ત્રાનુશીલન સમુળગી લોપ થઇ ન હતી!

આ નવલકથામાં વર્ણવેલા બનાવોની, ત્રીસ ચાલીસ વર્ષ પહેલાં, પંડિત જ્વાલાપ્રસાદ અને પંડિત શાંતપ્રસાદ નામના બે ભાઇઓ, સીતાપુરમાં રહેતા હતા. જ્વાલાપ્રસાદ, રાજા દિગ્વિજયસિંહના ઘરનો પંડિત હતો. પરન્તુ શાંતપ્રસાદ પોતાના મામા પંડિત શંભુપ્રસાદની પાસે, જ્યોતિષ્ શાસ્ત્ર શીખી પોતાના પરિવારસહ લાહોર રહેવા ચાલ્યો ગયો. જ્યોતિર્વેત્તા તરીકે તેણે લાહોરમાં ઘણી માનપ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. ત્યાર પછી પંદર સોળ વર્ષ પહેલા, શાંતપ્રસાદની સ્ત્રી એક વરસની પુત્રીને અને ત્રેર વરસના એક પુત્રને મૂકી પરલોકવાસી થઈ. સ્ત્રીના મરણથી શાંતપ્રસાદને અતિશય શોક થયો. મા વિનાની ન્હાની પુત્રીને માટે, તેને ઘણી અવગડો પડવા લાગી. તેથી તેનો મોટોભાઈ પંડિત જ્વાલાપ્રસાદ, પુત્ર અને પુત્રીને મોકલી દેવા વારવાર કહેવડાવા લાગ્યો. સ્ત્રીના મરણ પછી શાંતપ્રસાદ ત્રીજે વરસે પુત્ર, પુત્રી તથા એક વૃદ્ધ દાસીને લઈ સીતાપૂર ગયો. શાંતપ્રસાદના પુત્રનું નામ પંડિત અયોધ્યાનાથ હતું; પુત્રીનું નામ કૈલાસેશ્વરી હતું. આ વખતે અયોધ્યાનાથની વય સોળ વર્ષની થઈ હતી. સીતાપુર જતી વખતે, રસ્તામાં દીલ્લી પાસે શાંતપ્રસાદ, તેના પુત્ર, પુત્રી અને દાસીપર ચોર લોકોએ હુમલો કર્યો. ચોર લોકોના આઘાતથી શાંતપ્રસાદ અને તેની વૃદ્ધ દાસીનું

કાશીનાથને આમ ભ્રમિતની પેઠે લવતો જોઈ અયોધ્યાનાથ ઘણો ગભરાયો. અંતે નાનાપ્રકારની શાસ્ત્રોની વાતો કરી તે કાશીનાથને સમજાવતા બોલ્યો; "ભાઈ! એમાં પરમેશ્વર તે શું કરે ? આપણે પોતપોતાનાં પાપનું ફળ ભોગવીએ છીએ ! પરમેશ્વરને વૃથા દોષિત કરવાથી આપણું શું વળશે ? !"

પરતુ કાશીનાથ કંઈ શાસ્ત્રજ્ઞ નહતો. તે સરળ હૃદયનો પુરુષ હતો. તે હમેશાં હૃદયના વેગે અને તેના ઉચ્છ્વાસે ખેંચાતો હતો, તેથી તે વખતો વખત કામ પ્રસગે શુભ અશુભ શોધી કહાડવાને અસમર્થ બનતો હતો. તેણે અયોધ્યાનાથને પૂછયુ "હવે તમે શું કરશો ?"

અયોધ્યાનાથ દ્રઢ ચિત્તે બોલ્યો; "માનકુમારી મ્હારી પ્રાણપ્રતિમા છે; તે મ્હારી જીવન સર્વસ્વ છે ! જ્યાં સુધી આ દેહમા પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી હું ત્હેની શોધ કરીશ ! જ્યારે હું નિશ્ચિતરૂપે જાણવા પામીશ કે, તેણે આપઘાત કર્યો છે, ત્યારે હું સંસાર ત્યાગ કરીશ, અરણ્યમાં જઇને, ઈશ્વર-સેવનમાં રહી, જીવનના બાકીના દહાડા પૂરા કરીશ !!"

આવી વાતો કરતા કરતા તેઓ બન્ને જણા, ગંગાનદીની પાસેના એક રસ્તાપર થઇને, દક્ષિણદિશા તરફ જતા હતા. તેઓ થોડું ચાલ્યા, એટલે નદીનો કાંઠો આવી લાગ્યો. તેઓ જે રસ્તે થઇને જતા હતા, તે રસ્તો નદીના પાણીથી આસરે વીશ બાવીશ હાથ ઉંચો હતો. કાશીનાથને, નદીનો કાંઠો જોઇ, પાછી ભ્રમિત અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ! આપઘાત કરવાની પ્રબળ વાસના પાછી તેના મનમાં ઉદય થઈ! તેણે અયોધ્યાનાથનો હાથ છોડવી, ગંગાની તરફ દોડતાં દોડતાં, અયોધ્યાનાથને કહ્યું; "અયોધ્યાનાથ ! હું જાઉં છું ! સદાને માટે જાઉં છું !" એટલું કહીને તે ગંગામાં કુદી પડયો અને પળવારમાં તો અદૃશ્ય થઈ ગયો !!

ત્યાંની ભેખડ ઉપરથી કાંઠા ઉપર જવાનો રસ્તો પણ નહતો, તેથી અયોધ્યાનાથ વિચારમા પડયો કે, હવે શું કરવું ? તેની બુદ્ધિ હરાઇ ગઈ ! જનશૂન્ય નદી કાંઠો; પાસે કોઇની વસ્તી નહીં; કોની સાહાયતા માંગવી ? તે ઘણીવાર સ્તબ્ધ બનીને ભેખડ ઉપર બેસી રહ્યો ! તે એમ ધારતો હતો કે, થોડીવાર પછી, કાશીનાથનું શરીર જળ ઉપર તરી આવશે. પરંતુ એક પ્રહર થતાં સુધીમાં તો તેનું શરીર પાણીપર આવ્યું નહીં ! ત્યારે તેણે આશા છોડી. તેની ખાત્રી થઈ કે, કાશીનાથ ડૂબી ગયો !!

અયોધ્યાનાથને દુઃખપર દુઃખ આવ્યુ !! કાશીનાથનો શોક ત્હેના હૃદયને પ્રજ્વલિત કરવા લાગ્યો ! તેની પરોપકારવૃત્તિ અને વૈરાગ્યની વાતો સભારતાં સંભારતાં, અયોધ્યાનાથની આંખમાં આંસુ આવ્યાં !! પરંતુ બાલ્યાવસ્થામાંથી તે સંકટ સમયે ધીરજ ધરવાનું શીખ્યો હતો; વળી

લના નામથી ઓળખાય છે તાજમહેલ પેહેલાં બાઇ (નાયકા) હતી; પણ નુરમહેલ કે તાજમહેલ એ બેમાંથી કોઇ પણ બાદશાહને વશ કરી શકી નહીં, તેથી નિકાને પદર દિવસ થયા પછી, ફરી બાદશાહ કુદશાબેગમની પાસે જવા લાગ્યા! પણ હાલ ત્રણ મહીના થયા કુદશાબેગમ મરી ગયાં છે. કુદશાબેગમને માટે, નવાબને ઘણું દુઃખ ઉપજ્યું, તેથી તેના મરણ પછી બીજે મહીને તેમણે એક નવી છોકરીની સાથે નિકા કર્યા છે!"

અયોધ્યાનાથે આતુરતાથી પૂછ્યું; "તે નવી છોકરી હિંદુ છે કે મુસલમાન!"

"હિંદુ છે કે મુસલમાન તે તો કોણ જાણે." ખોજે કહ્યું.

"તે નવી છોકરીને, કયા દેશમાંથી લાવવામાં આવી છે?"

"રાજા દર્શનસિંહ તેને લઇ આવ્યો છે. તે કીયા દેશમાંથી લઇ આવ્યો છે, તેની મને ખબર નથી;" ખોજે જવાબ દીધો.

ખોજાની આવી વાત સાંભળી, અયોધ્યાનાથ સારી પેઠે સમજવા પામ્યો કે, આ નવી બેગમ માનકુમારી નથી, કારણ કે માનકુમારી પરમ સાધ્વી છે; તે કદી પણ પોતાનો ધર્મ તજીને બાદશાહની બેગમ થશે નહીં!

અયોધ્યાનાથને હવે દૃઢ નિશ્ચય થયો કે, માનકુમારીએ નક્કી આપઘાત કીધો છે. તેથી બીજે જ દિવસે તેણે લખનૌ છોડયુ. તેણે પોતાના મનમાં એવો વિચાર કીધો કે, હવે સીતાપુર જઇને, નારાયણકુમારી, ચંદ્રકુમારી તથા વૃદ્ધ સસરાને લઇને કાશી જાઉં; કારણ કે માનકુમારીની શોધને માટે માણસથી થઇ શકે તેટલુ મેં કર્યું છે. હવે દૈવબળ શિવાય, બીજો એક ઉપાય નથી.

આવા વિચારથી તેણે સીતાપુરનો રસ્તો લીધો. પરતુ સીતાપુર પહોંચતાં પહેલાં તો તેણે રસ્તામાં એવું સાંભળ્યું કે, રાણી નારાયણકુમારી, સીતાપુર છોડીને નેપાળ તરફ ન્હાસી ગઇ છે. આ વળી નવું સંકટ! હવે શું કરવુ? સીતાપુર જવુ કે નહી? પરંતુ સીતાપુર જઇને નારાયણકુમારી વિના મારે એકલાં કરવું શું? આવા ને આવા ઘણીવાર સુધી વિચાર કર્યા પછી, તેણે મન સાથે નક્કી કીધુ કે, દરેક કામ દૈવબળ ઉપર આધાર રાખે છે. અત્યાર સુધીની કરેલી મહેનત વ્યર્થ ગઇ! તેથી તેણે દૈવબળ ઉપર આધાર રાખી, સંન્યાસીને વેશે કાશીનો રસ્તો લીધો! પરતુ રસ્તામાં ઠગ લોકોને પકડવા નીકળેલા દારોગાએ, તેને આવી તરુણ વયમાં સંન્યાસીને વેશે ફરતો જોઇ, આ પણ કોઇ ઠગ હશે, એમ ધારીને તેને પકડયો અને ગોરખપુર મોકલી દીધો! ગોરખપુરમાં જે કઇ બન્યું, તે આગલા અધ્યાયમાં આપણે જોઇ ગયા છીએ.

——o——

આવી રીતે આ સ્ત્રીઓ આ નવીન સંન્યાસીને માટે પોતાના તર્ક બાંધી, ધીમે ધીમે ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

આપણો પ્રવાસી થોડીવાર થયાં અશોકના ઝાડ નીચે બેઠો હતો. તેણે પોતાના મનમાં એવું ધાર્યું હતું કે, બપોર નમ્યા પછી, શહેરમાં જઇશ. અશોકની સુશીતલ છાયાથી પ્રવાસીની પથશાંતિ ધીરે ધીરે દૂર થઇ. તે એકાગ્રચિત્તે વિચાર કરતો પોતાના મન સાથે બોલવા લાગ્યો, 'માણસના ઉપાય, યત્ન અને પરિશ્રમથી કઇ થતુ નથી. દૈવબલ શિવાય આ દુસ્તર ભવસાગર પાર કરવાનો બીજો એકે ઉપાય નથી. દૈવબલથી જ અસંભવિત સંભવિત થાય છે ને અસાધ્ય સાધ્યરૂપ બને છે. બાર વરસ થયાં, કૈલાસેશ્વરીના શોકથી મ્હારું હૃદય દગ્ધ થઇ જતું હતું: આ જન્મે તેની સાથે મળવાની આશા નહતી. પરંતુ પરમેશ્વરની કેવી કૃપા!! તેનો કેવો અપૂર્વ મહિમા! કૈલાસેશ્વરી હજુ જીવતી છે અને તે એક દયાળુ માણસને ઘેર રહી છે. પરમેશ્વરની ઇચ્છા હશે તો આજે તેની સાથે મ્હારો મેલાપ થશે. હે જગન્નિયંતા! કેવળ તમારી ઇચ્છાથી જ સઘળુ થઇ શકે છે. દૈવબલ બીજુ કઇ નથી, તે તમારું જ કૌશલ છે!! મ્હારી પ્રાણેશ્વરીને દૈવબલે કોઇ સારા માણસનો આશ્રય મલ્યો હશે, તો તે પણ એક દિવસ મને મલશે. કોણ જાણે તે મ્હારા અદર્શને અને ભાઇ બ્હેનના વિયોગે કેટલુ દુઃખ ભોગવતી હશે!!"

તે યુવક આવી રીતે વિચાર કરતો કરતો સૂર્ય તરફ જોઇને બોલ્યો; "હે સર્વ શાક્ષી દિવાકર! તુ સમગ્ર પૃથ્વીના કાર્યકલાપ જુએ છે! તો એકવાર કહે કે, મ્હારી પ્રાણપ્રતિમા ક્યાં છે? મ્હારી હૃદયવાસિની કયે ઠેકાણે છે? હે દેવ! તમે સર્વત્ર વિચરણ કરી શકો છો, તેથી તમારી જાણ બહાર કોઇ વસ્તુ નથી. તો કહો, કૃપા કરીને કહો, કઇ દિશામાં જતાં મને મ્હારી પ્રિયાનાં દર્શન થશે?" ફરી પ્રચંડ અશોક વૃક્ષ તરફ વળીને તે બોલ્યો; "હે અશોક! તુ પથિકની પથશાંતિ દૂર કરે છે, તું જગતનો શોક તાપ હરે છે, તેથી તને લોકો અશોક કહે છે, માટે તું મ્હારા હૃદયનો શોક દૂર કર."

આ યુવકને ગોરખપૂર મૂકયાને આ છઠ્ઠો દિવસ હતો. એ છ દિવસમાં તેણે થોડાં ઘણાં ફળ ફુલ શિવાય બીજો કોઇ પણ પ્રકારનો આહાર લીધો નહતો. તેથી ક્ષુધા અને તૃષાથી, તેનો જીવ અત્યારે ઘણો વ્યાકુલ બની ગયો હતો. હવે તે આ વૃક્ષ તળે આહાર માટે જોગવાઇ કરવા લાગ્યો. આહાર કર્યા પછી, બપોર નમ્યા, એટલે તેણે કાનપુરનો રસ્તો લીધો. કાનપુરમાં ગયા પછી, તેણે પ્રથમ કાપડની દુકાનો તરફ ચાલવા

આવતો જોઈ, અયોધ્યાનાથે પૂછ્યું; "ભાઈ! અહીં જયપાલસિંહની દુકાન કયાં છે, તે તમે જાણો છો?"

"જયપાલસિંહ તો અહીંથી ચાલ્યા ગયા છે. હું ધારું છુ કે, તેઓ કદાચ મરી પણ ગયા હશે. પણ અહીંથી થોડે છેટે જતાં, જમણા હાથપર તેમનો એક બાગ છે, ત્યાં તેમનાં માણસો રહે છે. માટે તેમને જઈને પૂછશો તો, તમને ખરી ખબર મળશે."

અયોધ્યાનાથ જમણા હાથે, થોડે દૂર ગયા પછી, સામુ જ એક બાગ તેના જોવામાં આવ્યો. બાગના દરવાજા આગળ કોઈ પણ માણસ નહીં હોવાથી તે ચાલ્યો ચાલ્યો બાગની અંદર ગયો. બાગની અંદર એક ન્હાનું બે મજલાનું મકાન જોઇને, તે ધીરે ધીરે તેના બારણાં આગળ જઇને ઉભો રહ્યો. બારણાંની વચ્ચે, બાગના માળીની પાસે એક સ્ત્રી રડતાં રડતાં તેને કહેતી હતી, "રાંડ કુલટા તો વળી રામ નામનો જપ કરે, રોજ ગંગાસ્નાન કરવા જાય અને કામ તો આવાં કરે! આટલા માટે જ છોકરીને પાળી પોષીને મોટી કરી. લુચ્ચી રાંડ! તેને બાદશાહના જનાનામાં મૂકવા ગઇ! હત્ રાંડ કુલટા!"

તે સ્ત્રીનાં આ વાક્યો, અયોધ્યાનાથને કાને પડતાંની સાથે જ તેનુ હૃદય કંપી ઉઠ્યુ! તે વિચારવા લાગ્યો કે, વળી કોની છોકરીને બાદશાહના જનાનામા લઇ ગયા હશે! પરંતુ મનોભાવ ગુપ્ત રાખી, તેણે પાસે જઇ, પેલી સ્ત્રીને પૂછ્યું; "જયપાલસિંહનો બાગ તે આ જ કે? જયપાલસિંહ અહાયાં છે?"

પેલી સ્ત્રી જે અત્યાર સુધી નીચે મ્હોંડે બેસીને રડતી હતી, તે અયોધ્યાનાથનો પ્રશ્ન સાંભળી, સ્હેજ વિરક્ત ભાવે બોલી; "હા, જયપાલસિંહ અહીંયાં છે. તે વળી અહીંયા હોત તો મારી સીતાલક્ષ્મીને, કોણ લઇ જાય એમ હતુ?"

તે સ્ત્રીના આવા હાવભાવ જોઇ, અયોધ્યાનાથની શંકા વધવા લાગી. તેણે આતુર થઇને પૂછ્યુ; "જયપાલસિંહ શું મરી ગયા?" તે સ્ત્રીના બોલતાં પહેલાં માળી બોલ્યો, "ના, તેઓ મરી નથી ગયા—માંદા પડવાથી તેઓ અહીંથી ગયા છે. તમે અહીં કોને ખોળો છો?"

અયોધ્યાનાથ બોલ્યા, "જયપાલસિંહે જે છોકરીને પોતાને ત્યાં રાખી હતી, તે છોકરી હાલ કયાં છે?"

અયોધ્યાનાથનો છેલ્લો પ્રશ્ન સાંભળી, તે સ્ત્રીએ તેના મ્હોંડા સામું જોયુ. અત્યાર સુધી તેણે અયોધ્યાનાથ તરફ નજર સુદ્ધાં કરી નહતી! અયોધ્યાનાથના ભગવાં વસ્ત્ર જોઇ તે બોલી, "મહારાજજી! તમને

મ્હેં મ્હારા હૃદયમા, ફરી સ્થાન આપ્યું અરેરે! આ દારુણ સમાચાર મ્હેં ન સાભળ્યા હોત તો સારુ થાત."

આવી રીતે સતાપ પામી તેણે તે સ્રીને ફરી પૂછવા માંડ્યુ; "દર્શનસિહે જે છોકરીને ઉછેરી હતી, તેનું નામ જ શું સીતાલક્ષ્મી?"

"હા, તેનું જ નામ સીતાલક્ષ્મી. પણ તેને દર્શનસિંહે ઉછેરી ન હતી, પણ જયપાલસિહે ઉછેરીને મોટી કરી હતી!"

"ત્યારે જયપાલસિંહે તેને લખનૌ કેમ લઇ જવા દીધી?"

"હાય, હાય! તે જ જ્યારે અહીંયાં હોત, તો મારી સીતાલક્ષ્મીને તે રાંડથી લઇ જવાત જ નહીં."

અયોધ્યાનાથ તેની બધી વાત સમજી શક્યો નહીં, તેથી તેણે ફરી પૂછયું; "તમે રાંડનુ નામ લ્યો છો, તે કોણ છે?"

"તે રાડ તમે જોઈ નથી? તે પહેલાં એક નાયકા હતી. દર્શનસિંહની મા મરી ગયા પછી, જયપાલસિંહ તેને અહીં લઈ આવ્યા હતા. પણ જયપાલસિંહ માંદા પડ્યા પછી, ફરી એ રાડનુ તેમણે મ્હોડુ જોયું નથી તે માંદા હતા, ત્યારે તેમની પાસે જ સીતાલક્ષ્મી રાત દિવસ બેઠી રહેતી હતી, અને હું પણ તેમની સેવા ચાકરી કરતી હતી"

"હાલ જયપાલસિંહ કયાં છે?"

"દર્શનસિંહ તેમને લખનૌ લઇ ગયો છે."

અયોધ્યાનાથ ફરી વિચારમાં પડ્યો કે, આ સ્રી કયા દર્શનસિંહની વાત કરે છે. જયપાલસિંહ તે બાદશાહના સેનાપતિ દર્શનસિંહના પિતા? તેણે પૂછ્યુ; "તમે કયા દર્શનસિંહની વાત કરો છો? અયોધ્યાના બાદશાહના દરબારમાં, રાજા દર્શનસિંહ છે તેની?

તે સ્રી ક્રોધથી બોલી, "હા—તે જ મુવો દર્શનસિંહ,* હવે તો તે રાજા થયો છે. મુવો રે એ રાજાનો થતો! લોકોની જુવાન વહુ દીકરીઓને, બાદશાહના જનાનામાં મોકલીને તે રાજા બન્યો છે. ધિક્કાર છે એના જીવતરને! મારી ગંગાને પણ તેણે મારી પાસેથી વિખૂટી કરી લખનૌ મોકલાવી દીધી છે. ગંગા નાત જાતમાથી ગઇ, હવે તે આવે તો પણ કંઇ મારાથી તેને ઘરમાં રખાય?"

"તમે તમારી ગંગાને કેમ જવા દીધી?"

"મેં જવા દીધી? દર્શનસિંહનાં માણસો તેને સમજાવીને લઇ ગયાં. હું જાણુત તો તેનું માથુ નહીં ભાંગી નાખત?"

---

* કેટલાક અંગ્રેજ લેખકો એને બખ્તાવરસિંહના નામથી ઓળખે છે, પરંતુ એનું ખરુ નામ દર્શનસિંહ જ છે.

વખતે જતા હતા, ત્યારે દર્શનસિંહ રૂપાળી છોકરીઓને લઇ આવી, તેને આ કુલટાને સોંપે; અને તે રાંડ તેમને નાચવા ગાવાનું શીખવે."

"તમારી સીતાલક્ષ્મી પણ નાચતાં ગાતાં શીખી છે કે?"

"મારી સીતાલક્ષ્મીની નવ વરસની ઉમ્મર થઇ, ત્યાંસુધી તો તે જયપાલસિંહની પાસે જ રહેતી હતી. તેમનો વિચાર કોઇ સારે ઠેકાણે તેનાં લગ્ન કરવાનો હતો. જો તેનાં લગ્ન થાત તો હું પણ તેની સાથે જ જતે; અને આ રંડાની પાસેથી છૂટતે. પણ નશીબ એવાં ફુટેલાં કે, એવામાં જયપાલસિંહ માંદા પડ્યા અને તેથી સીતાલક્ષ્મીનાં લગ્ન થતા અટકી ગયાં. દર્શનસિંહ પછી પોતાના બાપને બેભાન સ્થિતિમાં, અહીંથી લખનૌ લઇ ગયો, એટલે સીતાલક્ષ્મી અહીંયાં જ રહી. દર્શનસિંહ જતી વખતે પેલી કુલટાને, સીતાલક્ષ્મીને નાચવા ગાવાનુ શીખવવા કહેતો ગયો, એટલે તે રાંડે તેને નાચવા ગાવાનું શીખવવા માંડ્યુ. પેલી છોકરી તો ગાંડી બની ગઇ હતી, એટલે તેને તો નાચવા ગાવાનુ કહેતાં જ તે સામુ મારવા દોડતી હતી!!"

"ત્યારે તમારી સીતાલક્ષ્મી, બાદશાહના જનાનામાં જવાને કબુલ થઇ હશે."

"ના રે ના! પોતાની ખુશીથી, બાદશાહના જનાનામાં જાય એવી તે છોકરી નથી ને! તે જ્યારે ન્હાની હતી, ત્યારે તેનામાં સારુ માઠું સમજવાની શક્તિ નહતી. પણ જ્યારે તે મોટી થઈ, ત્યારે તેને બધી વાતની સમજણ પડવા લાગી. જુઓને, ઠાકુર! તમને એક વાત કહું; પણ તે તમે દર્શનસિંહને કહેતા નહીં."

"ના, મ્હારે કહેવાની શી જરૂર? તમે તમારી બધી વાતો મને સમજાવીને કહો, તમે કોઈ વાતની ફીકર રાખશો નહીં. હુ તમારી સીતાલક્ષ્મી તમને પાછી મળે એવી યુક્તિ કરીશ."

"ઠાકુર! તમે મારી સીતાલક્ષ્મીને લઇ આવશો?, ત્યારે તો હુ તમને દશ રૂપિયા આપીશ. તમે મારી સાથે ઉપર ચાલો, હુ તમને બધી વાત માંડીને કહુ. શું તમે લખનૌ જશો? જો જાઓ તો મારી ગંગાને પણ સાથે તેડતા આવજો."

તે સ્ત્રી એટલું કહીને અયોધ્યાનાથને ઉપર લઇ ગઇ. આ સ્ત્રીનું વાચકોને ઓળખાણ આપવાની જરૂર જેવુ નથી. વાચકો તેને સ્હેજમાં ઓળખી શકે એમ છે; કારણ કે આગળ ઉપર, બુદ્દિયાદાસીને નામે વાચકોની સાથે એનું ઓળખાણ થયેલ છે.

બુદ્દિયા અને અયોધ્યાનાથ ઉપર ગયા. બુદ્દિયામાં લાંબી પહોંચ નહતી. તે બિચારી અતિશય ભોળી અને નિખાલસ મનની હતી. તે બધાં-

માન્નાએ નુનાને પોતાના પિતાનું અને પતિનું નામ કહ્યું છે. માન્નાના પિતાનું નામ ગંગારામ કે ગંગાનાથ એવું છે; પણ તેના પતિનું નામ પંડિત અયોધ્યાનાથ છે, એની તો મને ખરી ખાત્રી છે. તેમણે લખનૌ જવાની આગલી રાત્રે આ વિચારો અરસપરસ જણાવ્યા હતા; અને એક બીજાને ઓળખાણુ પણ તે જ રાત્રે તેમણે કરાવી હતી. છેવટે રાત્રી પૂરી થયા પછી, માન્નાએ નુનાને એવું કહ્યું હતું કે, "નુના, તું નક્કી મારી ન્હાની નણંદ છે. મેં ગૂમાવેલું ધન પાછુ મેળવ્યુ છે અને એથી અપાર આનંદ થાય છે."

બુંદિયાની એકંદર વાતો સાંભળીને, અયોધ્યાનાથની પૂરેપૂરી ખાત્રી થઈ કે, તેની સ્ત્રી માનકુમારીને દર્શનસિંહ અહીંયાં જ લાવ્યો હતો અને તેથી બ્હેન કૈલાસેશ્વરી, બુંદિયા કહે છે તે જ સીતાલક્ષ્મી છે.

અયોધ્યાનાથ કાનપુરમાં આવ્યો, તેની પાંચ દિવસ પહેલાં, માનકુમારી અને કૈલાસેશ્વરીને લઇને પેલી ડોશી લખનૌ ગઇ હતી. અયોધ્યાનાથે બુંદિયાને સાથે લઇને, લખનૌ જવાનુ નક્કી કીધુ. બુંદિયાએ પણ લખનૌ આવવાને હા પાડી. પરંતુ આ સંસારમાં માણસ કદી પણ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કામ કરી શકતો નથી; કારણ કે તે બધું દૈવના ઉપર આધાર રાખે છે. માણસ તો, કેવલ સંસારના શ્રોતમાં વહ્યો જાય છે અને તેથી આ મ્હેં કર્યું, એવું અભિમાન માણસે કરવુ જોઇતુ નથી. અયોધ્યાનાથે બુંદિયાની સાથે લખનૌ જવાનું નક્કી કીધું; અને તે રાત્રી તેણે વિચારમાં જ પસાર કરી. પણ બીજે દિવસે તેને એવો સખ્ત તાવ આવ્યો કે, પથારીમાંથી તેનાથી ઉઠાયું સુદ્ધાં નહી; લખનૌ લખનૌને ઠેકાણે રહ્યું અને અયોધ્યાનાથને પથારી વશ થવુ પડયું. દયાળુ બુંદિયા તેની ખત રાખીને સેવા કરવા લાગી. પરંતુ બે વરસના પ્રવાસ દરમ્યાન, અનાહાર અને માનસિક દુ:ખથી તેનુ શરીર તદ્દન અવશ થઇ ગયુ હતું. તેમાં વળી તેને તાવ લાગુ થયો, એટલે બરાબર ત્રણ મહિના સુધી તેને પથારી વશ રહેવું પડયુ આ સ્થિતિમાં તે લખનૌ કેવી રીતે જઇ શકે? તેણે દૈવપર ભરોસો રાખી, ધીરજ ધરવા માંડી. તે હમેશાં પ્રભુની પ્રાર્થના કરતો અને પોતાના વિયોગી વ્હાલાઓ માટે તેની દયા માંગતો. તે વારવાર પોતાના મનને ઉપદેશ આપતો હતો કે, દૈવ દુર્વિપાક, દૈવબલથી જુદો નથી. દૈવ દુર્વિપાક જ, તેની સ્ત્રી અને બ્હેનને એક જ ઠેકાણે લઇ આવ્યો હતો, અને દૈવ દુર્વિપાક વડે જ, તે પોતાની બ્હેન તથા પત્નીની વર્તમાન સ્થિતિ જાણવા પામ્યો હતો; તેથી ભવિષ્યમાં, તે જ તેમના રક્ષણનો માર્ગ ખુલ્લો કરશે! આવી રીતે પોતાના મનમાં ધીરજ ધરતો. તે ત્રણ મહિના સુધી કાનપૂરમાં માંદો રહ્યો. ભાદરવો, આશો

શમન કરવા, તેમને દાબી દેવા, તેમનાપર પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપન કરવા, જ્યારે ને ત્યારે લડાઇ, જ્યારે ને ત્યારે લશ્કર અને જ્યારે ને ત્યારે પૈસાનો ખપ!! ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપની હિંદુસ્થાનના લોકોનું કલ્યાણ કરવા, સાત સમુદ્ર ઓળંગીને આ દેશમાં આવેલી, તેને હિંદુસ્થાનના હિતને માટે વારંવાર લડાઇ કરવાની જરૂર! તો તે વારંવાર પોતાનો પૈસો શામાટે ખરચે?! પણ ગરીબ બીચારો અયોધ્યાનો વજીર, ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની આવી સીમા વગરની ધનતૃષ્ણા કેવી રીતે પૂરી કરે? પણ તે ન કરે તો જાય ક્યાં? તેને સંધિના સાંડસામાં ચગદેલો; તેની આંખે અવળા પાટા બાંધેલા, તે છૂટકો જ નહીં!! જમીનની મહેસુલ ઉઘરાવી, ખજાનાનું તળીઉં થોડું ઘણું ઢંકાયું, કે ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની માંગણી આવી પહોંચેલી જ હોય! તેમની માંગણીને સમય કે સંખ્યાની સીમા નહતી. ભલે ને વરસમાં એક વખત છોડીને, પાંચ વખત માંગણી કરી હોય; પણ જ્યારે લડાઇ જાગી, કે ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની નજર વજીરના ખજાનાપર પડવાની જ!! અયોધ્યાનો વજીર પ્રજાને પીડે, બમણી મહેસુલ લે, નજીવા અપરાધ બદલ પ્રજાનાં ઘરબાર જપ્ત કરે; અને કંપનીની ધનતૃષ્ણા પૂરી કરે! પણ ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીની ધનતૃષ્ણા પૂરી થાય નહીં! કંપનીનું ઋણ અક્ષય; તે તો જેમ વાળે તેમ વધતું જાય! અયોધ્યાપુરીની પ્રજા એથી ત્રાહે ત્રાહે પોકારવા લાગી. ઘરમાં ખાવાનું ન હોય, શરીરપર પૂરાં વસ્ત્ર ન હોય, તોપણ જમીનનું મહેસુલ, રાજ્યના નવા નવા કર, પેટે પાટા બાંધીને, પ્રાણ કરતાં પણ પ્રિય સંતાનોને વેચીને, અયોધ્યાની પ્રજાને પૂરા કરવા જ પડે!! જ્યારથી ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપની અયોધ્યામાં આવી, ત્યારથી પ્રજાએ સુખનું મ્હોડું જોયું નહીં! કવિકુલતિલક વાલ્મીકિ કહે છે કે–"રામરાજ્યમાં પ્રજાનાં ઘેરઘેર મંગળાચરણ અને જયધ્વનિ થતાં હતાં!" પરંતુ તે મંગળાચરણ અને જયધ્વનિને બદલે, આજે તો ઘેરઘેર રુદનધ્વનિ સંભળાય છે!! હવે તે રામની અયોધ્યા નથી! હવે તે સૂર્યવંશીઓની સ્વર્ણ ભૂમિ જેવી અયોધ્યા નથી! સુખસમૃદ્ધિની ચિર આવાસભૂમિ અયોધ્યા, આજે દુઃખ અને દરિદ્રતાથી પૂર્ણ થઇ ગઇ છે!! સુખોદ્‌ગારની સાથે મધુર અને સ્મિત હાસ્ય, અયોધ્યાની પ્રજાના મ્હોડાપર સદા વિરાજ કરતું હતું, તેને બદલે આજે તો હાહાકાર, હૃદયની મર્માંતિક વેદના અને રુદનધ્વનિથી તે પરિપૂર્ણ થઇ ગયું છે!! આજે તે રામરાજ્ય નથી! આજે તે રામની અયોધ્યા નથી! આજે તેનું ચિહ્ન પણ કોઇ ઠેકાણે જણાતું નથી!!

અયોધ્યાના વજીર સાદાતાલિએ જોયું કે, ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીનું ઋણ કોઇપણ પ્રકારે ઓછું થતું નથી પણ દિવસે દિવસે તે વધતું જાય છે,

ઊંટ, એ ઘણું આળસુ પ્રાણી છે. તે કદી પણ કોઇની સાઠમારીમા ઉતરતું નથી પરંતુ ગવર્નર જનરલની સન્મુખ, ઊંટની જ સાઠમારી કરવી જોઇએ, તેનો જાતિ સ્વભાવ બદલવો જોઇએ. પરતુ પરમેશ્વર તરફથી પ્રાપ્ત થયેલી પશુની પ્રકૃતિ માણસોથી શુ કદાપિ કાળે સ્હેજ પણ બદલાઇ શકાય એમ છે? પરતુ આશ્ચર્ય જેવુ છે કે, સ્વભાવનો વિપર્યાસ, અયોધ્યાના સઘળા જીવજતુઓમાં પરિલક્ષિત થતો હતો. બાળકો, બાળકીઓના વસ્ત્રો પહેરીને, સ્વચ્છદે નગરમાં ફરતા હતાં! માતપિતા પોતાની વ્હાલી પુત્રીઓને કુલની લાજ મુકી, બાદશાહની "મુતાહી" સ્ત્રી તરીકે, સામું જનાનામાં મૂકવા જતાં હતાં. સદાચારી ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણો, ઉચ્ચ કુલમાં જન્મ લઇ, ચોર અને લુટારાઓની ટોળીઓમાં સામેલ થતા હતા. જે દેશની શાસનપ્રણાલિ, માણસની સ્વભાવ પ્રકૃતિ ફેરવવા સમર્થ થઇ છે, જે દેશના પ્રચલિત ધર્મે, માણસ માત્રને નિર્દય, હિંસક અને પાપી બનાવી મૂકયાં છે, તે દેશમાં ઊંટની પ્રકૃતિ ફેરવાઇ જાય, તો એ કંઈ આશ્ચર્ય જેવુ નથી.

દરેક પશુ પક્ષીઓ મત્ત થયા વિના, કદી પણ અરસપરસ લડતા નથી. મુસલમાનો મત્ત શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાને તદ્દન અસમર્થ બનેલા છે, તેથી લખનૌનો બાદશાહ અને તેના અમીર ઉમરાવો, પશુઓને "મત્ત"ને બદલે "મસ્ત" કરો, એમ કહેતા હતા. ઇંગ્રેજો એમ કહે છે કે, પશુઓને "માર્ષ્ટ" નહી કરો, કારણ કે "માર્ષ્ટ" કરવાથી તેઓ લડી શકવાના નથી.

હિંદુઓ "મત્ત" શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી શકે એમ છે, છતા નવાબ અને ઇંગ્રેજોનુ અનુકરણ કરીને તેમને પણ "મત્ત"ને બદલે, "મસ્ત" અથવા "માર્ષ્ટ" કહેવુ પડે છે. અયોધ્યાનો બાદશાહ નસિરૂદ્દીન હૈયદર પોતે, ઇંગ્રેજ રેસિડેન્ટ, બાદશાહના ખાસ દરબારના સભાસદો, વજીર મહમદઅલીખાન, રાજા દર્શનસિહ, નાયબ દીવાન રાજા મયારામસિંહ વગેરે આજે ખાસ બધાવેલા માચડા ઉપર બેસી, પશુઓની સાઠમારી જોવાના છે.

આજે રેસીડંટને ખુશ રાખવા સાઠમારીની મૌજ શરુ થઇ. સરફરાજખાંએ, બે ઊંટોને માર્ષ્ટ (મત્ત) કરવાને માટે, પશુરક્ષકોને હુકમ આપ્યો છે. ઊંટને મત્ત કરતાં તેમના મ્હોડામાથી ફીણ કઢાડવું પડે છે. રગભૂમિમાં બે ઊંટોને લાવવામાં આવ્યા. તેઓ મત્ત બનેલા હોવાથી, તેમના મ્હોડામાંથી ફીણના લોચા બહાર નીકળવા લાગ્યા. ફીણ પડતાની સાથે બન્ને ઊંટો ઉન્મત્ત થઇને પરસ્પર લડવા લાગ્યાં. થોડીવાર પછી એક ઊંટ હારીને ન્હાસી ગયુ; તેની સાથે જ ઊંટની સાઠમારી પૂરી થઇ!

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે કે, 'સાઠમારીને માટે તેમને કેટલાક દિવસ સુધી ભૂખ્યા રાખવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ જ્યારે તેમને અહીં લાવવામાં આવ્યા ત્યારે પોતાના જેવા જ એક બળવાન્ હરીફને જોઇને,' તેઓ પોતપોતાના પિંજરામાંથી ન્હાસી જવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. પરંતુ પિંજરામાંથી નીકળાય તેમ નહીં હોવાથી અંતે તેઓ પૂછડું દબાવીને, એક ખૂણામાં ચપાઇ બેઠા અને એકબીજાને જોવા લાગ્યા

ઘણીવાર સુધી આવી રીતે એક બીજાને જોયા પછી તેઓ પોતપોતાના પિંજરામાં ફરવા લાગ્યા. પિંજરામાં ફરતાં ફરતાં જ્યારે એક બીજાની નજર એક થતી હતી, ત્યારે તેઓ મેઘગર્જના જેવી બૂમો પાડીને, એક બીજાપર દાંત કચકચાવતા હતા.

કમાંડર-ઇન-ચીફ આ બન્ને વાઘને એકી નજરે જોઈ રહ્યો હતો, એટલામાં નસિરૂદ્દીને તેમને કહ્યુ, "કહિયે સાહબ, આપ કીસપર બાજી બદતે હૈ?"

વાચકો નસિરૂદ્દીનના કહેવાનો ભાવાર્થ કદાચ સમજ્યા નહી હોય. તે કમાંડર-ઇન-ચીફને આ વાઘની સાઠમારીમાં કોણ હારે છે અને કોણ જિતે છે, તે ઉપર શરત મૂકવાનુ કહેતો હતો પરંતુ નસિરૂદ્દીનના રાજ્યમા અંધાધુંધી અને અનુશાસનનો પ્રબંધ જોઇએ તેવો નહીં હોવાથી, કંપની સરકાર તેના ઉપર ગુસ્સે હતી એથી, કમાંડર સાહેબ તેની સાથે બાજી મૂકતાં બ્હીતા હતા. તેઓ બોલ્યા, "હજુર, મુઝે માફ કરે!"

ત્યાર પછી નસિરૂદ્દીને રેસીડેન્ટ તરફ જોઇને કહ્યુ, "રેસીડેન્ટ સાહબ, કગરાપર સૌ અશરફિયા!"

"અચ્છા હજુર, મુઝે કબુલ હૈ! મેરી સમઝમેં તો તીરાઇવાલા હી જિતેગા!" રેસીડેન્ટે કહ્યુ.

આવું સાંભળીને નસિરૂદ્દીનને ઘણો આનંદ ઉપજ્યો, કારણ કે તેને હવે બાજી મૂકવામાં કંઇક આનંદ થતો હતો. ફરી તેણે નવાબ વજીર તરફ જોઇને પૂછ્યુ, "કહો નવાબ, તુમ તરાઇવાલેપર બાજી લગાતે હો?"

"જહાંપનાહ! રેસીડેન્ટ સાહેબકી બુઝ, સદા ઠીક હોતી હૈ મૈં ઉસપર હી બાજી બદુગા!"

"અચ્છા તો કગરાપર સૌ અશરફિયા હુઈ" નસિરૂદ્દીને કહ્યુ.

"હા, હજુર કબુલ હૈ;" નવાબ-વજીરે શરત કબુલ કરી

આવી રીતે શરત કબુલ થયા પછી, વાઘના રખેવાળોને તેમના પિંજરાનાં બારણાં ખોલી મૂકવાનો હુકમ થયો. પિંજરાનુ બારણુ ઉઘડતાં જ "તરાઇવાળો" વાઘ એક છલગની સાથે પિંજરામાંથી બહાર નીકળ્યો

"તરાઈવાળો" પણ ઘસડાતો ચાલ્યો અને તે તેનાથી સપૂર્ણ રીતે છૂટો પડી ગયો. તેનાથી છૂટો થયા પછી "ફગરા"એ મોટી ક્રૂરતાથી અને પ્રચડ વેગથી એક ભયંકર બૂમ પાડીને પોતાના શત્રુપર બીજીવાર હુમલો કીધો!

આ જોઇને નસિરૂદ્દીન બોલ્યો, "સાબાશ! ફગરા સાબાશ!" ફરી તેણે નવાબ-વઝીર તરફ જોઇને કહ્યુ, "અબ મૈં ઇસપર દોસૌં મોહર લગાતા હુ." નવાબ-વઝીર હસતાં હસતા બોલ્યો, "જહાંપનાહકી યહી ખુશી હય તો યહી સહી!"

આ વખતે "તરાઈવાળો" વાઘ ઘણો પાસે હોવાથી તે "ફગરા"ના દાવથી બચી શકયો નહીં. બન્ને જણાંઓ એક બીજાને વળગી પડ્યા અને પોતાના તીક્ષ્ણ પંજાવડે તેઓ અરસપરસ લડવા લાગ્યા આવી રીતે પંજાથી અને મ્હોંડાથી એક બીજાને ડાંફા ભરતા, તેઓ મલ્લયુદ્ધ કરતા હતા. તેઓ એક બીજાના ગળાપર પોતાના મ્હોંડા રાખીને તથા પંજાવડે એક બીજાની ગરદન પકડીને, પાછલા પગપર ઉભા રહીને લડતા હતા, કદી બૂમ બરાડા પાડીને તેઓ એક બીજાને પજા મારતા હતા, કદી મ્હોથી ડાંફા ભરતા હતા અને કદી પોતાના શત્રુને જમીનપર પછાંડવા ઉદ્યોગ કરતા હતા. આવી રીતે એક બીજાને વળગીને તેઓ છ ફુટથી પણ વધારે ઉંચા થઇને પોતાના પાછલા પગવડે પ્રાણઘાતક યુદ્ધ કરતા હતા. તેમના ગોળ અને મોટાં માથાં તથા ભયંકર અને ચમકતી આંખો, તેમના સ્તભ જેવા શરીરપર અત્યંત શોભાયમાન લાગતી હતી. તેમની દ્રઢતા; વીરતા અને શત્રુને પરાજિત કરવાની રીતિ એવી વિલક્ષણ હતી કે, સૌ કોઇ તેથી આશ્ચર્ય પામતુ હતું. તેઓ હવે મરવા જીવવાની અણીપર આવીને મલ્લયુદ્ધ કરતા હતા, જો કે તેમના શરીરમાંથી લોહી વહેતું હતુ. તેમની હારજિત તેમના શારીરીક બળ ને શત્રુને પકડવાની રીતિ ઉપર અવલંબી રહેલી હોવાથી, તેઓ મરતા ઝઘડતા પણ એક બીજાને વળગીને લડતા હતા!!

તેમના મલ્લયુદ્ધનું વર્ણન કરતાં જેટલીવાર અમને લાગે છે, તેટલીવાર તેમને યુદ્ધમાં લાગતી નહતી. કારણ કે તેમને પોતાના પજાથી અને મ્હોંડાથી કામ લેવાનુ છે, અમારે ખડીયો, કલમ અને કાગળની સાથે મગજની પાસેથી કામ લેવાનુ છે, એટલે તેનાથી અમે પાછળ પડી જઇએ તો કઇ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી! જે વખતે આ બન્ને વાઘ અખાડામા પહેલવાનની પેઠે લડતા હતા, તે વખતે સૌ કોઇ શાંત થઇને તેમની તરફ જોઇ રહ્યા હતા. પરંતુ આ કૌતુક ઘણીવાર ચાલુ રહ્યુ નહી કારણ કે "ફગરો" પોતાના શત્રુથી અધિક ઉગ્ર, દક્ષ અને હોવાથી તેણે તેને જમીનપર પછાડયો અને તેની છાતીપર

નહતાં ! તેઓ આશામાં ને આશામાં દહાડા કહાડતી; અને જે મળે તે ખાય; એટલે તેઓ પગારદાર નોકરોના જેવી જ ગણાતી હતી. આ "મુતાહી" સ્ત્રીઓનાં રહેવાનાં મકાનો કલકત્તાની ઘોડા વેચનારી પેઢીની અશ્વશાળા જેવાં કે ભાયખાલાના ઘોડાના તબેલા જેવા હતાં. એક લાંબી અને પહોળી ચાલીમાં, નાની નાની ઘણી ઓરડીઓ કરેલી હતી તેવી એક-એક ઓરડીમાં એક એક "મુતાહી" સ્ત્રી રહેતી હતી.

"મુતાહી" સ્ત્રી શિવાય, નાયકા કે બીજી કોઇ ઉપપત્નીની ઉપર બાદશાહ અનુરક્ત થાય છે, ત્યારે તેની સાથે લગ્ન કરી, બાદશાહ તેને બેગમનુ પદ આપે છે. તાજમહેલ ઉપપત્નીમાંથી બેગમ થઇ હતી, અને આકતારમહાલે "મુતાહી" સ્ત્રીમાથી બેગમનું પદ મેળવ્યું હતુ; એમ બાદશાહના જનાનામાં ઉચ્ચપદ મેળવવાના બે માર્ગ હતા; પરંતુ દર્શનસિંહે માન્ના અને નુનાને માટે "મુતાહી" સ્ત્રીનું પદ ઠીક ધાર્યું નહીં. પહેલાં તેઓ બાદશાહની ઉપપત્ની થાય અને પછી તેઓ બેગમનુ પદ પામે, એવી તેની ઇચ્છા હતી; કારણ કે દર્શનસિંહ સારી પેઠે જાણતો હતો કે, "મુતાહી" કરતા ઉપપત્નીને બેગમ થવાનો વારો ઘણો વહેલો આવે છે. બાદશાહે કોઇ કોઇ "મુતાહી" સ્ત્રીને સ્પર્શ કરવો તો બાજુએ રહ્યો, પણ હજુ સુધી તેનાં દર્શન પણ કીધાં ન હતાં, તેથી માન્ના અને નુના, દર્શનસિંહના ધારવા પ્રમાણે, ઉપપત્ની થાય તો, ભાગ્યબળે વહેલે મોડે, બેગમ થઇ શકે ખરી,

રાજા દર્શનસિંહે આવો વિચાર કરી, માન્ના અને નુનાને હજુ સુધી બાદશાહની પાસે મોકલી ન હતી. પરતુ બાદશાહની તેઓ માટે તાકીદ થવાથી, હવે શું કરવુ, તે માટે તે મોટી ગભરામણમા પડ્યો. તેણે ચાર દિવસ પછી કાસ્મીરી નાયકા દરબારમાં હાજર કરવાનુ, બાદશાહ પાસે કબુલ કર્યું હતુ. ચાર દિવસમાંથી ત્રણ દિવસ તો વિચારમાને વિચારમાં ચાલ્યા ગયા; તેથી દર્શનસિંહને અતિશય ચિંતા થતી હતી.

પરતુ સસારમાં કોઇ કોઇ વખતે એવા બનાવો બની જાય છે કે, તે બનાવો, જીવનની ગતિમાં આશ્ચર્યકારક ફેરફાર કરી મૂકે છે. આજે જો લખનૌમા એક બનાવ નહીં બન્યો હોત તો, દર્શનસિંહને જરૂર નસિરૂદ્દીનના કોપાનળમાં ભસ્મીભૂત થવુ પડત.

થોડા વખત પહેલા મરણ પામેલી કુદશાબેગમ, કે જેની વિનવણીથી મનાજાન નામના એક બાળકને નસિરૂદ્દીને પોતાના પુત્ર તરીકે કબુલ કીધો હતો, પરંતુ કુદશાબેગમ મરણ પામ્યા પછી, નસિરૂદ્દીન તે બાળકને પુત્ર તરીકે કબુલવા ના પાડતો હતો. તેમાં વળી આ વખતે જ લોર્ડ

અંબોડો વાળે છે. પણ તેઓ પુરુષના પોષાક ધારણ કરતી હોવાથી, માથાપર પાઘડી આવે એટલે વાળ ઢંકાઈ જતા! તેમની પાસે હથિયારમાં એક બંદુક અને તરવાર હમેશા રહેતી હતી. તેમના આવા પોષાકથી તેઓ સ્ત્રીઓ છે, એમ પહેલ વહેલાં તો કોઇ પણ જોનારને લાગે નહી, કારણ કે તેઓના શરીરપર પણ અંગ્રેજી ફેશનનો કોટ ચુસ્ત રીતે પહેરાવવામાં આવતો હતો.

નસિરૂદ્દીનની "પાદશાબેગમ"ના મહેલમા ઓછામા ઓછી આવી પચાશ સ્ત્રીસીપાઇઓ હતી. એ શિવાય બીજી બેગમોના મહેલપર તેમની પદવી પ્રમાણે ત્રીશ ત્રીશ, બત્રીશ બત્રીશ સ્ત્રીસીપાઇઓ રહેતી હતી. આ બધી સ્ત્રીસીપાઇઓને એકઠી કરી, ગાજીયુદ્દિન હુયદરની વડી બેગમ જનાબે આલિયાના મહેલપર નસિરૂદ્દીને હલ્લો કીધો, પરતુ જનાબે આલિયાના મહેલપર પણ બીજી દોઢસો સ્ત્રીસીપાઇઓ હતી, તે કઈ ગાજી જાય એવી ન હતી. પૂર્વના અધ્યાયમા જણાવેલી બુંદિયાની છોકરી ગંગા, જનાબે આલિયાના સ્ત્રીસૈન્યમાં કપ્તાનનો ઓદ્દો ભોગવતી હતી.

નસિરૂદ્દીને મોકલેલુ સ્ત્રીસૈન્ય જેવુ જનાબે આલિયાના મહેલપર ધસી આવ્યું, કે તરત જ જનાબે આલિયાનુ સ્ત્રીસૈન્ય અસ્ત્ર શસ્ત્ર સાથે જોતજોતામાં તૈયાર થઇ ગયુ. બન્ને સૈન્ય બદુક અને તરવાર ધારણ કરી રણસગ્રામમાં ઉતર્યું. અરસપરસ બદુકોની ગોળીઓ, અવિશ્રાત રીતે છૂટવા લાગી. જનાબે આલિયાના સ્ત્રીસૈન્યમાં ત્રણ સ્ત્રીઓ ઘાયલ થઇ; જ્યારે નસિરૂદ્દીનના સ્ત્રીસૈન્યમાંથી દશ બાર સ્ત્રીઓએ એક સાથે પ્રાણ છોડ્યા. જનાબે આલિયાના મહેલ આગળ એથી ઘણો કોલાહલ થવા લાગ્યો. થોડીવાર પછી આ રણસગ્રામની ખબર વજીર મહમદ અલીખાને પડી. તેણે તરત જ આ રણસગ્રામની ખબર રેસિડેન્ટને પહોંચાડી. થોડીવારમાં તો રેસિડેન્ટ મારતે ઘોડે રણસગ્રામ આગળ આવી ઉભો રહ્યો! તેણે નસિરૂદ્દીનને સમજાવ્યો અને ગૃહકલેશથી દૂર રહેવા ઘણી શિખામણ દીધી; એટલે બન્ને પક્ષનુ સ્ત્રીસૈન્ય લડાઈ કરતાં અટક્યુ! ચયુ; નસિરૂદ્દીનની ધારણા પાર પડ્યા વિના આવી રીતે નિષ્ફળ નીવડી

આ બનાવને લીધે જ દર્શનસિહ બચી ગયો જે દિવસે માના અને જુનાને દરબારમાં હાજર કરવાનો ઠરાવ હતો, તે જ દિવસે બપોરે આ લડાઇ જાગી હતી! લડાઇની ગડબડમાં નસિરૂદ્દીન કાસ્મીરી નાયકાની વાત ભૂલી ગયો; અને એ ભૂલે દર્શનસિંહને બચાવી લીધો!

આ બનાવ બન્યા પછી નસિરૂદ્દીન કેટલાક દિવસ સુધી ઘણો ગુસ્સામાંને ગુસ્સામાં રહ્યો. રાજ્યકાર્યને માટે અથવા જનાતાને લગતા કોઇપણ અગત્યના કાર્ય માટે, જ્યારે કોઇપણ અધિકારી તેની સલાહ લેવા

તણુમાં બેઠા બેઠા હુકમની રાહ જોતા હતા; પરતુ સવારની સાંજ પડી અને શિકારનો સમય વીતિ ગયો, તે છતાં શિકાર સંબંધી બાદશાહે કંઇ પણ હુકમ મોકલ્યો નહી, એટલે તે લોકોને "બીઝીક" ઇત્યાદિ રમતવડે પોતાનો કાળ કહાડવો પડ્યો.

રાત્રે નવવાગતે ભોજનને સમયે, અંગ્રેજ સભાસદોને બાદશાહે બોલાવ્યા. જોયું તો બાદશાહ ભોજન લેવાને બેઠા હતા. અંગ્રેજ સભાસદો પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે આસનપર ગોઠવાઇ, ભોજનમા સામેલ થઇ ગયા. પરંતુ શિકાર સંબંધી બાદશાહને પૂછી જોવાનુ કોઇને પણ સાહસ થયુ નહી. બાદશાહે પણ શિકાર સંબંધી વાત કહાડી નહી ખાવા-પીવામાં અને નાચરગમાં રાત્રી વીતી ગઈ; છેક મધ્યરાત્રીને સમયે, બાદશાહ સલામત મદ્યપાનમાં મત્ત થયો તે જેમ તેમ લવવા લાગ્યો, એટલે અંગ્રેજ સભાસદોએ ધાર્યું કે, હવે તેમને અંતઃપુરમાં લઈ જવામાં આવશે અને અહીંથી આપણે છૂટવા પામીશુ; પરંતુ અચાનક બાદશાહ ખૂબ જોરથી હસી પડ્યો! અંગ્રેજ સભાસદો ચકિત થઇને એક બીજાના મ્હોંડા સામુ જોઇ રહ્યા. કારણ કે આ વખતે બાદશાહને હસવુ આવે, એવું કંઇ પણ બન્યુ નહતુ. સભાસદોને આમ ચકિત બનેલા જોઈ, નસિરૂદ્દીન હસ્તાં હસ્તાં બોલ્યો; "ભાઈ યહ ઠીક નહી હૈ જી, તુમલોગ હમેં યહાં અકેલા છોડકર ચલ દો. યહ બડી બીહડ જગા હૈ!" ફરી તેણે રાજનાપિત સરફરાજખાં અને એક અગ્રેજ સભાસદ તરફ જોઇને કહ્યુ; "તુમ લોગોંકી બીબીયાં હૈ, તુમલોગ અપને અપને ઘરચલે જાઓ. તુમ્હેં રાતભર અપની બીબીયોંસે અલગ રખના મૈં નહી ચાહતા. બાકી સબ લોગ યહી રહેં!"

જ્યારે લખનૌની બહાર બાદશાહની સાથે અગ્રેજ સભાસદોને જવું પડતુ ત્યારે, તેઓ પોતાના નોકર ચાકર અને કપડાલત્તાં ઇત્યાદિ સાથે લઇ જતા હતા; કારણ કે તેઓ દરરોજ કપડાં બદલતા હતા તેમ બાદશાહનો પણ એવો જ હુકમ હતો; પરતુ આ વખતે તેઓએ શિકારેથી સાંજે પાછા ફરીશું, એમ ધારીને પોતાની સાથે કંઇ લીધુ નહતુ! અંતઃપુરમાં જતાં જતાં બાદશાહે કાલે શિકારે જવાને માટે હુકમ કીધો, એટલે સરફરાજખા અને એક બીજો સભાસદ, બાદશાહના હુકમ પ્રમાણે, તે જ વખતે લખનૌ જવાને તૈયાર થયા, અને બાકીના બીજા અગ્રેજ સભાસદો, નાયકાઓના નાચમુજરા સાંભળવામાં અને મદ્યપાન કરવામાં નિમગ્ન થઇ, બાદશાહના ખાસ તંબુમા બેસી રહ્યા.

આ વખતે બાદશાહના ખાસ તબુમાં, નાનાપ્રકારની હાંડીઓ, ઝુમ્મરો અને કંદીલો ઝગઝગાટ બળી રહ્યા હતા નાયકાઓ સુમધુર સંગીતથી અને હાવભાવથી, અંગ્રેજ સભાસદોનાં મન રીઝવતી હતી.

જેને તે તરફ "ઝીલ" કહેવામાં આવે છે, તે તરફ બાદશાહની સ્વારી પોતાના લશ્કર સહિત ગઈ. "ઝીલ" ઉપર પ્રથમથી "શાહીશિકાર"ની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. તે ગોઠવણ એટલી બધી વૈભવવાળી અને વિસ્તારમાં હતી કે, તે જોઇને બાદશાહના અગ્રેજ સભાસદો ચકિત થઇ ગયા.

આ વખતે સરોવરની શોભા ઘણી મનમોહક હતી. પવનની લ્હેરોથી તેનુ પાણી તરંગિત થઈ રહ્યુ હતું અને અસ્ત થતા સૂર્યનાં કિરણોથી તેણે સુવર્ણમય શોભા ધારણ કરી હતી. આ સરોવર બે માઇલ લાંબું અને એક માઇલ પોહોળુ હતું, અને તેની ચારે તરફ મોટું જંગલ આવેલું હતું. સરોવરના એક કીનારા ઉપર અનેક તબુઓ અને રાવટીઓ ઉભી કરવામા આવી હતી. જેની વચ્ચોવચ્ચ બાદશાહનો તબુ હતો, જે તદન કીનખાબનો હતો અને તેનાપર રગબેરગી અનેક વાવટાઓ ઉડી રહ્યા હતા. બાદશાહના તબુ પાછળ બેગમો, લોંડીઓ અને નાયકાઓના તબુઓ હતા. આ શિકારમા રેસીડેન્ટ સાહેબ પણ આવવાના હોવાથી બાદશાહના તબુની ડાબી બાજુએ, તેમને માટે એક તબુ ઉભો કરવામા આવ્યો હતો, અને તેની પાસે બાદશાહના અંગ્રેજ સભાસદોને માટે ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. આ સિવાય, નવાબ, વઝીર, દિવાન, કરનલ અને જનરલના તબુઓ જુદા જુદા હતા; તેમ નોકર ચાકરોની રાવટીઓ પણ જુદી જુદી હતી. તબુઓ અને રાવટીઓથી વસેલા આ ન્હાના સરખા નગરમા, હાથી, ઘોડા, ઊંટ ઇત્યાદિ પશુઓનાં ઝૂડનાં ઝૂડ બાંધવામાં આવ્યાં હતાં, તેમ પાલખી, મ્યાના અને તાનજીનોથી આ જગ્યા ભરપૂર વૈભવવાળી દેખાતી હતી.

નસિરૂદ્દીનની એવી ઇચ્છા હતી કે, પોતાના વૈભવ અને ઐશ્વર્યથી અગ્રેજ સભાસદોને ચકિત કરવા. વાસ્તવમાં થયું પણ તેમ જ! આવો અપૂર્વ આડમ્બર, અને કેવલ શિકારને માટે આટલો મોટો ખર્ચ જોઇને, તેઓ જડભરત જેવા જ થઇ ગયા હતા! નસિરૂદ્દીનને એથી અપૂર્વ આનન્દ થતો હતો. ખરેખર, આવુ ઐશ્વર્ય નજરોનજર જોવાનું તો દૂર રહ્યું, પણ તેનુ અનુમાન નસિરૂદ્દીનના અગ્રેજ સભાસદોથી થઇ શકે એમ નહતુ. આ શિકારસ્થાન લખનૌથી એટલુ બધું પાસે હતુ કે, જો દિવસ ઉગતાં બાદશાહ અહીં આવે તો, સાયકાળે શિકાર રમીને તે આનંદથી લખનૌ પહોંચી શકે; અને જ્યારે એમ હતુ ત્યારે, આવા મોટા આડમ્બરની શી જરૂર હતી? નસિરૂદ્દીનના અગ્રેજ સભાસદો પણ આ જ વિચાર કરતા હતા, પરતુ તે માટે તેઓ હિંમત ધરીને નસિરૂદ્દીનને પૂછી શકતા નહતા. નસિરૂદ્દીનને એવી રીતે પૂછી જોવાની એક તો તેમનામાં હિંમત નહતી, તેમ એવુ પૂછવું એ તેમના ધર્મની બહાર પણ હતુ. તેમનો ધર્મ પોતાના

માટે પ્રથમ સરોવરમાં ન્હાની ન્હાની નાવડીઓ મૂકવામાં આવી, જેમાં બેશી તે લોકો, શિકાર કરવા લાગ્યા. ત્યારપછી પાળેલા શિકારી બાજપક્ષીઓ લાવવામાં આવ્યાં. સાધારણ બાજપક્ષીઓ કરતાં, આ પાળેલાં બાજપક્ષીઓની શિકાર કરવાની રીત ઘણી જુદા પ્રકારની હતી. પ્રથમ સરોવરના કીનારા ઉપર દાણા નાખીને હજારો પક્ષીઓને ભેગા કરવામાં આવ્યાં, અને ત્યારપછી ચાર પાંચ બાજપક્ષીઓને શિકારી લોકોએ છોડી દીધાં. આણી તરફ અંગ્રેજ શિકારીઓ કોઈ નાવડીઓમાં, કોઈ મેદાનમાં અને કોઈ વનની ઘાડી ઘટામાં હાથમાં બંદુક લઈ ઉભા રહ્યા! જેવાં પક્ષીઓ ઉડ્યાં કે, બાજપક્ષીએ તેમને ઘેરી લીધાં અને તેમની આજુબાજુ ચક્કર ફરવા લાગ્યાં! ગભરાયેલાં પક્ષીઓથી આગળ પણ વધાતુ નહતું, તેમ તેમનાથી પાછળ પણ હઠાતુ નહતુ! આકાશમાં પક્ષીઓનુ ઝૂંડ, બાજથી ઘેરાઈ જ્યાં ત્યાં ફરવા લાગ્યુ! એટલામાં અંગ્રેજ શિકારીઓએ બંદુકના ઘોડા દાબ્યા અને જોતજોતામાં હજારો નિર્દોષ પક્ષીઓ, તેમની બંદુકથી વીંધાઈ ટપોટપ પૃથ્વીપર પડવા લાગ્યાં!!

આ દેખાવ અંગ્રેજ શીકારીઓને કદાપિ મનોરમ લાગતો હશે, તેમની હિંસકવૃત્તિ આથી ઉત્તેજિત થઇને આનંદ પામતી હશે; પરતુ વાસ્તવિક રીતે આ દર્શન ઘણુ ભયકર અને હૃદયવિદારક હતુ! વાચક! તમે ચક્ષુ બંધ કરીને આ દૃસ્ય વિષે વિચાર કરશો તો એની ખાત્રી થશે! જુઓ, હજારો પક્ષીઓ પોતાના પ્રાણ બચાવવાને માટે, આમતેમ આકાશમા ઉડે છે; તેમનાપર બાજપક્ષીઓ આક્રમણ કરીને, ચાંચો અને પાંખોવડે પ્રચંડ પ્રહાર કરે છે; ઘેરાયેલા પક્ષીઓ ન્હાસી છૂટવાને માટે, અંદર અંદર અફળાય છે, ગભરાય છે અને ચીસો પાડે છે! આકાશમાં નિર્દોષ પક્ષીઓનો કાળ, બાજરૂપે તેમની પાછળ પાછળ ફરે છે; જ્યારે પૃથ્વીપર દયા રહિત અંગ્રેજ શિકારીઓની બંદુકો તેમના પ્રાણ લેવાને તલપી રહી છે! કેવો હૃદયવિદારક દૃસ્ય!

આવી રીતે દરરોજ નવી નવી રીતે શિકારો કરવામાં આવતા હતા; તે છતાં નસિરૂદ્દીનનુ ચિત્ત કદી કદી ઉદાસ રહેતુ હતુ; કારણ કે, તે જોઇએ તેવો લક્ષવેધી નહતો અને તેથી તેને શિકારમા આનંદ પડતો નહતો. તેની અસન્તુષ્ટતાથી તેના સભાસદવર્ગને, હમેશ તેની પાસે જ રહેવુ પડતુ હતું અને અનેક પ્રકારે તેને પ્રસન્ન રાખવાને માટે તે લોકોને પ્રયત્ન કરવો પડતો હતો; પરંતુ જ્યારે કોઇ પણ પ્રકારે નસિરૂદ્દીનનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું નહીં, ત્યારે તે લોકોએ હરણ અને વાઘના શિકારને માટે તેને પ્રેર્યો! પરતુ વિલાસપ્રિય અંગ્રેજ સભાસદોને આ સ્થાન છોડવું ગમતું નહતુ. જુદી જુદી વનશ્રેણિથી, સરોવરની સુદર શોભાથી અને

તેમનામાં લુંટફાટ કરવી, કે તેમને ગાળો કિંવા લાતોથી અપમાન પહોંચાડવું, એ જાણે તેમનો ધર્મ જ છે! આવા જુલમથી પ્રજાને ઘણું દુઃખ ભોગવવું પડતું હતું. એ શિવાય માર્ગમા કંઇ કામકાજ પડે, અથવા જ્યાં સડક કે સીધો માર્ગ ન હોય, ત્યાં બાદશાહી લશ્કરને માટે સડક બનાવવી પડે, ત્યારે લશ્કરી માણસો, પ્રજાજનોમાંથી સ્ત્રી પુરુષ બાળક વૃદ્ધ કે પછી જે હાથે ચડે તેને પકડી લાવે અને તેની પાસે બેગારીનુ કામ કરાવે. કદાચ, તે લોકોથી કંઇ કસુર થાય, કામ મોડું વહેલુ કે બગડી જાય તો, તેમને લાત મુક્કી અને ધોલ થપ્પડ ખાવી પડે અને આખા દિવસની મહેનતના બદલામાં, યોગ્ય દામ મળ્યા વિના, ભૂખે પેટે, અથડાતાં કુટાતાં ઘેર જવું પડે. નસિરૂદ્દીનના રાજ્ય અમલની આ વાત કલ્પનાથી જોડી કહાડેલી નથી, કારણ કે બ્રિટિશ રાજ્ય અમલમાં પણ લશ્કરી પડાવ વખતે ન્હાના ન્હાના ગામડાઓમાંથી પ્રજાજનોને બેગારી તરીકે વેઠે પકડવામાં આવે છે, અને તેમના પ્રત્યે જે વર્તન, નવાબી અમલ વખતે ચલાવવામાં આવતુ હતું, તેવુ જ વર્તન હાલ પણ ચલાવવામાં આવે છે

બાદશાહની સ્વારી અતે ધારેલા શિકાર સ્થાનપર આવી પહોંચી આ શિકારસ્થાન પણ સરોવર જ હતું. તે લખનૌ પાસેના સરોવરથી લગભગ ૪૦ થી ૫૦ માઇલને અન્તરે હતુ આ સરોવર આગલા સરોવર કરતા ઘણું મોટું હતુ અને તેની ચારે તરફ જગલ આવેલુ હતું. અહીંની જમીન પહાડી હતી; પરતુ ઘણે ઠેકાણે ખેતી પણ થતી હતી. આ પ્રાંતમાં સડક જેવું કંઇ ન હતું, પરતુ બાદશાહી લશ્કરને માટે, નવાબ–વજીરની આજ્ઞાથી પહેલાંથી સડકો તૈયાર કરવામા આવી હતી. નવી તૈયાર કરેલી આ સડકો હર્યાભર્યાં ધાન્યના ખેતરોમાથી કહાડવામાં આવી હતી; કારણુ કે બાદશાહના આરામ માટે જ લક્ષ અપાતુ હતુ, ગરીબ પ્રજાને ગમે તેવું નુકશાન થાય તે પ્રત્યે ઝાંખીને જોવાનુ નસિરૂદ્દીનના અમલદારો શીખ્યા ન હતા અથવા તેમ કરવામાં તેઓ પોતાનો ધર્મ સમજતા ન હતા.

આ સરોવરથી થોડે છેટે, લશ્કરને માટે તમ્બુઓ અને કનાતો ઉભી કરવામાં આવી હતી. લખનૌ પાસેના સરોવર ઉપર જેવા તમ્બુઓ ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા, તેવા જ અહીં પણ ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા. અહીં કેવલ રેસીડેન્ટ સાહેબનો તમ્બુ ન હતો, કારણુ કે તેઓ અહીં આવ્યા ન હતા. નસિરૂદ્દીને કનાતમા ઉભા રહી, ચાર પાંચ દિવસ પક્ષીઓનો શિકાર કીધો. ત્યાર પછી બાજ પક્ષીદ્વારા શિકાર કરવાની વારી આવી. લગભગ આઠ દિવસ સુધી બાજ પક્ષીઓએ ન્હાના ન્હાના અસંખ્ય વનપક્ષીઓનો સહાર કર્યા બાદ, પાળેલા વાઘ અને [illegible] હરણનો

વાળો આ યુક્તિ વાપરે છે; એટલે પાછા તેઓ પુછડી દબાવી તેમને આધીન થઇ જાય છે!

ચિત્તાઓના રખેવાળો, ચિત્તાઓને લઇને સતાતા છુપાતા અને શિકારની દૃષ્ટિથી ચિત્તાઓને બચાવતા, જ્યારે હરણોના ઝુંડની પાસે આવી પહોંચ્યા કે તરત જ તેમણે ચિત્તાઓને છોડી દીધા. તે વખતની તેમની દોડધામ જોવા જેવી હતી. હરણો પણ પોતાના પ્રાણ લઇને, ફલગો મારતાં મારતાં દોડતાં હતાં તે વખતે આજુબાજુ તે કંઇ જોતાં નહતાં. ઉંચુ નીચુ, ખાઇ ખડક ઓળગીને તે પોતાના પ્રાણ બચાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતાં. આણી તરફ ચિત્તાઓનું લોહી શિકારને દોડતો જોઈ ઉછળી આવતું હતુ; અને તેઓ પણ તેની પાછળ તેવી જ ચપળતાથી દોડતા ચાલ્યા જતા હતા કદી બિલાડીની પેઠે, ઝાડીઓમાં પેસીને, નાળાઓ ઓળગીને, શિકારપર લક્ષ રાખીને તે એવા દોડતા હતા કે, આ દશ્ય જો એકજવાર કોઇ માણસ જુએ તો તે કદી પણ ભુલી શકે નહી. ચિત્તાની અને હરણની દોડ એટલી બધી હતી કે, બાદશાહ અને સભાસદવર્ગોના ઘોડા વારંવાર પાછળ પડી જવા લાગ્યા—જો કે શિકારને માટે આ માર્ગને સારી રીતે સુધારવામાં આવ્યો હતો, તો પણ વચ્ચે વચ્ચે ઉંચી નીચી જમીનથી, જંગલી ઝાડ અને કાંટાઓથી, ઘોડાઓ પોતાના સ્વારને લઇને જોઇએ તેવા દોડી શકતા નહતા. આવી સ્થિતિમાં ઘોડાપર આસન જમાવીને બેસવુ તે કઇ સાધારણ વાત નથી. બાદશાહ અને તેના સભાસદ વર્ગોના ઘોડા ઘણા ચપળ અને ઉત્તમ હતા અને તેઓ સ્વારની પેઠે, શિકારપર દૃષ્ટિ રાખી વેગભર દોડ્યા જતા હતા, તથાપિ રેતાળભૂમિથી અને ઝાડીઓથી, શિકારપર લક્ષ રાખીને તેમનાથી દોડાતું નહતું. સારાંશ કે, બાદશાહ અને બીજા શિકારીઓ ઘણી કઠીનતાથી શિકારની પાછળ પોતાના ઘોડા દોડાવતા જતા હતા. આવી કઠીનતામાં પણ ચિત્તો પવનની પેઠે શિકારની પાછળ દોડ્યો જતો હતો. જતાં જતા આ સઘળુ લશ્કર એક ખુલ્લા મેદાનમાં આવી લાગ્યુ ત્યાં ત્રણથી ચાર ફુટ ઉંચી ન્હાની ન્હાની ઝાડીઓનુ જગલ હતુ. આ મેદાનમાં આવ્યા પછી હરણ દોડતાં દોડતા થાકી ગયાં. જો તે જરાક આગળ ગયુ હોત તો, જંગલની ઝાડીમા પેસીને પોતાના પ્રાણ બચાવી શકતે; પરતુ દુર્ભાગ્યે તે ત્યા પહોંચતા પહેલાં જ થાકી ગયું. આટલી વાર સુધી દોડી દોડીને તે એટલુ બધુ થાકી ગયુ હતુ કે, હવે તેનાથી છલગ સુદ્ધાં મરાતી નહતી, એટલે તે પોતાના પ્રાણ બચાવવાને એક ઝાડીમાં પેઠું; પરંતુ વેલા અને ઝાડોની મોટી મોટી ડાળોમા અટવાઈ પડીને તે નિર્દોષ પશુ, પોતાના શત્રુઓથી પ્રાણ બચાવવાને માટે આગળ વધતા પહેલાં ત્યાં જ બેસી ગયુ. ચિત્તો તો તેનાપર

પશ્ચિમાચળે ગયો, ત્યારથી અયોધ્યા ઉપર શનિની દશા બેઠી! અયોધ્યાના નવાબ ગાઝીયુદ્દીન હયદરને, લોર્ડ મેયો એક વખત મળવા આવ્યો, તેમાં જ તેને એવો લપેટી લેવામાં આવ્યો કે, તે પણ જન્મ સુધી ઇંગ્રેજોની કુટીલ રાજનીતિને સંભારતો જ રહ્યો! નવાબ જાતે મુસલમાન, તેમાં મુસલમાનોની ભાષામાં અને વ્યવહારમાં, શિષ્ટાચાર અને સભ્યતાનો ઉપર ઉપરનો ઘણો જ આડંબર હોય છે. વેપારવણજ, આપવું લેવું, દાવાદાવી તથા વ્યાવહારીક કામો અને એને લગતાં વાકયો, એમની ભાષામાં નહીં જેવાં હોય છે! વળી ગાઝીયુદ્દીન હયદર પોતાને 'કુરાની મુલ્લા' કહેવડાવવાને ઘણો આતુર હતો! તે રાતદિવસ કુરાન કીતાબનાં પાનાં ઉથલાવવામાં જ મગ્ન રહેતો હતો! તેને મ્હોંડે સદા સર્વદા કુરાન કીતાબની જ વાતો નીકળતી હતી! જ્યારે લોર્ડ મેયો રાજ્યપરોણા તરીકે અયોધ્યામાં આવ્યો, ત્યારે ગાઝીયુદ્દીને પોતાની સભ્યતા બતાવવા એટલું કહ્યું કે, **"મેરા માલ ઓ જાન આપકા હુવા હૈ."**

લોર્ડ મેયો, ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીનો કર્ત્તા હર્ત્તા પુરુષ હતો. એટલે ગાઝીયુદ્દીનના ઉપલા સુમધુર શબ્દો, તેના કાનમાં વધારે અમૃત રેડવા લાગ્યા! તેણે તેજ વખતે ઉપલા શબ્દો પોતાની Memorandum Book--નોંધપોથી--માં લખી લીધા! એટલું જ નહીં, પણ અયોધ્યાના નવાબે, ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ મેયો સન્મુખ ઉપલા શબ્દો ઓચર્યા છે, એના શાક્ષી તરીકે પોલીટીકલ ડીપાર્ટમેન્ટના સેક્રેટરી સુઇન્ટન અને કૌંસીલના મેમ્બર આદમ સાહેબની પણ સહીઓ લીધી!

નેપાળની લડાઇ પૂરી થતાં ન થતાંમાં, ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીનો ખજાનો ખાલી થઇ ગયો! પૈસાની ખરેખરી તાણ પડવા લાગી! પણ હવે ઉપાય શું? અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી હવે પૈસો કઢાવવાનો રસ્તો ન હતો. નવાબનું અડધું રાજ્ય પચાવી પાડતી વખતે, પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, હવે અમે કંઈ માંગીશું નહીં. પરંતુ કાળી અને ગોરી ચામડી વચ્ચે શું પ્રતિજ્ઞા થઇ શકે છે કે? કાળાં માણસો તો એક જાતનાં જાનવરો છે! તેમની સાથે વળી પ્રતિજ્ઞા શું અને કરાર શું! તેમાં વળી લોર્ડ મેયો મોટો રાજકારસ્થાની પુરુષ!! ગાઝીયુદ્દીન હયદરના પેલા સુમધુર શબ્દો તેણે વિસાર્યા નહતા! "મેરા જાન ઓ માલ આપકા હુવા હૈ!" એ શબ્દો તે જીંદગી પર્યંત ભૂલે એમ નહતું!

ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીએ, નવાબના "મેરા જાન ઓ માલ આપકા હુવા હૈ!" એ શબ્દોની કીંમત એક કરોડ રૂપિયા આંકી. પણ તે લેવાય કેવી રીતે? શું દાન તરીકે નવાબ પાસેથી એક કરોડ રૂપિયા લેવા? ઇસ્ટ

ઘોડા દોડાવી ગયા. પરંતુ સ્હવારથી બપોર સુધી દોડી દોડીને ઘોડાઓ પણ થાકી ગયેલા હોવાથી, તેઓ અંત ભાગમા ધીરે ધીરે ચાલવા લાગ્યા; અને જેમ જેમ તેઓ આગળ ચાલવા લાગ્યા, તેમ તેમ તેમની ટાપેથી રેતી પવનમાં ઉડીને સ્વારોની આસપાસ છવાવા લાગી! એટલુ સારુ હતુ કે, આ વખતે પવનનો વેગ વધારે નહતો, નહીં તો આ શાહીશિકારીઓ, પશુપક્ષીઓને બદલે પોતાની આંખોનો જ શિકાર કરીને પાછા ફરતે! પરંતુ પવનના સયોગે ઉડી રહેલી રેતીએ, શિકારીઓને અને તેમના ઘોડાને છેક જ કોરા જવા દીધા નહીં! કારણ કે તેઓ સહેજ આગળ નહીં વધ્યા હશે એટલામા તો પવનનો વેગ વધ્યો અને તેથી રેતી ઉડી ઉડીને શિકારીઓનાં આંખ, નાક અને કાનમા ભરાવા લાગી! રેતીના ઝીણા ઝીણા અને તીક્ષ્ણ ચળકતાં કણો, મરચાની ભુકી પ્રમાણે તેમને વેદના આપવા લાગ્યા. આંખો ચોળતા, નાક મસળતા અને કાન ખખેરતા, શિકારીઓ હજુ આગળ વધતા જ હતા. તેમના ઘોડાઓ પણ, સ્વારની ઇચ્છાને આધીન થઈ, હણહણાટ કરતા અને ફુફાડા મારતા બિચારા દોડતા હતા. સ્વારના જેવી જ તેમના ઘોડાઓની પણ અવસ્થા હતી. પણ તે અવાચક પ્રાણી કહે તે કોને? ભુખ અને તરસ વેઠીને, સવારથી બપોર સુધી વેગભેર દોડીને, તેઓ થાકી ગયા હતા, તેમા રેતીના કણોથી તેમના દુઃખની સીમા નહતી! ઘોડાઓ પાણી પીવાને માટે, જળાશય તરફ ધસ્યા જતા હતા, પરંતુ તેમના દુર્ભાગ્યે તેનું પાણી એવુ ખારુ હતુ કે, તેમાં તેમનાથી મ્હોઢુ પણ બોળી શકાય તેમ નહતુ!

આ કષ્ટદાયક યાત્રાથી શાહી શીકારની સમાપ્તિનું બીજ રોપાયુ! કારણ કે બીજા શીકારીઓની પેઠે, નસિરૂદ્દીનની આંખ, નાક અને કાનમાં રેતીએ નીવાસ કરીને તેને એવો ખીજ્વી મુક્યો કે, તે હિંદુસ્થાનીમાં અને કદી કદી ઇંગ્રેજીમાં એવી ગાળો બોલવા લાગ્યો કે, જેના મ્હોડામાથી અન્ય અવસરે એવી ગાળો નીકળવાનો કદાપી સભવ નહતો! આ શાહી શીકારીઓમાં વળી એક વૈજ્ઞાનિક સાહેબ હતા તેઓ આખ અને નાક ચોળતા, પોતાના વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો પરિચય આપતા સૌને કહેવા લાગ્યા કે, અમારા ધન્યભાગ્ય છે કે અમે આજે અચાનક, પૃથ્વીના એક એવા ભાગપર આવી ચડ્યા છીએ કે જેને માટે ભૂગર્ભ-વિદ્યાના પડિતો અને યૂરોપવાસીઓ લાંબી લાંબી મુસાફરી કરી દુઃખ સહન કરે છે! તે વૈજ્ઞાનિકનુ કહેવું જો કે ખરુ હતું, પરતુ આ વખત તેમને માટે એવો હતો કે, સૌ કોઇ તેના વૈજ્ઞાનિકપણાપર ચીડાઇને તેને મનમાં ને મનમાં હજારો ગાળો દેવા લાગ્યાં! આ વખતે જો કે દરેક શીકારીઓએ પોતપોતાની આખો મીંચી દીધી હતી; તોપણ રેતીના કણો

તેમ જણાતું હતુ! આ વખતે તેને કંઈ રૂચતું નહતું. રાજનાપિતની મસ્કરી, અનુચરોની વાતચીત, અથવા નાયકાઓના નાચમુજરાથી તેનુ ચિત્ત પ્રસન્ન થાય તેમ નહતુ. તેને પોતાના સભાસદો ઉપર કોપ વ્યાપ્યો હતો અને તેને આવા સ્થાનપર લઇ જવા માટે તેમનાપર ધિક્કાર છુટયો હતો! આવા દુઃખ્પદ સ્થાનની સૂચના પહેલે કેમ ન આપવામાં આવી એ માટે તેને ક્રોધ ઉપજ્યો હતો પરંતુ તેના સભાસદો કંઇ ત્રિકાળજ્ઞાની નહતા, કે તેને પ્રથમથી સૂચના આપી શકે! જેમ તેમ ભોજન આરોપી નસિરૂદ્દીન અત પુરમાં ગયો અને તેથી તેના સભાસદો પણ પોતપોતાના તંબુએ જવાને ઉઠયા. આવી અવસ્થામાં અંત.પૂરમાંની સ્ત્રીઓનો રક્ષક ઇશ્વરજ છે! જો કદાચ તેમનાથી જોરથી છીંકાઇ જવાય, અથવા તેમના મ્હોંડામાથી એવો કોઇ શબ્દ નીકળે, કે જેથી સ્વતંત્ર અને અલબેલા અયોધ્યાપતિનો ક્રોધ વધી જાય તો તરતજ તેમને દેહાંતદંડની શિક્ષા મળે!!

અત્યાર સુધી 'શાહી શીકાર'ને માટે ઋતુ અનુકુલ રહી, પરંતુ જે દિવસે નસિરૂદ્દીન અને તેના સભાસદો ધૂળ ફાકીને પાછા ફર્યા, તેજ રાત્રે મુશળધાર વરસાદ પડ્યો! ભયકર મેઘ ગર્જનાની સાથે રહી રહીને વીજળીના ચમકારા થવા લાગ્યા! અને તેના પ્રભાવથી આખી છાવણીમાં કોળાહળ મચી રહ્યો! સૌ કરતાં નસિરૂદ્દીનના ઇંગ્રેજ સભાસદોને, ઋતુના ફેરફારે ભયથી વિશેષ વિહ્વળ કરી મુકયા! મધ્યરાત્રે મેઘગર્જના ઓછી થઇ તો વાયુનો વેગ વધ્યો અને તેની સાથે તેમના તબુઓ હિચકા ખાવા લાગ્યા. વાયુના વેગથી તંબુ સાથે મારેલા ખૂંટા પણ હાલી ઉઠયા! તબુમા પવન ભરાયાથી તે પણ પોતાના સ્થાનથી ઉડી હવામાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો! નસિરૂદ્દીનના અંગ્રેજ સભાસદો આવા તોફાનથી ગભરાઇને તંબુની અંદર આમ તેમ આંટા મારતા હતા, પરંતુ તેમના નોકરોએ આ તોફાનની શરૂઆતથી જ તંબુ સાથે બીજા દોરડા બાધીને તેને મજબૂત કર્યા હતા, એટલે તેમના તબુઓ હવામાં ઉડ્યા છતાં પણ પોતાની જગ્યાપર સહી સલામત રહેવા પામ્યા. આ વરસાદ અને પવનથી આખા લશ્કરમાં મોટી ગડબડ મચી રહી. થોડીવાર પછી આ તોફાન શામ્યું અને વરસાદ પણ પડતો બધ રહ્યો, ત્યારે ઘોડાઓનો હણહણાટ, હાથીઓની કાન ફાડી નાખે એવી ભયકર ચીસો અને માણસોનો મોટો કોળાહળ સભળાવા લાગ્યો!

આ કોળાહળથી અંગ્રેજ સભાસદોએ ધાર્યું કે, જાનવરો છૂટી ગયા હશે પરતુ ધીરે ધીરે આ કોળાહળ જ્યારે ઘટવાને બદલે વધવા લાગ્યો, ત્યારે તેઓ અદર અદર કહેવા લાગ્યા કે, "ઘણા જાનવરો છૂટી

તંબુઓ ઉપાડવાની તૈયારીઓ થઇ રહી છે: પરતુ શા કારણથી આમ એકાએક કુચ કરવાનો હુકમ થયો છે, તેનુ કારણ તેમનાથી શોધી કઢાયું નથી; કારણ કે એક જમાદારને એ સંબધી પુછવા જતાં, બે ચાર માણસોને તેણે લાત મુક્કીથી અધમુવા કરી મુકયા હતા! અંગ્રેજ સભાસદોને એથી સતોષ ન વળ્યો. પરતુ તેમનાથી પણું બહાર નીકળીને એની તપાસ થાય તેમ નહતું; કારણ કે હજુ ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો અને તે સાથે બહાર એવું અંધારૂ છવાઇ ગયુ હતુ કે મ્હોડે મ્હોડું સુજતું ન હતું! આવી રીતે નિરૂપાય થઇને અંગ્રેજ સભાસદો પાછા માથે હાથ દઇને વિચાર કરતા બેઠા. એટલામાં કપ્તાન સાહેબ આવી પહોંચ્યા, તેમણે કહ્યું; "ભાઇઓ, હુ જાઉં છું. તમે તમારી હોંશીયારીમાં રહેજો."

કપ્તાન સાહેબના આ શબ્દો સાંભળીને, અંગ્રેજ સભાસદો એક સાથે બોલી ઉઠયા; "અરે ભાઈ, કયાં જાઓ છો? કોણુ કોણ જાય છે?"

કપ્તાન બોલ્યો; "જહાંપનાહની સ્વારી, અર્ધા કલાકમાં લખનૌ તરફ કુચ કરશે. તેમની સાથે તેમની ફોજ અને બેગમો પણ જાય છે. કોણ જાણે શા કારણથી બાદશાહ સલામત ગુસ્સે થયા છે, અને અહીંથી અર્ધા કલાકમાં કુચ કરવાનો તેમણે હુકમ કીધો છે? જુઓ; હું ફરી કહું છું કે, તમે ખૂબ હોંશીયાર રહેજો. નહીં તો લૂટાઇ જશો."

આટલું કહી તેઓ પોતાનો સરસામાન બધાવવા લાગ્યા. જે સાથે લેવા જેવું હતું તે લઇને બાકીનું પોતાના નોકરોને લાવવાનું કહી તેઓ જવાને તૈયાર થઈ ગયા.

લૂંટાઇ જવાની વાત સાંભળીને, અંગ્રેજ સભાસદો ભયભીત બની ગયા. એક સભાસદે પુછ્યુ, "શું ખરેખર લૂટારા લોકો અમને લૂંટી લેશે?"

"જો હોંશીયારીમાં રહેશો તો નહીં લૂંટી જાય; પણ જો ગફલતીમા રહ્યા તો તમારા શરીરપરનાં લુગડાં પણ તેઓ ઉતારી જશે. જ્યારે તે લોકોના જાણવામાં આવશે કે, બાદશાહ અને તેનું સઘળુ લશ્કર અહીંથી કુચ કરી ગયું છે, ત્યારે તમારા તંબુઓ ઉપર છાપો માર્યા વિના તેઓ કેમ રહેશે?" કપ્તાને કહ્યું.

હવે શું કરવું? તેમનાથી બાદશાહની સ્વારી સાથે પણ જવાય તેમ નહતું; કારણ કે તેમની સાથે જોઇએ તેટલા ભોઇઓ નહતા. વળી બાદશાહનો હુકમ પણ એવો હતો કે તેમણે નવાબ-વઝીરની સાથે આવવું. પચાસ માઇલની મુસાફરી, અને તે પણ ઉજ્જડ માર્ગે કરવાની, તેથી પગે ચાલતાં પણ જવાય તેમ નહતું જો કે તેમની સાથે એકેક હાથી અને બબ્બે ઘોડા હતા, પરંતુ તેનાપર બેસીને આખો દિવસ સૂર્યનો તા

પેલા આસ્ટ્રીયન કપ્તાન સાહેબ તણુની અંદર એવી જગ્યાપર ચોકી કરવા બેઠા હતા કે, જેથી બન્ને દરવાજાપર તેમની નજર રહી શકે. તેઓ આરામ ખુરસીપર તકીયો મુકીને બેઠા હતા અને પોતાના બન્ને પગ ટેબલની નીચે નાખ્યા હતા. વળી પાટલુનના ગજવામાં પોતાના બન્ને હાથ ઘાલીને અક્કડપણે "મેનીલા" ચીરૂટ મ્હોંડામા દબાવીને ફક ફક ધૂમાડો ઉડાવતા હતા તેમના આવા કાબેલીયતપણાપર નિર્ભય થઈને, બીજા અંગ્રેજ સભાસદો સુતા. પરંતુ નસિરૂદ્દીનનો એક અંગ્રેજ લાયબ્રેરીયન, જે આ ટોળામાં હતો તેને કોઈ કારણથી નિંદ્રા આવી નહીં. તણુના દરવાજાની બાજુપર તે એક કોચપર સુતો હતો, એટલે પેલા પહેરો ભરનાર સાહેબની તેના તરફ પીઠ હતી. આવી સ્થિતિમાં અર્ધો કલાક નહીં વીત્યો હશે, એટલામાં તે લાયબ્રેરીયનને કંઈ ગડબડ માલૂમ પડી. પેલા ચોકી ભરનાર સાહેબ તો ચીરૂટ પીવામાં મસગુલ થઈ ગયા હતા, એટલે તેના જાણવામાં આ ગડબડ જરાપણ આવી નહીં, પરંતુ લાયબ્રેરીયન ચતુર હતો તેથી તે તરત ચેતી ગયો. તે બ્હીકથી હાલ્યો તો નહીં, પણ પોતાની આંખો ઉઘાડીને આ ગડબડ શું છે તે જોવા લાગ્યો. આમ તેમ નજર ફેરવીને જોતાં તેને જણાયુ કે, એક કાળો હાથ જમીનપર ફરે છે અને કોચ પાસે મુકેલી એક ટીનની પેટી ઉપરની લુગડાની પોટલી, કે જેમાં તેનાં ધોવડાવેલાં કપડાં હતાં તે ધીરે રહીને ઉઠાવે છે. તે જાણતો હતો કે આ પોટલીમા પોતાના કીંમતી લુગડા છે. હવે જો તે એકદમ ઉઠીને તેને પકડતો નથી તો પોટલીને જરીવારમા પગ થાય છે! લાયબ્રેરીયનના મનમાં લૂટારાઓની બ્હીક તો ઘણી હતી, પણ લૂગડાંથી ભરેલી પોટલીનો લોભ તેનાથી જતો કરાયો નહીં. આથી તે ઉઠ્યો અને જેવો તે પોટલી સહીત લૂટારાનો હાથ પકડવા જાય છે, એટલામાં લૂટારો અને પોટલી બન્ને ગેબ! લૂટારો કયે રસ્તે આવ્યો અને કયે રસ્તે ગયો તે પણ તેનાથી કળાયુ નહી. ઉઠતા ઉઠતામાં તે લૂગડાંની પોટલી સાથે આંખમાં ધૂળ નાંખીને કયા અલોપ થઈ ગયો એ શોધી કહાડવાની લાયબ્રેરીયનની જીજ્ઞાસા વધી! પરંતુ તે બીચારાની જીજ્ઞાસાએ તેને ખેરખરો સપડાવ્યો! થયું એમકે લૂટારાની અને લાયબ્રેરીયનની આવી ગડબડથી પેલા ચોકી કરનારા કપ્તાન સાહેબ જે ચીરૂટ પીતા પીતા જરા ઝોખૂ ખાઇ ગયા હતા તે એકદમ ખોંખારો ખાઇને ઉભા થયા અને ટેબલપરથી ભરેલી–તૈયાર પિસ્તોલ લઇને તેમણે લાયબ્રેરીયનપર તાકી! અધુરામાં પુરૂ દીવામાં તેલ થઇ રેહેવાથી તે પણ મન્દમદ બળતો હતો એટલે કપ્તાન સાહેબ લાયબ્રેરીયનને ચોર સમજ્યાં અને લાયબ્રેરીયને કપ્તાનને ચોર ઠોકી બેસાડ્યો! કપ્તાનના હાથમાં

નથી. એથી તેણે છેલ્લી યુકિત અજમાવી. આ વખતે તેના બન્ને હાથ તો છુટા જ હતા, એટલે તેણે સુતાં સુતાં બન્ને હાથે કીચડ લીધો અને જેવો તે નોકર ખૂમ પાડવા જાય છે તેવો જ તેણે નોકરની આંખમાં અને મ્હોંડામાં કીચડ ભરી દીધો. આખમાં કીચડ જવાથી, નોકર ગભરાયો એટલે તેને છોડી દઇને તે બન્ને હાથે પોતાની આંખો ચોળવા લાગ્યો! ચોરને તો એજ જોઇતું હતુ. તરત જ તેણે પોતાની છાતીપર ચ્હડી બેઠેલા નોકરને બન્ને હાથે જોરથી હડસેલો માર્યો. નોકર બિચારો નીચે ગબડી ગયો. આવી રીતે તેના હાથમાંથી છૂટતાજ ચોર છલંગ મારીને ઉભો થયો અને મુઠ્ઠીઓવાળીને ન્હાસી ગયો. તેને ન્હાસતો જોઇને પેલો નોકર આંખો ચોળતો ચોળતો "પકડો-પકડો"ની બૂમો પાડવા લાગ્યો. તેની બૂમો સાંભળીને પેલા આસ્ટ્રીયન કપ્તાન સાહેબ, ચોર પકડવાને સા દોડતા દોડતા આવ્યા. આંખમાં કાદવ ગયાથી નોકર તો હજુ સુતો આંખો જ ચોળતો હતો ને તેની વેદનામાં તેને પોતાની દેહનું ભાન ન હતું; પરતુ નોકરની આવી સ્થિતિ જોઇને પેલા કપ્તાન સાહેબ કે જેણે તેની "પકડો-પકડો"ની બૂમ સાંભળી પિસ્તોલ છોડી હતી, ને એવું સમજ્યા કે મ્હારી પિસ્તોલની ગોલીથી ચોર ઘાયલ થઇને હજુ અહીંયાજ પડયો છે! હવે બાકી શું રહ્યુ? આટલી મહેનતે પણ ચોર પકડાયો એવા મનનાઃ માની લીધલા આનંદે, કપ્તાન સાહેબ પેલા નોકરને જ વળગી પડયા! નોકરે વિચાર્યું કે ફરી પાછો ચોર આવ્યો કે શુ? એટલે તેણે પણ આખો ઉઘાડયા શિવાય, ને આજુ બાજુ જોયા શિવાય ફરી જોરથી 'પકડો-પકડો'ની બૂમો પાડી; અને કપ્તાન સાહેબની સાથે મલ્લયુદ્ધ કરવા માંડ્યુ. એક બે વખત નોકર નીચે તો ત્રણ ચાર વખત કપ્તાન સાહેબ નીચે, એમ અરસપરસ બન્ને કીચડમા ખૂબ રગદોળાયા! એટલું જ નહી, પણ મુસલમાનોની મહોરમમાં જેમ તાબુતની આગળ માનતા ચહડાવવા આવેલા માણસો ગબડે છે, તેમ તેઓ એક બીજાને વળગીને ગબડતા ગબડતા ઘણે દુર નીકળી ગયા. નોકર મ્હોંડામાથી બોલતો નથી કે હુ નોકર છુ, તેમ કપ્તાન સાહેબ પણ બોલતા નથી કે હુ કપ્તાન છુ. આણી તરફ કપ્તાન સાહેબને ઘણીવાર થયાથી તબુમાંના બીજા અંગ્રેજ સભાસદોને ફીકર થવા લાગી. તેઓ માણસોના હાથમાં બળતી મસાલો પકડાવી તેની શોધમાં નીકલ્યા. શોધતાં શોધતાં ઘણે દુર નીકળી ગયા પછી તે લોકોને આ બન્ને જણા એક બીજાને વળગીને આળોટતાં મલ્યા! તે બન્નેના મ્હોંડાં કાદવથી એવાં લપેડાઇ ગયાં હતા કે આ બેમાં કપ્તાન કોણ અને ચોર કોણ, તે તેમનાથી એકદમ પારખી શકાયું નહીં. અને તેમણે નોકરોદ્વારા આ

પુરૂષોનો ચીત્કાર સભળાવા લાગ્યો. પરંતુ આ કહેવાતા વીર પુરૂષો, પોતાનો તંબુ છોડીને ઘડીપણ બહાર નીકળ્યા નહીં! બેગમોની લોંડીઓ, જેઓ બાદશાહની સ્વારી સાથે લખનૌ જવા પામી નહતી, તેઓએ લૂટારાઓને હાથે અનેક પ્રકારના સકટો સહ્યાં હતા લૂટારાઓ તબુ ફાડીને અંદર પેઠા અને લોંડીઓના શરીરપર જે કઇ વસ્રાલકારો હતા તે સર્વે ઉતારી લીધા. એટલુ જ નહી પણ તેઓ પેટી પેટારા તોડીને બેગમોના વસ્રાલંકારો શુદ્ધાં લૂટી ગયા! અગ્રેજ સભાસદો સુરામાં મત્ત થઇને પોતપોતાનું સભાળતા બેઠા હતા. વળી તેઓ એમ માનતા હતા કે, છાવણીનો બચાવ કરવાનુ કામ નવાબ–વજીરનુ છે, એટલે આપણે તેની વચ્ચે પડવાનુ કામ નથી! પરતુ એ તેમનુ બહાનુ હતુ ખરી રીતે જોવા જઇએ તો તેઓ લૂટારાઓથી ઘણા બ્હીતા હતા ને લૂટારાઓને હાથે આપણે સપડાઇ નહીં જઇએ તે માટે તે લોકો હથીયારબધ થઇને મારવા અને મરવા માટે તૈયાર થઇને પોતાના જ ઘરમાં બેઠા હતા!!

જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ છાવણી તરફથી મારફાડ, બૂમ બરાડા અને કોળાહળ વધારેને વધારે સભળાવા લાગ્યો. એથી એક અંગ્રેજ સભાસદના હૃદયમાં દયાનો સંચાર થયો. તેણે નીરાધાર અબળાઓની મદદે જવાને માટે સૌને આગ્રહ કર્યો. પરંતુ તેના આગ્રહને બધાએ એમ કહીને ઉડાવી દીધો કે, બેગમની લોડીઓ ઘણી નીચ અને હલકા સ્વભાવની હોય છે. જો આપણે તેમને બચાવવા જઇશું, તો તેઓ આપણા ઉપર અનેક પ્રકારના દૂષણો મુકશે અને લખનૌ પહોંચ્યા પછી, બાદશાહની આગળ તેઓ ફરિયાદ કરી, કહેશે કે એ લોકો નીચ બુદ્ધિથી રાત્રે "શાહી હરમ"માં પેઠા હતા. એથી બાદશાહનો ક્રોધ અને રેસીડેન્ટ સાહેબની આપણાપર અવકૃપા થશે અને આપણી ભલાઇ તો કયા દૂર રહી જશે, પણ આપણી કમાઇ અને ભેગી કરેલી માલમત્તા રાજદંડ તરીકે બાદશાહ લૂટી લેશે! વળી આપણે તેમને બચાવવા જઇશું તો, આપણી માલમત્તા લૂટારાઓ લૂટયા વિના રહેશે નહીં. આપણે ગમે તેવા શૂરવીર હોઇએ, પણ જ્યાં પોતાનો બચાવ કરવાની આપણને મારામાર પડે છે, ત્યા પારકી પીડા કયાં વહોરવા જઇએ? કદાચ આપણે જીવના જોખમે તેમને બચાવવા જઇએ, તો પણ આપણે પાચ સાત માણસો, આટલા બધા લૂટારાઓને પહોચી શકીયે તેમ નથી. તેમ એ નીચ લોંડીઓ, એ માટે આપણો ઉપકાર માને તેવું પણ નથી-માટે બ્હેતર છે કે, આપણે આપણુ સભાળીને બેશી રહેવુ અને પારકી પીડામાં પડવું નહીં.

આવી રીતે પેલા દયાળુ હૃદયના અગ્રેજ સભાસદના આગ્રહને સૌએ ઉડાવી દીધો. અને પાછા પોતપોતાના બચાવમાં સૌ પરોવાઇ

સવારે હકીમ મહમદ અલીખાંએ લુટારાઓને પકડવાનો હુકમ કીધો. તરત જ રાજા દર્શનસિંહે, લુટારાઓને પકડવા ચારે દિશામાં માણસો દોડાવ્યાં. પરતુ લુટારાઓને બદલે, જે માણસો છ મહિના સુધી માંદગીને ખીછાને પડ્યાં હતા, તે લોકોને બાદશાહના માણસો પકડવા લાગ્યાં! જેઓથી પૂરેપૂરૂ ચલાતુ નહતું, તેવાં માણસોને પણ બાદશાહના માણસો, લુટારા તરીકે પકડી લખનૌ મોકલવા લાગ્યાં! રાજા દર્શનસિંહ તથા હકીમ મહમદ અલીખાં આવાં અશક્ત અને દુર્બલ માણસો જોઇને, એટલો પણ વિચાર કરતા નહતા કે, આ લોકો તે કેવી રીતે લુટ કરી શકે? પરતુ ખુદ બાદશાહના તંબુમાં પેશી મધ્યરાત્રીએ લુટ ચલાવનારાઓને પકડીને, તેઓને કઇ પણ શિક્ષા ન કરે, તો તેઓના અધિકાર અને પદ મર્યાદાપર પાણી ફરી વળે છે; તેથી દુર્બળ કે સબળ—અને તે પછી ખરો અપરાધી ન હોય તો પણ તેને શિક્ષા કરવાની જ વાત! આવી રીતે પાંત્રીસથી ચાલીસ માણસોને બાદશાહના સીપાઇઓ પકડી લાવ્યા અને તે નિરપરાધીઓને બાદશાહે ફાંસીની સજા કરી!! બાદશાહના આવા ન્યાયથી પાંત્રીસ ચાળીસ નિરપરાધી માણસો, ફાંસીને લાકડે લટકી ગયાં.

પરતુ નવી નવી મોજ મજાહના અભાવે પાછો નસિરૂદ્દીનને અજપો ઉઠ્યો! પાછુ તેણે "કઇ પણ ગમતું નથી!" એવું બડબડવા માંડ્યુ! પાછો સભાસદવર્ગ ચિંતામા પડ્યો! પરતુ તેમનાં સદ્ભાગ્યે મોહરમ માસ આવી પહોંચ્યો. હજરત ઈમામ અને હુસનના શોકમા સૌ પડ્યાં, એટલે સભાસદ વર્ગને પછી નસિરૂદ્દીનને માટે નવા આમોદ પ્રમોદની તૈયારીઓ કરવી પડી નહીં.

દ્વાત્રિંશ અધ્યાય.

બુધ રાજા અને બૃહસ્પતિ મંત્રી!

નરમાસથી અમલ ચલાવો અને વધારે પૈસા લાવો પાડોશી રાજ્યો તરફ ન્યાય અને નમ્રતાથી વર્તો અને વધારે નાણાં મોકલો હેસ્ટિંગ્સને ઇગ્લડથી જે સૂચનાઓ કરવામાં આવતી હતી તે સર્વનો ખરૂ જોતાં કુલ સારાંશ આ જ હતો આ સૂચનાઓનો અર્થ એ કે–આપ બનો ને જુલમી પણ થાઓ–ન્યાયી બનો ને અન્યાયી પણ થાઓ–નમ્ર બનો ને લૂટારા પણ થાઓ.*

હદપારના ધાડપાડુ અથવા આઉદની લૂંટ.

* Govern leniently and more money. Practise strict justice and moderation towards neighbouring Powers, and

ધાર્મિક અને પરોપકારી હતો. તેથી જ હિંદુસ્થાનના વતનીઓની દુર્દશા તરફ તેમની નજર ગઇ.

ઇ. સ. ૧૮૩૧ના આગષ્ટ મહિનામાં લૉર્ડ વિલીયમ બેન્ટીક લખનૌમાં આવ્યો. તેના આગમન કાળે નગરને અનેક પ્રકારે શણગારવામાં અને તેનો વૈભવ દેખાડવામાં, નસિરૂદ્દીને કોઇપણ રીતની બાકી રાખી નહતી. ગાનતાન, નાચમુજરા અને પશુપક્ષીઓની સાઠમારીઓની તૈયારી, મોટા પાયાપર થતી હતી. લૉર્ડ વિલીયમે લખનૌ આવીને જ્યારે સાંભળ્યું કે, તેને આવકાર દેવાને માટે બાદશાહે ચાલીશ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ કીધો છે, ત્યારે તેને ઘણો ક્રોધ ઉપજ્યો. પ્રજાને આખા દિવસમાં એક વખત પણ પેટ પૂરતુ અન્ન મળતુ નથી, ચોર, લુટારા અને ધાડપાડુઓના જુલમથી, દેશની ધુળધાણી થઇ ગઇ છે, તે છતા, નસિરૂદ્દીન કઇ પણ વિચાર કર્યા વિના, કેવળ મને સારુ લગાડવાને માટે ચાલીસ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ કરે છે, એ બીનાએ લૉર્ડ વિલીયમને નસિરૂદ્દીનપર ઘણો ધિક્કાર ઉપજાવ્યો.

જેમ જેમ તે આવા મોટા સમારંભને જોતો ગયો, તેમ તેમ તેનો ક્રોધ વધતો ગયો. તેણે બાદશાહની કોઇ પણ રમતગમતમાં ભાગ લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી; એટલુ જ નહીં, પણ નાયકાઓના નાચમુજરા તરફ પણ તેણે ધર્મસુલભ ધિક્કાર બતાવ્યો; એટલે આ સઘળા અશ્લીલ આમોદ પ્રમોદ થતા અટકી પડ્યા નસિરૂદ્દીનના અતિ આગ્રહથી, વારંવારની વિનવણીથી, તેણે કેવળ એક જ દિવસ સાઠમારી જોવાનું સ્વીકાર્યુ. તે જ્યાંસુધી લખનૌ રહ્યો, ત્યાંસુધી રેસિડેન્સીમાં બેસી રહી, અયોધ્યાની વર્તમાન દશાપર તેણે વિચારો કીધા. એટલું જ નહીં, પણ અત્યાચાર અને અન્નકષ્ટથી પીડાતી અયોધ્યાની પ્રજાને તારવા તેણે પોતાના મનમાં અનેક ઉપાયો યોજ્યા. જ્યારથી અગ્રેજોએ અયોધ્યામાં પ્રવેશ કીધો, ત્યારથી પચાસ વર્ષ પછીનો ઇતિહાસ તેણે ધ્યાનથી તપાસ્યો અને તેમાં તેને જણાયું કે, એ અરસામાં અયોધ્યાની પ્રજાએ અનેક પ્રકારનાં દુઃખો સહન કર્યા છે; માટે તેને કોઇપણ રીતે સુખી કરવી.

થોડા દિવસ પછી, ઇસ્ટ ઇંડિયા કુંપનીએ, અયોધ્યાનો શાસનભાર પોતાના હાથમાં લેવાનો વિચાર કીધો. પરંતુ મેટકાફ અને વિલીયમ બેન્ટીક, ઇસ્ટ ઇંડિયા કુંપનીના વિચારથી વિરુદ્ધ ગયા; કારણ કે તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા કે, હાલ અયોધ્યામાં જે અરાજકતા અને પ્રજાપીડન છે, તે બીજું કઇ નહિ, પણ ઇસ્ટ ઇંડિયા કુંપનીના લોભીપણાનું પરિણામ છે.

ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના અમલમાં, દેશી પ્રજા પહેરેગીરોથી વીંટળાઇને હમેશાં કારાગ્રહમા નિવાસ કરે છે."

લૉર્ડ વિલીયમ બેન્ટીકે આવી ઉદાર રાજનીતિ ગ્રહણ કરીને, અયોધ્યાના બાદશાહને, રાજ્યથી દૂર કર્યો નહી. પરંતુ અયોધ્યાની વર્ત્તમાન અવસ્થા ઘણી જ શોચનીય હતી અને તેથી લૉર્ડ વિલીયમ બેન્ટીકે, કોર્ટ ઑફ ડીરેકટરના ઠરાવ વિરૂદ્ધ જઇ, પોતાને માથે મોહું જોખમ ખેંચી લીધુ હતું; કારણ કે અયોધ્યાની વર્ત્તમાન દશાને લીધે, પ્રજા કદાચ બળવાખોર બની જાય તો, તેને નિશ્ચય પદચ્યુત થવુ પડે.

લૉર્ડ વિલીયમ જ્યાં સૂધી લખનૌમાં રહ્યો, ત્યાં સૂધી તેણે એક પણ દિવસ બાદશાહ નસિરૂદ્દીનની સાથે, ખુલ્લા મનથી વાતચિત કરી નહીં; કારણ કે તેની વર્તણુકની તેને ખબર હતી. કેવી રીતે રાજ્ય ચલાવવું, પ્રજાવર્ગની સાથે કેમ વર્ત્તવુ, કોઇ નવો નિયમ કહાડવો હોય તો, તેને કેવી રીતે અમલમાં મૂકવો, એ વિગેરે રાજખટપટ સંબંધી અનેક આવશ્યકીય સુચનાઓ, નસિરૂદ્દીનને કહેવાને બદલે, તેણે એ જ કારણથી તે સર્વ હકીકત હકીમ મહમદ અલીખાંને કહી. હકીમ મહમદ અલીખાની યોગ્યતા જોઇ, તેણે પોતાના મનમાં ધાર્યું કે, રાજ્યનો ઉત્તમ બંદોબસ્ત એનાથી જ થાય એમ છે; કારણ કે અયોધ્યાના બીજા સઘળા અમલદારો કેવળ પ્રજાનું વિત્ત હરણ કરવાને જ ભરાયા છે.

પરંતુ લૉર્ડ વિલીયમે લખનૌ છોડતી વખતે બાદશાહને ખુલ્લી રીતે કહ્યુ કે, બે વરસની અંદર અયોધ્યાની અરાજકતા અને ચોર લૂટારાઓના જુલમનો જો તું સદંતર નાશ નહીં કરશે તો, ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપની, તારી પાસેથી અયોધ્યાની ગાદી છીનવી લેશે

અયોધ્યાના વિલાસી અને આત્મસુખમાં મત્ત રહેનારા બાદશાહ નસિરૂદ્દીનને, લૉર્ડ વિલીયમના ઉપદેશની અસર ફક્ત એક જ મહીનો રહી. ગાદી જતી રહેવાની બીકે, તેણે રાજનાં દરેક કામકાજો જાતે તપાસવા માંડ્યાં, મોટા મોટા ગુન્હાઓનો ન્યાય તેણે પોતાના હાથે કરવા માંડ્યો ને દરેક મુકદ્દમાનો છેવટનો ચુકાદો આપ્યા પછી તે પોતાના માનીતા સભાસદ સરફરાજખાને પૂછતો કે; "ઇંગ્લંડનો રાજા બરાબર આવી જ રીતે ઇન્સાફ કરે છે ને?" ખુશામતખોર સરફરાજખા તેને ચડાવીને કહેતો, "જહાંપનાહ! ઇંગ્લંડના રાજાની ન્યાયપદ્ધતિ, આપની ન્યાય પદ્ધતિના જેવી જ છે."

પરંતુ બીજે મહીને પાછો ખાસ દરબારનો અશ્લીલ આમોદ પ્રમોદ શરૂ થયો! નાયકાઓના નાચ મુજરા, ગાનતાન અને રંગરાગ પાછા ઉડવા લાગ્યા! એક દિવસે બાદશાહના માનીતા સરફરાજખાંએ, ખાસદરબારના

એક કલાકમાં તો મ્યાનો બાદશાહના ભુવનમાં દાખલ થઇ ગયો. કૈલાસેશ્વરી જેવી મ્યાનામાંથી ઉતરી કે, તરત જ બાદશાહની બાંદીઓ તેને વિંટલાઈ વળી અને તેને અંદરના ભાગમાં લઈ ગઈ. તે ઠેકાણે કૈલાસેશ્વરીને બાંદીઓએ વિવિધ મુલ્યવાન્ વસ્ત્રાલંકારો પહેરાવ્યા. પરંતુ કૈલાસેશ્વરીએ તે મુલ્યવાન્ વસ્ત્રાલંકારોપર એકવાર નજર પણ કરી નહીં. તે પુતળાની પેઠે જડ બનીને ઉભી જ રહી. થોડીવાર પછી બીજી છ બાંદીઓ કૈલાસેશ્વરીને લઇને બાદશાહના ભુવનમાં ગઈ.

નસિરૂદ્દીન કૈલાસેશ્વરીનુ સ્વરૂપ જોઇને મોહિત બન્યો. તે એકી નજરે કૈલાસેશ્વરીની રૂપ લાવણ્ય જોવા લાગ્યો. હજુ સુધી અશ્લીલ આમોદ પ્રમોદનો આરંભ થયો નહતો, તેથી ખાસ દરબારના હમેશના નિયમ પ્રમાણે માથા ઉપર "હૅટ" મુકીને સભાસદો બેઠા હતા. પરંતુ એક બે જણાએ નજર ચોરવીને કૈલાસેશ્વરીનું મ્હોં જોઇ લીધું. એટલામાં બીજી છ બાંદીઓ આવી, નસિરૂદ્દીનની જમણી અને ડાબી બાજુએ ઉભી રહી, પવન નાંખવા લાગી. બીજી ચાર બાંદીઓ નિયમ પ્રમાણે નસિરૂદ્દીનને વિંટળાઇને નીચે બેઠી. કૈલાસેશ્વરી બાદશાહના સિંહાસનથી પાંચ છ હાથ દૂર બેઠી. થોડીવાર પછી સરફરાજખાંએ બાદશાહના હુકમથી કૈલાસેશ્વરીને ગાવાને કહ્યું. કૈલાસેશ્વરીએ દુઃખ અને શોકનો આવેલો ઉભરો દબાવી, જેમ તેમ ગાનનો આરંભ કર્યો.

गगरी मोरी भरन ना दे!
धीट लगरा मधु आजे
गगरी मोरी भरन ना दे!
जव देखुं तव टाढो जमुना पे,
अब ना रहुं तोरी नगरी,
गगरी मोरी भरन ना दे!"

કૈલાસેશ્વરીનુ ગાન પૂરૂં થતાં પહેલાં નસિરૂદ્દીને બે ત્રણ પ્યાલાં સુરાનાં પીધાં. સુરાથી ઉત્તેજિત થઇને તે બોલ્યો; "શાબાસ, ત્રુના શાબાસ! આજની રાતના ગાયન માટે તને એક હજાર સોના મહોર બક્ષીસ મળશે."

નસિરૂદ્દીને બીજી એક ચીજ ગાવા કહ્યુ. બક્ષીસના લોભે નહીં, પણ બળાત્કારની બ્હીકે, કૈલાસેશ્વરીએ બીજું ગાન આરંભ્યુ.

"काना करत मोसे राढ सजनी,
जाके कहुंगी पोकार मे अब. काना.
चैयां पकर मोसे, नीदुरी करत है,
अब फोरी गागरीया मोरीरे. काना.

કરોડ રૂપિયા આપવા કબુલ કર્યું છે; પરંતુ તેના પત્રો ઉપરથી તેણે એમ કબુલ કર્યું હોય, એમ દેખાતું નથી. તે લખે છે કે, હું ઋણ તરીકે એક કરોડ રૂપિયા આપી શકીશ. એથી વધારે સારાથી કોઈ પણ રીતે અપાશે નહીં.*

તા. ૧૫ મી ફેબ્રુઆરીએ રિકેટ સાહેબે, ફરી કર્નલ બેલીપર લખ્યું, "બે કરોડ રૂપિયા લીધા વિના, કોઈ પણ રીતે ચાલ એમ નથી."†

એના જવાબમાં, કર્નલ બેલીએ લખ્યું: "નવાબ કોઈ પણ રીતે બે કરોડ રૂપિયા આપે તેમ નથી. ઘણી સમજુતી પછી તે પચાશ લાખ રૂપિયા આપવા કબુલ કરે છે."

---

* Colonel Baillie in reply writes—"I have no recollection of the circumstance of His Excellency's former offer of a second crore of rupees. It was certainly not made to me, nor to His Lordship distinctly in my presence. The Nawab made a general observation, in the true oriental style, that his Jan Mal (Life and property) were at His Lordship's command, and an expression to the same effect was contained in one of the papers of requests which he recalled. You told me, I also remember, and so did Swinton and Adam, that at a conference from which I was absent, His Excellency had offered the first crore as a gift instead of a loan, and as much more as might be wanted; but His Excellency's written offer to me of a crore was expressed in by no means so liberal terms, and as the paper is still by me, I insert a translation of it here:—"You mentioned yesterday the necessity of a supply of cash for the extraordinary charges of the Company. As far as a crore of rupees I shall certainly furnish by way of loan, but beyond that sum is impossible, and a voucher for this sum must be given."—*Dacoitee in Excelsis; Or The Spoliation of Oudh, pages 64–65.*

† On the 18th February, however, Mr. Ricketts is still pressing Colonel Baillie,—"as without another crore Government may experience the most serious embarassment."—*Dacoitee in Excelsis; Or The Spoliation of Oudh, page 65.*

લાગ્યુ જ્યારે કૈલાસેશ્વરી ઉઠી નહીં, ત્યારે બાદશાહ પોતાના આસનપરથી ઉઠીને કૈલાસેશ્વરીની પાસે ગયો. તેનો હાથ પકડવા માટે જેવો બાદશાહ આવ્યો કે તરત જ કૈલાસેશ્વરી ઉઠીને પાછળ હઠી ગઇ. બાદશાહ જેમ જેમ તેની પાસે જવા લાગ્યો તેમ તેમ કૈલાસેશ્વરી પાછળ પાછળ હઠતી ગઈ. અને બાદશાહ કંટાળ્યો તેથી તે બોલ્યો, "સુના! માન, માન, હું તને સોનાનું ઘર બધાવી આપીશ; તને મારી પાદશા બેગમ કરીશ."

આજુબાજુ ઉભી રહેલી કેટલીક બાંદીઓ, કૈલાસેશ્વરીને ભાગ્યવત ગણવા લાગી અને પોતાના ભાગ્યને નિંદવા લાગી.

બાદશાહે ફરી કૈલાસેશ્વરીને કહ્યું; "સુનાજાન! આવ, આમ, આમ સતાવ નહી! હુ તને પાદશા બેગમનું પદ આપીશ!!"

કૈલાસેશ્વરી દ્રઢતાથી બોલી; "કદી નહીં. આ દેહમાં જ્યાંસુધી પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી એમ કદી નહીં બને."

બાદશાહ એ સાભળીને સ્હેજ હસ્યો. તે ફરી કૈલાસેશ્વરીને પકડવા ગયો. સરફરાજખાં તેની સભાળ લેવા પાછળ ઉભો રહ્યો.

બાદશાહ જેવો સામો આવ્યો કે તરત જ કૈલાસેશ્વરી પાછળ હઠી ગઇ! આથી બાદશાહે ગુસ્સે થઇને, સરફરાજખાંને હુકમ કર્યો, "પકડ બાદીકો–!"

કૈલાસેશ્વરી અત્યત ભયભીત બની ઉચ્ચ સ્વરે બોલી," અમે બન્ને બ્હેનો દર્શનસિંહની ઉપપત્ની છીયે,તેથી મને પકડશો તો હુ આપઘાત કરીશ!"

"અમે બન્ને બ્હેનો, દર્શનસિંહની ઉપપત્ની છીયે," એ શબ્દો કૈલાસેશ્વરીના મ્હોડામાંથી નીકળતાંની સાથે જ બાદશાહનો ક્રોધ પગથી વધી માથાની ઉપર ચહડી ગયો! તે ગુસ્સાથી કૈલાસેશ્વરીની સામુ જોઇ રહ્યો.

સરફરાજખાંએ અવસર જોઈ, બાદશાહને હાથ જોડીને કહ્યું; "જહાંપનાહ! મ્હેં પહેલાથી જ આપને કહ્યું હતુ કે, આ બન્ને બાઇઓને દર્શનસિંહે ઉપપત્ની તરીકે રાખેલી છે. આજ ત્રણ મહિના થયા એ લોકોને દર્શનસિંહ અહીં લઈ આવ્યો છે, છતાં આજે રહી રહીને, એ બાઇઓમાંથી એકને આપની પાસે મોકલી છે. મ્હેં લોકોને મ્હોડે સાંભળ્યું છે કે, માન્ના, સુના કરતા પણ વધારે સ્વરૂપવાન છે. દર્શનસિંહની લુચ્ચાઈ તો જુવો, સારીને પોતે રાખી અને આ ન્હાનીને આપની પાસે મોકલી!"

સરફરાજખાના બોલી રહ્યા પછી, નસિરૂદ્દીન થોડીવાર નિસ્તબ્ધપણે બેસી રહ્યો. ત્યાર પછી બીજી કઈ પણ વાતચિત કર્યા વિના તે અદર ચાલ્યો ગયો; એટલે સરફરાજખાંએ અતિ માનસહિત, કૈલાસેશ્વરીને, માણસો સાથે બાગમાં પહોચતી કરી દીધી.

આજે સરફરાજખાંના આનદનો પાર નહતો. પોત ... વવાને માટે, આજે તેણે જે જાળ પાથરી હતી, તે ...

ચતુસ્ત્રિંશ અધ્યાય.

શાન્તિ નિકેતન.

धर्म्मादर्थः प्रभवति धर्म्मात् प्रभवति सुखम् ।
धर्मेण लभते सर्वं धर्मसारमिदं जगत् ॥*

आरण्यकाण्डम्–रामायणम् ।

હિમાચલ પ્રકૃતિનું વિહાર ક્ષેત્ર છે! હિમાચલની શોભા મન અને પ્રાણને આનંદિત કરે છે. તેના કોઇ કોઇ સ્થાન લીલા તૃણમંડપથી આચ્છાદિત થયેલાં છે, કોઇ વિવિધ વૃક્ષોથી પરિપૂર્ણ બનેલાં છે, જ્યારે કોઇ કોઇ સ્થાન પુષ્પવેલીઓથી વિંટલાઇને શોભાયમાન બની રહ્યાં છે. અહીં સર્વદા સુશીતલ વાયુ વાય છે; પુષ્પરેણુ વાયુ સાથે મળી જઇ, ચારે દિશા સુગંધથી આમોદિત કરે છે. વૃક્ષ અને લતા ઉપરથી, સર્વદા વિવિધ પુષ્પો પતિત થાય છે, તેથી ભૂમિતલ પુષ્પોથી સમાકીર્ણ બની રહે છે. અહીં જીવજંતુ પણ ઇચ્છાનુસાર જ્યાં ત્યાં વિચરણ કરે છે; પાણીના નિર્મળ ઝરણોમાંથી નીકળતા ખળખળ શબ્દે અને પક્ષીઓના કોલાહલે, આ નિર્જન પ્રદેશ સર્વદા નિનાદિત થાય છે. અહીં વસંત, ગ્રીષ્મ, હેમંત અને શીત એ ચારે ઋતુઓ એક સાથે વિરાજ કરે છે! અહીં કદી શીતનો અત્યંત પ્રાદુર્ભાવ તો, કદી હેમંતની કુજ્ઝટિકા અને કદી મેઘમાળાથી ગગનમંડળ આચ્છાદિત બની રહે છે! કોઇ કોઇ વખતે ગ્રીષ્મનો પણ અહીં અનુભવ થાય છે. પરંતુ તરૂરાજિ સર્વદા, વસંતને ઉપયુક્ત એવાં ફળફૂલો પ્રદાન કરે છે. આવું મનોરમ, આવું સુખમય અને આત્માને શાંત કરી, જગત નિયંતાની અદ્દ્ભૂત પૂર્વલીલા દેખાડનારૂ સ્થાન, પૃથ્વીતલમાં બીજુ ભાગ્યે જ હશે.

લોર્ડ વિલીયમ બેન્ટીક લખનૌથી આવ્યાને બે ત્રણ મહીના થયા પછી, હિમાલયના રમણીય શિખરો ઉપર થઇને, એક યુવક દક્ષિણ દિશા તરફ જાય છે. આ યુવકે શરીરે ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં છે અને તે ઉપર એક કાળી કામળ ઓઢી છે. તે હિમાચલની વિવિધ શોભાઓ અવલોકન કરતો કરતો ઉતાવળે ચાલ્યો જાય છે. તેની આસપાસ અનેક ...ન પશુઓ વિચરણ કરે છે, પરંતુ તેઓ કોઇ કોઇની હિંસા કરતા નથી. ...ે જોઇ યુવક વિસ્મય પામી વિચાર કરવા લાગ્યો; "અહો, કેવું આશ્ચર્ય! ...હીંનાં હિંસક પ્રાણીઓએ પણ, સાધુ પુરૂષોના જેવો શાંત સ્વભાવ ...ારણ કર્યો છે."

* ધર્મથી ધન તથા સુખ મળે છે અને ધર્મથી સર્વ વસ્તુ મળે ... ટુંકામાં ...હીએ તો આ જગતમા ધર્મ જ સારરૂપ છે.

આ પરમહંસની સેવા સુશ્રૂષા કરતો હતો. તે સાધુએ આપણા યુવકને પોતાના આશ્રમ ભણી આવતો જોઇ, વિશેષ આદરસત્કારથી પોતાના આશ્રમમાં લઇ ગયો; અને તેને આહારને માટે કંદ મૂળ આપી શાંત કર્યો. યુવકના શરીર ઉપરની કામળ ફાટેલી જોઇ, તેણે પોતાની કામળ આપવા માંડી; પરંતુ યુવકે તેની કામળ લેવા નાપાડી અને તે સાધુના મ્હોંડા તરફ જોઇ રહ્યો. થોડીવાર પછી તે યુવક બોલ્યો; "પ્રભો! તમે કદી **સી**તાપુરમાં હતા? મ્હેં તમને **સી**તાપુરમાં આગળ જોયા છે. પરંતુ ક્યારે, તે મને સાંભરતુ નથી!"

તે સાધુ મંદ હાસ્યે બોલ્યો; "વત્સ! મ્હેં સંસારનો ત્યાગ કર્યો છે, તેથી હુ કોઇને પણ આત્મપરિચય આપતો નથી."

યુવકે કહ્યું; "શું આત્મપરિચય આપવામા પાપ છે? તમે આત્મપરિચય શા માટે ગુપ્ત રાખો છો, તેનુ કારણ હુ સમજી શકતો નથી."

સાધુ બોલ્યો; "ભાઇ! આત્મપરિચય આપવામા કંઇ પાપ નથી; પરંતુ અમે સંસારની સ્મૃતિ હૃદયમાંથી દૂર કરવાને, સર્વદા પ્રયત્ન કરીયે છીએ. જીવનનો પૂર્વ વૃત્તાંત, સમૂળો વિસ્મૃત થાય નહીં તો, કોઇને પણ નિર્વાણપ્રાપ્તિ થઇ શકતી નથી."

યુવકે આથી વિસ્મય થઇને પૂછ્યુ, "તમે શુ બૌદ્ધ ધર્માવલંબી છો? કારણ કે નિર્વાણ અને મુક્તિની વાતો, બૌદ્ધ લોકોને મ્હોડે ઘણી સાંભળવામાં આવે છે."

"વત્સ! અહીં હિંદુ, મુસલમાન, બૌદ્ધ અને ખ્રીસ્તી એ સહુ સમાન છે. અહી સઘળાં ધર્મશાસ્ત્રો સમાન આદર પામે છે અને કોઈ પણ પ્રકારનો મતભેદ અહીં પ્રવેશ કરવા પામતો નથી," તે સાધુએ શાંતપણે કહ્યુ.

યુવક આ સાધુની સાથે આવી રીતે વાતચિત કરતો હતો, એટલામાં તેને અચાનક સાંભરી આવ્યુ કે, આ સાધુ **સી**તાપુરના એક પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્વેત્તા છે, પરંતુ તેનું નામ હજુ સૂધી તેના સ્મરણપથે ચડયુ નહીં; તેથી તે કંઇક વિશેષ દૃઢતાથી બોલ્યો; "પ્રભો! તમે મ્હારી પાસે, વૃથા આત્મગોપન કરવાનો પ્રયત્ન કરો છો. મ્હેં આપને ઓળખ્યા છે. પરંતુ આપનું નામ હજુ સૂધી મને સાંભરી આવતુ નથી. તમે **સી**તાપૂરના એક સુપ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્વેત્તા છો; અને તમે જ ગણના કરી, મ્હારા પિતાશ્રીને કહ્યુ હતું કે, મ્હારા પિતામહ જગન્નાથ શાસ્ત્રી હજુ જીવે છે. તેમની સાથે મ્હારો ફરી મેળાપ થશે. પરંતુ તમારૂં વાક્ય ખોટું પડયું છે; કે તેમની સાથે મ્હારો પુનઃ મેલાપ થયો નથી."

યુવક બોલ્યો; "અહો ! સીતાપુરમાં તમારૂં ઘર છે, એ સારી પેઠે મ્હારા સ્મરણમાં છે. તમને સીતાપુર છોડ્યાંને કેટલા વરસ થયાં ?"

યુવકનો આવો આગ્રહ જોઈ તે સાધુ શાંત ચિત્તે બોલ્યો; "વત્સ ! મ્હારા જીવનનો પૂર્વવૃત્તાંત, વિસ્મૃતિસાગરમાં નિમગ્ન કરવાને માટે, હું હમેશાં પ્રયત્ન કરૂં છું પરંતુ ત્હારી જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવાને માટે, હું મ્હારો પૂર્વ વૃત્તાંત તને કહું છું. હું સીતાપુરના પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્વિદ પંડિત શંભુપ્રસાદનો મોટો પુત્ર છું અને મ્હારૂં નામ પંડિત દેવીપ્રસાદ છે. દેશ પ્રચલિત કુસંસ્કારે અને જાત્યભિમાને અમને ઘોર પાપમાં નિમગ્ન કર્યાં હતા. પરંતુ પરમેશ્વરની કૃપાથી, કેવળ સાધુભક્તિ મને અહીં ખેંચી લાવી છે અમારા ઉપરની ચડેલી મહેસુલ વસુલ કરવાને માટે, અયોધ્યાના નવાબના તહેસીલદારે, અમારા કુટુંબની સ્ત્રીઓનુ ઘણુ અપમાન કર્યું હતુ. પૂર્વના ચાલી આવેલા રિવાજ પ્રમાણે, મુસલમાનોના સ્પર્શથી મોટું પાપ લાગે છે એમ માની, અમે અમારા કુટુંબની સ્ત્રીઓને આપઘાત કરવાની આજ્ઞા કરી. તેઓએ અમારી આજ્ઞા શિરપર ચ્હડાવી, સરયૂ નદીમાં આત્મસમર્પણ કર્યું. મ્હારો ન્હાનો ભાઇ, આનુ વેર લેવા લૂટારાઓની ટોળીમાં સામેલ થયો અને હુ સાધુસંગ પ્રાપ્ત કરવાને માટે, હિમાચલપર આવ્યો.

"વત્સ ! મ્હારા ન્હાનાભાઇ બલદેવપ્રસાદે, અનેક પ્રકારનાં ધર્મ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું હતું. પરંતુ કેવલ પેટને માટે શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવાથી, અપકાર શિવાય ઉપકાર થતો નથી. મ્હારો ન્હાનો ભાઇ, ઘણો અભિમાની હતો. ઘરમાં મુસલમાનોએ પ્રવેશ કીધો, તેથી લોકો નિંદા કરશે અને બીજા બ્રાહ્મણો આપણને જ્ઞાતિ બહાર મૂકશે, એવી બ્હીક તેણે સ્વર્ણ પ્રતિમા જેવી પુત્રીઓને આપઘાત કરવાને કહ્યું. પરંપરાથી ચાલી આવેલા અનિષ્ટ રિવાજને વળગી, અમે બન્ને ભાઈઓએ, સ્ત્રીહત્યાને, પુત્રી હત્યાને અને આપઘાત જેવા ભયાનક પાપને સહાયતા કરી. આપણે ચોર અને લૂટારાઓને ઘોર પાપી કહી ધિક્કારીયે છીયે; પરંતુ જાત્યભિમાન અને કુસંસ્કાર, કોઇ કોઇ વખત આપણને ચોર અને લૂટારાઓ કરતાં પણ વધારે નિર્દય બનાવી મૂકે છે. લક્ષ્મીસ્વરૂપી રમણીઓને આપઘાત કરવાનું કહી, અમે ઘોર પાપ કર્યું છે. હર હર ! એ પાપના પ્રાયશ્ચિત્તમાંથી અમે ક્યારે છૂટીશું !!

"વત્સ ! તુ મને સ્વદેશ જવાને માટે કહે છે; પરંતુ મ્હારા ચાર પાંચ સાધુઓ કદી સ્વદેશમા જાય તોએ, સ્વદેશનુ શું અમારા આવવાથી સ્વદેશનું ઉલટુ અનિષ્ટ સધારો. કારણ કે અમે જઇશું તો અમારા એક એકના અનેક શિષ્યો ઉભા તેઓ નવા નવા ધર્મો પ્રચલિત કરશે. દેશમાં હજારો

સાધુના વચનપર વિશ્વાસ લાવી, કાશીનાથ અતે તેના ચરણમાં પ્રણામ કરી, ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. બરાબર પંદર દિવસે તે કાનપૂરમાં આવી પહોચ્યો. એ અરસામાં તેણે અનેક સંસારત્યાગી સાધુ અને પરમહંસોના આશ્રમોનું આતિથ્યગ્રહણ કર્યું હતું.

કાનપૂરમા આવી તેણે જયપાલસિંહના ઘરની તપાસ કરવા માંડી. એક દિવસ જયપાલસિંહના બાગમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે, તેને અયોધ્યાનાથનો મેલાપ થયો. અયોધ્યાનાથ તેને જોઇને આશ્ચર્યચકિત બન્યો અને એકદમ ગદ્દગદિત થઇ તેને ભેટી પડ્યો. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. કાશીનાથની સ્થિતિ પણ તેવીજ બની રહી જ્યારે કાશીનાથે પોતાને માથે પડેલી વિપત્તિનુ તેની આગળ સવિસ્તર વિવેચન કર્યું, ત્યારે અયોધ્યાનાથની આંખોમાંથી ફરી આંસુ ધારા પડવા લાગી. "મ્હારૂ ગુમાવેલુ ધન, મને ઇશ્વર કૃપાથી ફરી પ્રાપ્ત થયુ," એવુ વારવાર કહી, તે તેને વ્હાલથી ભેટવા લાગ્યો.

અયોધ્યાનાથનો મદવાડ નાશી ગયો હતો આજ કાલ તેનામાં પહેલાના જેવી શક્તિ આવી હતી, એટલે વધારે દિવસ કાનપૂરમા ખોટી નહીં થતા, તેઓ બીજેજ દિવસે બુંદિયાને લઇને, લખનૌ તરફ ગયા.

પંચત્રિંશ અધ્યાય.

ભારત રમણી.

ખરેખર, જો હિંદુસ્તાન સુરક્ષિત રહ્યુ હોય તો, તે તેની સદ્દગુણ સન્નારીઓનો પ્રતાપ છે, કેમકે અતિ પવિત્ર, અતિ નિર્મળ હૃદયની, અતિ ઉદાર સ્ત્રીયો, જેવી હિંદના ઝનાનામા છે, તેવી તમને પૃથ્વીતલના કોઇ પણ સુધરેલા પ્રદેશમાથી મળી શકશે નહિ.*

ડબલ્યુ. નાઈટન.

આજ શુક્રવારનો દિવસ છે. સહવારનો બીજો પ્રહર થયો છે. મુસલમાનોનો આજ જુમ્માનો નિમાજ હોવાથી, પાદશાહ બેગમ, હજરત અબ્બાસની દરગાહે નિમાજ પઢવા જનાર છે. ગામપરગામથી આજે હજારો લુલા પાંગળાં અને આંધળા લગડાં લખનૌ આવ્યાં છે, કારણ કે દરેક મહિનાના પહેલા શુક્રવારે, પાદશાહ બેગમ પુત્ર કામનાએ, હજરત અબ્બાસની

* Truly, if Hindustan is ever saved, it will be by ' virtues of its women; for more honourable, more honest minded, more nobly-endowed female humanity, is not to be found in the most ghly civilized regions of the... than amongst the zenanahs of India — *W. Kni*

વાચક! આવો સમારોહ, આવી સમૃદ્ધિ,–ચાંદીનો મ્યાનો, હાથી, ઘોડા, હજારો દાસદાસીઓ અને વિપૂલ ધનસપત્તિ, શું પાદશાહ બેગમને સુખી કરી શકે એમ છે? જે ખેડુતની સ્ત્રી, આજ પોતાના બાળકને કેડપર લઇને પાદશાહ બેગમનું દાન ગ્રહણ કરવા માટે, રસ્તાની એક બાજુએ ઉભી છે, તે શું પાદશાહ બેગમ કરતાં વધારે સુખી નથી?

પટ્ત્રિંશ અધ્યાય.

ભારત રમણી–(ચાલુ)–દર્શનસિંહ પડ્યો!

પાદશાહ બેગમના મહેલમાથી, નસિરૂદ્દીનને બ્હાર નીકળતો જોઇ, તેના અંગ્રેજ સભાસદો માહેમાંહે વાત કરવા લાગ્યા કે, નુનાને ખાસ પાદશાહ બેગમના મહેલમાં બાદશાહ રાખશે, કારણ કે, તેને માટે જ આજ બાદશાહ, બેગમનો મહેલ જોવા ગયા હતા. એ સાંભળી એક અંગ્રેજ સભાસદ બોલ્યો; "સૌ કરતાં આ ન્હાની છોકરી વધારે નશીબદાર નીકળી! ફક્ત એ જ દીવસ મુજરો કરી તે પાદશાહ બેગમ થવા પામી. મ્હેં તો તેને સારી પેઠે એક વખત જોઇ પણ નથી!!"

અંગ્રેજ સભાસદોમાં આવી વાતચિત ચાલે છે, એટલામા નવો મત્રી નવાબ રોશન–ઉ–દ્દોલા તથા રાજા દર્શનસિંહ ત્યાં આવી પહોચ્યા. અંગ્રેજ સભાસદોને મ્હોડે, નુનાનાં વખાણ થતાં સાંભળી, દર્શનસિંહ મનમાં ને મનમાં આનદ પામ્યો થોડીવાર પછી નસિરૂદ્દીન અને સરફ્રાજખાં, ખાસ દરબારમાં આવ્યા. થોડીવાર બેઠા પછી બધા એકઠા થઇ ગોમતી નદીને કીનારે આવેલા બાગમા ફરવા ચાલ્યા.

સાંજે નગરમાં ફરવા જતી વખતે, નસિરૂદ્દીન હમેશાં કોટ અને યુરોપિયન ટોપી પહેરીને નીકળતો હતો. આજે પણ તેણે એ જ પોષાક ધારણ કર્યો હતો! નસિરૂદ્દીન અને તેનો સભાસદવર્ગ બાગમાં પહોચ્યા પછી, તેઓ થોડીવાર આમ તેમ ફર્યા અને અતે એક કુંજ આગળ જઇ બેઠા. કોઇપણ પ્રકારની વાતચિત વિના બેઠાં બેઠાં વખત કેમ જાય? તેથી નસિરૂદ્દીને માથાપરથી ટોપી ઊતારી અને તેનાં કાંણાંમાં આંગળી બેરવી, તે ચકર ચકર ફેરવવા માંડી! અત્યાર સુધી આટલા બધા સભાસદોમાંથી, કોઇએ હસવાની વાત કહાડી નહતી· સૌ કોઈ મૌન્ય ધારણ કરીને બેઠા હતા. ક્યારે હસવા જેવી વાત નીકળે અને આપણી રસીકતા બતાવીએ, એને માટે સઘળા સભાસદો, આતુર થઈ રહ્યા હતા. પરતુ હજુ સુધી હસવા જેવો કોઇ બનાવ અથવા વસ્તુ કોઈની નજરે આવ્યા નહીં! નવાબ રોશન–ઉ–દ્દૌલ્લા લગભગ પાચ મીનીટ સુ

ગાર્ડને, દર્શનસિંહને બંધીખાનામાં લઇ જવા કહ્યું. તરત જ બોડી ગાર્ડ દર્શનસિંહને લઇને બંધીખાના તરફ ગયો!!

તેના ગયા પછી બાદશાહે પોતાની હૅટ (ટોપી) દૂર ફેંકી દીધી; અને જમીનપર જોરથી પગ અફાળી તે બોલ્યો; "આજે સાંજ પડતાં પહેલાં એને ફાંસી દેવી. રોશન! સાંજ પડતા પહેલાં તારે દર્શનસિંહનું માથુ ધડથી જુદુ કરી નાખવુ!" આથી રોશન-ઉ-દ્દોલાએ, દર્શનસિંહને ફાંસી દેવાની તૈયારી કરવા માંડી! ત્યાર પછી બાદશાહ હાથીપર બેસીને, પોતાના મ્હેલ તરફ ચાલ્યો ગયો. રાજા દર્શનસિંહને, કયા અપરાધે બંધીખાનામાં મોકલવામાં આવે છે, તે નસિરૂદ્દીનના અંગ્રેજ સભાસદો હજુ સુધી જાણવા પામ્યા નહી! તેમ નસિરૂદ્દીનને તે વિષે પૂછી જોવાની પણ તે વખતે તેમને હિંમત થઈ નહીં!!

નસિરૂદ્દીનનો પિતા, ગાઝ્યુદ્દીન હૈદર, નસિરૂદ્દીનને પોતાના પુત્ર તરીકે કબુલ કરતો નહતો, તેથી તે વખતના લોકો એમ કહેતા હતા કે, નસિરૂદ્દીને અંગ્રેજ રેસિડેન્ટને, બે કરોડ રૂપિયા લાંચના આપીને ગાદી લીધી હતી! આ ઉપરથી નસિરૂદ્દીને પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે; "જહાંપનાહની પાઘડીમાં કાણુ" એ શબ્દોનો અર્થ-તેણે ન્યાયની રીતે રાજમુકુટ મેળવ્યો નથી-તેથી તેના રાજમુકુટમાં કાણું છે-અને તે ગાદીનો ખરો હકદાર નથી! દર્શનસિંહના ઉપલા શબ્દોનો આવો અર્થ કરી, નસિરૂદ્દીને તેને રાજદ્રોહી ઠેરવ્યો અને તેને ફાંસી દેવાનો હુકમ કીધો. નસિરૂદ્દીન અયોધ્યાનો સ્વતંત્ર બાદશાહ હતો, તેથી તે પોતાના રાજ્યની પ્રજાને માટે, પોતાની મરજી પ્રમાણે હુકમ કરી શકે તેમ હતું; અને તેમાં ગવર્નર જનરલને કે રેસિડેન્ટને વચ્ચે પડવાનો અધિકાર નહતો. કેવળ અંગ્રેજ અધિકારી અથવા અયોધ્યામાં વસતા કોઈ પણ અંગ્રેજને સજા કરતાં પહેલાં, તે અંગ્રેજ સરકારનો અભિપ્રાય માંગવો પડતો હતો રેસિડન્ટે સાંભળ્યું કે, બાદશાહે દર્શનસિંહને ફાંસીની સજા કરી છે તે છતા, ઉપલાં કારણને લીધે જ આ બાબતમાં તે વચ્ચે પડ્યો નહીં. જ્યારે એ ત્રણ માણસો તરફથી તેને દર્શનસિંહ માટે કહેવામાં આવ્યુ ત્યારે તેણે ખુલ્લે ખુલ્લું કહ્યું કે,' અંગ્રેજ ગવર્નમેંટને આમા હાથ ઘાલવાનો અધિકાર નથી.'

નસિરૂદ્દીને મ્હેલમાં આવ્યા પછી, પોતાના અંગ્રેજી શિક્ષકને પૂછ્યું; "માસ્તર! ઇંગ્લંડનો રાજા રાજદ્રોહીને આવી જ સજા કરે છે ને?"

શિક્ષક બોલ્યો; "જહાંપનાહ! ઇંગ્લંડનો રાજા, રાજદ્રોહીને બરાબર આવી જ રીતે કેદ કરીને બંધીખાનામાં નાંખે છે; પરતુ ઇન્સાફ મળ્યા પછી તેને સજા કરે છે"

શિક્ષક મારતે ઘોડે, વધસ્થાન આગળ આવી, નવાબ રોશન-ઉ-દ્દૌલાને બાદશાહનો વિચાર જણાવ્યો. રોશન-ઉ-દ્દૌલાએ એથી બ્હાર તો સતોષ જણાવ્યો; પરંતુ અંદરખાનેથી તે બળી ઉઠયો. તેણે લાચાર બની દર્શનસિંહને એક કેદી તરીકે, બંધીખાનામાં રાખવા માણસોને હુકમ કર્યો અને ત્યાર પછી તે નિરાશ થઇને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો!

નવાબ રોશન-ઉ-દ્દૌલ્લાના ગયા પછી, શિક્ષકે ગુપ્ત રીતે બંદીખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. તેને જોતાં જ દર્શનસિંહ ગદ્ગદ્ કંઠે બોલ્યો; "ભાઇ! મ્હેં ફક્ત હસવામાં જ કહ્યું હતું કે, 'જહાંપનાહની પાઘડીમાં કાણું' છે; પરંતુ બાદશાહે તેનો અવળો અર્થ કરી મને વિના અપરાધે ફાંસીની સજા કરી છે. બાદશાહ પોતે શું જાણુતા નથી કે, જ્યારે તેના પિતા તેને ગાદી નહીં આપવા માટે પ્રયત્ન કરતા હતા, ત્યારે મ્હેં જ રેસિડેન્ટને બે કરોડ રૂપિયા આપવાની ભલામણ કરી હતી? રેસિડેન્ટના કલાર્ક ગુલામ હુસેનખાંની સાથે તે વખતે શું વાતચિત થઇ હતી, તે તો તેઓ ભૂલી જ જાય છે. એટલું જ નહીં, પણ જેને મ્હેં અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ કરી ગાદી અપાવી, તે જ હવે મને મારવા બેઠો છે! ભાઇ! બાદશાહ મ્હારો જરૂર જીવ લેશે; કારણ કે તે રોશન-ઉ-દ્દૌલ્લાને હવે પૂછીને પાણી પીયે છે અને રોશન-ઉ-દ્દૌલ્લા મ્હારો કટ્ટો દુશ્મન હોવાથી, આ વખતે તે મને છોડે એમ નથી! પરંતુ તમે અંગ્રેજ છો, સ્ત્રીઓ પ્રતિ તમે વિશેષ માન ધરાવો છો, તેથી મ્હારા મરણ પછી, મ્હારા સ્ત્રી પુત્રના રક્ષણ માટે તમે જરૂર પ્રયત્ન કરજો; અને તમારાથી બને તો રેસિડેન્ટ સાહેબને તેમના રક્ષણ માટે જરૂર કહેજો. હું સૈનિક પુરુષ છું, તેથી સીપાઇઓનો માર હું સહન કરી શકીશ; પરંતુ મ્હારાં સ્ત્રી પુત્રોથી અને પથારીને વશ પડેલા મ્હારા વૃદ્ધ પિતાથી, સીપાઇઓનો માર સહન થવાનો નથી! રોશન-ઉ-દ્દૌલ્લા જરૂર મ્હારાં ઘરબાર લૂંટી લેશે અને તે વખતે તે મ્હારા નિરપરાધી પરીવારને નિર્દયપણે મારશે; માટે મ્હારા નિરાધાર કુટુંબપર દયા લાવી, તે વખતે તેનું તમે રક્ષણ કરજો!

મ્હારા શરીરપર જે કંઈ વસ્ત્રાલંકારો હતા, તે સીપાઇઓએ લઇ લીધા છે. પરંતુ-મ્હેં ઘણી મુશ્કેલીએ એક હીરાની વીંટી-સંતાડી રાખી છે, તે તમારી પાસે રાખો. જ્યારે મ્હારૂં કુટુંબ નિર્ધન અવસ્થામાં આવી પડે, ત્યારે આ વીંટી વેચજો અને એની જે કીંમત ઉપજે તે મ્હારાં કુટુંબને આપજો; કારણ કે મ્હારી સઘળી ધનસંપત્તિ બાદશાહ જપ્ત કરશે!"

પડેલા આવા અસહ્ય સંકટ માટે, જરૂર અમારા અંતરમાં દયાનો સંચાર થાય છે !

અયોધ્યાના લશ્કરી સીપાઇઓને, નિયમિત રીતે પગાર મળતો નહતો. તેથી તેઓ લાઈસન્સ મેળવેલા લૂંટારા જેવા બની ગયા હતા ! પ્રજાને રંજાડીને અને લાંચ રૂશવત લઇને, તેઓ પોતાનું ઉદર પોષણ કરતા હતા ! આજ તેઓ દર્શનસિંહનાં ઘરબાર લૂંટવા જતા હોવાથી, તેમના આનંદનો પાર નહતો; કારણ કે આવો શિકાર તેમને પહેલાં કદી મળ્યો નહતો. પરંતુ રોશન-ઉ-દ્દૌલ્લા કાચો ન હતો. તેણે સીપાઇઓની સાથે પોતાનાં વિશ્વાસુ માણસો મોકલ્યાં હતાં, કે જેથી તેઓ કંઈ ઉડાવી ન જાય. તેને એવી ખબર મળી હતી કે, દર્શનસિંહના બાપની પાસે ઓછામાં ઓછા પચાશ લાખ રૂપિયા રોકડા છે; એ ઉપરાંત દર્શનસિંહે મેળવેલું તે જુદું. આ ઉપરથી તેણે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, આટલી બધી દોલતમાંથી દશ બાર લાખ ઉડાવ્યા હોય તો, કોઇને કાંઈ ખબર પડશે નહીં; અને તેથી જ તેણે પોતાના વિશ્વાસુ માણસોને, લશ્કરી સીપાઇઓની સાથે શીખવીને મોકલ્યા હતા.

સીપાઇઓ દર્શનસિંહની હવેલી આગળ આવી પહોંચ્યા. દર્શનસિંહની ત્રણ સ્ત્રીઓ, તેની ચાર યુવાન્ પુત્રીઓ, બે ન્હાની ન્હાની બાળાઓ, બે બાળકો તથા તેના વૃદ્ધ પિતાને, સીપાઇઓએ બધીવાન કર્યાં ! ત્યાર પછી તેમણે હવેલીમાંથી સઘળી માલમતા બ્હાર કહાડી. એમાંથી ઘણી ખરી સીપાઇઓએ ઉડાવી દીધી; પરંતુ રોકડ નાણુંનો પચાશ-સાઠ લાખ જેટલો અડસટ્ટો રોશન-ઉ-દ્દૌલ્લાએ કહાડ્યો હતો, તેને બદલે હવેલીમાંથી, ફક્ત એક લાખ રૂપિયાથી વધારે રોકડ નાણું નીકળ્યું નહીં ! આથી રોશન-ઉ-દ્દૌલ્લાનાં માણસોએ, દર્શનસિંહની સ્ત્રી અને પુત્રીઓને માર મારવાનો હુકમ કર્યો. બીજું રોકડ નાણું ક્યાં છે તે બતાવો; નહીં તો

સૌ એક ઝાડ તળે બેઠાં, અને દર્શનસિંહનો પિતા બળદની ગાડીમાં મૃતપ્રાય જેવો થઇને પડ્યો હતો!

કાશીનાથે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, દર્શનસિંહના પરીવાર સાથે વાતચિત કરવાનો આ વખત ઠીક છે. પરતુ તે બિચારાઓ તો મારની વેદનાથી, મનના દુઃખથી અને લોકલજ્જાથી, અશ્રુપૂર્ણ નયને અધોવદને બેઠા હતા. કાશીનાથ ધીરે ધીરે તેમની પાસે જઇને બેઠો અને તેમની આવી અવસ્થા જોઈ, તેની આંખમાં પણ આસુ ભરાઇ આવ્યા!

દર્શનસિંહના મોટા છોકરાની વય પદર સોળેક વર્ષની હતી. કાશીનાથે ઇસારત કરી તેને પાસે બોલાવ્યો. પરતુ તે છોકરો કોણ જાણે શા કારણથી તેની પાસે આવ્યો નહી, એટલે કાશીનાથે તે છોકરાની છેક નજીક જઇને કહ્યું, "ભાઇ! હુ બાદશાહનો માણસ નથી, પણ તમારો હિતચિતક છું. તમારૂ જે રીતે રક્ષણ થઇ શકશે તે રીતે કરવાને હું પ્રાણાંતે પણ યત્ન કરીશ" કાશીનાથના આ સ્નેહપૂર્ણ શબ્દો, દર્શનસિંહની સ્ત્રી અને પુત્રીઓને કાને પડતા જ, તેઓએ મ્હોડુ ઉચુ કરીને તેના તરફ જોયુ. સન્યાસીના વેશમાં કાશીનાથને જોઇ, દર્શનસિંહની સ્ત્રી, રડતાં રડતાં બોલી; "આવા સકટ સમયે, અમારા ઉપર દયા કરે એવું કોણ છે?"

કાશીનાથ બોલ્યો; "મા! તમે સ્હેજ પણ વ્યાકુલ થશો નહીં. હું પ્રાણાત સુધી તમારા રક્ષણને માટે પ્રયત્ન કરીશ."

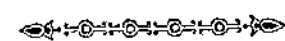
કાશીનાથની આ વાત સાંભળી, તે રમણીઓમાંથી એક ત્રીશ-પાત્રીશ વર્ષની સ્ત્રી બોલી; "ભાઇ! બાદશાહે અમને ફાસી દેવી હોય તો ભલે દે, પણ આ ન્હાના ન્હાના બાળકો અને મ્હારો સ્વામી બચે, એવો કઇ ઉપાય નથી?!"

કાશીનાથે આ સ્ત્રીની વાત સાંભળી, અનુમાન બાધ્યુ કે, આ જ દર્શનસિંહની સ્ત્રી હોવી જોઇએ. પરતુ વધારે ખાત્રીને માટે તેણે ફરી પૂછ્યુ; "મા! તમે શુ રાજા દર્શનસિંહના પત્ની છો?"

તે સ્ત્રીએ બીજી બે સ્ત્રીઓ તરફ આગળી દેખાડીને કહ્યું; "હુ અને આ બે જણીઓ, અમે ત્રણે તેમની સ્ત્રીઓ છીયે!"

બીજી બે સ્ત્રીઓની વય કઇ વધારે નહતી: એક તો દર્શનસિંહની પુત્રી કરતા પણ ન્હાની હતી. એ જોઇ કાશીનાથ બોલ્યો, "મા! એમનાથી કંઇ બોલી શકાશે નહીં ને કાર્ય પણ થશે નહીં. કુલીન માતપિતાની પુત્રીઓથી, શરમને લીધે, મોટા માણસો આગળ કઇ કહી શકાતું નથી. પરતુ તમે સમજુ અને સમયને વર્ત્તી જાણનારાં હોવાથી, તમારાથી બોલી શકાસે, માટે હું તમને જે પ્રમાણે કહુ, તે પ્રમાણે તમારે લખનૌના રેસીડેન્ટને

પ્રથમ અધ્યાય.

મહાત્મા નિકેતન.

હોરેશીઓ ! તારા વેદાન્તનાં સ્વપ્નામાં જે દેખાયું હોય, તેના કરતાં વધુ વસ્તુઓ સ્વર્ગમાં અને ભૂતલપર છે.* હેમલેટ.

ભારતવર્ષ આજકાલ પ્રાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનથી આલોકિત થઇ રહ્યું છે ! જનસાધારણના કુસંસ્કાર, અજ્ઞાનતા અને અમુલક-ધર્મ વિશ્વાસ, દિવસે દિવસે લોપ થતો જાય છે ! યુક્તિ અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વિના, કોઇ પણ પ્રચલિત મત અથવા ધર્મ ગ્રહણ કરતું નથી ! અભ્રાન્ત-ગુરુ અને અભ્રાન્ત-શાસ્ત્ર, આ દેશમાંથી અન્તર્હિત થઇ ગયું છે ! જુદા જુદા ધર્મ-પાલનની સ્વાધીનતા, જુદા જુદા સ્વાધીન મતોનો અધિકાર, ધીરે ધીરે સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યો છે ! પરંતુ આવી, વિજ્ઞાન ચર્ચામાં, આવી સ્વમ-તની સ્વાધીનતામાં, કોણ વિશ્વાસ કરી શકશે, કે મનુષ્યના અગમ્ય, ચિર તુષારાવૃત, હિમાલય પર્વતનાં સ્થાને સ્થાને, અનાસક્ત જીવન્મુક્ત મહાત્મા, સિદ્ધ પુરુષ અને યોગીગણ વાસ કરે છે ? પરંતુ આ વિશાળ વિશ્વસંસારમાં, કોટી કોટી અલૌકિક ઘટના અલૌકિક દશ્ય અમારા દ્રષ્ટિ-પથમાં પડી, સદા સર્વદા અમારી ચિંતા અને બુદ્ધિના ગર્વને, ખર્વ કરી નાંખે છે ! આ સંસારમાં અમારો જન્મ અંધાવસ્થામાં થયો છે અને મૃત્યુ પણ અમારું અંધાવસ્થામાં જ થવાનું છે ! ચિરાંધ થઇને અમે સંસારમાં વિચરીયે છીયે ! તેથી જનપ્રવાદ વિના કોઇ અલૌકિક ઘટના, આ નવલ કથામાં ઉલ્લિખિત થાય તો, તેને વાંચકો કલ્પના જેવી ગણશો ના ! કારણ કે સઘળી જાતના પ્રવાદમાં, સત્યતાનું સ્હેજ પણ રજકણ રહી શકે છે !

આ ચિર તુષારાવૃત હિમાલય પર્વતના સ્થાને સ્થાને પ્રકૃતિએ નિર્માણ કરેલા સુરમ્ય મહાત્મા-નિકેતન વિરાજિત થયેલા છે. આ સર્વ પવિત્ર આવાસોમાં મહાત્માગણો નિમિલિત નેત્રે સદા સર્વદા તે પરમ મંગળમય પરમેશ્વરની પ્રાર્થનામાં નિમગ્ન થયેલા હોય છે. તે મહાત્માઓમાં કોઇ કોઇ યોગબલે, જડ દેહ ત્યાગીને, સુક્ષ્મ શરીર ધારણ કરી, સંસારમાં સર્વત્ર વિચરતા રહે છે. જગતમાં શાંતિ સ્થાપન કરવી, જગતનું દુઃખ

*There are more things in heaven and earth, Horatio ! than are dreamt in your philosophy. *Hamlet.*

પહેલાં, મ્હારે રેસીડેન્ટ સાહેબને મળવું છે. કારણ કે મ્હારી કાનપૂરની જાગીર અને બીજી મીલકતો, મ્હારે અંગ્રેજ સરકારને સુપ્રત કરવી છે."

આ સાંભળી શિક્ષક તરત ત્યાંથી, રેસીડેન્ટને બંગલે ગયો અને થોડીવારમાં તેને બોલાવીને બંધીખાનામાં આવ્યો. રેસીડેન્ટ એમ જાણતો હતો કે, બાદશાહે ફક્ત દર્શનસિંહને જ ફાંસી દેવાનો હુકમ કરેલો છે; પરંતુ જ્યારે તેણે દર્શનસહિના આખા કુટુંબને ફાંસી દેવાના હુકમની વાત સાંભળી, ત્યારે તે ઘણો આશ્ચર્ય પામ્યો અને બાદશાહના આવા અન્યાયને માટે તેને ધિક્કારવા લાગ્યો.

રેસીડેન્ટ બંધીખાનામાં જેવો આવ્યો કે, તરત જ દર્શનસિંહની સ્ત્રી અનાવૃત શરીરે તેની સામુ આવીને ઉભી રહી અને અશ્રુપૂર્ણ નયને ગદ્ગદ્ કંઠે બોલવા લાગી; "સાહેબ! તમે દેશના રાજા છો! માટે અમારી દુરવસ્થા સામું એકવાર નજર કરીને જુઓ! અમો કુલીન અબળાઓ છીયે; પરપુરૂષનું અમે મ્હોંડું જોતાં નથી; પરંતુ આજે હુ અનાવૃત શરીરે તમારી સામુ ઉભી છું, એ અમારૂ દૈવ જ છે! મ્હેં સાંભળ્યુ છે કે અંગ્રેજો સ્ત્રીજાતિનુ ઘણું સન્માન કરે છે, પોતાના પ્રાણની પણ પરવા કર્યાં વિના તેઓ સ્ત્રીઓનુ રક્ષણ કરે છે; પરતુ તે જ ઇંગ્રેજ જાતિના આધીન નીચેના એક રાજ્યમાં, અમારા ઉપર આવો જુલમ થાય છે એનુ કારણ શું? તમે જરા પાસે આવીને જૂઓ. મ્હારી બ્હેનો અને પુત્રીઓના શરીરપર હજુ પણ, સીપાઇઓના મારની નિશાનીઓ પડેલી છે!! દુરાચારી અને નિર્દય સીપાઇઓના મારથી અમારાં શરીર લોહીથી ખરડાઈ ગયાં છે. કેવલ અંગ્રેજી લસ્કરની બ્હીકે—કેવલ અંગ્રેજોની બંદુકની બ્હીકે, આ અયોધ્યાના મૃતપ્રાય હિંદુઓ શાંત થઇને બેઠા છે, નહીં તો એક પળમાં અહીં બળવો જાગતે અને અમને બચાવવાને માટે હિંદુઓ પ્રાણાંત લડતે! પણ મ્હે આજે જાણ્યું કે, અંગ્રેજોની બંદુક, અબળાના રક્ષણ માટે નથી; મ્હેં હવે જાણ્યું કે, અંગ્રેજોની બંદુક ચોર અને લૂંટારાઓની મદદને માટે છે. તમારી બંદુક અને તમારૂ લસ્કર અહીંથી દૂર કરો તો, હમણાં જ હજારો માણસો, નસિરૂદ્દીનનું માથુ ધડથી જુદુ કરી, અમને આ લૂંટારાઓના હાથમાંથી છોડવે! અમને અહીંયાં કીયા અપરાધ માટે લાવ્યા છે? અમારાં વસ્ત્રો ખુચવી લઇ, કોણે અમને આવી અડધી નગ્ન સ્થિતિમાં લાવી મુકયાં છે? સીપાઇઓએ! દુર્બળ અને નીસ્તેજ સીપાઇઓએ! આવા કાયર સીપાઇઓમાં એવી શું શક્તિ છે કે, તેઓ અમને સ્પર્શ પણ કરી શકે? પરતુ એ કેવલ તમારી બંદુકના બળે—તમારા લસ્કરના બળે—બનવા પામ્યું છે!! જો હું ખરી સતી હોઇશ, જો મ્હારા સ્વામી પ્રત્યે મ્હારી અચળ ભક્તિ હશે તો મ્હારા અને મ્હારી પુત્રીઓના લોહીથી જરૂર;

પરંતુ બાદશાહ અને તેના મંત્રીને, ઇંગ્રેજી લખવા વાંચવાનું વધારે જ્ઞાન ન હતું. તેથી રેસીડેન્ટના પત્રનો ઉત્તર આપવાને માટે, કોઇ ઇંગ્રેજી જાણનારા પાસે તેની પાંકુ લીપી તૈયાર કરવાની જરૂર હતી; અને એમ કરતાં ત્રણ ચાર દિવસ સ્હેજે નીકળી જાય એમ હતું. તેથી નવાબ રોશન-ઉ-દ્દોલા જાતે રેસિડેન્ટની પાસે ગયો. રેસિડેન્ટે આ વખતે તેને કંઇ પણ સન્માન આપ્યુ નહીં; એટલુ જ નહીં પણ તેને વધારે બોલવાનો વખત પણ આપ્યો નહીં. નવાબ રોશન-ઉ-દ્દૌલ્લાને રેસિડેન્ટે ગુસ્સાથી ફક્ત એટલુ જ કહ્યુ કે; "જો એક કલાકની અંદર દર્શનસિંહના આખા કુટુંબને નહીં છોડી મૂકવામાં આવશે તો, નસિરૂદ્દીનને પદભ્રષ્ટ કરવાને માટે હું કાગળ લખીશ અને તમને તો હુ મ્હારી સત્તાથી આજે જ મંત્રી પદપરથી પદચ્યુત કરીશ. વળી દર્શનસિંહને દેહાંત દંડની શિક્ષા બાદશાહથી કરી શકાશે નહીં, કેમકે તેનો અપરાધ પુરવાર થયો નથી. દેહાન્ત વિના બીજી ગમે તે શિક્ષા કરી શકાશે, તેના ઘરબાર લૂટવાના સંબંધમાં મને કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો નથી."

રેસીડેન્ટની આવી દૃઢતા જોઈ, બાદશાહ અને રોશન-ઉ-દ્દોલ્લા ભયભીત બની ગયા! તેમણે તરત દર્શનસિંહના કુટુંબને છોડી દેવાનો હુકમ આપ્યો-તેને તે જ રાત્રે દર્શનસિંહના કુટુંબે, લખનૌને રામરામ કર્યા.

બાદશાહના હુકમ પ્રમાણે, નવાબ રોશન-ઉ-દ્દૌલાએ, રાજા દર્શનસિંહને એક લોઢાના પાંજરામાં કેદ કરી, એક મુસલમાન સરદારના આધીન નીચે, તે પાંજરૂ લખનૌથી પચાસ કોસ દૂર, ઉત્તર પ્રદેશમાં હદપાર કરાવી દીધુ! આણી તરફ રોશન-ઉ-દ્દૌલ્લાનાં માણસોએ દર્શનસિંહની આખી હવેલી ખોદી કહાડી, પણ તેમને ગુપ્ત ધન હાથ લાગ્યું નહીં. તેણે હવેલીનુ ભોંય તળીયું ખોદવાનો વિચાર કીધો; પરતુ ભોંયતળીયું ખોદવાને માટે, રોશન-ઉ-દ્દૌલાએ ઘણાં જ થોડાં માણસો મોકલેલાં હોવાથી, તે લોકો આજુબાજુની ભીંતો ખોદીને ખીસે મ્હોંડે પાછાં ફર્યાં. આવી રીતે તેની ધારણા પાર નહીં પડવાથી તે નસિરૂદ્દીનને વારંવાર કહેતો હતો કે, "કુરાન પ્રમાણે દર્શનસિંહનો ઇન્સાફ થયો નહીં."

"હવે રાત કે દિવસ જોવાનો વખત નથી. જે કંઇ હોય તે લઇને મારી સાથે ચાલો; કારણ કે હમણાં બાદશાહનાં માણુસો અહીં લૂટ ચલાવવાને આવશે," માધુસિંહે ગભરાતાં ગભરાતા કહ્યું.

પણ પેલી રાંડ માન્નાનું શું કરવુ? તે આપણી સાથે કેમ ચાલી શકશે?" ડોસીએ પૂછ્યું.

"તેને અહીયાં જ મરવા દો! છો રાંડને શિયાળ કુતરાં ખાય. આપણે શું. શિયાળ કુતરાં તેને રાતે જ પૂરી કરી નાખશે; અને તેનું નામ નિશાન પણ નહીં રહે;" માધુસિંહે કહ્યુ

"દર્શનસિંહને બાદશાહે એકદમ ફાંસીનો હુકમ શા માટે દીધો?" ડોસીએ પૂછ્યુ.

'બુંદિયાની છોકરી ગંગાને, મહારાજે બૂઢી બેગમના જનાનામાં સોંપી છે અને તે ઉપરથી આ બધી ગડબડ થવા પામી છે;" માધુસિંહે ટોલ્લો માર્યો.

ડોસી ગભરાતી ગભરાતી અંદર ગઇ અને બે ન્હાની પેટીઓ બ્હાર' લઇ આવી. એક પેટીમાં તેનાં ઘરેણાં હતાં અને બીજી પેટીમાં આશરે બે હજાર અકબરી મોહોરો હતી. ડોસીએ જયપાલસિંહનો ઘણો પૈસો લૂટયો હતો, અને હજુ પણ પૈસાની લાલ્ચ તેની જેવીને તેવી જ હતી. જો કે માધુસિંહથી પણ આ બન્ને પેટીઓ લઇને ચલાય એમ નહતુ; પરતુ ડોસલીએ કે માધુસિંહે મોહરની માયા મૂકી નહી. ઘરેણાંની પેટીમાં ઓછામાં ઓછો, પચાસ હજાર રૂપિયાનો માલ હતો. તેથી ઘરેણાંની પેટી ડોસીએ માથે મૂકી અને સોના મોહોરની પેટી, માધુસિંહની ખાંધપર ચ્હડાવી. આવી રીતે ગોઠવણ કરીને ડોસી કૈલાસેશ્વરીની પાસે આવીને કહેવા લાગી, "અરે, રાંડ ચાંપલી! હજુ નિરાંતે બેસી રહી છે કે? તારી ઘરેણાંની પેટી લઇને, મારી સાથે ચાલ જલદીથી."

પરતુ માનકુમારીને એકલી મૂકીને, કૈલાસેશ્વરી ડોસીની સાથે જવા કોઇ પણ રીતે કબૂલ થઇ નહી માનકુમારી રડતાં રડતાં કૈલાસેશ્વરીને કહેવા લાગી; "બ્હેન! તમે ડોસીની સાથે જાઓ. પરમેશ્વરની કૃપાથી તમારા ભાઇની સાથે તમારો મેલાપ થશે તો, તેઓ તમને મેળવીને, પોતાના શોકને કંઇક શાંત કરી શકશે; અને મારા મરણની વાત પણ તમે તેમને કહી શકશો."

પરતુ કૈલાસેશ્વરી તેને ગળે વળગીને બોલી; "બ્હેન! શું તમને એકલાં મૂકીને હુ જાઉં? કદી પણ નહી. તમે તો મારી જીન્દગી પર્યંતનાં સાથી છો હુ જીવતી હોઉં ને તમને છોડીને જાઉં, એ કદી પણ નહી બને. તમને બાદશાહનાં માણુસો બધીખાનામાં લઇ જશે, તો હું પણ તમારી

તે ઘાયલ થયેલી સ્ત્રી, હજુ સુધી મરી ગઈ નહતી. તેણે બુંદિયાને જોતાં જ કહ્યું; "બુંદિયા!-બુંદિ-જીવ જાય-" ઓં ઓં!

બુંદિયાએ રડતા રડતાં ફરી પૂછ્યું; 'સીતાલક્ષ્મી કયાં છે? મારી સીતાલક્ષ્મી ક્યાં છે?"

તે સ્ત્રી ક્ષીણસ્વરે બોલી; "તે મારી સાથે આવી નથી."

બુંદિયાએ પૂછ્યું; "ત્યારે તે ક્યાં છે?" ડોસી બોલી; 'આગમાં-લખનૌ-"

સીતાલક્ષ્મી લખનૌમાં છે, એવું સાભળી બુંદિયાને કંઈક ધીરજ વળી ત્યાર પછી તેણે ડોસીને પૂછ્યું; "તમારી આવી દશા કોણે કરી?"

તે સ્ત્રી પછી અતિ કષ્ટે બોલી; "માધુસિંહની સાથે હુ કાનપૂર જતી હતી. રે માધુએ મારૂં ખૂન કર્યું છે. તે મારૂ ઘરેણું અને સોના મોહોરની પેટી લઇને નાસી ગયો છે-ઓં ઓં"

તે ડોસીમાં હવે વધારે વાતચિત કરવાની શક્તિ નહતી. પરંતુ તેણે ક્ષીણસ્વરે અને અતિ અસ્પષ્ટ રીતે કેટલીક વાતો કહી, તે ઉપરથી બુંદિયા અને અયોધ્યાનાથ સમજ્યા કે, માધુસિંહ અને ડોસી કાનપૂર જવાને નીકળ્યાં હતાં. પરતુ પેટી માથે લઇને ડોશીથી વધારે ચલાયુ નહીં, તેથી શનિવાર અને રવિવાર એ બે દિવસો તેમણે પાસેના ગામમા એક ગૃહસ્થને ત્યાં ગાળ્યા. સોમવારે બપોરે ત્રણ માણસોને માધુસિંહે ઉભા કર્યાં અને થોડી રાત રહેતાં, તેઓ ગામમાંથી કાનપૂર જવાને માટે નીકળ્યા. પરંતુ સવાર થતા પહેલાં તો, માધુસિંહે ડોસીને તરવારવડે ઘાયલ કરી, તેની ઘરેણાની અને મોહોરની પેટી લઇને નાસી ગયો.

એક કલાક પછી તો ડોસી મરણ પામી

બુંદિયા અયોધ્યાનાથની સામુ જોઇને કહેવા લાગી; "આ જ ડોકરી સીતાલક્ષ્મીને લઇને લખનૌ ગઇ હતી. એ જયપાલસિંહની ગબ હતી."

ડોસીને અગ્નિસંસ્કાર કર્યા પછી, તેઓ જંગલનો રસ્તો મૂકી, બીજે મોટે રસ્તે પડ્યા અને બે પહોર દહાડો ચઢતામા તેઓ લખનૌમાં આવી પહોંચ્યાં.

પંડિત અયોધ્યાનાથ બુંદિયાની સાથે લખનૌ પહોંચ્યો. લખનૌ તેનાથી કંઈ અજાણ્યું નહતું. આજથી ચાર માસ પહેલાં, તે ઓછામાં ઓછા છ માસ લખનૌ રહ્યો હતો, અને તે અરસામાં તેણે ઠેકાણે ઠેકાણે માનકુમારીની શોધ કરી હતી. લખનૌના દરેક નાના મોટા બાગોનાં નામ તે જાણતો હતો. બુંદિયાના પૂછવાથી પેલી ડોસીએ, પોતાના અંતકાળ વખતે કહ્યું હતું કે, સીતાલક્ષ્મી બાગમાં છે, તેથી અયોધ્યાનાથ લખનૌના જુદા જુદા બાગોમાં માનકુમારીની શોધ કરવા લાગ્યો.

લખનૌ, બાગબગીચાથી પરિપૂર્ણ છે. ત્યાં નાના મોટા મનહરણ ઘણા બાગબગીચાઓ છે. અયોધ્યાનાથે બે ત્રણ બાગમાં, કૈલાસેશ્વરીની તપાસ કરી, પછી તે મુસાબાગ તરફ ગયો. અયોધ્યાનાથ પહેલા લખનૌ આવ્યો હતો, ત્યારે મુસાબાગમાં કોઈ રહેતું નહતું. પરંતુ આ વખતે તો મુસાબાગમાં ઘણા માણસો રહેતા હતા. તેથી અયોધ્યાનાથે આજુબાજુ પૂછ્યું તો જણાયું કે, ગાઝીયુદ્દિન હયદરની પાદશાહ બેગમ, જનાબે આલિયા, રાજભવનમાંથી અહીયાં રહેવા આવી છે.

મુસાબાગ, રાજભવનથી આશરે ત્રણેક કોશ દૂર છે; તેથી અયોધ્યાનાથ મુસાબાગ આગળ આવતાં ઘણો થાકી ગયો અને બુંદિયાથી તો હવે ચલાતું પણ નહતું. તેથી તેઓ બન્ને જણા, મુસાબાગની અંદર આવેલાં એક નાના સરોવરની પાળ ઉપર વિસામો લેવા બેઠાં.

થોડીવાર પછી, એક સ્ત્રી અંદરના મહેલમાંથી, પાણીનો ઘડો લઈ આ સરોવર ઉપર આવી. તે સ્ત્રીને દૂરથી આવતી જોઈને, બુંદિયાથી ચલાતું નહતું, તે છતાં દોડતી દોડતી તે તેની પાસે ગઈ અને "ગંગા–ગંગા" કહી તેણે રડવા માડયું. તે સ્ત્રી પણ વિસ્મય પામીને, બુંદિયાની સામું જોઈ જ રહી. ત્યારપછી તે સ્ત્રીએ હાથમાંનો ઘડો નીચે મૂકી તેની પાસે આવવા માંડ્યું, એટલે બુંદિયા તેને ગળે વળગી પડી રડતાં રડતા બોલી. "તું મને એકલી મૂકીને, અહીં શું કરવા રહે છે? હું તારે માટે રાત દિવસ રડું છું !"

આ સ્ત્રી તે બીજી કોઈ નહી, પણ બુંદિયાની છોકરી ગંગા હતી. તેનું હમણાનું નામ "અફ્‌જલ ઉન્નિસા ખાતમ" હતું. પરંતુ જનાબે આલિયાના જનાનામાં, સૌ તેને "કપતાન" કહીને બોલાવતાં હતાં.

તેઓ બન્ને જણાં એક બીજાને ગળે વળગીને ખૂબ રડ્યાં. ત્યાર પછી બુંદિયા બોલી; "તું હવે મારી સાથે ચાલ. કાશી કે વૃંદાવનમાં આપણે જઈને રહીશું. હું તને ભીખ માગીને ખવડાવીશ; પણ તું હવે અહીંયા રહે નહીં"

એ સાંભળી ગંગા બોલી, "જેણે મારૂં માથું ખાધું છે, તેનું માથું ખાધા વિના હું તારી સાથે નહીં આવું."

પણ નાક કાન કાપી લેવા મને કેદ કરી. પણ હું લાગ જોઇને ત્યાંથી સટકી ગઈ."

"એનાતિ બેગમ કોણ છે?" બુંદિયાએ પૂછ્યુ

"એનાતિ બેગમ, બાદશાહની જ મુતાહિ સ્ત્રી હતી તે કુદશા બેગમના મહેલમાં રહેતી હતી. કુદશા બેગમને કેટલાંક કારણોને લીધે બાદશાહની સાથે અણબનાવ હતો, તેથી બાદશાહ તેનાપર અતિશય જૂલમ ગુજારતો હતો. બાદશાહનો જૂલમ જ્યારે તેનાથી સહેવાયો નહીં, ત્યારે તેણે ઝેર ખાઇને આપઘાત કર્યો. બીચારી એનાતિ બેગમે બાદશાહનો કંઈ પણ અપરાધ કીધો નહતો, તે છતાં, તેણે તેનાં નાક કાન કપાવ્યાં હતાં અને કપની બહાદર તે જોઈ રહે છે!

ત્યાર પછી બુન્દિયા, ગંગાને પોતાની સાથે આવવા વિનવવા લાગી. પરંતુ કોઇ પણ રીતે ગગાએ તેનુ કહેવું માન્યું નહીં. તેનો આવો દઢ નિશ્ચય જોઇને, બુન્દિયા સમજી કે, નસિરૂદ્દીન અને માધુસિંહનો પ્રાણ લીધા વિના તે કદી પણ લખનૌ છોડશે નહિ. વેર લેવાની વાસના તેના હૃદયમાં અતિશય પ્રબળ હતી.

અંતે બુન્દિયા હારીને બોલી, "વારૂ, બ્હેન! જેમ તારી મરજી. હું તને આટલા આટલા કાલાવાલા કરૂ છુ, તે છતાં તુ માનતી નથી, ત્યારે હવે તને જેમ સારૂ લાગે તેમ કર. પણ વારૂ, મારી સીતાલક્ષ્મી કયાં છે, તે તુ જાણે છે?"

"હા, મેં સાભળ્યુ છે કે, બાદશાહની કાશ્મીરી નાયકા માત્રાની સાથે, તેને બાદશાહ બાગની પાસે આવેલા એક નાના બાગમાં રાખવામાં આવી છે."

સીતાલક્ષ્મીનો આવી રીતે પત્તો મેળવી, બુંદિયા પોતાની દીકરીને વહાલથી ભેટી, રડતી આંખે, તેની પાસેથી છૂટી પડી

ત્યાર પછી અયોધ્યાનાથ અને બુદિયા, બાદશાહ બાગ તરફ ચાલ્યા બાદશાહ બાગ ગોમતીને કિનારે આવેલો હતો; અને તેની પાસે જ ગગાએ કહેલો નાનો બાગ હતો. ત્યાં આગળ લોકોને પૂછી જોતા, જણાયુ કે, અયોધ્યાનાથ અને બુન્દિયાએ જાણ્યુ કે, આ જ બાગમાં બાદશાહની કાસ્મીરી નાયકા રહે છે.

આ નાના બાગને ફરતો કોટ હતો, પરતુ તેનો દરવાજો ખુલ્લો હતો અને તેની અદર એક ન્હાનો બગલો હતો. અયોધ્યાનાથ અને બુન્દિયા બાગના દરવાજા આગળ જઇને ઉભાં રહ્યા, પરતુ દરવાજા ઉપર કોઇ માણુસ નહીં જોયાથી તેઓ બન્ને જણા અંદર પેઠાં અને ઠેઠ બગલાના બારણાં આગળ આવી પહોંચ્યા. બગલાના બારણા અદરથી બધ હતાં,

ખોળામાં લીધું અને તેને પોતાનાં વસ્ત્રવડે પવન નાંખવા લાગ્યો. આણી તરફ કૈલાસેશ્વરી, તેના માથાપર ધીરે ધીરે જલ સિંચન કરતી હતી. થોડીવાર પછી માનકુમારીને શુદ્ધિ આવી, એટલે તે આંખો ઉઘાડીને બોલી "નુના! આ શું સ્વપ્ન છે?"

"ના બા! સ્વપ્ન નથી! આ જો, મ્હારા ભાઈ અને ત્હારા અયોધ્યાનાથ બેઠા છે!!" કૈલાસેશ્વરીએ કંઈક આનંદ પામી કહ્યું.

માનકુમારીનુ માથુ હજુ પણ, અયોધ્યાનાથના ખોળામાં જ હતુ, તેથી માનકુમારી અનિમેષ નેત્રે અયોધ્યાનાથના મ્હોંડા સામુ જોઈ રહી. અયોધ્યાનાથ પણ તેવી જ રીતે તેના મ્હોડા સામુ જોઇ રહ્યો. તેની આંખમાથી આંસુની અવિશ્રાંત ધારા, માનકુમારીના કપાળપર પડતી હતી, તે અયોધ્યાનાથ પોતાનાં વસ્ત્રવડે લુંછી નાંખતો હતો અને તેની આવી દયાજનક સ્થિતિ, તે અતિશય દુ:ખી ચિત્તે જોતો હતો.

તેમની વર્ત્તમાન અવસ્થા, અમારાથી શબ્દવડે વ્યક્ત થાય એમ નથી. તેઓ અરસપરસ વાક્યોદ્વારા, પોતપોતાના હૃદયનો ભાવ પ્રકાશ નહીં કરી શકવાથી, કેવલ એક બીજાના મુખપ્રતિ જોઇ રહ્યા હતાં. ઉત્સાહી હૃદયવેગ, મનુષ્યની રસનાને ઉત્તેજિત કરે છે. તે વખતે મનુષ્ય પોતાનો મનોભાવ હૃદયગ્રાહી ભાષાવડે પ્રકાશ કરી શકે છે. પરતુ ગભીર અને પ્રગાઢ હૃદયવેગ, મનુષ્યની વાક્શક્તિનો અવરોધ કરે છે હૃદયની તેવી અવસ્થા, વાક્યોદ્વારા પ્રકાશ કરવાની શક્તિ ભાગ્યે જ કોઇનામા હોય છે!

માનકુમારી શુદ્ધિમા આવ્યા પછી, તેણે થોડીવારે અતિકષ્ટે પોતાનો જમણો હાથ ઉંચો કરી, અયોધ્યાનાથના ખભાપર મૂક્યો, અને પુન. ક્ષીણસ્વરે બોલી; "નુના!"

"નુના" કહેતાંની સાથે કૈલાસેશ્વરી તેની પાસે દોડી આવી, એટલે માનકુમારીએ, કૈલાસેશ્વરીનો હાથ પકડી, અયોધ્યાનાથના હાથમા મૂક્યો. અને હૃદયના આવેગ ભેર તે પુનઃ બોલી; "પ્રાણેશ્વર! જેને માટે તમે હમેશ દુ ખી રહેતા હતા, તેને હવે તમે મેળવવા પામ્યા છો, તમને ગયેલુ ધન પાછુ મળ્યુ છે. લો–ગ્રહણ કરો–હવે હું સુખેથી મરીશ"

પરતુ અયોધ્યાનાથના મ્હોંડામાથી એક પણ શબ્દ નીકળ્યો નહીં. તે કેવળ અનિમેષ નેત્રે, માનકુમારીના મ્હોંડા સામુ જોઈ રહ્યો. તેના નયનોમાંથી કેવલ અશ્રુપ્રવાહ વહેતો હતો.

અર્ધાકલાક પછી, પોતાનો દુર્બલ હાથ, અયોધ્યાનાથના મ્હોંડાપર ફેરવી, માનકુમારી બોલી; "તમારૂ મ્હોંડુ સુકાઇ ગયુ છે. મારે માટે તમે આહાર નિદ્રા ત્યાગ કરી છે." એટલુ કહી તે રડી પડી, અયોધ્યાનાથ

ચત્વારિંશ અધ્યાય.

મહાપુરુષ.

મારા પુત્ર વિષે મને કઇ પૂછો ના ! જે હું આપી શકુ, તે તમને આપેલુ છે.*

હિમાલયમાંથી ધ્વનિ

લગભગ ત્રણ વરસ પછી, મરણતોલ સ્થિતિમાં માનકુમારી ઘેર આવી. તે આવી શોચનીય સ્થિતિમાં પણ ઘેર આવવા પામી, તેથી તેનો વૃદ્ધપિતા અને તેની બ્હેનો ઇશ્વરનો આભાર માનવા લાગ્યાં. માનકુમારીના આવવાથી તેમના મનનુ દુઃખ ઘણું ઓછું થવા પામ્યું; કારણ કે મરેલાં માણસનો શોક અનાયાસે સહન થાય છે, પરતુ જીવતાં માણસનો શોક ખરેખર અસહનીય હોય છે.

માનકુમારીનું શરીર અશક્તિથી છેક જ લથડી ગયુ હતું. તે ઘેર આવ્યા પછી લગભગ ત્રણ દિવસ સુધી, મૃતપ્રાય જેવી પથારીમાં પડી રહી. તેનો વૃદ્ધપિતા, તેની બન્ને બ્હેનો, અયોધ્યાનાથ અને કૈલાસેશ્વરી હમેશાં તેની પથારી પાસે બેસી રહેતાં હતા; અને કાશીનાથ વૈદને બોલાવી-લાવવામા અને બ્હેનના ઔપધોપચારમાં તેઓ હમેશાં મચેલાં રહેલાં હતાં.

માનકુમારી પોતે, પોતાનુ આસન્ન મૃત્યુ જાણવા પામી, તેથી પોતાના વૃદ્ધ પિતાને પોતાના માથા આગળ બેસીને રડતા જોઇ, તે પિતાના ચરણમા મસ્તક મૂકી, અતિક્ષીણ સ્વરે બોલી; "પિતા ! તમને મળવાની આશા નહતી. પરતુ ઇશ્વિરે મ્હારા અતકાળ વખતે તમને મેળવ્યા, તેથી મ્હારા મનમા હવે કંઈપિણ દુ ખ રહેવા પામ્યુ નથી !

થોડીવાર પછી, તેણે કૈલાસેશ્વરીને પોતાની પાસે બેસવાને કહ્યું. કૈલાસેશ્વરી રડતાં રડતાં તેના માથા આગળ આવીને બેઠી, એટલે માનકુમારીએ કૈલાશ્વરીનો હાથ, પોતાના પિતાના હાથમા મૂકતાં કહ્યુ; "પિતા ! મ્હારા મરણ પછી, એને પુત્રી તરીકે ગણજો !"

ગંગાપ્રસાદે, માનકુમારીને કંઈ પણ ઉત્તર દીધો નહીં. તે માત્ર મૌન ધરી રડવા લાગ્યો. તેથી માનકુમારી ફરી બોલી, "પિતા ! એ જ તમારી માનકુમારી છે !"

ત્યાર પછી માનકુમારીએ કાશીનાથને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. કાશીનાથ રડતો રડતો તેની પાસે બેઠો માનકુમારી ભાઇનો હાથ પકડી બોલી, "ભાઇ ! પુત્રથી જ પિતૃકુલની રક્ષા થાય છે. તુ કબુલ કર કે, હું હવે પિતાનું વચન ઉલ્લઘન કરીશ નહીં !"

* Ask no more of me my son !
What I can give is given unto you
Voice from Himalaya.

અયોધ્યાનાથને તેણે પોતાની પાસે બેસાડ્યાં. તે વારંવાર તેમના મ્હોંડા સામુ જોવા લાગી; કારણુ કે તેનામાં હવે વધારે બોલવાની શક્તિ રહી નહતી. તોપણુ છેલ્લે છેલ્લે અતિ અસ્ફુટ સ્વરે, "બ્હેન, બ્હેન, પ્રાણેશ્વર!" એવું બે ચાર વખત બોલી, તેણે પોતાની આંખો સદાને માટે મીંચી દીધી!! સ્પન્દ રહિત આત્મા ચાલ્યો ગયો; અને માનકુમારીનો કુમાર દેહ પડી રહ્યો! આખા ઘરમાં હાહાકાર થઇ રહ્યો! અયોધ્યાનાથ, કાશીનાથ, કૈલાસેશ્વરી અને માનકુમારીની બન્ને બ્હેનો, ઉચ્ચ સ્વરે રડવા લાગ્યાં! મૃત્યુ જેવા એક અપ્રિય શબ્દે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે તેણે જ્યાં ત્યાં શોકની છાયા પ્રસરાવી દીધી! માનકુમારીના યત્નવડે જ, સંસારનાં સ્વર્ગીય સુખો, ભવિષ્યમાં મેળવનારી, સ્નેહાળ બાળા કૈલાસેશ્વરીના આક્રંદનો આ વખતે કંઇ પાર નહતો! તે માનકુમારીના ચરણમાં પડી, રડતાં રડતાં કહેવા લાગી; "બ્હેન, બ્હેન, ત્હારી હમેશની સાથીને તજીને તું કયાં જાય છે? હું આપઘાત કરીને ત્હારી સાથે આવીશ!"

વૃદ્ધ ગંગાપ્રસાદ પુત્રીના શોકે મુર્છિત થઇને પડયો! નારાયણકુમારી ભ્રમિતની પેઠે, હાહાકાર કરતી બોલી, "હે છાયારૂપી દેવતા! તમે સકટ સમયે વારંવાર દર્શન દેતા હતા; પરતુ આવા અસહનીય સકટ સમયે, તમે આ દીન પુત્રીને કેમ વિસારી દીધી?"

માનકુમારીના મરણુ પહેલાં, અયોધ્યાનાથ તેની આવી શોચનીય અવસ્થા જોઇને, વખતો વખત રડતો હતો. કદી કદી તો તે બાળકની પેઠે ઉચ્ચસ્વરે રડી પડતો હતો. પરતુ તેના મરણુ પછી, તેને કદીપણુ વિલાપ કરતો જોવામાં આવ્યો નહીં. તે વિલક્ષણુ રીતે ધૈર્ય ધરી, તેને શાસ્ત્રાનુસાર અગ્નિસસ્કાર કરવાની ગોઠવણુ કરવા લાગ્યો. કાશીનાથની સાથે તેણે માનકુમારીનુ મૃતદેહ ખાંધપર લીધું અને દિગ્વિજયસિંહના કિલ્લામાં આવેલી સ્મશાનભૂમિમાં, તેમણે માનકુમારીની સ્વર્ણ પ્રતિમા જેવી સુંદર દેહને અગ્નિસસ્કાર પૂરો કર્યાં પછી, પાછળ તે જ ઠેકાણે અયોધ્યાનાથ સૂર્ય પ્રતિ હાથ જોડીને બોલ્યો "હે સર્વ સાક્ષી દિવાકર! મ્હારી પ્રિયતમાએ પ્રાણુત્યાગ કર્યો છે. ત્રણુ વરસ સુધી, તેણે ઇચ્છાપૂર્વક કદી પણુ આહાર કર્યો નથી. અનાહાર જ તેના મૃત્યુનું મુખ્ય કારણુ છે, તેથી તમને સાક્ષી રાખી, આજથી હું અનશન વ્રત ધારણુ કરૂં છું. હવેથી અનશન રહી, ઇશ્વરભકિતમાં હું મ્હારો કાળ નિર્ગમન કરીશ!!"

માનકુમારીને અગ્નિસસ્કાર કરીને, ઘેર આવ્યા પછી અયોધ્યાનાથે નારાયણકુમારી તથા ચંદ્રકુમારીના હાથમાં કૈલાસેશ્વરીને અર્પણુ કરી. ત્યાર પછી તે વૃદ્ધ ગંગાપ્રસાદના ચરણમાં મસ્તક મૂકી બોલ્યો;

હવે દઢ નિશ્ચય થયો કે, . ાની આજ્ઞાનુ ઉલ્લંઘન જ, તેની એકંદર વિપત્તિનું મૂળ કારણ છે.

માનકુમારીના મરણ પછી, ગંગાપ્રસાદને સંસાર ઉપર અતિશય વિરાગ ઉપજ્યો. તેણે આહાર અને નિદ્રાનો સમૂળગો ત્યાગ કર્યો અને શ્રી રામચંદ્રજીના મંદિરમાં જ તેણે રહેવાનુ રાખ્યું. હવે તેના મ્હોંડામાંથી સંસાર વ્યવહારની બીજી કોઇ પણ વાત નીકળતી નહતી. તે વારંવાર "पित क्षम अपराधी सन्तानें" વાળું સ્તોત્ર બોલતો હતો, અને "મ્હારા આવા ઘોર પાપનું શું પૃથ્વીમાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે?" એ જ વિચાર તેના હૃદયમાં રમી રહેતો હતો!

કાશીનાથ અને નારાયણકુમારી, પોતાના પિતાને નાના પ્રકારના પ્રબોધ વાક્યોવડે સમજાવવા લાગ્યાં. પરંતુ તેમનાં પ્રબોધ વાક્યો હવે ગંગાપ્રસાદ કાનપર ધરતો નહતો. તે કાશીનાથને વારંવાર વિનવીને ક્હેતો હતો કે; "ભાઇ! મને હિમાચલપર લઇ જા, હું પિતાના ચરણમાં પડી ક્ષમા માંગીશ!" * * * * *

* * * * *

શ્રી રામચંદ્રજીના મંદિરમાથી, અત્યંત વિનવી વિનવીને, કાશીનાથ આજ પોતાના પિતાને ઘેર બોલાવી લાવ્યો છે. પશ્ચાત્તાપની પ્રબળ અગ્નિમાં બળતો ગંગાપ્રસાદ, એક કામળા ઉપર સુતો છે. કાશીનાથ, નારાયણકુમારી, ચંદ્રકુમારી અને કૈલાસેશ્વરી તેને વીંટળાઇને બેઠાં છે. સાયકાળનો સમય હતો. આખા ઘરમાં શોકની છાયા પ્રસરી રહી હતી. એવામાં બુદ્દિયા એક પત્ર લઇને ઘરમા આવી તે કાશીનાથના હાથમાં પત્ર મૂકી તે બોલી: "મને એક સન્યાસી આ પત્ર આપી ગયા છે અને તે તમને આપવાનું કહ્યુ છે."

કાશીનાથે પત્ર લઇને પૂછ્યું; "તે સન્યાસી ક્યાં છે?"

"તે તો મારા હાથમાં પત્ર મૂકીને ચાલ્યા ગયા;" બુદ્દિયા બોલી.

કાશીનાથ પત્ર ઉઘાડીને વાંચવા લાગ્યો. પત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:—

"વત્સ ગંગાપ્રસાદ!

"માનકુમારીને માટે શોકાકુલ થઇશ નહીં. માનકુમારી ઇહલોક "પરિત્યાગ કરી દિવ્યલોક પામી છે. વિશુદ્ધ આત્મા, નર્કમાં વધારે વખત "રહેતો નથી તે દેહ તજી પરલોકમાં ગમન કરે છે, અથવા ફરી "ફરી ધર્માશ્રમે પરવરે છે!

"મુસલમાની રાજ્ય અમલના વિનાશનું "મારી સ્વર્ગમાં સીધારી છે. આજથી પચીસ વર્ષ પછી, અર્થૈ વિપરીત છે.

એ જોઈ ગુરુ ફરી બોલ્યા; "તું હવે સ્વદેશ જા. તારા હૃદયનો મોહાંધકાર હજુ સુધી દૂર થયો નથી."

ગુરુનું છેલ્લું વાક્ય સાંભળી, શિષ્ય તે જ વખતે ગુરુચરણમાં પડી બોલ્યો; "મ્હારું સ્વદેશ ક્યાં છે ? સ્મશાન જ મ્હારું સ્વદેશ–ગંગાનો કિનારો એ જ મ્હારો માતૃક્રોડ છે !! તમે કેમ મને માતૃક્રોડથી દૂર કરો છો ?" ગુરુ મંદહાસ્યે બોલ્યા; "તને પાપથી મુક્ત કરવાને માટે !" શિષ્યે કહ્યું; "ત્યારે હવે મ્હારી પ્રાર્થના પૂર્ણ કરો." ગુરુ બોલ્યા; "મ્હારામાં તે શક્તિ નથી." શિષ્યે કહ્યું; "તમે ઇચ્છો તો શક્તિ ક્યાં સમીપ નથી ?" ગુરુ બોલ્યા "તું અજ્ઞાન છે ! યોગલબ્ધ શક્તિ, શું કોઈને કંઈ આપી શકે છે ? યોગબલે એ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ." શિષ્યે કહ્યું; "એ કેટલાં વરસે પ્રાપ્ત થાય ?" ગુરુએ કહ્યું; "તે તો ત્હારી માનસિક અવસ્થા ઉપર આધાર રાખે છે. ત્હારાથી નહીં બને તો તું તે પચાશ વરસે પણ પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં." શિષ્યે કહ્યું; "ત્યારે મ્હારી વાસના પૂર્ણ કરો !" ગુરુએ કહ્યું; "વાસના અને કામનો ત્યાગ કર્યા વિના, શું કદી કોઈ યોગી થઈ શકે છે ?" શિષ્યે કહ્યું; "આત્મસુખ વાસના તો મેં લાંબા કાળથી તજી દીધી છે. આતો જગતની મંગળકામના છે !" ગુરુ બોલ્યા; "સર્વ પ્રકારની વાસનાનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ !" શિષ્યે કહ્યું; "શું જગતની મંગળકામનાનો પણ પરિત્યાગ કરવો જોઈએ ? તમે તો સર્વદા જગતની મંગળકામના કરો છો !" ગુરુએ કહ્યું; "પરમેશ્વરની મંગળ-ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ–એ જ મ્હારી કામના છે !" શિષ્યે કહ્યું; "આ ભિષણ અત્યાચાર દૂર કરવાની, શું પરમેશ્વરની ઇચ્છા નથી ?" ગુરુએ કહ્યું; "તેની ઇચ્છા હશે, તો ઘડીમાં દૂર થશે !" શિષ્ય બોલ્યો; "ત્યારે આ ઘોર અત્યાચાર, શું તેની ઇચ્છાથી થાય છે ?"

ગુરુએ પ્રતિધ્વનિ કર્યો; "જગતના સર્વ નિગૂઢ તત્વોનું તને સંપૂર્ણ જ્ઞાન નથી, તેથી તું એમાં સમજી શકીશ નહીં ! અત્યાચાર, વિપદ, દુઃખ અને શોક એ સઘળાં મનુષ્યોનાં કર્મફળ છે ?"

"બેટા કાશીનાથ! ત્હેં અને નારાયણકુમારીએ, મ્હારી નિર્વાણ "પ્રાપ્તિમાં મોટુ વિઘ્ન નાંખ્યું છે. તમારે માટે મારે, જડ જગતમાં કાર્ય "કરવું પડયુ છે. પરંતુ જડ જગત્ અમારૂં કાર્ય ક્ષેત્ર નથી. તમે આ ક્ષણીક "સંસારના દુઃખ, શોક અને કષ્ટમાં પડી, વારવાર આપઘાત કરવાનો "પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરતુ આપઘાત ભયાનક પાપ છે. ચોર અને લૂટારાઓ "પોતાનાં કુકર્મોને માટે શિક્ષા પામે છે. અપરાધના પ્રમાણમાં, ન્યાયાધીશે "ઠરવેલા સમય સુધી, તેમને બધીખાનામાં રહેવું પડે છે. પરતુ ઠરવેલા "સમયની પહેલાં, તેઓ બધીખાનામાંથી ન્હાસી જાય તો, શુ તેઓ શિક્ષા-"માંથી મુક્ત થઇ શકે છે? ના, ફરી પકડાતાંની સાથે જ તેને બમણી "શિક્ષા થાય છે. આગલી શિક્ષાની સાથે, બંધીખાનામાંથી ન્હાસી જવાના "અપરાધ માટે, તેને નવી શિક્ષા ભોગવવી પડે છે. આ સસારમાં મનુષ્યને, "પોતાનાં કર્મફળ પ્રમાણે, વિવિધ દુ.ખશોક સહન કરવાં પડે છે. પરતુ "આપઘાત કરી, તે દુઃખમાંથી ન્હાસી છૂટવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરે તો, તેને "બધીખાને પડેલા ચોરની પેઠે બમણી શિક્ષા થાય છે. બીજાં પાપોનું "પ્રાયશ્ચિત્ત છે, પણ આપઘાત જેવા ભયાનક પાપનુ એકપણ પ્રાયશ્ચિત્ત "નથી. માટે સસારનાં દુઃખ શોક ધીરજથી સહન કરવા. આપઘાત કરી "કદીપણ સસારના દુ ખશોકમાંથી ન્હાસી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરવો નહી

"બેટા! બાલ્યાવસ્થામાથી, તને ધર્મપર વિશેષ અનુરાગ છે, તેથી "ધર્મનો સાર તત્ત્વ તને કહું છુ—મનુષ્યની સ્વાભાવિક ઈશ્વરપિપાસા જ "ધર્મ; અને ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન તે જ ધર્મ સાધન છે ઈશ્વરપિપાસા એક "સ્વાભાવિક ભાવ છે, અને તે થોડો કે ઘણો, સર્વ મનુષ્યોમાં રહેલો છે. "પરતુ જુદા જુદા દેશનાં મનુષ્યો, એ પિપાસા તૃપ્ત કરવાને માટે, જુદા "જુદા પ્રકારના ઉપાયોનું અવલબન કરે છે, અને તેથી જુદા જુદા દેશોના "લોકોની ધર્મ સાધન પ્રણાલિ જુદી જુદી થયા પામી છે. એ સાધન "પ્રણાલિ સંબંધી, ધર્મરાજ્યમાં મતભેદ રહ્યો છે, અને તેને માટે મનુષ્યોને "વારવાર ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. હિંદુની સાધન પ્રણાલિ પૂજા અને અર્ચના છે, "જ્યારે મુસલમાનોની નીમાજ અને ખ્રીસ્તીઓની સાધન પ્રણાલિ ગીરિજા "ગમનમાં સમાયેલી છે. પરતુ કોઈ કોઈ સપ્રદાય, સાધન પ્રણાલિ સબધી "મોટા ભ્રમમાં પડ્યો છે—કારણ કે ઠગ અને લૂટારા લોકો નરહત્યાને ધર્મ-"સાધન તરીકે ગણે છે—નરહત્યા જ એકમાત્ર તેમની સાધન પ્રણાલિ છે. "વળી કેટલાક દેશનાં માણસો, કે જેઓ પોતાને બૌદ્ધધર્મના અનુયાયીઓ "તરીકે ઓળખાવે છે, તેઓમાંથી પણ કોઈ કોઈ બુદ્ધદેવની સાધન પ્રણા-"લિનું અવલબન કરતા નથી. એટલું જ નહીં, પણ તેઓના આચારવિચાર "અને વ્યવહાર તથા સાધન પ્રણાલિ બૌદ્ધધર્મથી સપૂર્ણ વિપરીત છે.—

આ પત્ર મલ્યા પછી, ગંગાપ્રસાદને કંઇક શાંતિ વળી. પરંતુ તેની શારીરીક સ્થિતિ છેક નબળી પડી ગઇ. એક મ્હીના પછી તો તે પોતાની જાગીરનું કામકાજ સંભાળવાને કેવળ અશક્ત થઇ પડ્યો. માનકુમારીના મરણ પછી, કૈલાસેશ્વરી હમેશાં ગંગાપ્રસાદની પાસે રહી, તેની સેવા શુશ્રુષા કરતી હતી. કૈલાસેશ્વરીનો મધુર સ્વભાવ, તેના હૃદયનો પવિત્ર ભાવ, ત્યાગ, સ્વીકાર અને પરસેવાની પ્રગાઢ ઇચ્છા જોઇ, ગંગાપ્રસાદે એક દિવસ કાશીનાથને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું; "બેટા! માનકુમારી શુદ્ધાત્મા હતી. તે ત્હારે માટે ઉપયુક્ત પાત્રી શોધતી ગઇ છે, માટે કૈલાસેશ્વરીની સાથે તું લગ્ન કર!"

કાશીનાથે, કૈલાસેશ્વરીની સાથે લગ્ન કરવાની હા પાડી. ત્રણ મહીના પછી, કાશીનાથની સાથે કૈલાસેશ્વરીનાં લગ્ન થયા. ત્યાર પછી ગંગાપ્રસાદ, પુત્ર, પુત્રવધૂ અને પુત્રીઓને લઇને કાશીએ ગયો બુદિયા પણ કૈલાસેશ્વરીની સાથે આવી કાશીમાં આવ્યા પછી ગંગાપ્રસાદ ફરી દેશમાં ગયો નહી. તે પરિવારસહ કાશીમાં જ રહ્યો અને પાંચ સાત વર્ષ પછી કાશીમાં જ તેનું મરણ નીપજ્યું.

ઉપસંહાર.

દર્શનસિંહને દેશનીકાલ કર્યા પછી, નસિરૂદ્દીને પોતાની જનનીને ફૈઝાબાદ મોકલાવી દીધી. મનાજાન પાદશાહ બેગમની પાસે રહ્યો. પરંતુ નસિરૂદ્દીને ઢંઢેરો પીટાવી, સઘળે જાહેર કરી દીધું કે, "મનાજાન મ્હારો પુત્ર નથી બેગમોએ પ્રપંચ કરીને, મનાજાનને મ્હારા ગાદીવારસ તરીકે, ખોટી રીતે જાહેર કર્યો છે."

વિલાયતી હજામ સરફરાજખાની સાથે, નસિરૂદ્દીનના બીજા અંગ્રેજ સભાસદોને પ્રથમથી જ અણબનાવ હતો તેમાં કેટલાક કારણથી હાલ વધારો થયો હતો. તેથી હજામે જાણ્યું કે, હવે લખનૌમાં વધારે દિવસ રહેવાય તેમ નથી. વળી બાદશાહના દરબારમાં ચાર પાંચ પક્ષો પડી

નસિરૂદ્દીનના સગાં સબંધી, સૌ કોઇ તેના જુડામાં હતાં. કયારે વખત મળે અને તેને ઝેર ખવડાવીને મારી નાખીએ, એ માટે તેઓ ટમટમી રહ્યાં હતાં. પરંતુ અફ્જલ–ઉન્નીસા ખાતમ જેવી વિશ્વાસુ બાંદી આગળ તેમનું કંઇ વળતુ નહતુ.

ઇ. સ. ૧૮૩૭ની તા૦ ૭મી જુલાઇએ બપોરે, સખ્ત તાપ પડતો હોવાથી, નસિરૂદ્દીને પોતાની વિશ્વાસુ બાંદી પાસે શરબત માંગ્યુ. અફ્જલ–ઉન્નીસા હસતાં હસતાં શરબત લઈ આવી. પરતુ તે શરબત પીધા પછી, અડધા કલાકમાં તો નસિરૂદ્દીન તરફડીયાં ખાવા લાગ્યો ! તેણે "અફ્જલ–અફ્જલ" કહીને ત્રણ ચાર બૂમો પાડી. પણ અફ્જલ–ઉન્નીસા તો શરબત આપ્યા પછી તરત જ ત્યાંથી વિદાય થઈ ગઈ હતી નસિરૂદ્દીનની આવી સ્થિતિ જોઈ, મ્હેલમાંની બીજી બાંદીઓએ મોટી ગડબડ મચાવી દીધી. ત્યાર પછી હકીમ મીરજાઅલીને બોલાવવા માણસો દોડયાં. મીરજાએ આવી, નસિરૂદ્દીનની શરીર સ્થિતિ તપાસીને કહ્યું, "બાદશાહે ઝેર ખાધુ છે !"

નસિરૂદ્દીનને શરબત આપ્યા પછી, અફ્જલ–ઉન્નિસા લખનૌના બજારમાં ગઇ, અને આજુબાજુ પૂછીને તેણે માધુસિંહની દુકાન શોધી કહાડી માધુસિંહ પહેલાં દર્શનસિંહનો નોકર હતો, પરંતુ દર્શનસિંહ દેશનીકાલ થયા પછી, તે હવે કાપડનો વેપાર કરતો હતો; હમણાં હમણાં તો માધુસિંહ કાપડનો આગેવાન વેપારી થઇ પડ્યો હતો. કારણ કે તે વર્ષ દહાડે પચાશ સાઠ હજારની ઉથલ પાથલ કરતો હતો. અફ્જ–ઉન્નીસા કાપડ ખરીદવાને મસે તેની દુકાને ચ્હડી; તેને જોઇ માધુસિંહ હસ્યો; એટલે અફ્જલ–ઉન્નીસા પણ હસવા લાગી. માધુસિંહ હસતાં હસતાં, પોતાની પેટી ઉઘાડી લુંગડાં બહાર કહાડવા લાગ્યો, એટલામાં પાછળથી દુરૂમ દુરૂ એવાં બે અવાજ થયા. વિલાયતી રીવાલવરની બે ગોળીઓ માધુસિં... માથામાં પેસી ગઇ અને અફ્જલ–ઉન્નીસા તે જ વખતે વીજ... અદૃશ્ય થઇ ગઇ.

...ના નોકરો અને બીજા દુકાનદારો, ચારે તરફથી તેની ...ર્રૈ થયા.. તે લોકોએ જોયુ કે, માધુસિંહનું શબ દુકાનમાં ...ગ્નઉ ૧. તેની પાસે બાદશાહની રીવાલવર પડી છે.

...૧ તરફ રાત્રે અગીયાર વાગતે, અયોધ્યાનો બીજો બા... ...હુયદર મરણ પામ્યો રેસીડેન્સીમા તેના મરણની ખબર ... રેસીડેન્ટના બે આસિસ્ટટો લખનૌ દોડ્યા. રેસીડેન્ટ ... પહેલો સૅસ્ટટ શેક્ષપિયર સાહેબ બાદશાહના મ્હેલમાં પેઠા પાટન નામેના બીજા આસીસ્ટટ મ્હેલના દરવાજાપર પ્હેરો ભરવા

કાશીનાથ હજુ કાશીમાંજ રહેતો હતો. હમણાં તેને એક પુત્ર અને એક પુત્રી એવાં બે સતાનો પરમેશ્વરે આપ્યાં છે. પુત્રની આકૃતિ બરાબર તેની મા જેવી હતી; તેનુ મ્હોડું બરાબર કૈલાસેશ્વરીના જેવુ જ હતુ. ઇ સ. ૧૮૫૭ ના સીપાઇઓના બળવા વખતે, કાશીનાથના પુત્રની વય બરાબર ત્રીશ વર્ષની હતી તે. હવે અયોધ્યાનાથના જેવો દેખાય છે. કાશીનાથની પુત્રીનુ મ્હોડું તેના પિતાના જેવું હતુ, અને કાશીનાથ તથા માનકુમારીનુ મ્હોડું મળતુ હોવાથી, કાશીનાથની બન્ને બ્હેનો, તેની પુત્રીને "માનકુમારી" કહીને બોલાવતા હતા.

કાશીનાથની બન્ને બ્હેનો, અત્યત સ્નેહથી, કાશીનાથના પુત્ર અને પુત્રીનુ પ્રતિપાલન કરતી હતી. તેઓ પણ માબાપ કરતા ફોઇઓની સાથે વધારે હળી ગયાં હતા. વાચકોએ આ નવલ કથાના આરભમા એક ફોઇમાનુ ચિત્ર જોયુ છે, પરતુ કાશીનાથના સતાનોની ફોઇમા, સ્નેહમયી સ્વર્ગીય દેવી તુલ્ય છે! જેઓ બાલ્યાવસ્થામાં, માબાપ વિનાના થઇને ફોઇમાના હાથ નીચે ઉછર્યાં હોય છે, તેઓજ ફોઇમાનુ મહત્વ, દેવત્વ અને તેની સહૃદયતા જાણી શકે છે.

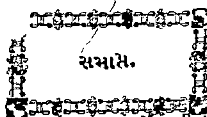
કાશીમા, કાશીનાથના ઘરમા, હમેશા સસારત્યાગી સાધુ સન્યાસીઓનો સમાગમ થતો હતો સાધુઓને સતસગે કાશીનાથ પોતાના દિવસો ઘણા આનદમાં ગાળતો હતો. સીપાઇઓના બળવા પછી, એટલે ઇ સ. ૧૮૫૯ના જાન્યુઆરી મહીનામાં એક દિવસ બપોરે કાશીનાથ પોતાની બન્ને બ્હેનો, પુત્ર, પુત્રી અને પત્નીસહ ઘરમાં બેશી, નાના પ્રકારની ધર્મ ચર્ચા ચલાવતો હતો, એવામાં તેના ચાકરે આવીને કહ્યું કે "મહારાજ, ગાજીપૂરના પાબાહારી બાબાજી આપને મળવાને માટે આવ્યા છે."

કાશીનાથે અગાઉ પાબાહારી બાબાજીનુ નામ સાભળ્યુ હતુ. પરતુ પાબાહારી બાબાજીને તેણે હજી સુધી નજરો નજર જોયા નહતા. તેણે લોકોને મ્હોડે સાંભળ્યું હતુ કે, ગાજીપૂર પાસેના એક પહાડની ગુફામા, પાબાહારી બાબાજી નામના એક મહાપુરુષ, અનશન વ્રત કરી, નિમીલિત નેત્રે, સર્વદા ઇશ્વિરભક્તિમા નિમગ્ન રહે છે. તેઓ કદી પણ આહાર કરતા નથી, તેમ જ કોઇની સાથે બોલતા નથી. આવા એક મહાત્મા પોતાને મળવા આવ્યા છે, એવુ સાંભળી કાશીનાથને અત્યંત આનદ ઉપજ્યો! લોકો કહે છે કે; હોલ્કર સરકારે પાબાહારી બાબાજીને પોતાના રાજ્યમા લઇ જવા ઘણી મહેનત કરી હતી. પરતુ બે વર્ષ સુધી તેમનુ ધ્યાન ભગ થયુ નહીં, ત્યારે હોલ્કર સરકારે નિરાશ થઇને, પાબાહારી બાબાજીને પોતાના રાજ્યમા લઇ જવાનો પ્રયત્ન મૂકી દીધો હતો. પાબાહારી

પાબાહારી બાબાજી, જે વખતે કાશીમાં હતા, તે વખતે કાશીનાથે તેમને ધર્મ સબધી અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા; પરતુ તેઓ કોઇની સાથે વધારે બોલતા નહતા. કાશીનાથનો અતિશય આગ્રહ જોઈ એક દીવસ તેઓ બોલ્યા કે, પોતે અનસનવ્રત લીધુ કે, તરત તેમનો વિચાર હિમાયલ તરફ જવાનો હતો. પરતુ હિમાચલવાસી એક મહાપુરુષે તેમને તેમ કરતાં અટકાવીને કહ્યુ કે, સસારનાં કર્તવ્યોનું પાલન કરતાં પહેલાં, હિમાચલપર જવાથી કોઇને વિશેષ ફળ મળતુ નથી તેથી તેઓ લાંબો વખત ગાજીપૂરમાં રહ્યા હતા

કાશીનાથે તે વખતે પૂછ્યું કે, તમે જ્યારે ગાજીપુરમા હતા, ત્યારે સસારના કયાં કયા કર્તવ્યોનુ તમારા હાથે પાલન થયુ હતુ. આના ઉત્તરમાં કાંઇ પણ બોલ્યા વિના, અયોધ્યાનાથે પોતાની ઝોળીમાંથી એક નિત્યનોધ પોથી (Diary Book) બ્હાર કહાડી, કાશીનાથના હાથમાં મૂકી. તે પુસ્તક કાશીનાથને ફરી આપવું પડયું નહી. કાશીનાથે તે નિત્યનોધ વાંચી જાણ્યુ કે, હિન્દુસ્થાનમાથી ચોર અને લૂટારાઓનો જુલમ ઓછો કરવાને માટે, પાબાહારી બાબાજીએ કર્નલ સ્લિમેનને ઘણી મદદ કરી હતી, અને ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના સીપાઇઓના બળવા વખતે, પાબાહારી બાબાજીએ, સંન્યાસીને વેશે હજારો અંગ્રેજોને બચાવ્યા હતા. એટલું જ નહીં, પણ પાબાહારી બાબાજીની મદદ વિના અંગ્રેજો સ્હેલાઇથી, સીપાઇઓનો બળવો સમાવી દેવાને સમર્થ બન્યા નહીં હોત. હિંદુસ્થાનના અગ્રેજી રાજઅમલના રક્ષણ માટે, હિમાચલવાસી માહાત્માઓએ અને પાબાહારી બાબાજી જેવા બીજા સસારત્યાગી સાધુ પુરુષોએ, બળવા વખતે ઘણા પ્રયત્નો કર્યાં હતા. પાબાહારી બાબાજીની નિત્ય નોધમાં, બળવાનું ખરુ વર્ણન, ઠગ અને લૂંટારા લોકોનો જુલમ અને તેમના કાર્યકલાપોનો વિસ્તારપૂર્વક ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

...તો. પાબાહારી

છત્રીઓ સંબંધી એક અગત્યની નજર-નોંધ.

ડોકટર સ્કીલ—પોતાનાં આરોગ્ય પુસ્તકમા લખે છે કે "શિયાળાનો હીમ, દવ અથવા ઝાકળ, ઉન્હાળાનો તડકો અને ચોમાસામાં વરસાદના પ્રવાહથી થતી શરીરની દુઃખદાયક પીડાઓને અટકાવવાનુ મુખ્ય સાધન એક નજીવી જેવી પણ અમુલ્ય ચીજ "છત્રી" છે"

છત્રીનો પરિક્ષક.—જણાવે છે કે "ડોકટર સ્કીલના ઉપરના ફકરાનો અભ્યાસ કરતાં, હિંદુસ્તાનમા મળતી વિલાયતી તેમજ સ્વદેશી (જેવી કે કલકતા, દીલ્હી અને મુંબઈનાં) કારખાનાઓમાં બનતી કેટલીક છત્રીઓ મેં આજ સુધીમાં વાપરી ખાત્રી કરી છે કે—

વિલાયતી-માલ—દિવસે દિવસે હલકો આવતો જાય છે.જેમ કરવાનું કારણ સ્વદેશી સ્હેજ મોઘા પણ ટકાઉ અને મજબુત માલને હટાવવાનુ છે.

કલકતા-દિલ્હીમાં—બનતી છત્રીઓ આકૃતિમા બેડોલ, બનાવટ તકલાદી અને કિંમતમાં સસ્તી લાગતી વાપરનારને આખરે મોઘી પડે છે, એટલે છત્રીની હયાતી સુધી તેનાં રોદડાં કરવાં પડે છે અને પૈસા પાણીમાં જાય છે.

મુંબઈમાં—કેટલાક લોકો દેખાદેખી કરી, **જુના સલીયા, જુનો સામાન તથા ખાદી જેવું** કાપડ વાપરી, કલકતા દીલ્હીના માલની હરીફાઇમાં માલ બગાડી મુકે છે. જ્યારે **"મેસર્સ ઈબ્રાહીમ કરીમ એન્ડ સન્સ"** કે જે પેહેડી આજ પચાસ વરસ થયાં છત્રીનોજ વેપાર કરે છે, તે લોકો એકલાજ આખા હિંદુસ્તાન મધ્યે વિલાયતની ઢબ સબપર એક છત્રીનુ કારખાનુ, ખોલી વિલાયતી માલને ટક્કર મારે તેવો સફાઇદાર તથા મજબુત માલ, પેહેલ વેહેલાજ બનાવવાનુ મોટું માન ખાટી જાય છે. એટલુજ નહીં, પરંતુ તેમની **"ધી નેશનલ અમ્બ્રેલા ફેક્ટરી"** ને કોગ્રેસ દેવીના તથા બીજા પ્રજાકીય-પ્રદર્શનો તરફથી ચાદો સરટીફીકેટો દર વરસે મળતાંજ જાય છે એજ તેની ઉત્તમતાનો જ પુરાવો છે.

પત્ર વ્યવહારનું ઠેકાણુઃ—

મેસર્સ ઈબ્રાહીમ કરીમ એન્ડ

મારકેટ, જુમામસ્

વેદ્ગાન ડાકટરના ફાર્મા કોપી આ ઉપરથી બનાવવામાં આવેલી દવાઓ.

વસનજી નથુની કું૦

અંગ્રેજી દવા વેચનાર

બહારકોટ, મારકીટ—મુંબઇ.

ધ્યાન આપી વાંચશો તો ફાયદો થશે. જુનુ તે સોનું. શરીરની તંદુરસ્તી જાળવી રાખવાના અકસીર ઉપાયો. ઘરમા રાખવા લાયક, તથા મુસાફરી કરતી વખતે દરેક માણસ હમારી દવા સાથેજ રાખે છે.

તાવ માટે અકસીર—મેનીકા એગ્યુમિક્ષર ગમે તેવા તાવને ફક્ત બે ભાગ લેવાથી નાબુદ કરે છે. કીં. બા૦ ૧ આના ૧૦.

મેનીકા ફીવર પીલ્સ—શરીરમાં હમેશાં ઝીણા તાવનું રહેવું એકાંતરીયા તાવ વીગેરે તાવને ફક્ત એકજ બાટલી વાપરવાથી ફાયદો કરે છે. કીં. બા. ૧ આના ૧૨.

લોહી સાફ કરવાનો અકસીર ઉપાય—વીલસનનો આયોડાઇડ સારસાપરેલા. શરીરનો મુખ્ય આધાર લોહીની સ્વચ્છતા છે; પણ જ્યારે તે ખરાબ થાય છે, ત્યારે શરીરની અંદર ઘણી જાતના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આ એકજ બાટલી વાપરવાથી ઘણોજ ફાયદો છે. આ સારસાપરેલા સ્ત્રીને પાવાથી પણ બહુ ફાયદો કરે છે. કીં. બા. ૧ રૂ. ૨.

...સ ટોનીક પીલ્સ—અનાજ પાચન કરી અદ્દભુત શક્તિ છે, ઝાડો સાફ લાવે છે, શરીરની અંદર કોઈ પણ જાતનો થવા દેતી નથી, તેવી અકસીર ગોળીઓ બા. ૧ રૂ ૧.

...સ કફ પીલ્સ—ખોખારનુ નીકલવું ઉધરસ વીગેરેનુ થવું તથા માટે આ ગોળી બહુ ઉપયોગી માલમ પડી છે. બા. ...ના ૧૦.

વિન્સ ગોલ્ડ ડ્રોપ—ગરમીથી થતા રોગો જેવા કે પ્રમેહ ધાતુ ...ગેરેનુ ક્ષીણુ થવું, નબલાઇનુ વધવું વીગેરે માટે આ એક અકસીર ઇલાજ છે. બા. ૧ કીં. ૨ ૧–૮–૦.

સપટં કંપનીની જગ પ્રસિદ્ધ દવાઓ.

મુંબઈ કાલબાદેવી રોડ.

હરસ મસા માટે.

ગોળીઓ કીં. રૂ. એક–મલમ કીં. રૂ. દોઢ.

આ દવાથી ગમે તે જાતના લોહીયાર ફુજતા કે સુકા મસા સારા થાય છે. ફુજતા મસા તરત બંધ થઈ બેસી જાય છે. ઝાડો સાફ લાવે છે. ભુખ લગાડે છે. સફરામાં થતી વેદના બંધ થાય છે. દરદોનો મુળ સુદ્ધાં નાશ કરે છે.

દમ હાંફણ શ્વાસનું ચુર્ણ.

આ ચુર્ણ દમ હાંફણ શ્વાસ ખાંસી વગેરે જુનામાં જુના ગમે તેવાં હઠીલાં દરદોને જરૂર નાબુદ કરે છે. કીં. શીશીનો રૂ. એક.

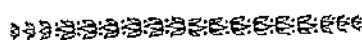
ગરમીપર રામ બાણ દવા.

આ દવા ગમે તેવા નવા કે જુના ગરમીના રોગો ને ફક્ત એકજ દહાડો પીધાથી પીશાબમાં થતી અગન તનક અને પરૂને બંધ કરી જખમ જડમુળ સુદ્ધાં નીકળી જાય છે. ગરમી વાસ્તે એક આ અકસીર ઉપાય છે. કીં. રૂ. સવા.

દ્વિતીય અધ્યાય.

જનાપવાદ.

તેનો આ મોટામાં મોટો મિત્ર આગલો રેસીડન્ટ હતો, કે જેની સા
બાદશાહને ઘણો જ ગાઢો સંબંધ હતો; આપણે તેને મી. સ્મીથના નામે ઓળખવ
દો; એ બીજા કોઇ પણ નામ પ્રમાણે ચાલશે. મી. સ્મીથની સ્ત્રી ઘણ
આકર્ષણ કરે તેવી હતી; અને જનાપવાદ એવો હતો કે, બાદશાહને મી.
સ્મીથના કરતાં મીસીસ સ્મીથ વધારે વ્હાલી હતી.* **ડબલ્યુ-નાઇટન.**

ઇ. સ. ૧૮૨૭ માં અયોધ્યાનો પહેલો બાદશાહ, ગાઝીયુદ્દીન હુયદર મરણ પામવા પછી, તેનો પુત્ર નસિરૂદ્દીન હુયદર અયોધ્યાની ગાદીએ બેઠો. ગાઝીયુદ્દીનના મરણ પહેલાં, અયોધ્યાનો ખજાનો તદ્દન ખાલી થઈ ગયો હતો. પિતાની સંગ્રહ કરેલી વિપુલ સંપત્તિ, ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીને આપી દઈ, ગાઝીયુદ્દીન નામનો બાદશાહ બની રહ્યો હતો. ગાઝીયુદ્દીનના રાજ્ય અમલ પહેલાં, અયોધ્યાના નવાબો, 'વઝીર'ને નામે ઓળખાતા હતા. પરંતુ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ, ગાઝીયુદ્દીન પાસેથી ઘણું દ્રવ્ય કહડાવ્યું હતું, તેથી ગાઝીયુદ્દીનનો તેમનાપર મોટો ઉપકાર હતો. એ ઉપકારના બદલામાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ગાઝીયુદ્દીનને લખ્યું કે, તમારી 'વઝીર'ની પદવી, દીલ્લીના બાદશાહની અધીનતા જણાવે છે. માટે તમે 'બાદશાહ'ની ઉપાધિ ધારણ કરો. એમ કરવાથી ફરી તમારે દીલ્લીના બાદશાની અધીનતા સ્વીકારવી પડશે નહીં. ગાઝીયુદ્દીને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના મતને મળતા થઈ 'બાદશાહ'ની પદવી ધારણ કરી લીધી! પરંતુ આ નવી ઉપાધિ, ઉપાધિરૂપ થઇ પડી. તે તેનાથી લાંબો કાળ ધારણ કરી શકાઇ નહીં! રાજ્યવિનાશના શોકથી જેમ સાદાતાલિનું મરણ નીપજ્યું, તેમ પિતૃ સંચિત દ્રવ્યશોકથી ગાઝીયુદ્દીન પણ અકાળે કાળગ્રસ્ત થયો!!

સાદાતાલિ અતિશય પ્રખર, કાર્યદક્ષ અને મિતાહારી હતો. ગાઝીયુદ્દીન કાર્યદક્ષ ન હોવાથી પણ વિલાસપ્રિય ન હતો. પરંતુ હાલના અયોધ્યાપતિ, નસિરુદ્દીન હુયદરની રહેણી કહેણી તો તેના બાપ અને દાદાની રહેણી

*This "great of his friends" was a former resident with whom the King had been on very intimate terms; let us call him Mr. smith, that name will do as well as any other. Mr. smith had a very captivating wife; and scandal [illegible]id say that the King was fonder of Mrs. smith than of husband. *W. Kinghton.*

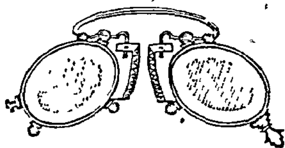
વ્યાયામ કળાશાસ્ત્ર.

બાળક અને જુવાનના શરીરનો બાંધો મજબૂત થાય તેને સારૂ અનેક જાતની દેશી પરદેશી કસરતનો સંગ્રહ છે તેની અંદર ક્વાયત, છટાદાર અવયવોની હીલચાલ, દેશી અખાડાની કસરતો, લાઇટપોલ, બાલ છડીની કસરત, ડમ્બેલ્સની કસરત અને મગદળના દાવ સમજુતી, બતવણી અને ચિત્ર સહિત છે. ૩૩૫ ચિત્ર બ્લુકટસ છે. કીમત રૂ. ૨ પો.)=. વર્ત્તમાનપત્રોના મત નીચે પ્રમાણે છે. (૧) મિ. ચેસ્ટર્ટના અંગ્રેજી પુસ્તકના ગુજરાતી તરજુમા કરતા, આ પુસ્તક વધારે ચઢીઆતુ છે, બધા સુધરેલા દેશોની રીતિઓનુ શોધન કરી, ઉમદા ક્રમથી ગોઠવેલું છે. પુસ્તક સંપૂર્ણ કરવા માટે સામટો ખરચ કરવામા પણ કચાશ રાખી નથી. પ્રયત્નના પ્રમાણમા કીમત બીલકુલ વધારે નથી. **(સૌરાષ્ટ્ર શાળાપત્રિકા**-જુનાગઢ) (૨) રચના ઉત્તમ છે ગૃહસ્થોએ પોતાનાં બચ્ચાંના ઉપયોગને સારુ સંઘરવા યોગ્ય છે. **(બુદ્ધ પ્રકાશ)** (૩) ગુજરાતી ભાષામાં કસરતને માટે આવુ વિગતવાર શાસ્ત્રિય રીતે લખાયલું કોઇ પુસ્તક નહતુ. તેનો અનુભવ ઘેરપણુ લઇ શકાય એવું છે. **(સમાલોચક)** (૪) સર્વ જણને સમજ પડે તેવુ છે. શ્રમના પ્રમાણમા મૂલ્ય ન્યૂન છે. **(મહાકાળ)** દરેક જાહેર લાયબ્રેરીએ અને કુટુંબવત્સલ ખાસ સંઘરવું જોઇએ. **(સત્યવક્તા)** (૫) પુસ્તક ઘણુ કીમતી છે, બાળકને પણ સમજ પડે એવુ સહેલી ભાષામા હોવાથી લોકપ્રિય થઇ પડે એમ છે **(રાસ્તગોફ્તાર)** (૬) કસરતનો ક્રમ એવો સરસ છે, કે બાળક અને જુવાનોને કેળવવામા કોઇ પણ જાતની મુસ્કેલી આવે નહિ. તેની **એકેક નકલ દરેક નિશાળમાં, દરેક ઘરમાં અને દરેક વિદ્યાર્થી પાસ** હોવી જોઇએ. **(વૈશ્ય પત્રિકા)** (૭) કોઇ પણ વાચનાર બીજાની મદદ વગર કસરત કરી શકશે. ભારે શ્રમ અને પૈસાનો મોટો ખરચ કરેલો લાગે છે **(ગુ. મિત્ર અને દર્પણ)** (૮) દરેક ભાષામાથી જે સારૂ લાગ્યુ તે સ્વીકાર્યું છે. **(ગુજરાતી પંચ)** (૯) ગુજરાતીમાં અને મરાઠીમા પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો કરતા ઉત્તમ છે. સાધારણ શિક્ષકો સહેજે સમજી શકે અને ઉલટથી ઉપયોગમા લઇ શકે તેવું છે. **(કેળવણી)** (૧૦) છેલ્લામાં છેલ્લી શોધોને આધારે કરેલું સર્વોત્તમ અને સંપૂર્ણ પુસ્તક છે. **(વૈદ્યકલ્પતરૂ)** નિશાળો ઉપરાંત ઘેર બેઠા પણ માબાપો આમા બતાવેલી રીતે પોતાનાં બાળકોને ડ્રીલ કરાવતા રહે તો તેથી હાલ જે નમાલા છોકરા માલમ પડે છે, તેને બદલ મજબૂત બાળકો થાય. દરેક કુટુંબમાં આવા પુસ્તકની જરૂર છે. તેની કીમત બે રૂ. વધારે પડતી નથી-**(સાંજવર્ત્તમાન.)**

દેશી નામું-કીમત ૦-૪-૦ પો. ૦)- ઇલાકામાં કેળવણી ખાતામાં ટેકસ્ટ બુક છે.

મુંબઇ-એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની-કાલબાદેવી.
સુરત-કરસનદાસ નારણદાસ-કેળાપીઠ.
રાજકોટ-બહેચર મેઘજી-પુરા બજાર.

છગનલાલ લલ્લુભાઈ શાહ
દેશી નામાવાળા વડોદરા.

વદેશી ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપો.

ધી ઝાલાવાડ નેટીવ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ કંપની.

ડ ઑફીસ ધ્રાંગધરા.—કાઠીયાવાડ.

આ કંપનીમાં દેશી રાજસ્થાન તેમજ પબ્લીકની સગ ડતા માટે, જે ખાતાંઓ હાલ ઉઘાડવામા આવ્યાં છે, તે ચિે મુજબ,

ક્લોધીંગ અને આઉટ ફીટીંગ ડીપાર્ટમેન્ટ.

તમામ જાતનું ગરમ, રેશમી, અને સુતરાઉ કપડાનું કામ મનપસંદ અને મુદતસર કીફાયત દરથી બનાવી આપ વામાં આવે છે, તેમજ લશ્કર અને પોલીસ માટે ફુલડ્રેસ, ઓવર કોટ, ખાખી યુનીફોર્મ જેવી પેટર્નના જોઇએ તેવા કૉન્ટ્રેક્ટથી અથવા છુટક, ઇંગ્લીશ ફર્મની સફાઈ સાથે હરીફાઇ કરે તેવા બનાવી આપવામાં આવે છે.

ફક્ત એકજ વખત વાપરીને ખાત્રી કરો.

મેશર્સ. એન. એચ. ભગતની કુંપનીની

પ્રસિદ્ધી પામેલી ચમત્કારીક દેશી દવાઓ.

(હેં૦ નંબર ૧૬ કોલ્વહેલ.)

	કી. રૂ. આ. પૈ
વિદ્યુત્ વટી (શક્તિની ૪૦ ગોળીઓ) ડબી ૧	૧– ૪–૦
ગુલાબી દંત મંજન. ડબી ૧ ના	૦– ૪–૦
સાચામોતીનો સુરમો. નંબર–૧ તોલા ૧ ની શીશી ...	૨– ૦–૦
,, ,, નંબર–૨જો તોલા ૧ ની શીશી ...	૧– ૦–૦
ધોળો સુરમો તોલા ૧ ની શીશીના	૨– ૦–૦
રાજ કેસરી તેલ (બાલને વધારનાર સુગંધી તેલ) ...	૦–૧૨–૦
બાલ કાઢવાની ભૂકી. ડબી ૧	૦– ૪–૦
હરસનો મલમ ડબી ૧ ના	૦– ૮–૦
જુલાબની ગોળીઓ	૦– ૪–૦
રજોદર્શક (ખાસ સ્ત્રીયોને અટકાવ લાવનારી ગોળીયો.)	૧– ૦–૦
દાદરનો અકસીર મલમ ડબી ૧	૦– ૪–૦
ખાસ ખરજવાનો મલમ.	૦– ૬–૦

ઉપર સીવાય વધુ વીગત માટે લીસ્ટ મંગાવી લેશો.

સોલ એજન્ટ.

ઠા. વસનજી પરમાણંદ ચાહેવાલા.

બુકસેલર પબ્લીશર એન્ડ કમીશન એજન્ટ.

ઠે. કાલબાદેવી રોડ, જહેરબાગ નજીક.

મુંબઈ.

નાના બાળકોને દુધ પચાવી પુષ્ટ બનાવે છે.

જવેરીયનનું જીવન મીક્ષ્ચર.

(રજીસ્ટર ન૦ ૮૨ લેઘને લેન્તે, કીમત શીશી ૧ ના દસ આના)

કોલેરાની ભયંકર આફતમાં સપડાએલા માણસોને બચાવે છે. **પેટના દુખારાને** તુરત બંધ કરે છે. **ઉલટી, મરડો** અને **ઝાડાના** દરદોને અટકાવે છે. **દમ,** ખાંસીને આરામ કરે છે, **દાઢનો દુખારો** અને **વીછીની** વેદનાથી રડતાં માણસો હસતાં થાય છે. **જીવને ચેન** ન પડતું હોય, **કામ ઉપર** આળસ આવતું હોય, **ભુખ ન લાગતી** હોય અને **શરીર** દિન પ્રતિદિન નબળું પડતુ હોય તો **જવેરીયનનું જીવન મીક્ષ્ચર** વાપરવાની ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓને લાગુ પડતો **સુવાવડ** રોગ અને તેથી થતી નબળાઇ દુર થાય છે. નાના બાળકોને હરડેની સાથે પાવાથી પુષ્ટ બને છે. વાપરીને ખાત્રી કરી, અમારા ખરા સાહસને ઉત્તેજન આપશોજી. બનાવનાર,

દરેક દવાવાળા પાસેથી મળશે. **વી. એચ. જવેરીયનની કું.**

હે૦—ખલાસી ચકલા—અરીણુવાળાની સામે—મુંબઇ.

કાર્ડ સાઇઝ ૪૧x૩૧.

કીંમત માત્ર રુ ૩.

ફોટોગ્રાફ પાડવાના

છુપા કેમેરા.

ગમે તે માણસની તસબીર ગમે તે શખસ તે ધણીને ખબર પડવા દેવા વિના પણ આ કેમેરામાં ફોટોગ્રાફ ઉતારી શકે છે. દોડતી ગાડી, ઉડતું પક્ષી, વિગેરેનો સહેલાઇથી ફોટો લઇ શકાય છે. એમાં શીખવાની કડાકુટ નથી. હમે તે ખરીદનારને તેને સંપુર્ણ રીતે ઘેર બેઠે શીખવી શકીએ છીએ. ઘણા લોકો આ કેમેરા રૂ ૧૦ થી ૧૫ સુધી વેચે છે, પણ તેની ખરી કીંમત માત્ર રૂ. ૩ છે અને પોસ્ટેજ જુદું.

છોટાલાલ છગનલાલ મહાજન,

હોકારદાર રોડ—મુંબઇ.

દ્વિતીય અધ્યાય.

જનાપવાદ.

તેનો આ મોટામાં મોટો મિત્ર આગલો રેસીડન્ટ હતો, કે જેની સાથે બાદશાહને ઘણો જ ઘાડો સંબંધ હતો; આપણે તેને મી. સ્મીથના નામે ઓળખવા દો; એ બીજા કોઇ પણ નામ પ્રમાણે ચાલશે. મી. સ્મીથની સ્ત્રી ઘણું આકર્ષણ કરે તેવી હતી; અને જનાપવાદ એવો હતો કે, બાદશાહને મી. સ્મીથના કરતાં મીસીસ સ્મીથ વધારે વ્હાલી હતી.* ડબલ્યુ-નાઇટન.

ઇ. સ. ૧૮૨૭ માં અયોધ્યાનો પહેલો બાદશાહ, ગાઝીયુદ્દીન હુયદર પામવા પછી, તેનો પુત્ર નસિરૂદ્દીન હુયદર અયોધ્યાની ગાદીએ બેઠો. ગાઝીયુદ્દીનના મરણ પહેલાં, અયોધ્યાનો ખજાનો તદ્દન ખાલી થઈ ગયો હતો. પિતાની સંગ્રહ કરેલી વિપુલ સંપત્તિ, ઇસ્ટિ ઇંડિયા કંપનીને આપી દઇ, ગાઝીયુદ્દીન નામનો બાદશાહ બની રહ્યો હતો. ગાઝીયુદ્દીનના રાજ્ય અમલ પહેલાં, અયોધ્યાના નવાબો, 'વજીર'ને નામે ઓળખાતા હતા. પરંતુ ઇસ્ટિ ઇન્ડિયા કંપનીએ, ગાઝીયુદ્દીન પાસેથી ઘણું દ્રવ્ય કહડાવ્યું હતું, તેથી ગાઝીયુદ્દીનનો તેમનાપર મોટો ઉપકાર હતો. એ ઉપકારના બદલામાં ઇસ્ટિ ઇન્ડિયા કંપનીએ ગાઝીયુદ્દીનને લખ્યું કે, તમારી 'વજીર'ની [illegible] દીલીના બાદશાહની અધીનતા જણાવે છે. માટે તમે 'બાદશાહ'ની [illegible] ધારણ કરો. એમ કરવાથી ફરી તમારે દીલ્લીના બાદશાની અધીનતા [illegible]રવી પડશે નહીં. ગાઝીયુદ્દીને ઇસ્ટિ ઇન્ડિયા કંપનીના મતને મળતા 'બાદશાહ'ની પદવી ધારણ કરી લીધી! પરંતુ આ નવી ઉપાધિ, [illegible]પાધિરૂપ થઇ પડી. તે તેનાથી લાંબો કાળ ધારણ કરી શકાઇ નહીં! [illegible]જ્યવિનાશના શોકથી જેમ સાદાતાલિનું મરણ નીપજ્યું, તેમ પિતૃ સંચિત દ્રવ્યશોકથી ગાઝીયુદ્દીન પણ અકાળે કાળગ્રસ્ત થયો!!

સાદાતાલિ અતિશય પ્રખર, કાર્યદક્ષ અને મિતાહારી હતો. ગાઝીયુદ્દીન કાર્યદક્ષ ન હોવાથી પણ વિલાસપ્રિય ન હતો. પરંતુ હાલના અયોધ્યાપતિ, નસિરુદ્દીન હુયદરની રહેણી કહેણી તો તેના બાપ અને દાદાની રહેણી

---

*This "great of his friends" was a former resident with whom the King had been on very intimate terms; let us call him Mr. smith, that name will do as well as any other. Mr. smith had a very captivating wife; and scandal did say that the King was fonder of Mrs. smith than of her husband. *W. Kinghton.*

મેન્થોલની પણ જરૂર રહેતી નથી. કીંમત નાની સાઇઝની બાટલી ૧ ના રૂ ૦-૮-૦ અને મોટી સાઇઝની બાટલીના રૂ ૦-૧૨-૦

દાંત તથા પેઢાના દુખાવાનો અકસીર ઈલાજ—આ દવા દાતના દુખાવાને તથા કળતરને આરામ કરે છે, કોહી જતા ભાગોને અટકાવે છે, સોજાને ઉતારે છે, લોહી નીકળતુ બધ કરે છે, મોઢાની ખરાબ વાસને દુર કરે છે અને છેવટે દાંત તથા પેઢાઓને મજબુત કરે છે. રૂ (કાપુસ) થી દુખતા ભાગ ઉપર લગાડવુ. કીમત બાટલી ૧ ના રૂ ૦-૮-૦.

સંજીવન મીક્ષ્ચર—કોલેરા કે જે વિસુચિકા, મહામારી, પટકી, કોગળીયુ વિગેરે નામોથી ઓળખાય છે તેને માટે આ એક જ ખાત્રી ભરેલો ઈલાજ છે. વળી આ દવા સગ્રહણી, ઝાડો, અતિશાર વિગેરે પેટનાં દર્દોને મટાડે છે તેમ જ પેટમાંના દુખાવાનો નાશ કરે છે. પેટના આફરા વગેરેને બેસાડી દઇ જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે. દવા પાણીમાં મેળવી લેવી. વજન બાટલી ઉપર લખેલુ છે. કીમત બાટલી ૧ ના રૂ ૦-૧૦-૦

ફક્ત છ કલાકમાં તાવને નાબુદ કરનાર મીક્ષ્ચર.

તાવનું અકસીર મીક્ષ્ચર—આ મીક્ષ્ચર મેલેરીયા, તાઢીયા, એકાંતરીયા, ચોથીયા તથા બીજી જાતના ઝેરી તાવ ઉપર જાદુઈ ઉપાય છે. બબ્બે કલાકે એકેક ભાગથી છ કલાકમા આરામ થાય છે. દવા પીધા પેહેલાં બાટલીને ખુબ હલાવવી. દવા લેવાની રીત બાટલી ઉપર લખેલી છે. કીમત બાટલી ૧ ના રૂ ૦-૧૨-૦.

વિંચ્છીના ડખ માટે તાત્કાલિક અને ચોક્કસ ઇલાજ—ગમે તેવી જાતના ઝેરી વિચ્છીના ડખ ઉપર આ દવાના બે ત્રણ ટીપાં લગાડવાથી તરતજ આરામ થાય છે. દરેક કુટુબમા આ દવા રાખવાની ખાસ જરૂર છે. કીંમત બાટલી ૧ ના રૂ ૦-૮-૦.

વેજીટેબલ હેર ટોનીક—આ શુદ્ધ કરેલુ વાળને પુષ્ટિ આપનારૂ ખુશબોદાર તેલ અમૂલ્ય વનસ્પતિના તત્વનું બનાવ્યું છે. મગજ તેમજ જ્ઞાનતતુને નુકસાન કરનારી કોઇપણ ચીજ નાંખી નથી. આ તેલ વાળને સુવાળા અને ચળકતા કરે છે, ખરી જતા વાળને અટકાવે છે, વાળને મોટા કરે છે અને સફેદ થઇ ગયેલા વાળને પણ ધીરે ધીરે કાળા કરે છે. (મુળ રગ ઉપર લાવે છે.) માથાના દુખાવાનો નાશ કરે છે, આખને ઠડક આપે છે, અને મગજને પુષ્ટિ આપે છે, દરેક સ્ત્રી, પુરૂષ, અને છોકરાને ઉપયોગી છે. વિદ્યાર્થીઓને આ તેલ ઘણુંજ ઉપયોગી છે. કીંમત બાટલી ૧ ના રૂ ૦-૧૨-૦.

મરકી આલતી હતી ત્યાં આ મલમ વાપરી ખાત્રી કરેલી છે માટે તેને માટે અમો ભલામણ કરીએ છીએ.

આ મલમ રસ તથા વધરાવલના દરદ ઉપર બહુજ ફાયદા કરે છે.

વાપરવાની રીત—પ્લેગની ગાઠ ઉપર આ મલમ દિવસમા ત્રણ વખત લગાડી કાપુસ મુકી પાટો બાંધી રાખવો. વધરાવલ તથા રસના દરદ ઉપર દિવસના તથા રાતના મસળીને મલમ લગાડવો. કીમત બાટલી ૧ ના આના આઠ

કફ પીલ્સ.

આ કફ પીલ્સ ઘણી અજાયબ રીતે ટુક મુદતમા ગમે તેવી લાબી તથા ટુકી મુદતની ખાસી, ઉધરસ, સલેખમને તુરત આરામ આપી મટાડી દે છે તથા વારવાર આવતા ઠાંસાને તુરત અટકાવે છે. તેમ જ ગળાના નાના મોટાં દર્દોને તથા ગળાનુ સુકાઇ જવુ તેમ જ ગળાનુ અને સાદનુ બેસી જવું, તેને પણ આ ગોળીઓ વાપરવાથી આરામ આપે છે અને કઠને સુધારે છે. તેમ જ શરૂઆતના ક્ષયને પણ તાબડતોબ ફાયદો કરે છે કીમત બાટલી એકના આના ચાર.

ગરમીના રોગની અકસીર ગ્રેન્યુઅલ્સ.

ગરમીના રોગનો આ ખરો ઇલાજ બહાર પાડતાં જણાવવાને ખુશાલી ઉપજે છે, કે એ ઇલાજ આ દરદના પીડાતા હજારો દરદીઓ ઉપર ફતેહ સાથ અજમાવવામાં આવ્યો છે.

આ ગ્રેન્યુઅલ્સ એક ઘણા જ પ્રખ્યાત અને એ દરદોના ખાસ અનુભવી ડાકટરના નુકસા પ્રમાણે બનાવવામાં આવીછે.

આ ગ્રેન્યુઅલ્સ એ દરદને તદન જડમાથી સાફ કરે છે અને તે પાછુ વખત ગયે ઉભરી આવવાની ધાસ્તી રહેતી નથી.

આ ગ્રેન્યુઅલ્સ કોઇપણ જાતની નુકસાનકારક દવાની તથા પારાની મેલવણીથી તદન નીરાળી છે.

આ રોગથી પીડાતા હજારો દરદીઓને ખબર નથી કે, એ દરદ કેવુ ઝેરી તથા નુકસાનકારક નીવડે છે, અને તેનો બરોબર ઘટતો ઇલાજ ન કરવાથી, આગળ જતા પોતાના પૈસાનો, પોતાની તદુરસ્તીનો, પોતાના કુટુબનો તથા થતી ઓલાદનો કેવો નાશ કેવો થાય છે, એ ઝેરી દરદનો ખરો ઇલાજ શોધવો હોય તો આ ગ્રેન્યુઅલ્સ છે કે જે લેવાથી દરદને આરામ થાય છે અને આગળ જતા નુકસાનનો અટકાવ થાય છે.

શરીરમાં આવી ગયેલી નબળાઈ, ગરમીનું ફુટી નીકળવું, લીવર બગડવું, જ્ઞાનતતુઓની નબળાઈ વિગેરે અનેક પ્રકારનાં દરદો આ દવા દુર કરે છે.

ગરમીનાં દરદો ઉપર આ દવા ખાસ કરીને રામબાણ અસર કરે છે.

સર્વથી સરસ તબીબી સત્તા ધરાવનારાઓ, એના વિષે ઉંચામાં ઉંચું મત આપે છે, એ જ તેના અસરકારકપણાની ખરી જામીનગીરી છે.

વાપરવાની રીત—એક નાની ચમચી ભરીને દુધ અગર પાણી સાથે દહાડામાં ત્રણ વખત લેવી. કીંમત બાટલીના રૂ ૧ાા રૂ ૨ાા

એક ફતેહમંદ દવા.

ટેસ્ટમાં સ્વાદીષ્ટ બાળજીવન સીરપ.

આ બાળજીવન સીરપથી બચ્ચાંઓને ખાંસી, સસણી, આચકી, નબળાઇ, હાથ પગનુ તત્રાઇ જવું, ચહેરાની ફીકાશ, કોઇપણ જાતના દમથી ભરાઇ જવું, તેમ જ આરોગ્ય શક્તિ મદ પડવા ઉપર આ બાળજીવન સીરપ દિવસમા ત્રણ વખત આપવાથી આરામ કરે છે. તેમ જ મોટી ઉમરનાં સ્ત્રી પુરૂષોને ઉધરસ, દમ, પાચનશક્તિ નબળી પડી, થતા ક્ષય રોગથી તાવ અને ખાંસીને આ બાળજીવન સીરપ લેવાથી બહુ જ આરામ કરે છે.

રડતાં બચ્ચાઓને આ સીરપ ખુશ મીજાજ સાથે સારી નિદ્રા આપે છે.

બોલનારાઓને તથા ગાનારાઓને થાક નહીં લાગવા દેતાં, ગળાને અને અવાજને બહુજ મદદ કરે છે અને તેથી ઉપરનાં દરેક દરદો ઉપર આ બાળજીવન સીરપ એક મોટામાં મોટા આશીર્વાદ સમાન છે.

વાપરવાની રીત—મોટા માણસને એક ચમચો તેટલા જ પાણી સાથે દહાડામાં ત્રણ વખત અને બચ્ચાંને પા ચમચો દિવસમા ત્રણ વખત પાણી અગર દુધ સાથે કીંમત બાટલી એકના ૧૨ આના.

ભી... કલ્યાણજી કાં૦નો કેમીકલ ફુડ.

... ખસુસ કરીને ફોરફેર ઓફ લાઇમ અને ...ન્ય ચીજો આવેલી ... પહેલી ચીજ વિષે ..., તે માણસ જાતનું ... બાંધણીને ઘણુ ... હાડકાને મજબ... ... બીજી ચીજ ... લોહીને સુધારી ... અને સુકાઇ ..., પાછું તાજુ કર... આપવાને કુદ... ...ની માફક છે.

...વેચનાર, બહારકોટ–જુમ્મા... માર્કેટ–ન્યુ બીલ્ડીંગ

હુશેનખાંની વાત પૂરી થતામાં, ફાટેલી પાઘડી, જુનો અંગરખો અને મેલો પાયજામો પહેરેલો, નવાબના મહેલનો મુલારામસિંહ નામનો સીપાઇ ત્યાં આવી ચડયો. તેના ફાટાં તૂટાં વસ્ત્રો જોઇને, ત્યાં ઉભેલા માણસોમાંથી એક જણ હસ્તાં હસ્તાં બોલ્યો; "આઇયે જનાબ! અચ્છા હાલ કહો! ફટી પાઘડી–મ્યલ્લા લેબાસ–!" સીપાઇ બોલ્યો; "ભાઇ! દો બરસ હુવા, એક પઇસાબી તલબ નહીં મીલા–યહ નૌકરીબી છોડ દેના હોગા–નવાબ બડે સાબકી મેમકો, દરરોજ લાખો રૂપિયા દેતા હય નૌકર લોકકો તલબ નહીં મીલતા."

ઉભેલા માણસોમાંથી એક જણ બોલી ઉઠયો; "હજી ત્રણ વરસ સુધી સીપાઇઓને પગાર મળવાનો નથી! નવાબ મોટા સાહેબની મેમ સાથે નિકા કરવાના છે, તેથી દશ કરોડ રૂપિયા તેને આપવા પડશે!"

એક માણસ બોલ્યો; "હં, દશ હજાર રૂપિયા; એક લાખ! એક લાખ રૂપિયામાં તો એવી પાંચ મેમોની સાથે નિકા થઇ શકે. બુઢ્ઢી મેમ, તેને વળી દશ કરોડ રૂપિયા?"

ચોથો બોલ્યો; "ભાઇ, તારી ચામડી ગોરી છે, એટલે તું વગર પૈસે મેમ પરણી શકે! તારો ચ્હેરો જોઇને જ તારાપર મેમસાબ કુરબાન થઇ જાય!!"

પાંચમો કહેવા લાગ્યો; "ફકત ગોરી ચામડીપર વિલાતી મેમ લલચાતી નથી તો, તે તો પૈસાથી લલચાય છે, પૈસાથી!!"

ચોથો માણસ આ વાત સાંભળી ફરી બોલી ઉઠયો; "મોટાને કાન હોય છે, પણ શાન હોતી નથી તે કંઇ ખોટું છે? નવાબ અને અમીર ઉમરાવની જેવી બુદ્ધિ, તેવું તેમનું કામ! પણ નવાબ સાહેબ આ બુઢ્ઢી મેમપર તે શું જોઇને મોહી પડયા હશે, તે કંઇ સમજાતું નથી!"

આ લોકોની આવી વાતચિત ચાલે છે, એટલામાં થોડે છેટે બજારમાં, એક દુકાનદારની પાસે ઘણા માણસોની ગડબડ જોઇ, સઘળા માણસો તે તરફ દોડી ગયાં. તે ઠેકાણે એક સ્ત્રી એક હાથીના મ્હાવત ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવતી હતી. બીજાં માણસો તે સ્ત્રીનો પક્ષ ખેંચી મ્હાવતને ઠપકો દેતા હતા. અંતે મ્હાવત કંટાળીને બોલવા લાગ્યો "હું શું કરું. ત્રણ દીવસ થયાં હાથીને ખોરાક મળ્યો નથી. હાથીએ ફળની ટોપલી, રસ્તામાં જોઇને તે બધાં ફળ ખાઇ ગયો, તેમાં મારી શી કસુર?"

તે સ્ત્રી બોલી; "મૂવા! રડ્યા! તેંજ જાણી જોઇને, મ્હારાં ફળ હાથીને ખવડાવ્યાં છે."

બીજાં માણસો પણ તે સ્ત્રીની તરફેણ [illegible] વા [illegible] તો એ જ હતી કે, મ્હાવતે જાણી જો[illegible]

સંગ્રહ કરેલા પૈસામાંથી બરાબર પંચોતેર લાખ રૂપિયા જુદા કહાડવા હતા. આ પંચોતેર લાખ રૂપિયા તેમણે કંપનીના કાગળો ખરીદ્યા કે તે રૂપિયા તેમણે વિલાયત મોકલી દીધા, તે અમે નિશ્ચયપણે કહી શકતા નથી. પરંતુ તેમણે પંચોતેર લાખથી વધારે રૂપિયા ભેગા કર્યા હતા, એ તો નિ:સંદેહ હતું.

લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિક આ વખતે ગવર્નર જનરલ હતો અને મેટકાફ કૌંસિલનો મેમ્બર હતો. એ બન્ને ઘણા ધર્મિષ્ઠ માણસો હતા. જ્યારે લખનોરના રેસિડેન્ટે પંચોતેર લાખ રૂપિયા જુદા કહાડયા છે, એ વાત તેમના સાંભળવામાં આવી, ત્યારે તેમની આંખો ઉઘડી ગઈ! તેઓ મોટા વિચારમાં પડયા અને એને માટે અનેક પ્રકારના સંદેહ કરવા લાગ્યા. તેઓ પોતાનુ કર્ત્તવ્ય વિચારી, કૌંસિલ હોલના દરવાજા બંધ કરી, એ સંબંધી તપાસ કરવા લાગ્યા! આવી રીતે પોતાની તપાસ થતી સાંભળી, રેસિડેન્ટ સાહેબે પોતાનું રાજીનામું લખી મોકલ્યું. ગર્વનમેન્ટે તે મંજુર કર્યું નહીં, ત્યારે રેસિડેન્ટ સાહેબ, વગર પરવાનગીએ નોકરી છોડીને પોતાની સ્ત્રીસહ ઇંગ્લંડ ગચ્છંતી કરી ગયા!

ગર્વનમેન્ટની તપાસનું શું પરિણામ આવ્યું, તે કોઇ જાણી શકયું નહીં; કારણ કે તે જાણવાની કોઇનામાં શક્તિ નહતી. તપાસની વખતે કૌંસિલ હોલના દરવાજા બંધ રહેતા હતા. હિંદુસ્થાનના મિત્ર, રાજ્ય સંબંધી કૌંસિલમાં જે જે વિષયોની તપાસ થતી, તે પરમેશ્વર વિના, માણસને જાણવાની શક્તિ નહોતી! તોપણ હિમાચલવાશી મહાપુરુષોમાંથી જેમણે અન્તર્દષ્ટિ પાપ્ત કરી હશે, તેઓ જાણી શકે ખરા! પરંતુ તેઓ જાણ્યા છતાં કોઇને કહેતા નહતા! તોપણ કૌંસિલ હોલના દરવાજાને ફાટમાંથી વિલાયતી તથા દેશી ભૂતો, યુક્તિપ્રયુક્તિથી સાંતું કામકાજ જોઇને, કૌંસિલના કૃત્યોને અજવાળામાં લાવતા હતા. પરંતુ ભૂતોની બૂમો સાંભળે કોણ? અને સાંભળીને તેનાપર વિશ્વાશ પણ કોણ રાખે? તેમાં વળી ભૂતોની બૂમો, સોમાંથી નવાણું ટકા બાદ જ!!

રેસિડેન્ટ સાહેબની વર્ત્તણુક વિષે ચાલેલી તપાસનું શું પરિણામ આવ્યું, તે પાંચ વરસ સુધી તો, ભૂતોએ તો શું, પણ ભૂતોના દાદાઓ પણ જાણી શકયા નહીં! ચાર પાંચ વરસ પછી, ઇ. સ. ૧૮૩૫ ના જુલાઇ મહિનાની ૯ તારીખે, "મિરટ ઓબઝરવર" (Merat Observer)માં ભૂતની બૂમો સંભળાવા લાગી! તા૦ ૨૩ મી જુલાઇએ કલકત્તાનો ભૂત, પહેલા ભૂતના વિચારનું ખંડન કરી, જેમ તેમ બડબડવા લાગ્યો; પણ રેસિડેન્ટ સાહેબને લોર્ડ વિલિયમ બરતરફ કર્યાં, એમાં તો કોઇ પણ જાતનો સંદેહ નહતો.

સંગ્રહ કરેલા પૈસામાંથી બરાબર પંચોતેર લાખ રૂપિયા જુદા કહાડયા હતા. આ પંચોતેર લાખ રૂપિયા તેમણે કંપનીના કાગળો ખરીદ્યા કે તે રૂપિયા તેમણે વિલાયત મોકલી દીધા, તે અમે નિશ્ચયપણે કહી શકતા નથી. પરંતુ તેમણે પંચોતેર લાખથી વધારે રૂપિયા ભેગા કર્યા હતા, એ તો નિઃસંદેહ હતું.

લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિક આ વખતે ગવર્નર જનરલ હતો અને મેટકાફ કૌંસિલનો મેમ્બર હતો. એ બન્ને ઘણા ધર્મિષ્ઠ માણસો હતા. જ્યારે લખનૌરના રેસિડેન્ટે પંચોતેર લાખ રૂપિયા જુદા કહાડયા છે, એ વાત તેમના સાંભળવામાં આવી, ત્યારે તેમની આંખો ઉઘડી ગઈ! તેઓ મોટા વિચારમાં પડયા અને એને માટે અનેક પ્રકારના સંદેહ કરવા લાગ્યા. તેઓ પોતાનુ કર્ત્તવ્ય વિચારી, કૌંસિલ હોલના દરવાજા બંધ કરી, એ સંબંધી તપાસ કરવા લાગ્યા! આવી રીતે પોતાની તપાસ થતી સાંભળી, રેસિડેન્ટ સાહેબે પોતાનું રાજીનામું લખી મોકલ્યું. ગવર્નમેન્ટે તે મંજુર કર્યું નહીં, ત્યારે રેસિડેન્ટ સાહેબ, વગર પરવાનગીએ નોકરી છોડીને પોતાની ઓીસહ ઇંગ્લંડ ગચ્છંતી કરી ગયા!

ગવર્નમેન્ટની તપાસનું શું પરિણામ આવ્યું, તે કોઇ જાણી શક્યું નહીં; કારણ કે તે જાણવાની કોઇનામાં શક્તિ નહતી. તપાસની વખતે કૌંસિલ હોલના દરવાજા બંધ રહેતા હતા. હિંદુસ્થાનના મિત્ર, રાજ્ય સંબંધી કૌંસિલમાં જે જે વિષયોની તપાસ થતી, તે પરમેશ્વર વિના, માણસને જાણવાની શક્તિ નહોતી! તોપણ હિમાચલવાશી મહાપુરુષોમાંથી જેમણે અન્તર્દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી હશે, તેઓ જાણી શકે ખરા! પરંતુ તેઓ જાણ્યા છતાં કોઇને કહેતા નહતા! તોપણ કૌંસિલ હોલના દરવાજાને ફાટમાંથી વિલાયતી તથા દેશી ભૂતો, યુક્તિપ્રયુક્તિથી ત્યાંનું કામકાજ જોઇને, કૌંસિલના ફૂતોને અજવાળામાં લાવતા હતા. પરંતુ ભૂતોની બૂમો સાંભળે કોણ? અને સાંભળીને તેનાપર વિશ્વાસ પણ કોણ રાખે? તેમાં વળી ભૂતોની બૂમો, સોમાંથી નવાણું ટકા બાદ જ!!

ત્રિજો અધ્યાય.

લખનોરનો અર્વાચીન વૈભવ.

भ्रातः कष्टमहो महान्स नृपतिः सामन्तचक्रं च त-
त्पार्श्वे तस्य च सापि राजपरिषत्ताश्चन्द्रबिम्बाननाः ।
उद्रिक्तः स च राजपुत्रनिवहस्ते बन्दिनस्ताः कथाः
सर्वं यस्य वशादगात्स्मृतिपदं कालाय तस्मै नमः ॥ **राजर्षि भर्तृहरि.**

તેની બાંધણી લખનૌરની બીજી બધી ઇમારતો કરતાં સર્વ શ્રેષ્ઠ છે. શીયા સંપ્રદાયના મુસલમાનો, મોહરમને "ઇજનદારી" અથવા "તાજિયેદારી"ને માટે જે ઇમારત બંધાવે છે, તેને ઇમામવાડો કહેવામાં આવે છે. દરેક ધનવાન્ મુસલમાનો, પોત પોતાનો ઇમામવાડો જુદો જુદો બંધાવે છે; અને જ્યારે તેઓ મરી જાય છે, ત્યારે તેમને એમાં દફનાવવામાં આવે છે. વળી વાબનો મોટો નઇમામવાડો, લખનૌરના રૂમીદરવાજાની પાસે આવેલો છે. તેનો દરવાજો, તુર્કસ્થાનના દરવાજા જેવો બનાવવામાં આવ્યો છે. તુર્કસ્થાનનો દરવાજો એવો વિશાળ અને સુંદર છે કે, તેને માટે તુરકીના સુલતાનને, "બાબે–આલી"નું પદ મળ્યું છે. રૂમી દરવાજાની અને ઇમામવાડાની રચના ઘણી જ રમણીય છે. એ બન્ને ઇમારતો એક એકને ટક્કર મારે તેવી છે. આ બન્ને ઇમારતો ઉપરના કળશો, હિંદુઓના શિવાલયો જેવાં છે, જ્યારે તેની બીજી બાંધણી મુસલમાનોની મસીદ જેવી છે. એ ઇમારતનો મધ્યનો ભાગ, જેને 'હાલન' કહેવામાં આવે છે, તે ૧૫૦ ફુટ લાંબો અને ૫૦ ફુટ પહોળો છે. આ ઇમામવાડો કેટલો મહત્વવાળો અને સુંદર છે, તે એટલા ઉપરથી જણાશે કે, અયોધ્યાના કરણ સમાન દાની અને મહા પ્રતાપી નવાબ આસફુદ્દૌલ્લાએ, દોઢ કરોડ રૂપિયાનાં બિલોરનાં ઝાડો અને આયનાઓ એમાં મુકાવ્યાં હતાં!

નવાબનો ઇમામવાડો મુકીને, મારટીન સાહેબની કોઠી તરફ વળીએ. સામાન્ય 'કોઠી'ને નામે ઓળખાતો આ પ્રચંડ ગૃહસમુહ, જનરલ મારટીન નામના એક ફ્રેન્ચમેને પોતાને ખર્ચે બંધાવ્યો છે. જનરલ મારટીન પ્રથમ કંપની સરકારની પલટનમાં એક "ગોરા સીપાઈ" તરીકે નોકર હતો; અને ત્યાર પછી તેઓ અયોધ્યાના નવાબની પલટનમાં જોડાયા; જ્યાંથી ધીરે ધીરે વધીને તેઓ જનરલના પદપર ચઢ્યા. અયોધ્યાના નવાબના આધીનમાં રહી, તેમણે ઘણો પૈસો મેળવ્યો હતો. જનરલ મારટીન ઘણા ઉદાર હતા, તેમણે કેવલ પોતાની જન્મભૂમિ લાયનમાં* એક અનાથાલય અને પાઠશાળા બનાવવાને માટે પંદર લાખ રૂપિયા દાન કર્યા છે; અને તેટલોજ પૈસો તેમણે કલકત્તામાં એક કોલેજ સ્થાપવાને માટે આપ્યો છે. લખનૌર પણ એમની દાનશીળતાને માટે

પરવાનો આપ્યો છે, જાઓ તમને સદર પરવાનગી! પછી ઓછું શું કામ રાખે!

"બાદશાહી હરમ"ના સંબંધમાં સૌથી અધિક આશ્ચર્યની વાત ત્યાં પહેરો ભરતી સ્ત્રીસીપાઇ અથવા સ્ત્રી દેવડીદારની છે. તેઓ મરદ સીપાઇની પેઠે હુરમના દરવાજા ઉપર રાત દિવસ પહેરો ભરે છે. કોઇ અજાણ્યો માણસ પહેલાં તો તેમને જોઇને એમ જ કહે કે, આ ઠીંગણા કદના મરદ સીપાઇઓ જ છે. કારણ કે તેમનું ઠીંગણું કદ અને સાંકડાં વક્ષઃસ્થળ શિવાય તેમનામાં બીજું એવું કંઈ જોવામાં આવતું નહતું કે, જેથી સ્ત્રી પુરુષનો ભેદ પારખી શકાય! આ સ્ત્રીઓ પોતાના લાંબા વાળ માથા ઉપર બાંધીને તેની ઉપર પાઘડી પહેરે છે, અથવા તો માથાં-પર મોટો સફેદ ફેંટો બાંધે છે, જેથી તેઓ શીખ સીપાઇઓના જેવી દેખાય છે! તેમના હાથમાં હમેશ સંગીન ચડાવેલી બંદુક, પેટી, કારતુ-સોની ડબ્બી વિગેરે વસ્તુઓ હોય છે અને બેંગાલ ફોજની પેઠે, તેમના શરીરપર રાત દીવસ જેકેટ અને પાટલુન જોવામાં આવે છે. આ સ્ત્રી સીપાઇઓ પાસેથી "બાદશાહી હરમ"ના પહેરાનું કામ લેવામાં આવે છે. એ શિવાય કોઇ કોઇ વખતે તેમની પાસે કવાયત પણ કરા-વામાં આવે છે. આ સ્ત્રી સીપાઇઓ, કવાયદના નિયમ પ્રમાણે હાલવું, ચાલવું, સલામ કરવી, બંદુક ભરવી અને નિશાન તાકવાનું કામ ઘણી સારી રીતે કરી શકે છે. કારણ કે એ સંબંધીનું તેમને જ્ઞાન આપવા, બાદશાહે ખાસ પાંચ સાત લશ્કરી માણસો રોકયાં હતાં! આ સ્ત્રી સીપા-ઇઓમાં ઘણીખરી પરણેલીઓ હોય છે, અને તેમને ધણીની પાસે જવા માટે વારાફરતી મહીના બબે મહીનાની છુટી આપવામાં આવે છે! પરંતુ તેઓ બનતા સુધી પોતાની નોકરી ઉપર જ હાજર રહેવામાં ઉચિત ગણે છે! યૂરોપમાં આવા ઠીંગણા કદના અને પેટ વધેલા સર-જંટો ઘણા જોવામાં આવે છે, તેમ આપણા હિંદુસ્થાનમાં પણ તેમના જેવા જ કદના સીપાઇઓ નથી, એવું કંઈ છે નહીં! "બાદશાહી-હરમ" પર પહેરો ભરનારી આ સ્ત્રી સીપાઇઓ જ્યારે ગર્ભવતી થાય છે, ત્યારે બાદશાહ સલામત તેમને જોઇને ખૂબ હશે છે અને પોતાના સરદાર વર્ગમાં, એ ગર્ભવતી સ્ત્રી સીપાઇઓનો વિષય કહાડી કલાકોના કલાક સુધી તે ઠઠ્ઠાબાજી કરે છે! ઘણી વખતે તે ગર્ભધારણ કરેલી સ્ત્રી સીપાઇઓ કેવી રીતે પહેરો ભરે છે તે જોવાને બાદશાહ સલામત ખાસ હરમમાં પધારે છે, અને તેમને ધીરે ધીરે બ્હાર નીકળેલાં પેટ સાથે પહેરો ભરતી જોઇને, હસના હસતા બાદશાહ સલામત કોઈ કોઈ વાર તેમને મોટાં

નસિરુદ્દીન અને તેના કર્મચારીઓની પ્રતિજ્ઞાપર પણ ન હતો ! ખરું છે કે, યુરોપમાં વસીને કોઈ પણ જાણી શકતું નથી કે, યુરોપીયનનો ભય અથવા અંગ્રેજ નામનો પ્રતાપ, અન્ય દેશોમાં કેવો અને કેટલો પ્રબળ છે ?

બડી બેગમ સાહેબે, પોતાના બાળક પૌત્રને માટે આટલા પ્રયત્નો કર્યાં, આટલી વીરતા દેખાડી, તો પણ અંતે તેને ગાદી ન જ મળી; કારણ કે નસિરુદ્દીને ઢંઢેરો પીટાવીને તથા ઠેકાણે ઠેકાણે જાહેરનામાં ચ્હોંટીને, આ બાળકને અનૌરસ, અર્થાત્ બીજાના પેટનો જાહેર કર્યો હતો. તેથી જ રાજનાપિતને કહાડયા પછી, જ્યારે નસિરુદ્દીન હુયદરને ઝેર આપવામાં આવ્યું, ત્યારે બ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટે વિચાર કરીને આવા કલંકિત બાળકને રાજગાદી નહીં આપવાને ઠરાવ કીધો હતો. પરંતુ નસિરુદ્દીનના મરણની વાત સાંભળી, બડી બેગમે તો પહેલાના જેવી વીરતા દેખાડી, પોતાની સ્ત્રી સીપાઇઓની ફોજથી આખી રેસીડેન્સીને ઘેરો ઘાલ્યો; અને નસિરુદ્દીનના કહેવાતા અનૌરસ બાળકને ગાદીપર બેસાડી તેના નામનો ઢંઢેરો સુદ્ધાં નગરમાં પીટાવી દીધો. પરંતુ રેસીડેન્ટ સાહેબ બેગમની સામું થયા અને છાવણીમાંથી લશ્કર બોલાવી, બેગમના સ્ત્રી સૈન્યપર તોપનો મારો ચલાવવા હુકમ આપ્યો એટલે બેગમ સાહેબ હઠી ગયાં અને નસિરુદ્દીનના કાકાને ગાદી આપવામાં આવી. આ વીર બેગમ અને તેમનો પૌત્ર લખનૌરમાં થોડા વરસ પહેલાં તો જીવતાં હતાં અને બ્રીટીશ ગવર્નમેન્ટ તરફથી મળતા પગાર ઉપર તેઓ નિર્વાહ ચલાવતાં હતાં. હવે તેઓ કેવી સ્થિતિમાં છે, જીવતાં છે કે પોતાનું નામ શેષ મુકીને આ જગતમાંથી વિદાય થયાં છે, તેની અમને ખબર નથી. તોપણ જો તેમણે કોઇ અન્ય દેશમાં આવા જ અવસરપર એવી વીરતા દેખાડી હોત તો, તેમનું નામ ઇતિહાસમાં આજે અમર થઇ ગયું હોત ! તોપણ તેમની શૂરતા અને વીરતાની વાતો હજુ આપણે સાંભળીયે છીએ અને આશ્ચર્ય પામીયે છીએ, એ પણ તેમનું નામ અમર થવા જેવું જ છે !

ચતુર્થ અધ્યાય.

લખનૌનો વૈભવ (ચાલુ)–બાદશાહી હરમ.

અરે, પણ "બાદશાહી હરમ"ની સ્ત્રી–સીપાઇઓનું અવલોકન કરતા કરતા. આપણે કેવા આડે અવળે માર્ગે ચ્હડી ગયા? ચાલો, આપણો સમય થોડો છે અને જોવાનું ઘણું છે, માટે "બાદશાહી હરમ"ને એક ચ્યાન જોઈ લઇએ.

તેમને કોઈ પણ વાતનું દુઃખ હોતું નથી. કારણ કે મુસલમાનોમાં આ લોંડીઓનો નિવાસ આવશ્યકતારૂપ ગણાય છે અને તેમનાથી તેઓ એક જાતની મોટાઈ માને છે. જ્યારે આ લોંડીઓ જુવાન થાય છે, ત્યારે તેની ઉદારચિત્તવાળી શેઠાણી તેનાં લગ્ન કરી આપે છે અને તેનાં બાળકોનાં પાલણ પોષણ અર્થે માસિક પગાર પણ આપે છે. જે લોંડીઓની શેઠાણી ઉદાર, દયાળુ અને સુશીલ હોય છે, તે લોંડીઓ આવી પરાધીનતામાં પણ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરંતુ કલહપ્રીય અને કૃપણ શેઠાણીના પાલવે પડેલી, બીજી દાસીઓ સુખનું મ્હોડું પણ જોવા પામતી નથી !" લખનોરની લોંડીઓની બીજી અવસ્થા સંબંધી મીસીસ મીરજાએ સ્ત્રીઓના સ્વભાવ પ્રમાણે સામાન્યરૂપે વિશેષ જે લખ્યું છે, તેવું જો કોઈ પુરુષે લખ્યું હોત તો, તે કોમળ ચિત્તવાળી સ્ત્રીઓને વધારે દુઃખરૂપ થઈ પડતે. તે લખે છેઃ—"મ્હેં સાંભળ્યું છે કે, એક નામીચા અને ખાનદાન કુટુંબની બેગમે એક સુંદર લોંડીને નાનપણથી પાળી હતી. થોડા વરસ પછી જ્યારે તે યુવાવસ્થામાં આવી ત્યારે અચાનક એક દિવસે બેગમના સ્વામીની સાથે તેની ગાંઠ પડી ગઈ. આ વાતની તે બેગમ સાહેબને ખબર પડી, તોપણ તેણે આંખ આડા કાન કરીને, તે લોંડીને પહેલાના જેવી જ મમતાથી પોતાની પાસે રાખી. ધીરે ધીરે બેગમના સ્વામીની સાથે તેની પ્રીતિ વધતી ગઈ અને તેથી તે પોતાની બેગમ સાહેબની માન મર્યાદા ઓછી કરીને તેને અપમાન પ્હોંચાડવા લાગી ! બેગમ સાહેબે પોતાની મર્યાદા જાળવવા અને બીજી લોંડીઓને ભય દેખાડવા, તે લોંડીને એવો દંડ કર્યો કે, જે ખરેખર તેના કુલીનપણાને છાજતો હતો. તેણે ચાંદીની એક મોટી જંજીર બનાવી અને બીજી લોંડીઓને હુકમ કર્યો કે, દરરોજ એકેક

અયોધ્યાના નવાબી અમલમાં, ખોજાઓને મોટા મોટા હોદ્દાઓ ઉપર ચડાવવામાં આવ્યા છે; તે એટલે સુધી કે પરગણા અને જીલ્લાઓની જમીનની મેહેસુલ પણ તેઓ ઉઘરાવે છે અને રાજ્યના અનેક મોટાં મોટાં કામ પણ તેઓ કરે છે. બિશપ હેબર સાહેબ પોતાના પુસ્તકમાં એક ઠેકાણે લખે છે કે, એક વખત બાદશાહ એક ખોજાને ઘેર પધાર્યા તે વખતે તેણે દશ લાખ રૂપિયા ખર્ચીને બનાવેલા રત્ન જડિત સિંહાસનપર બાદશાહને બેસાડયા અને પાછળથી તે મુલ્યવાન્ સિંહાસન તેણે બાદશાહને ભેટ કરી દીધું.

મુસલમાની ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે અનુચર ઉપર તેના સ્વામીનું આધિપત્ય હોય છે અને તેથી તેઓ જે કંઇ ધન એકઠું કરે છે, તેનાપર તેના સ્વામીનો જ હક્ક પહોંચે છે. આ પ્રમાણે ખોજા લોકોનું ધન તેના મરવા પછી તેના સ્વામીને મળે છે. આ જ કારણને લીધે ખોજાઓ અને બીજા દાસ દાસીઓને મુસલમાન અમીર ઉમરાવો મોટી મોટી બક્ષીસો આપે છે. ખોજાઓના વંશવારસ કોઇ નહીં હોવાથી, તેમને આપવું તે જાણે થોડા દિવસને માટે કોઇ મીલકત ઘરેણે મુકવા જેવું જ છે! એક વખતે એવું થયું કે, એક ધનવાન્ ખોજો જે એક મોટો જાગીરદાર હતો, તે મરતી વખતે પોતાની જાગીર કોઇ બીજાના નામપર લખતો ગયો; એટલે તેના વારસે તેના મરવા પછી તેની બધી માલ મિલકત પોતાના સ્વાધીનમાં લીધી. આ વાતની ખબર બાદશાહને પહોંચી; ખોજો અસલ બાદશાહનો અનુચર હોવાથી તેની મીલ્કતપર બાદશાહનો હક પહોંચતો હતો. બાદશાહે તેના વારસને તેની સઘળી માલ મીલકત પોતાને સ્વાધીન કરવા જણાવ્યું; પરંતુ તેના વારસે જ્યારે માન્યું નહીં, ત્યારે બાદશાહે પોતાનું લસ્કર મોકલી તેની મીલકત પોતાના અધિકારમાં લીધી! બાદશાહે મુસલમાની ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તે ખોજાનો અગણિત પૈસો, સોના ચાંદીનાં વાસણો અને મુલ્યવાન્ વસ્ત્રાલંકારો શોધી સાંધીને પોતાના સ્વાધીનમાં લીધા અને તેના વારસને એક ફુટી કોડી પણ આપવામાં આવી નહીં! જો કે ખોજાના વારસે બાદશાહની વિરુદ્ધ ઘણાએ પ્રયત્ન કર્યાં, પણ તે બિચારાનું અંતે કંઇ વળ્યું નહીં! લખનોર-વાસીઓમાં આવી રીતે અનેક પ્રકારના ટંટા બખેડાઓ વારંવાર થાય છે અને તેથી તેઓને નાહકની પેઠે જરા જરા વાતમાં લડી પડવાની ટેવ પડી ગયેલી હોય છે. પરંતુ આવા ટંટા બખેડાથી એટલું થાય છે કે, તેમનાં હથિયારો ખુણામાં નકામાં પડી રહેતાં નથી અને તેનાપર કાટ ચડવા પામતો નથી!

બીજી સારી ઋતુઓમાં "શાહી હરમ"ની બેગમો દાલાનોમાં બેસે છે, અને ત્યાં જ કોઇને મળવું હોય તો તે મળે છે. તે વખતે દાલાનોમાં ચીનાઈ સાદડીઓ પાથરવામાં આવે છે; તેની વચ્ચોવચ્ચ મસનદ અથવા સિંહાસન મુકવામાં આવે છે; જેનાપર બેશીને બેગમ સાહેબ અન્ય સ્ત્રી વર્ગની મુલાકાત લે છે. બેગમ સાહેબને મળવા આવનારી સ્ત્રીને, દાલાનમાં પગ મુકતાં જ, નીચી વળીને સલામ કરવી પડે છે. પરંતુ તે જો વૃદ્ધ હોય અને પદ તથા અધિકારમાં મોટી હોય તો, બેગમ સાહેબ તેને સિંહાસનપરથી ઉઠીને આવકાર આપે છે. જ્યારે કોઈ મળવા આવનાર સ્ત્રીને સિંહાસનની બાજુએ બેસવાની જગ્યા મળે છે, ત્યારે એમ સમજાય છે કે, તે તેના સમાન પદની હોવી જોઇએ. વળી મસનદ અથવા સિંહાસનની બનાવટ ઉપરથી બેગમ સાહેબની માન મર્યાદાની ગણત્રી થાય છેઃ તેની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં મસનદ બનાવવામાં આવેલું હોય છે. બેગમ સાહેબનું મસનદ બે ગજ સમચોરસ છે અને તેને ફરતી સોનેરી ઝાલરો મુકવામાં આવી છે. એ શિવાય મસનદ ઉપર બે મખમલના તકીયાં મુકવામાં આવ્યા છે, જેનાપર બેગમ સાહેબ કહોણી ટેકવીને ઉંચી પલાંઠી વાળીને બેસે છે!

પાછળ ભરાઈ જતા, અને મનના આનંદે બેગમનો પોષાક પહેરીને "દુલહન"ના વેષમાં ઠુમક ઠુમક કરતા અમારી પાસે આવતા હતા!!"

જો કે બેગમોના પહેરવેશમાં અને બાદશાહના ઉપલા "દુલહન"ના પહેરવેશમાં ભેદ હશે, પરંતુ વસ્ત્ર ઇત્યાદિ તો તે જ હશે. બાદશાહ જ્યારે બેગમનાં વસ્ત્રો ધારણ કરતા હતા, ત્યારે તેઓ શુદ્ધ બેગમના જેવા જ લાગતા હતા! તેમના પૈજામા, સાટીન કીનખાબ અથવા એવા જ કોઈ ઉત્તમ પ્રકારના કપડાના હોય છે—જે નીચલા ભાગમાં ઢીલાઢચ હોય છે. તેને એકઠા કરીને ગાંઠ મારવામાં આવે છે અથવા તો પાછલા ભાગમાં તે જમીનપર રગદોલાયા કરે છે! આ પૈજામા સુનેરી અથવા રૂપેરી "ઇજારબંધ"થી કમ્મરમાં બાંધવામાં આવે છે. વળી "ઇજારબંધ"ના છેડાપર કલાબતુના ઝુમતાં ટાંગેલાં હોય છે અને તેની અંદર હીરા મોતી અને માણેક મુકેલાં હોય છે! આવા હીરા માણેકથી શોભતો "ઇજારબંધ"નો છેડો, છેક તેમના ઘૂંટણ સુધી આવે છે અને તે ચાલતી હાલતી વખતે કંઇક વિચિત્ર શોભા ધારણ કરે છે!

કમ્મરના ઉપલા ભાગમાં બેગમો ચોળીયો અથવા અંગીયાઓ પહેરે છે, જે ઘણા જ ઝીણા કુમાસના કપડાની બનાવવામાં આવે છે. એનું કારણ એ છે કે, તેઓ ઝીણા કુમાશના કપડાંને વધારે સુંદર ગણે છે! આખા હિન્દુસ્થાનમાંના મુસલમાન અમીર ઉમરાવોના જનાનામાં, સૌથી વધારે આવાં ઝીણાં કપડાં વપરાયછે. વળી એ ઝીણા કુમાશનાં કપડાંના વસ્ત્રો તેઓ એટલી બધી કાળજી રાખીને દરજીની પાસે શીવડાવે છે કે, તે શરીરમાં બરાબર ચુસ્ત આવી રહે; કારણ કે ઢીલાં ઢીલાં વસ્ત્રને શરીરપર ધારણ કરવામાં તેઓ એક પ્રકારનું દૂષણ સમજે છે! બેગમોના અંગિયાના ઉપલા ભાગમાં ચોતરફ સુનેરી કસબથી ભરેલી વેલ અને બુટ્ટીઓ હોય છે. આ અંગિયાના ઉપર તેઓ કુરતિયો પહેરે છે, જે ઘણે ભાગે જાલીદાર કપડાંની હોય છે. તેમની આવી જાલીદાર કપડાંની કુરતિયોથી, તેમની કમ્મરના નેફા ઇત્યાદિની સુનેરી ઝલક, ચમક દમક અને અંગિયાનો કટાવ છુપો રહેતો નથી!

બાદશાહની બેગમની સ્વારી કેવી ધામધુમથી દરગાહ તરફ જાય છે, તે જોવું હોય તો ચાલો છેલ્લે છેલ્લે તે પણ જોતા જઇએ; કારણ કે એવા પ્રસંગો કંઈ આપણા જોવામાં વારંવાર આવતા નથી! સ્વારીની સૌથી આગળ બાદશાહી સ્વારો હોય છે, જેઓ રૂપેરી નીશાન લઇને ઘોડાપર બેઠેલા છે. તેમની પાછળ નોબત અને નોબતની પાછળ પાયદલની બે ટુકડીઓ બેંડ વગાડતી ચાલે છે. એ પછી "આસા બલ્લમ" નામની એક ટુકડી, શરીરપર શ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કરીને, હાથમાં ભાલા પકડીને ચાલે છે; અને ત્યાર પછી "બાદશાહ બેગમ"નો બંધ મ્યાનો જોવામાં આવે છે. આ મ્યાનો ચાંદીના પત્રાંથી મઢેલો હોય છે અને તેને ચોવીસ ભોઇઓ ઉંચકે છે. દર પા પા માઇલે આ ભોઇઓ બદલાય છે, જેથી તેઓને મ્યાનો લઈ જવામાં વધારે પરિશ્રમ વેઠવો પડતો નથી. મ્યાનો ઉંચકનારા આ ભોઇઓનો પોષાક પણ ઘણો ઉત્તમ હોય છે. તેઓ તદરબંધ પોષાક પહેરે છે અને તેની ઉપર કારચોબી કામની લાલ બનાતની ઢીલી ઢાલી ડગલીઓ પહેરે છે. તેમની પાઘડીઓ પણ લાલ રંગની હોય છે અને તેનાપર કારચોબથી ભરેલી સુનેરી રૂપેરી માછલીઓ તેઓ મુકે છે. આ માછલીઓને મુકવામાં આવેલાં કસબનાં ફુમતાં છેક તેમના ખભા સુધી લટકે છે, અને તેથી તેમના પોષાકમાં કંઇક વિચિત્રતા જેવું લાગે છે! ભોઇઓની પાછળ પાછળ મેહેરીયોનાં ઝુંડના ઝુંડ ચાલે છે, જેઓ બેગમ સાહેબની સ્વારી દરગાહમાં પહોંચતાં, તેમનો મ્યાનો ઉંચકીને અંદર લઇ જાય છે. આ મેહેરીયોની પાછળ સોના ચાંદીના "આસાબરદાર" અને ચોબદારોની ભીડ હોય છે, જેઓ બેગમ સાહેબના નામની મોટેથી નેકી પોકારે છે અને માર્ગમાં ઉભેલા ભીખારીઓને બાજુએ ખસેડે છે; કારણ કે લખનોરના ફકીર અને ભીખારીઓ ઘણા અડીયલ હોય છે અને તેથી તેઓ સ્હેજમાં ખસતા નથી. વળી બેગમ સાહેબની સ્વારી વખતે પૈસા અને રૂપિયા લૂંટાવવામાં આવે છે, તેથી આવી સ્વારી વખતે ફકીરો અને ભીખારીઓની રાજમાર્ગ ઉપર ઘણી ભીડ થાય છે.

આસાબરદારો અને ચોબદારોની પાછળ, ખોજાઓના ઉપરીની સ્વારી હોય છે. તે ઠાઠમાઠથી હાથીપર ચ્હડેલો હોય છે! ખોજાઓના ઉપરીના માન મર્તબા સંબંધે આગળ કહેવામાં આવ્યું છે, એટલે તેના આવા ઠાઠમાઠનું કારણ વાંચકો પોતાની મેળે સમજી શકે તેમ છે. આ વખતનો તેનો પોષાક પણ ઘણો મુલ્યવાન હોય છે, અને તેનો દેખાવ જાણે બાળકોનો બીજો ઘોંઘારાણો જ સ્વારીમાં નીકળ્યો હોય તેવો લાગે છે!

"શાહી-હરમ"ની સાથે તેમાં વસનારી બેગમોના રીતિ રીવાજો પણ આપણે જોઈ ચુક્યા. બાદશાહ બેગમની સ્વારી જોવાની બાકી હતી તે પણ જોઈ નાંખી. હવે લખનૌમાં બીજું શું જોવાનું બાકી રહ્યું? આવો, તેની તપાસ પણ કરતા જઇએ—

બાગ બગીચા અને એવા બીજા સ્થાનોની, લખનૌમાં ન્યૂનતા નથી. પરંતુ બીજા મોટા શહેરના જેવા જ ત્યાંના બાગ બગીચા હોવાથી તેમાં કંઇક વિશેષપણું આપણને જણાશે નહીં! ચાલો, જતાં જતાં આપણે લખનૌનાં બજારો અને ત્યાંના માણસોના રીતિ રીવાજો જોતા જઇએ. બજારોમાં મોટી મોટી દુકાનો છે, જોઇએ તે વસ્તુ મળે છે, દુકાનદારો ગ્રાહકોને મીઠી વાણીએ લોભાવીને એકના બમણા પૈસા લે છે! સભ્યતા બતાવીને, પાન ગુલાબ આપીને અને ગ્રાહક ગમે તેવો અપરિચિત હોય તો પણ તેની સાથે જાણે જુનો પરિચય હોય તેમ મીઠી મીઠી વાતો કરીને, અહીંના દુકાનદારો ગ્રાહકોને માલ આપે છે! જો ગ્રાહક તેના મિષ્ટ વચનથી લોભાઇને, તેનો માલ ખરીદ કરે છે તો, તેમાંથી દુકાનદાર પોતાની સભ્યતાના અવેજમાં બમણું લઈ લે છે! અને જો કોઈ ગ્રાહક તેના જેવો જ મળ્યો તો, પાછળથી તે હડધૂત થાય છે! અહીંના લોકો બજાર હાટમાં હથિયાર બાંધીને ફરે છે. જ્યારે કોઈ અમીર ઉમરાવ બજારમાં આવે છે, ત્યારે તે પણ પોતાની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં સો પચાસ હથિયારબંધ સીપાઇઓ આગળ પાછળ રાખે છે! અહીંના લોકો સ્વભાવના પણ જરા તીખા છે. સ્હેજ સ્હેજ વાતમાં તલવારો ખેંચાય છે અને નજીવા કારણસર તેઓ એક બીજાનાં ખુનો કરે છે! જ્યારે તેમની એવી લડાઈ જામે છે, ત્યારે લખનૌની અતિ સાંકડી ગલી કુચીઓમાં દુકાનદારો અને બીજા શાંત પ્રકૃતિના

ચરિત્ર, તેના મિત્રોના ચરિત્રનું પ્રતિબિંબ છે! માટે બાદશાહના પરિષદો, મિત્રો અને તેના સહવાસમાં આવનારા માણસોના ચરિત્ર સંબંધી થોડું ઘણું લખવાથી, બાદશાહનું ચરિત્ર વિલક્ષણ રીતે જાણી શકાશે.

અયોધ્યાના બાદશાહ નસિરૂદ્દિન હુયદરના, મુખ્ય પાંચ પરિષદો હતા. તેઓ જાતે અંગ્રેજ અને ફીરંગીઓ હતા. એક તેનો શિક્ષક, બીજો પુસ્તકાલયનો અધ્યક્ષ (લાયબ્રેરીયન), ત્રીજો જર્મન ચિત્રકાર અને ગાયક, ચોથો અંગ રક્ષક કપ્તાન અને પાંચમો અંગ્રેજ હજામ!! હા, હજામ! ચાલ રે લાલિયા બાવડી ચસકી નહિ, પણ અંગ્રેજ–વિલાયતી હજામ! આ હજામ સાહેબનું જ, બાદશાહના ખાસ દરબારમાં સહુ કરતાં વધારે ચલણ હતું. આ નવલકથામાં વર્ણવેલી ઘણી બાબતો સાથે, આ અંગ્રેજ હજામનો સંબંધ છે, માટે સૌથી પહેલાં તેની જીંદગીનું ટુંકું પણ જાણવાજોગ વર્ણન, વાચકોની જાણ માટે આ અધ્યાયમાં આપવામાં આવ્યું છે.

એ લંડન નગરની કોઇ અંગ્રેજ રમણીનો ગર્ભજાત સંતાન હતો. બાપ કોણ તે અમે જાણતા નથી, એક હતો કે અનેક હતા તે અમને ખબર નથી. પણ હતો તો ખરો જ! કોણ હતો તે એની મા જાણે. "મન જાણે પાપ ને મા જાણે તે બાપ." એ હજામના બાપનું નામ અમે જાણતા નથી, પણ એની મા જાણે છે. અસારે એની મા સાથે પીછાણ નથી, તો કોને પૂછીએ? પરિચિત મનુષ્યોમાંના કોઇએ જણાવ્યું નથી, કેમકે વિલાયતમાં દરેક અંગ્રેજ નંદનના પિતાનું નામ જાણવાનો સંભવ નથી, અને ઘણું ખરું ઘણા ખરાઓના બાપનાં નામ જ હોતાં નથી–સઘળા જ ન બાપા હોય તો પછી કોણ કોના બાપની ઓળખ આપે? તેઓ દરેક ઠેકાણે પોતાની માના નામથી જ ઓળખાય છે. તેમના પિતાનું નામ કોઈ જવલ્લે જ જાણી શકે છે. આ હજામ સાહેબના પિતાનું નામ પણ કોઈ જાણતું નથી, એટલે એક અંગ્રેજ રમણીના સંતાન તરીકે, એને વાચકોની સન્મુખ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે. બાલ્યાવસ્થામાં એ લંડન નગરમાં હજામત કરવાનો ધંધો શીખી, એ જ વેપારમાં પડયો હતો. એને પૈસાનો લોભ અતિશય હતો. લોકોને મ્હોંડે એણે એવું સાંભળ્યું હતું કે, ઈસ્ટ ઈંડિયા કંપનીની રાજધાની કલકત્તામાં, એકે પણ અંગ્રેજ હજામ નથી–તે ઠેકાણે અંગ્રેજ હજામ માટે ધંધાનું વિશાળ ખેતર ખુલ્લું પડ્યું છે, તેથી એણે હિંદુસ્થાનમાં આવવાનો વિચાર કીધો. તમને આથી આશ્ચર્ય લાગશે, પણ જાન કંપનીના મુસાહેબોમાં એવાઓની જ ભરતી હતી. કોઇ હજામ, કોઇ ધોબી, કોઇ મોચી, કોઇ ખાલપો, કોઇ

પણ જાતના વાંધા વિના નસિરૂદ્દિનની સાથે એક જ ટેબલ ઉપર આહાર કરવા લાગ્યો! તે સુરાપાન કે અમોદ પ્રમોદ કરતાં, વખતોવખત નસિરૂદ્દિનના કાકાની પાઘડી પાડી નાંખતો હતો! માથા ઉપરના મંદિલને કોઇ હાથ લગાડે છે, ત્યારે મુસલમાનો પોતાને મોટું અપમાન થયેલું ગણે છે. પરંતુ આ વિલાયતી હજામ તો, દરરોજ બાદશાહના કાકાનું આવું અપમાન કરતો હતો. હવે તો લખનૌના રેસિડેન્ટ શિવાય, અયોધ્યામાં એની જ અધીનતા સૌ કોઇ સ્વીકારવા લાગ્યા!

નસિરૂદ્દિનના પિતા, ગાજીયુદ્દિન હૈયદરના, આચારવિચાર, એક ધર્મિષ્ઠ મુસલમાન જેવા હતા. તે અતિશય ધર્મચુસ્ત હતો. તેથી તેને અંગ્રેજોના આચારવિચારપ્રતિ ધિક્કાર હતો. પરંતુ અંગ્રેજનો સહવાસ અતિ પ્રિય ગણનારો નસિરૂદ્દિન, તેમના આચારવિચારનો વિશેષ પક્ષપાતી હતો. તે અંગ્રેજોની પેઠે ટેબલપર ખાતો અને યથેચ્છ સુરાપાન કરતો હતો. ટેબલના ખરચ વિગેરેનો કારભાર, આપણા સરફરાજખાંના હાથમાં રહેતો હતો. તે કલકત્તેથી કોઇ કોઇ મહિને, પચાસ સાઠ હજાર રૂપિયાનો વિલાયતી દારૂ ખરીદ કરતો હતો. આવો લખલુટ ખરચ ચાલવાથી પાછો અયોધ્યાનો ખજાનો ખાલી થઇ ગયો!

આ વખતે નવાબ માતે-ઉલ-દ્દોલા, નસિરૂદ્દિનનો મુખ્ય પ્રધાન હતો. એ આગા મીરના નામથી ઓળખાતો હતો. અયોધ્યાનો દીવાન તે વખતે રાજા રામદયાળ હતો. ગયે વરસે પ્રજાપર ઘોર અત્યાચાર કરી, રાજ્યની મહેસુલ વસુલ કરી હતી. પરંતુ તે તો વરસ પૂરું થતાં જ, બાદશાહની લખલુટ ખરચથી પૂરી થઇ ગઇ! ઘણાં ખરાં પરગણાંઓની પ્રજા, રાજ્યના આવા જુલમથી, ન્હાસી જઇને નેપાળ રાજ્યમાં વશી હતી. હજારો માણસો, ખેતીવાડીનું કામ મુકીને, ઠગ અને લુંટારાઓની ટોળીઓમાં સામેલ થઇ ગયા હતા. હવે આખું અયોધ્યા ચોર અને લુંટારાઓની આવાસભૂમિ જેવું બની રહ્યું હતું!

વરસ પૂરું થવા આવ્યું હતું. *ફાગણ મહિનો બેઠો હતો. તેથી દુકાનદારો અને કંટ્રાકટરો પોતપોતાના લ્હેણા રૂપિયા માટે, દીવાન રામદયાળની દરબારમાં આવવા લાગ્યા. રાજા રામદયાળ મુખ્ય કાર્યાધ્યક્ષ (Prime Minister) નવાબ આગા મીરની પાસે આ સઘળા દુકાનદારોના હિસાબો તેમના લ્હેણા પૈસા આપવાને માટે મોકલવા લાગ્યો. ખજાનો ખાલી થઇ જવાથી, આગા મીર મોટી ચિંતામાં પડ્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે, જો હું બાદશાહી ખરચ ચલાવવાને માટે અસમર્થ નીવડીશ તો, જરૂર

* એ પ્રાંતોમાં નવું વરસ ચૈત્રથી ગણાય છે.

કરતાં કંઇક વધારે આંકડો છે ખરો; તેનું કારણ એ છે કે, આ મહિનામાં નવી પ્લેટો લાવવામાં આવી છે, વળી પશુશાળામાં ત્રણ નવા હાથી અને ચાર વાઘ આવ્યા છે. આ નવા આવેલા વાઘ, એ પહાડી ભેંસોની સાથે લડી શકશે!"

"બહુ સારું! નવાબ આગા બહાદુરની પાસેથી એ રૂપિયા માંગી લો;" એટલું કહી નસિરૂદ્દિને હીસાબના કાગળ ઉપર સહી કરી આપી.

અયોધ્યાના બાદશાહનો માસિક ખર્ચ નેવું હજાર રૂપિયા! તે પણ તેની ટેબલ ખર્ચના અને ખાવા પીવાના જ; બીજાના નહીં! આ પ્રમાણે તેનો બીજો ખર્ચ કેટલો હશે, તે વિચારવા જોગ છે! વાંચકો પૂછશે કે, ખાવાપીવામાં મહીને નેવું હજાર ખરચીને બાદશાહ એવું તે શું શું ખાતો પીતો હશે? હીરા મોતીનો તો નહિ જ આહાર કરતો હોય? ના, નહીં. બાદશાહો કંઈ બીજા માણસોની પેઠે ખા ખા કરતા નથી. તે તો દેવની પેઠે ફક્ત વાસનાના જ ભુખ્યા હોય છે! પણ તેના જેવા દેવનું નૈવેદ્ય આરોગનારા કંઇ થોડા મુવેલા હોય છે? વળી પૈસાના પૂરેપૂરા લોભી સરફ્રાજખાંને હાથે સઘળો કારભાર–પોણો ભાગ પોતાનો અને પા ભાગ બાદશાહનો! આવા લખલુંટ ખરચમાં અને સરફરાજખાં જેવાના કારભારમાં, નેવું હજાર તે શી ગણતરીમાં?

સરફરાજખાં હાથમાં હિસાબનો કાગળ લઇને, નવાબ આગા મીરની પાસે ગયો. આગા મીર તો હિસાબ જોઇને જ હેબતાઇ ગયો! નેવું હજાર રૂપિયા! લાવવા કયાંથી? પરંતુ ખુદ બાદશાહે હિસાબના કાગળ ઉપર સહી કરી છે, તેથી રૂપિયા તુરત જ આપવા જોઇએ; નહીં અપાય તો બાદશાહના હુકમનું અપમાન કરવા જેવું થાય. તેથી તેણે રાજા રામદયાળને નેવું હજાર રૂપિયા આપવા હુકમ કર્યો.

બપોરે બાદશાહની રૂબરૂમાં મળી આગામીરે કહ્યું; "જહાંપનાહ! આપનો ખજાનો સરફરાજખાં લૂંટી ખાય છે. આ મહિનામાં નેવું હજાર રૂપિયા કદી પણ વપરાયા નથી."

નસિરૂદ્દીન ગુસ્સે થઇને બોલ્યો; "હું તેને ઉમરાવ કરનાર છું. હું જાણું છું કે, એટલા રૂપિયા ખરચાયા નથી, પણ એ સંબંધી તમારે બોલવાની કંઈ પણ જરૂર નથી."

આવી રીતે મીરજા આગા બહાદુર બાદશાહનું અપમાન ખમીને પાછો ફર્યો; અને સરફરાજખાંને હીસાબ પ્રમાણે પૂરેપૂરા રૂપિયા આપવામાં આવ્યા.

ત્યારે બીજી તરફ આનંદ અને આત્મશ્લાઘાથી તે નાયકાના ગૌર ગાલોપર એક રંગ આવતો હતો અને એક રંગ જતો હતો! વાચકો, તમે આ નાયકાની આવી અવસ્થા જોઇને હસો નહીં! કારણ કે નસિરૂદ્દીનની છ બેગમો એવી હતી કે, જેમની અવસ્થા પ્રથમ આ કાશ્મીરી નાયકા કરતાં પણ ઉતરતી હતી. વળી હિંદુસ્થાનમાં એવી અનેક નાયકાઓને પેટે જન્મેલા બાળકો રાજ સિંહાસનના પણ અધિકારી થવા પામ્યા છે. એટલે આ નાયકાની વર્તમાન સ્થિતિની આપણાથી કોઈ પણ રીતે અવગણના કરાય તેમ નથી!

નસિરૂદ્દીનને મ્હોંડે પોતાની પ્રશંસા સાંભળી, આ નાયકા હર્ષથી ધીરે ધીરે ઉન્મત્ત થતી જતી હતી અને તેથી જો આવી જ અવસ્થામાં તે વધારે વાર રહેશે તો તે અનોદ્વેગમાં સપડાઈ જશે, એવી નસિરૂદ્દીનના અંગ્રેજ સભાસદોને બ્હીક લાગવા માંડી! અંતે નસિરૂદ્દીને પ્રસન્ન થઇને કહ્યું; "આજ કે મુજરેકા ઇનામ એક હજાર રૂપિયા તુમ્હેં મિલેગા!"

જ્યારે આટલું કહીને નસિરૂદ્દીન હરમમાં જવા ઉઠ્યો, ત્યારે આ કાશ્મીરી નાયકા શિવાય બીજા કોઇનો પણ આશ્રય લેવાનું તેણે ઉચિત ધાર્યું નહિ. જે વખતે નાયકાના ખભાપર પોતાનું મસ્તક રાખી અંતઃપુરમાં ગયો તે વખતે નાયકાના મ્હોંડાનો રંગ, હર્ષ અને લજ્જાથી વારંવાર બદલાતો હતો! હિંદુસ્તાનના રીતિ રીવાજો જોતાં, બાદશાહ એક નાયકાને પોતાના અંતઃપુરમાં લઈ જાય તે ઘણું જ અનુચિત ગણાય તેમ હતું, પરંતુ નસિરૂદ્દીન જેવો અલબેલો બાદશાહ, ઉચિત શું અને અનુચિત શું, તે કંઈ સમજતો નહતો. તેના મનમાં જે પળે જે તરંગ ઉઠ્યો, તે તરંગને અનુસારે વર્તવામાં જ તે પોતે ઉચિત સમજતો હતો!

બીજે દીવસે તે કાશ્મીરી નાયકા શિવાય દરબારમાં બીજી કોઇ પણ નાયકાનો મુજરો થવા પામ્યો નહિ. પહેલાં દીવસ કરતાં તેનો આજનો શ્રૃંગાર ઘણો જ મનોરંજક હતો. મણિજડિત આભૂષણોથી તેણે પોતાના સર્વાંગ શોભાવ્યાં હતાં અને હર્ષ તથા આશાથી તેનું ગુલાબી મુખડું પળે પળે ચમકતું હતું. થોડો ઘણો નાચમુજરો થયા પછી, નસિરૂદ્દીને આજ્ઞા કરી કે, "આજ ઇસે દો હજારો રૂપિયા ઇનામ દિયે જાય!" તરત જ તેની આજ્ઞાનો અમલ થયો. એટલે પહેલાં દિવસની પેઠે, આજે પણ તેના ખભાપર પોતાનું મસ્તક મુકી નસિરૂદ્દીન અંતઃપુરમાં ગયો! કેટલાક દિવસો સુધી દરબારમાં આવોને આવો રંગ થતો રહ્યો. તેથી ધીરે ધીરે તે નાયકા નસિરૂદ્દીનપર પોતાનો પ્રભાવ વધારેને વધારે પાડતી ગઈ. એનું પરિણામ એવું આવ્યું કે, નસિરૂદ્દીનના અન્ય દરબારીઓ અને અંગ્રેજ સભાસદો સુદ્ધાં, તે નાયકાને માથું નમા-

થોડીવારમાં તે કાસ્મીરી નાયકા વિલાયતી વસ્ત્રો પહેરીને દરબારમાં હાજર થઈ! આ વખતે તેનો દેખાવ ઘણોજ વિચિત્ર હતો! સરફરાજખાંની મદમના ઢીલાં ઢાલાં વસ્ત્રો પહેરવાથી તે એવી બેડોળ લાગતી હતી કે, જાણે કોઈ નવી જાતનો તેણે સ્વાંગ લીધો હોય! તે પોતે જાણતી હતી કે આવા હાસ્યપદ અને ઢીલા વસ્ત્રોથી હું કદરૂપી લાગતી હઈશ; પરંતુ કરે શું? જ્યાં બાદશાહની આજ્ઞા થઈ ત્યાં તેનું કંઈ ચાલે તેમ ન હતું! આ વખતે તેની સઘળી શોભા ધૂળમાં મળી ગઈ હતી અને તેના સૌંદર્ય પણ પાણી ફરી ગયું હતું. જ્યારે તે ઉદાસી ભરેલા મ્હોંડે દરબારમાં બેઠી ત્યારે તેની સ્થિતિ જોઇને બીજાઓને દયા આવવા લાગી, પરંતુ નસિરૂદ્દીન અને સરફરાજખાં તો પેટ પકડી પકડીને હસવા લાગ્યા!

ઘણાં દિવસ સુધી આવી રીતે તે નાયકાનો દરબારમાં ઉપહાસ થવા લાગ્યો; કારણ બીજાં વસ્ત્રો પહેરીને દરબારમાં આવવાની નસિરૂદ્દીને ના પાડી હતી! આવી રીતે દરરોજ અપમાન ખમી ખમીને અંતે તે નાયકાએ કાસ્મીર જવાની રજા માંગી, પરંતુ તે પણ મળી નહિ. નાયકાએ સરફરાજખાંની પાસે નસિરૂદ્દીનને કહેવડાવ્યું, તો પણ તેનું કંઈ વળ્યું નહીં! આ વખતે નસિરૂદ્દીનનું હૃદય જાણે પથ્થરનું બની ગયું હતુ!

નવમ અધ્યાય.

નવી મૌજો.

નામથી ઓળખાવા લાગ્યો ! નવી બેગમ તાજમહેલને, લગ્ન પ્રસંગે નસિરૂદ્દીનને જે જાગીર આપી હતી, તેની વાર્ષિક ઉપજ ૨૪ હજાર રૂપિયા જેટલી હતી. એ નવી જાગીરની ઉપજ વસુલ કરવાનો તથા જાગીરને લગતો તમામ કારભાર, નવી બેગમનો ભાઈ અમીરઉદ્દૌલા કરતો હતો. પરંતુ જાગીરની સઘળી આવક બ્હેનને બતાવ્યા વિના ભાઈ પચાવી પાડતો હતો ! નવી બેગમ સાહેબને ખરચને માટે તાણાતાણ પડવા લાગી ! તેથી નવાબને એનો ખરચ ખુટણ પૂરો પાડવાનો હતો. વળી નવાબનાં મોજ શોખને ખાતર સરફરાજખાંએ હાલ એક નવું જાનવર ખરીદ કર્યું હતું, તેના રૂપિયા આપવાના પણ હજુ બાકી હતા. તેથી મીરજાં આગા બહાદુર ઉપર ફરી રૂપિયાની માંગણી થઈ! મીરજાં આગા બહાદુર અને રાજા રામદયાલ, પોતપોતાનાં પદનું રક્ષણ કરવાને માટે, દરેક તાલુકદારોને રાજ્યની વસુલાત જલદી લઇ લેવાનો સખ્ત હુકમ કીધો. ચૈત્ર મહિનો પૂરો થતાં પહેલાં જો તમે રૂપિયા નહીં મોકલશો તો તમને રજા આપવામાં આવશે, એવી તાલુકદારોને ધમકી આપવામાં આવી. તાલુકદારો રજા મળવાની બ્હીકે, લશ્કરી આણસોને સાથે રાખી, એક પછી એક ગામ ઉજ્જડ કરવા લાગ્યા. જમીનદાર અને બીજી ગરીબ પ્રજાના ઘરમાં ઘુશી, મહેસુલને માટે તેમણે જૂલમ કરવા માંડયો ! તેમની સ્ત્રીઓને તથા પરિવારને તેમણે કેદ કરવા માંડ્યાં ! રૂપિયા નહીં ભરશો તો તમારી સ્ત્રીઓની આબરુ જશે, એવો તેમણે નિર્લજ્જ તકાદો કર્યો ! અયોધ્યાના અધિવાશીજનોમાં ઘણો ભાગ હિન્દુનો હતો. સ્ત્રીઓની બાદશાહનાં માણસો, મહેસુલને માટે આબરુ લે, તે હિન્દુઓને કેટલું કષ્ટકર છે અને એ પ્રકાર કેવો અસહનીય છે, તે સૌ કોઈ જાણે છે. નિરાધાર જમીનદાર અને પ્રજાગણ, જે પોતાનું હતું તેસહુ આપી દઈ, પોતાની સ્ત્રી, પુત્રી અને બ્હેન ભાણેજની આબરુ બચાવવા લાગ્યા ! પરંતુ જે જમીનદારોની પાસે પોતાનાં વધારે માણસો હતાં; અને જેમનાં રહેઠાણો મજબૂત કિલ્લાની પેઠે બંધાયેલાં હતાં, તેઓ રાજદ્રોહી થઇને, તાલુકદારોના લશ્કર સામુ લડીને તેને યમસદન પહોંચાડવા લાગ્યા ! મોહામદિ, સીતાપુર વિગેરે ભાગોમાં, મહેસુલી ખટપટને લીધે મોટો બળવો જાગ્યો ! હજારો અને લાખોની સંખ્યાના જમીનદારો અને અસંખ્ય નિરાધાર પ્રજાની દુઃખની વાતો, આ ઠેકાણે વર્ણવવાનો અમારો વિચાર નથી; કારણ કે તેમનાં દુઃખો ગમે તેવા કઠણ હૃદયના માણસને પણ આંસુ પડાવે એવાં છે. આ નવલકથાના આરંભમાં અમારા વાચકોને આ એક જ ઠેકાણે અમે આંસુઓ પડાવવા માંગતા નથી; કારણ કે આ નવલકથાના બીજા પ્રસંગો એવા છે કે, સહૃદય વાચક કોઈ પણ પ્રકારના વર્ણન વિના પોતાની મેળે જ આંસુ પાડશે !

પૈસો ઉડાવતા હતા. તેથી આગા મીર અને રાજા રામદયાળને આ જ અપરાધસર બંધીખાનામાં નાંખવામાં આવ્યા હતા; એમ અમે ખાત્રીથી કહી શકતા નથી. અયોધ્યાના બાદશાહ નસિરૂદ્દિન હુયદરનો પ્રિયપાત્ર જોવા જઈએ તો, હજામ! હજામની બુદ્ધિ પણ વિશાળ હોય છે; તેમાં વળી આ તો વિલાયતી હજામ! બાદશાહના જનાનામાં, તે જોકે પોતે જઈ શકતો ન હતો; પરંતુ તેના વિચારોનો તથા ઉપદેશોનો, જનાનામાં હમેશ ઉપયોગ થતો હતો. તેથી વજીર આગા મીર અને રાજા રામદયાળ, આ હજામના કાવતરાંથી બંધીખાને પડયા હોય, એમ પણ બની શકે છે. પરંતુ આગામીર અને રાજા રામદયાળ સાથે, આ નવલકથાને વધારે સંબંધ નહીં હોવાથી, તેમને માટે વધારે લખવું એ પ્રયોજન વિનાનું છે. તે લોકો પાંચ છ મહિના બંધીખાનામાં રહ્યા પછી, અંગ્રેજ રેસિડેન્ટની મેહરબાનીથી છૂટા થયા. ત્યાર પછી આગા બહાદુર અયોધ્યા મુકી કાનપૂર જઈને રહ્યો; અને ઈ. સ. ૧૮૩૧ ના મે મહિનામાં તે કાનપૂરમાં જ મરણ પામ્યો.

હકીમ મહમદ અલીખાં, ઘણો કાર્ય દક્ષ માણસ હતો. તે પોતાના ધણીની સાથે નમ્રભાવે વર્તનારો, પ્રજા જનપર ઉગ્રભાવ રાખનારો, ખુશામત પ્રિય, છળકપટ અને દંભમાં પૂરો તથા અંગ્રેજ રેસિડેન્ટની સાથે મળીને ચાલનારો હતો. આ નવો વજીર, નવા ઉમંગથી રાજનું કામકાજ કરવા લાગ્યો. તે હમેશાં બાદશાહના દરબારગઢમાં બેસીને રાજનું કામકાજ કરતો હતો. એક દિવસ એવું બન્યું કે, બાદશાહ નસિરૂદ્દીન હુયદર પોતે દરબારગઢમાં રહીને ચાલ્યો ગયો. પણ કામકાજમાં રોકાયેલા ધ્યાનથી, તે બાદશાહને જોઈ શકયો નહીં. બાદશાહના ચાલ્યા ગયા પછી તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે, તેઓ દરબારગઢમાં પધાર્યા હતા. બાદશાહ દરબારગઢમાં આવ્યા અને તેને સલામ થઈ નહિ, એ કારણે આ નવા વજીર મહમદ અલીખાંને પોતાના મનમાં ઘણું જ માઠું લાગ્યું! પોતાના અન્નદાતા તરફ બતાવેલી આ બેઅદબી માટે ખુદ મહમદ અલીખાંએ પોતાનો વીશ હજાર રૂપિયા દંડ કર્યો અને તે બાદશાહને નજર કર્યો. અહાહા! આ કેવી ભયાનક ન્યાયપરતા છે! કેવો અપરિમિત નિષ્પક્ષ ન્યાય છે! જે વજીર પોતાનો અપરાધ નહીં છુપાવતાં, પોતે જ પોતાનો દંડ કરે છે, તે કેવો ન્યાયી હોવો જોઈએ? આવા પ્રધાન જે રાજયના શાસનકર્તા હોય, તે શું રામરાજ્ય નહીં ગણાય? જે પ્રજાનાં સદ્‌ભાગ્ય હોય, તે જ આવો પ્રધાન મેળવી શકે! તે પ્રજાનાં પછી દુઃખ દારિદ્રય કયાં રહેવા પામે?!

હકીમ મહમદ અલીખાં મંત્રીપદ આવ્યા પછી, રાજા દર્શનસિંહ અયોધ્યાના સેનાપતિના પદપર નીમાયો. અયોધ્યા પ્રથમથી જ અંગ્રેજ લશ્કરના રક્ષણભાર નીચે રહેતું હતું તેથી વાચકો, કદાચ એમ ધારશે કે,

પરંતુ જ્યારે પક્ષપાત વિનાની ફરજ, ઇતિહાસ લેખકના માથા ઉપર આવી પડે છે, ત્યારે તેને કહેવું પડે છે કે, બાદશાહનો જનાનો એંગમોથી પરિપૂર્ણ કરવાના કામમાં કંઈ વિલાયતી હજામ ઓછી કાળજી ધરાવતો નહતો! પરંતુ દર્શનસિંહનું કાર્યક્ષેત્ર આખું અયોધ્યા હતું, ત્યારે આ હજામ સાહેબનું કાર્યક્ષેત્ર ફક્ત લખનૌની અંદર જ સમાયેલું હતું. પરંતુ બાદશાહના આમોદ પ્રમોદ પ્રસંગે, જ્યારે દેશી રમણીઓને વિલાયતી વસ્ત્રો પરિધાન કરવાનો હુકમ થતો, ત્યારે આ હજામ સાહેબની જ વધારે જરૂર પડતી હતી! વળી તેણે ચાર પાંચ અંગ્રેજ પરિચારિકાઓ નવાબના જનાનામાં દાખલ કરી હતી. આવી સ્થિતિમાં, દર્શનસિંહ, આ હજામ સાહેબ ઉપર કેવી રીતે પ્રાધાન્યપણું પ્રાપ્ત કરી શકે? દર્શનસિંહ ન હોય તો પણ નસિરૂદ્દીન મોજમજાહમાં રહી શકે. પરંતુ વિલાયતી હજામ તો બાદશાહના દરબારનું એક અમુલ્ય રત્ન હતું! તેના વિના નસિરૂદ્દીનને એક ઘડી પણ ચાલે એમ નહતું!

રાજા દર્શનસિંહ બ્હારથી, સરફરાજખાંની સાથે મિત્રભાવ દર્શાવતો હતો; પરંતુ અંદરખાનેથી તે હમેશાં તેના અનિષ્ટમાં જ રમ્યા કરતો હતો. સરફરાજખાં પણ દર્શનસિંહનો એવો જ હિતેચ્છુ હતો. પરંતુ આ બન્નેનાં હેતુ અને લક્ષ કંઈ એક જ પ્રકારનાં ન હતાં. રાજા દર્શનસિંહનો હેતુ એવો હતો કે, નસિરૂદ્દીનના પ્રિયપાત્ર થઇને, કોઈ મોટી જાગીર મેળવી જાગીરદાર બનવું! વિલાયતી હજામનો હેતુ જેમ બને તેમ પૈસા એકઠા કરી, વિલાયત સટ્ટી જવું અને ત્યાં બારોનેટ બનવું! દર્શનસિંહની દૃષ્ટિ સ્થાવર સંપત્તિપર હતી, હજામની દૃષ્ટિ અસ્થાવર સંપત્તિ ઉપર હતી; દર્શનસિંહનું હથિયાર તેનું મ્હોડું હતું, હજામનું હથિયાર તેનો અસ્ત્રો અને કાતર હતી! દર્શનસિંહનો અમલ બહારના માણસો ઉપર ચાલતો, હજામનો અમલ આખા જનાનામાં પ્રસરતો. દર્શનસિંહ નસિ-

બાદશાહ—અયોધ્યાના ખાવિંદ, ગાઝીયુદ્દીન હયદર, કોઇને પણ પોતાના દરબારમાં જોડા પહેરીને આવવા દેતા નહતા. પરંતુ જહાંપનાહના દરબારમાં, અંગ્રેજો હમ્મેશાં જોડા પહેરીને આવે છે!"

નસિરૂદ્દીન સ્હેજ હશીને બોલ્યો; "વારુ, ઇંગ્લંડનો રાજા મોટો કે હું મોટો?"

"જહાંપનાહ, હિન્દુસ્થાનના દરેક રાજાઓ કરતાં મોટા છે. દીલ્લીના બાદશાહ કરતાં પણ મોટા!"

"શું કહો છો? હું ઇંગ્લંડના રાજા કરતાંએ મોટો?"

"ખુદાવિંદ! આ ગુલામ પોતાના બાદશાહ કરતાં, બીજાને મોટા કહી શકે, પણ તેઓ મોટા છે, એમ કદીપણ માની શકે નહીં!!"

"મહમદઅલીખાં! ઇંગ્લંડનો રાજા મારો ધણી છે. તેના દરબારમાં જો લોકો જોડા પહેરીને જાય છે, તો મારા દરબારમાં તેઓ જોડા ઉતારીને કેમ આવી શકે? એ લોકો કદીપણ પોતાની ટોપી ઉતાર્યા વિના મારા દરબારમાં આવે છે કે?"

"ના, તેઓ ટોપી ઉતારીને હમ્મેશાં દરબારમાં આવે છે."

"ત્યારે એમાં તેઓ કોઈ પણ જાતની બેઅદબી કરતા નથી. તમે જોડા ઉતારીને માન આપો છો, ત્યારે તે લોકો ટોપી ઉતારીને માન આપે છે. તમે જો પાઘડી ઉતારીને દરબારમાં આવવાનું કબુલ કરો તો, હું તમને પણ જોડા સાથે દરબારમાં આવવા દઇશ!"

બીજા નોકરો રહેતા હતા. બીજી ચતુઃશાળાની પશ્ચિમ દિશામાં, વળી ત્રીજી ચતુઃશાળા આવેલી હતી; અને તેની વચ્ચે નાટ્ય મંદિરની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. પશ્ચિમ તરફ આવેલા ભાગમાં, દિવાનખાનું અને દરબાર હતો, ઉત્તરના ભાગમાં વિવિધ પ્રતિ મુર્તિઓ ગોઠવવામાં આવેલી હતી; જ્યારે બીજા ભાગમાં રાજ્યમહેલનાં દાસદાસીઓ રહેતાં હતાં. ત્રીજી ચતુઃશાળાની પાછળ, કોટથી ઘેરાયેલો એક મનોહર બાગ આવેલો હતો. બાગની વચ્ચોવચ્ચ પૂર્વથી પશ્ચિમમાં જવાનો એક રસ્તો હતો. તે રસ્તો, ત્રીજી ચતુઃશાળાના દ્વાર સાથે—મહેલના દ્વારસાથે—મળેલો હતો. રાજમહેલની વચ્ચે મોટું ચોગાન હતું અને તે ચોગાનની ચારે દિશામાં ચાર મોટી મોટી હવેલીઓ હતી.

આ હવેલીની વર્તમાનસ્થિતિ પહેલાંના જેવી પ્રફુલ્લ દેખાતી નથી! આખી ઇમારત વિષાદથી પરિપૂર્ણ અને ગાઢ અંધકારમાં છવાયેલી જણાય છે! જાણે એ આખી ઇમારત કોઇ પ્રબળ કારણને લીધે, નિરાશાના સાગરમાં નિમગ્ન થયેલી હોય એમ જણાતું હતું! એમાં પ્રવેશ કરવાની સાથે જ, કોઈ પણ કહી શકે, કે આ મોટી હવેલીનો ધણી શોકથી છવાયેલા અંતઃકરણે, આ ઠેકાણે નિવાસ કરતો હશે! કારણ આ હવેલીમાં સુઘડતાને માટે કોઇ પણ પ્રયત્નો થતા હોય, એમ જોવામાં આવતું ન હતું! કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો ઉજ્જડ વેરાન જેવું લાગતું હતું, જ્યારે કોઇ કોઇ ભાગ તો અંધકારથી ઘેરાઇને, પોતાની નિરુપયોગિતા સામા માણસને સુચવતો હતો!

ઇ. સ. ૧૮૩૧ ની શરુઆતમાં, એક દિવસે અંધારી રાત્રે, અંદરના મહેલની ચતુઃશાળાની પશ્ચિમ તરફની એક ભવ્ય હવેલીમાં, બે વિધવા સ્ત્રીઓ, વ્યાઘ્ર ચર્મઉપર વાતચિત કરતી બેઠી હતી. તેમનાથી થોડે છેટે આવેલા એક પલંગમાં અસ્થિચર્મસાર એક વૃદ્ધ માણસ સુતો હતો. આ બન્ને સ્ત્રીઓની વય ઘણીખરી એક સરખી હતી. તેમની મુખાકૃતિ પણ એક બીજાને મળતી આવતી હતી. ઘણીવાર સુધી વાતચિત કર્યા પછી, એક સ્ત્રી બોલી; "બ્હેન! કદી અગ્રેજોનું લશ્કર કિલ્લામાં પ્રવેશ કરશે, ત્યારે પિતાજીનું શું થશે? તેમનાથી તો હવે હલાતું ચલાતું પણ નથી. કદાચ આપણે તો ગંગાજીમાં પડી આપઘાત કરીશું; પણ પિતાજીને માટે મને ઘણી ચિંતા થાય છે!"

બીજી સ્ત્રી બોલી; "તે લોકોથી કીલ્લામાં નહીં અવાય એને માટે મેં એક યુક્તિ શોધી કહાડી છે!" પહેલી સ્ત્રીએ પુછ્યું; "તેં કઈ યુક્તિ શોધી કહાડી છે?"

બીજી સ્ત્રી બોલી; "અરે, બ્હેન ! મહારાજના મરણ વખતે હું જરૂર તેમની ચિતામાં પ્રાણ અર્પણ કરતે, પણ પિતાજીને માટે જ મેં અત્યાર સુધી જીવન ધારણ કર્યું છે ! તું એક ચિત્તે ઈશ્વરનું સ્મરણ કર; તે આ વિપદ્માંથી જરૂર આપણો ઉદ્ધાર કરશે !!"

પહેલી સ્ત્રીએ રડતાં રડતાં કહ્યું; "હવે પરમેશ્વર વિના આપણું બેલી કોણ છે ? પરંતુ પહેલાંથી કોઈ પણ ઉપાય નક્કી કરી મુકયો હોય તો ઠીક. કારણકે સંકટ સમયે માણસની બુદ્ધિ–વિચાર એકદમ લોપ થઈ જાય છે !!"

બીજી સ્ત્રી સ્હેજ હસીને બોલી; "બ્હેન ! હું સંકટ સમયે શુભ બુદ્ધિ જ પ્રાપ્ત કરીશ ?"

તેને હસતી જોઇને પહેલી સ્ત્રી સ્હેજ ગુસ્સે થઇને બોલી; "શું આ હસવાનો સમય છે !"

બીજી બોલી; "ના, બ્હેન ! હું હસી નથી, પણ ખરેખરું કહું છું કે, સંકટ સમયે મને શુભ બુદ્ધિ જ પ્રાપ્ત થશે !!"

"સંકટ સમયે મન શું સ્થિર રહી શકે છે કે ? તારું તો હંમેશ આવું ગાંડપણનું જ બોલવું રહ્યું !"

એ સાંભળી બીજી સ્ત્રીએ કહ્યું; "ના, બ્હેન ! મારું બોલવું ગાંડપણનું નથી; પણ બધું ખરું જ છે. એ વાત તો તું સાંભળીશ ત્યારે આશ્ચર્ય પામીશ અને વખતે તું તેને ખરી પણ માનશે નહિ !"

"એવી તે કઇ વાત છે, બોલ જોઉં !"

"તે વાત સાંભળીને તું શું કરીશ ?"

"વળી સાંભળીને મનને કંઇક ધીરજ આપીશ !"

તેનો આગ્રહ જોઈ, બીજી સ્ત્રી બોલી; "લે ત્યારે સાંભળ. હું મહારાજના મરણ પછી, આજ કેટલાંક વર્ષ થયાં એક આશ્ચર્ય પામવા જેવો બનાવ જોઉં છું. પણ એનો કંઇ પણ ભેદ મારા સમજવામાં આવતો નથી ! મહારાજ મરણ પામવાથી, હું અત્યંત શોકથી વ્યાકુળ બની ગઇ હતી. તેથી મેં મારાં મનમાં નક્કી કરી મૂક્યું હતું કે તેમનો વિયોગ મારાથી સહન થવાનો નથી, માટે તેમની સાથે બળી મરવું. આવા વિચારથી મેં તેમની ચિતામાં ચહડવા માંડ્યું, પણ કેવું આશ્ચર્ય ! અચાનક એક મનુષ્યની છાયા મારી સન્મુખ આવી, અને વિવિધ ઉપદેશો દઈ, એ કામથી રોકવા લાગી !! તે છાયા મને વારંવાર કહેવા લાગી કે; 'હવે તારે પિતાની સેવા અર્થે જીવન ધારણ કરવું.' હું તેના વાક્યોનું ઉલ્લંઘન કરવાને, બ્હેન ! તદ્દન અસમર્થ થઇ પડી !' ત્યારપછી એક વખતે, બાદશાહનું લશ્કર આ તરફ આવ્યું, ત્યારે આપણાં માણસો

ત્માએ દેવત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે; અને તે જ દયા કરીને આપણી રક્ષા કરે છે! તેમ ન હોય તો એક તરફ ચોર અને લૂટારાઓનો જુલમ, બીજી તરફ બાદશાહનો જુલમ અને ત્રીજી તરફ લુચ્ચા અને દાંભિક માણસોનો જુલમ! આવા એક બે નહિ, પણ અનેક જુલમમાંથી, એવા મહાત્માઓની કૃપા વિના, માણસ કદી પણ નિર્ભય રહી શકે કે?"

પહેલી સ્ત્રી બોલી; "જો પરલોકવાસી કોઇ દેવતાએ જ, તને છાયારૂપે દેખા દીધી હોય તો તે આપણી માતા જ હોવી જોઇએ; કારણ કે માતા વિના આવો સ્નેહ કોણ રાખે? માતા તને બહુ ચહાતી હતી; તેથી જ તે તને આવી રીતે ઘડી ઘડી દેખા દે છે!"

બીજી સ્ત્રી બોલી; "બ્હેન! હું પણ પહેલાં એમ જ ધારતી હતી કે, તે આપણી માતા જ હશે, અને તે જ પરલોકમાં દેવત્વ પ્રાપ્ત કરી આપણી રક્ષા કરે છે; પણ એ છાયા તો પુરુષની છાયા જેવી દેખાય છે!"

"ત્યારે તો એ ભૂત યોનિનું કામ હોવું જોઇએ. માતાની છાયા હોત તો હું એ ખરું માની શકત; કારણ કે આપણી માતાને સહુ કોઈ કલિયુગની સીતા કહેતા હતા. તેણે જરૂર પોતાના મરણ પછી દેવત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હશે અને તે પોતાનાં સંતાનપર આવાં સંકટો પડતાં જોઇ, તે તને છાયારૂપી દેખાતી હશે."

બીજી સ્ત્રી બોલી; "ના, બ્હેન! તે આપણી માતા નથી!"

"ત્યારે તે કોણ તારો સ્વામી છે?"

"ના, તેમની પણ એ છાયા નથી. તે હોય તો હું નક્કી ઓળખી શકું. તેમના હાથની એક આંગળી જ જોવાથી, હું તેમને તરત ઓળખી કહાડું એમ છે!"

"ત્યારે તને નદીમાંથી કહાડીને અહિં કોણ મૂકી ગયું?"

"તેનો જ હું કંઇ ભેદ સમજી શકતી નથી તો! એકવાર નહિ, બેવાર નહિ, પણ સંકટ સમયે વારંવાર હું તેને જોઇ શકું છું!!"

"ત્યારે તું સીતારામના મંદિરના બારણામાં એ દેવ જ્યાંસુધી પોતાનું ઓળખાણ આપે નહિ, ત્યાંસુધી અનાહારે બેશી રહે."

"મેં એમ પણ કરી જોયું છે. પણ તેમાં હું કંઈ ફાવી નહિ. ખરેખરો સંકટનો સમય આવ્યો કે, તે મહાત્મા પોતાની મેળે મને દેખા દે છે! પણ બીજી વખતે ગમે એટલું મથન કરતાં પણ તેનાં દર્શન થવાની આશા જ નહીં!"

પહેલી સ્ત્રી ઘણીવાર વિચાર કરીને બોલી; "બ્હેન! ત્યારે તો નક્કી ત્હારી મતિ ભ્રમ થઇ છે! તને હું કદી પણ લશ્કરની સાથે વિજયગંજ જવા દેવાની નથી!"

વિનાશ કરવાને માટે અવતાર લીધો છે!' પરંતુ એથી મ્હારા મનનો શોક દૂર થયો નહીં. તે છાયારૂપી દેવતાને હું વિનવી વિનવીને કહેવા લાગી, 'હે દેવ! તમે જ સીતાપતિ છો! તમે જ અંતર્યામી છો! કૃપા કરીને કહો કે, મ્હારી માનકુમારી કયાં અને કેવી અવસ્થામાં છે?' તે છાયારૂપી દેવ અત્યંત વિરક્ત ભાવે મને કહેવા લાગ્યા, 'આજે અયોધ્યાનાથ પાછો ઘેર આવશે, તે ત્હને બધી હકીકત કહેશે. પરંતુ તું ત્હારા ભાઇને માટે ચિંતાતુર થઇશ નહીં!' એટલું કહી તે દેવતાની છાયા અલોપ થઈ ગઈ!! પરંતુ કેવું આશ્ચર્ય! તે જ દિવસે બપોરે અયોધ્યાનાથ ઘેર આવ્યા; અને મને કહેવા લાગ્યા, 'માનકુમારીનું લૂંટારાઓએ હરણ કર્યું નથી, પણ દર્શનસિંહનાં માણસો જ તેને પકડીને પંજાબ લઈ ગયાં છે!'"

બીજી સ્ત્રીએ તેને બોલતાં અટકાવીને કહ્યું, "નવાબનાં માણસો જ તેને લઈ ગયાં હશે, એમ પહેલાંથી જ હું ધારતી હતી. કારણ કે લુંટારાઓ ઘરેણાં ગાંઠાં મુકી, માનકુમારીને જ શું કરવા લઇ જાય? ત્યારે શું ભાઈ હજી હયાત છે?! પરમેશ્વર એને દીર્ઘાયુષ આપે!"

પહેલી સ્ત્રી કહેવા લાગી; "હા હું ધારું છું કે, ભાઇએ આપઘાત કીધો નથી. જે દેવતાએ મને નદીમાંથી કહાડી હતી, તેમણે જ કદાચ અયોધ્યાનાથનું રક્ષણ કર્યું હશે!"

"ત્યારે આ વાત ત્હેં, પિતાજીને કેમ કહી નહીં?"

"બ્હેન! આ બધા આશ્ચર્યકારક બનાવોના ભેદ મ્હારા સમજવામાં આવતા નહતા; અને તેથી જ મ્હેં એ સંબંધી પિતાજીને કંઇ કહ્યું નથી!"

"હવે અયોધ્યાનાથ આવે ત્યારે એમને બધી વાત માંડીને કહેજે. તેઓ સઘળાં શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ છે; તેથી જરૂર એ વાતનો ભેદ તેઓ શોધી કહાડશે!" બીજી અબલાએ કહ્યું.

પહેલી સ્ત્રી બોલી; "બ્હેન ધીરે ધીરે બોલ; હું ધારું છું કે, પિતાજી હવે જાગ્રત થયા છે!"

પહેલી સ્ત્રીના મ્હોડામાંથી "અયોધ્યાનાથ" એ શબ્દ બહાર પડતાં જ, પલંગમાં સૂતેલા વૃદ્ધ માણસની નિદ્રા ભંગ થઈ ગઈ અને તેણે "અયોધ્યાનાથ આવ્યો છે? શા સમાચાર છે?" એવો ધીરે રહીને પ્રશ્ન કર્યો!

પોતાના વૃદ્ધ પિતાજીને બોલતા સાંભળી, પહેલી રમણી ઉતાવળી ઉતાવળી તેની પાસે ગઇ અને પલંગની પાસે બેસી તેની પીઠપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં બોલી; "ના, પિતાજી, અયોધ્યાનાથ હજુ આવ્યા નથી." એ સાંભળી તે વૃદ્ધ માણસે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકયો અને મૌન્ય રહ્યો!

ધર્મચર્ચા વિના, તેમને યોગ્ય એવું એક પણ કામ ન હતું. **સીતા**પૂરથી કાશી આવતી વખતે તેમણે ઘણી ધનસંપત્તિ સાથે લીધી હતી; તેથી તેમને લક્ષ્મીનો અભાવ પડે એમ નહતું. વળી પરોપકાર અને સંકટમાં આવી પડેલાં માણસોને સહાયતા આપવાને માટે તથા પોતાને ઘેર સંસારત્યાગી સાધુ મહાત્માઓને હમેશા આશ્રય આપવાને માટે, તેઓ વિશેષ લક્ષ આપતા હતા અને તેમાં જ તેઓ પોતાની **લક્ષ્મી**નો સદુપયોગ કરતા હતા. કોઈ કોઈ વખતે તો વીશ પચ્ચીસ સાધુઓ તેમનું આતિથ્ય ગ્રહણ કરતા હતા અને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે વસ્ત્ર કિંવા **લક્ષ્મી**દાન દેઇ, તેમને સંતોષ પમાડીને પોતાને ધન્ય માનતા હતા.

સાક્ષાત્ **સીતા** જેવી તેમની પુત્રવધૂ **ભાનુમતી** સસરાજીની અને તેમના અતિથિ તરીકે આવેલા **સાધુસંન્યાસીઓ**ની સેવા કરી આનંદ પામતી હતી. **ભાનુમતી**નો આચાર વ્યવહાર, હમેશાં નિઃસ્વાર્થ પરોપકાર અને પરસેવાની પ્રબળ ઇચ્છા દર્શાવતો હતો. તે પોતાના આહાર કે વસ્ત્રો માટે નહીં જેવું લક્ષ રાખતી હતી, પણ પારકાને માટે તો તે હમેશાં તત્પર રહીને, તેને અન્ન વસ્ત્ર દાન આપતી હતી. પુત્રવધૂનું આવું સદાચરણ જોઇને, જગન્નાથ શાસ્ત્રી ઘણા જ આનંદ પામતા હતા. તેઓ કોઇ કોઇ વખત આનંદના આવેશમાં, **ભાનુમતી**ને "**લક્ષ્મી** મા," કદી "**સીતા** લક્ષ્મી," કદી "ગાંડી મા" કહીને બોલાવતા હતા! પરંતુ તેમનો પુત્ર ગંગાપ્રસાદ, શાસ્ત્રીના આવા સાધુસમાગમને ધિક્કારતો હતો. **ભાનુમતી** હમેશાં **સાધુ–સંન્યાસી**ના આહારને માટે રોકાયલી રહેતી ને કોઇ દિવસ તો અવિશ્રાંત પરિશ્રમ કરી, તે સાયંકાળે આહાર કરતી હતી. પરંતુ એથી ગંગાપ્રસાદ ઘણો અસંતોષ પામતો હતો. કદી કદી ગંગાપ્રસાદ એને માટે, પોતાના પિતાની સાથે લડતો હતો. ગંગાપ્રસાદના ચરિત્રમાં જો કે કોઇ પણ પ્રકારનો દોષ નહતો, પરંતુ **સાધુસંતો** ઉપર તેને વિશેષ ભક્તિ નહતી. એક દિવસ ગંગાપ્રસાદ પોતાના પિતાને કહેવા લાગ્યો: "તમે આ વેશધારી સાધુસંન્યાસીઓને આશ્રય આપી, પૈસાની નકામી ખુવારી કરો છો; તમારા આવા સાધુસમાગમનો શંભુમેળો, હવે મને અસહ્નીય થઇ પડ્યો છે!"

તજીને જશો નહીં! આ છોકરો તમારા વિના એક ઘડી પણ રહેવાનો નથી; માટે થોડો વખત પણ તમે સીતાપૂર ચાલો!"

પરંતુ જગન્નાથ શાસ્ત્રી ધર્મપંથે અગ્રેસર થયા હતા, તેમણે સંસારની જુઠી માયા તજી દીધી હતી. તેઓ પોતાની પુત્રવધૂને નાના પ્રકારના પ્રબોધ વાક્યે શાંત કરી, પોતાનો સંસારત્યાગનો સંકલ્પ કાર્યમાં પરિણત કર્યો! અંતે ગંગાપ્રસાદ પોતાની પત્ની અને પુત્રને લઇ સીતાપૂર ગયો; એટલે જગન્નાથ શાસ્ત્રી તરત જ કાશી મૂકી એક બૌદ્ધ સંન્યાસીની સાથે હિમાચલમાં ચાલ્યા ગયા! ત્યારપછી જગન્નાથ શાસ્ત્રીની સાથે તેમના પુત્રનો કે પુત્રવધૂનો ફરી મેળાપ થયો નહીં! આ નવલકથામાં વર્ણવેલા બનાવો વખતે જગન્નાથ શાસ્ત્રી જીવતા છે કે અવસાન પામ્યા છે, એ પણ કોઇ કહી શકે એમ નથી!

આણી તરફ ગંગાપ્રસાદ સીતાપૂર આવ્યા પછી, પોતાની જમીનદારીનું કામકાજ કાળજીપૂર્વક કરવા લાગ્યો. એ અરસામાં તે બે વાર લખનૌ જઇને સાદતલિને પણ મળી આવ્યો હતો. જે વખતે સાદતલિ કાશીમાં હતો, તે વખતે ગંગાપ્રસાદે, તેને પૈસાની ઘણી મદદ કરી હતી. એ ઉપકારના બદલામાં સાદતલિએ, ગંગાપ્રસાદની જે મૂળ જમીનદારી અને જાગીર હતી, તેમાં દશગણો વધારો કરી આપ્યો.

સીતાપૂરમાં આવ્યા પછી ગંગાપ્રસાદને ઘેર ત્રણ પુત્રીઓએ જન્મ

પુત્ર કદી પણ સંસારમાં રહેવાનો નથી: આજ નહીં તો કાલે, કાલે નહીં તો ચાર દિવસ પછી, પણ તે સંસારાશ્રમ ત્યાગ કરી, જરૂર ચાલ્યો જશે ! પરંતુ પોતાના મરણ પછી આ બહોળી જમીનદારી અને જાગીર કોને સપુરત કરવી ? આ જ વિચારો તેના મનમાં વારંવાર ઉત્પન્ન થતા હતા. એને માટે ઘણા દિવસ સુધી વિચાર કરી, તેણે એવું નક્કી કર્યું કે, પોતાની ન્હાની છોકરી માનકુમારીને, કોઇ જમીનદારને ઘેર દેવી નહીં; પણ કોઈ સદ્‌ગુણી શાસ્ત્રજ્ઞ સુપંડિત પાત્ર જોઇ, તેની સાથે જ માનકુમારીનાં લગ્ન કરવાં અને પુત્રી તથા જમાઇને પોતાને ઘેર જ રાખવાં કે, પોતાના મરણ પછી, તેની ન્હાની પુત્રી જ જમીનદારી અને જાગીરનો ઉપભોગ કરી શકે.

ગંગાપ્રસાદે ધારવા પ્રમાણે, માનકુમારીનાં લગ્ન પણ એવી જ રીતે કર્યાં. અયોધ્યાનાથ નામના એક અતિ રૂપવાન, સદ્‌ગુણી અને સુપંડિત કાસ્મીરી બ્રાહ્મણ કુમાર સાથે, માનકુમારીનાં લગ્ન થયાં. માનકુમારી પોતાના પિતાને ઘણી વ્હાલી હતી, તેથી તેને પારકે ઘેર જવું પડયું નહીં. લગ્ન થયા પછી, તે પતિ સાથે પિયરમાં જ રહેવા લાગી. કાશીનાથનો વૈરાગ્ય જોઇને, ગંગાપ્રસાદ વખતો વખત ઘણો દુઃખી થતો હતો; પરંતુ માનકુમારીનાં લગ્ન થયા પછી, તેનું ઉપલું દુઃખ ધીરે ધીરે વિસારે પડવા લાગ્યું. ગંગાપ્રસાદને રત્નસમાન ત્રણ પુત્રીઓ હતી, તે ત્રણે બાળાઓ રૂપગુણે દેવબાળા સમાન હતી; દ્વેષ, હિંસા અને અહંકાર તેમના મનમાં કદી પણ સ્થાન પામી શકતો ન હતો; તેઓ સઘળાની સાથે નિષ્કપટ અને સરળ ભાવે વર્તીને સૌ કોઇની પ્રીતિ સંપાદન કરતી હતી. આ ત્રણે બાળામાં સૌ કરતાં ચંદ્રકુમારી ઘણી સરળ અને શાંત સ્વભાવની હતી. તેનો સ્વભાવ અને ઉત્તમ ચરિત્ર જોવાથી, કોઇ પણ કહી શકે કે, મૃત્યુ લોકનું માનવી નથી, પણ સ્વર્ગની સ્વર્ણ પ્રતિમા જ છે ! પરંતુ ગંગાપ્રસાદ સૌ કરતાં માનકુમારીને વધારે વ્હાલો હતો. જાણે માનકુમારી સૌથી ન્હાની હોવાથી, તેણે પિતાની પ્રીતિ વધારે સંપાદન કરી હોય, એમ જણાતું હતું. ત્રણે પુત્રીઓનાં લગ્ન થયા પછી, ગંગાપ્રસાદનો હૃદયભાર ઓછો થયો અને તેથી તે પરમ આનંદે દિવસો ગાળવા લાગ્યો. પરંતુ ગંગાપ્રસાદનો સુખસૂર્ય હવે અસ્ત પામવાની તૈયારીમાં હતો.

ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં નવાબ સાદતલિ મરણ પામ્યો. ગંગાપ્રસાદ સાદતલિનો પ્રિયપાત્ર હતો, તેથી લખનૌના દરબારીઓ ગંગાપ્રસાદની ઘણી અદેખાઇ કરતા હતા. સાદતલિના મરણ પછી, કેટલાક વરસ સુધી લખનૌના દરબારીઓ ગંગાપ્રસાદનું અનિષ્ટ કરવાના ઉપાયો યોજવા લાગ્યા. પણ સાત આઠ વરસ સુધીમાં તેઓ તેનું કંઇ વધારે અનિષ્ટ

પૂર્વના અધ્યાયમાંની બે વિધવા સ્ત્રીઓમાંની પહેલી ગંગાપ્રસાદની એક પુત્રી નારાયણકુમારી અને બીજી ચન્દ્રકુમારી હતી. ગંગાપ્રસાદ જમાઇના મરણશોકે દિવસે દિવસે છેક જ, જર્જરિત થઇ ગયો! તેને હવે દુ:ખપર દુ:ખ પડવા લાગ્યાં! બન્ને પુત્રીઓ આજે પાંચ વરસ થયાં વિધવા થઇ હતી; ત્રીજી પુત્રીને આજે બે વરસ થયા લુંટારાઓ લઈ ગયા હતા; તેમ પોતે પણ તદ્દન શક્તિહીન બની પલંગમાં મુમુર્ષાવસ્થામાં રાત્રીદિવસ પડી રહેતો હતો. તેની બન્ને વિધવા પુત્રીઓ હમેશ તેની પાસે રહી, તેની સેવા શુશ્રૂષા કરતી હતી.

ચતુરદશો અધ્યાય.

રાણી નારાયણકુમારી.

ગર્જના, વિજળી અથવા વરસાદમાં આપણે ત્રણ ફરી ક્યારે મળશું? જ્યારે તોફાન પૂરું થશે. તથા જ્યારે લડાઇમાં હાર તથા જિત મેળવશું ત્યારે મળશું.*

મૅકબેથ.

માઘ મહિનાના દિવસો છે. રાત્રી પૂરી થવા આવી છે. ગગનમંડળ વાદળાંઓથી ઘેરાયલું છે. હજુ વિજયગંજના દુકાનદારોની દુકાનોના બારણાં ઉઘડ્યાં નથી. વિજયગંજનું બજાર રાજા દિગ્વિજયસિંહે સ્થાપેલું હોવાથી, એ બજાર તેને નામે ઓળખાતું હતું. આ બજારમાં ઘણું કરીને સો સવાસો દુકાનો હતી. તેમાં સુરજપાલસિંહ, મુલારામ ત્રવાડી, ગંગાધરસિંહ, રામગુલામ ચેતલાંગી, બાલકૃષ્ણ ભાંડ, ટીકારામ અગરવાલા અને તોતારામસિંહ એ ઉપલા બજારમાં આગેવાન દુકાનદારો ગણાતા હતા. સવારમાં તોતારામસિંહની નિદ્રાભંગ થઈ ગઈ. તે પથારીમાં બેઠો બેઠો હુક્કો ગડગડાવતો હતો. વચ્ચે હુક્કાના ગુડગુડ અવાજને બદલે ખાં, ખાં, અવાજ થતો હતો! તોતારામસિંહની ખાંસીના અવાજે બીજા બેચાર દુકાનદારો જાગી ઉઠયા! રામગુલામ ચેતલાંગી, ઉંઘમાંથી ઉઠી પોતાના નોકર રામગુલામને હુક્કો તૈયાર કરવા કહ્યું; પણ દુકાનમાં દેવતા નહીં હોવાથી તે હુક્કો ભરે કેવી રીતે? ગરીબ બિચારો રામગુલામ!!

---

*When shall we three meet again,
In thunder, lightning or in rain?
When the hurly burly's done,
When the battle's lost and won.

Macbeth.

ન્હાસવા લાગ્યા! કલાક બે કલાકમાં તો, વિજયગંજ જનશૂન્ય વેરાન જેવું બની ગયું!!

અયોધ્યાના બાદશાહની કુમક લઇ આવતાં આ અંગ્રેજી લશ્કરની સામું ટક્કર ઝીલવા, વિજયગંજની રાણીએ આગળથી તૈયારી કરી રાખી હતી! આ નાનો લોકસમૂહ તેના લશ્કરનો જ હતો. આગળ ગણત્રીના સ્વાર, તેની પાછળ પાયદળ અને તેની સાથે રાણીનો હાથી હતો. ખુદ રાણી હાથીપર બેસી પોતાનાં માણસોને ઉત્સાહિત કરતી હતી. તે વખતનું તેનું ભવ્ય અને વિકાળ સ્વરૂપ જોઇને, જાણે ભગવતી હેમવતી અસુરોનો સંહાર કરવા સમરક્ષેત્રમાં ઉતરી હોય, એમ જણાતું હતું. તે ગંગાપ્રસાદ અને કલ્યાણસિંહની સાથે વખતો વખત આ વિકટ પ્રસંગને માટે વિચારો ચલાવતી હતી. અંતે વિજયગંજના બજારની પૂર્વ દિશા તરફ એક કોશ દૂર, તેણે પોતાના લશ્કરને પડાવ નાંખવાનો હુકમ કર્યો.

બપોર નમ્યા ન નમ્યા એટલામાં, અંગ્રેજી લશ્કર સાથે અયોધ્યાના બાદશાહના ચાકલાદાર ઈબ્રાહીમખાં અને તહેશીલદાર હીરાસિંહ, નદીના કિનારાપર આવી પહોંચ્યા. તેઓ હજુ સુધી રાણીના લશ્કરથી એક કોશ દૂર હતા. બાદશાહના ચાકલાદાર અને તહેશીલદારે પોતાના મનમાં એવું જ ધારી મૂક્યું હતું કે, અંગ્રેજી લશ્કરનું નામ સાંભળતાંની સાથે જ, સીતાપૂરના જમીનદાર અને ગામના લોકો ન્હાસી જશે, તેથી થોડાં ઘણાં માણસ લઈ દરેક જમીનદારના ઘરમાં પેસી, માલમતા લુટવાની ઘણી સારી તક હાથ આવશે! પરંતુ આ તે કેવો આશ્ચર્યકારક ચમત્કાર! સીતાપૂરની રાણી લશ્કર એકઠું કરી, અંગ્રેજ સામે લડાઇ કરવાને માટે તૈયાર થઇ રહી છે!

અંગ્રેજી લશ્કર હજુ સુધી લડાઇને માટે નિયમસર ગોઠવાઇ ગયું ન હતું. ચાકલાદાર ઇબ્રાહીમખાં અને તહેશીલદાર હીરાસિંહ, અંગ્રેજી લશ્કરના સેનાપતિ મેજર સ્મીથને કહેવા લાગ્યા કે; "હજૂર! આ દેશના લોકો ઘણા જ ખરાબ છે! રાજા દિગ્વિજયસિંહ તથા હરપાલસિંહે હજુ સુધી કોઇને પણ ખંડણી આપી નથી; માટે આ વખતે તો તેમને પૂરેપૂરી શીકસ્ત ખવડાવવી જોઇએ!"

આ લોકો આવી રીતે વાતચિત કરતા હતા, ત્યારે બીજી તરફ રાણીનું લશ્કર–"જય સીતારામકી જય!" "જય મહારાણીકી જય" એવી વારંવાર જયધ્વનિ કરતું હતું!

મેજર સ્મીથ ઘણો ચતુર માણસ હતો, તેથી ચાકલાદાર અને તહેશીલદારના ચઢાવ્યાથી તે ચઢી જાય એવો નહતો. વળી ગવર્નર જનરલનો એવો સ... હુકમ હતો કે, 'અયોધ્યાનો રાજ્યકર વસુલ કરવાને

હતો કે, કોઇ પણ ઠેકાણે લડાઇ થઇ કે, તે પહેલાં ન્હાસવાની તૈયારી કરતો હતો! તેથી રાજા દિગ્વિજયસિંહે તેની સીપાઇગીરી છોડાવી, વેપાર કરવાને માટે, તેને થોડી ઘણી પૈસાની મદદ આપી હતી. રામગુલામે રાજા દિગ્વિજયસિંહની મદદવડે વિજયગંજમાં દુકાન માંડી; પરંતુ તેનો સીપાઇગીરીનો ટેક હજુ ગયો ન હતો! દુકાનદાર અથવા વેપારીના સંબોધનથી તે રાજી થતો ન હતો અને જો તેને "સીપાઇ મહાદર" કહીને કોઇ બોલાવે નહીં તો તેને મહાખોટું લાગતું અને એને માટે તે વારંવાર લોકોની સાથે આથડી પડતો હતો! ઈબ્રાહીમખાંને નીચે પડેલો જોઇ, પોતાનું વીરત્વ દેખાડવાને માટે તે તલવાર હાથમાં લઇ તેની તરફ દોડયો! અને રાણીને સન્મુખ જોઇ મોટી બૂમો પાડીને કહેવા લાગ્યો; "સાલા! કાલે આખા અંગ્રેજી લશ્કરને નસાડયું, તે છતાં આજે વળી કિલ્લામાં આવ્યો? જાણતો નથી કે રામગુલામ ચેતલાંગી હજી કિલ્લામાં છે? ઉભો રહે જીવતો, હમણાં જ તને પૂરો કરી નાખું છું!!"

રામગુલામ એટલું કહી, ઈબ્રાહીમખાંના માથાપર તરવારનો ઘા કરવા ગયો, એટલે ઈબ્રાહીમખાંને જે ચાર માણસોએ પકડયો હતો, તે લોકો રામગુલામને જોઇને ખશી ગયા! અને રામગુલામને બ્હીક લાગી કે, રખેને ઇબ્રાહીમખાં ઉઠીને તેનાપર ધશી આવે! તેથી રામગુલામ ગુસ્સે થઇને પેલા માણસોને કહેવા લાગ્યો; "સસુરને પકડો! તેને કેમ છોડી દીધો? રાજા દિગ્વિજયસિંહનો સીપાઇ રામગુલામ ચેતલાંગી તમારી સામું ઉભો છે, તે છતાં તમને બ્હીક લાગે છે? એના હાથપગ દબાવી રાખો; હમણાં હું એનું માથું ધડથી જૂદું કરી નાંખુ છું!"

રાણી નારાયણકુમારી હજુ સુધી આ ગડબડનું કારણ સમજી ન હતી. ગંગાપ્રસાદે રાણીને સઘળી હકીકત સમજાવ્યા પછી, અતિશય દુઃખી થતાં બોલી, "આટલાં બધાં માણસોના પ્રાણની ...ી કરવાની જરૂર જેવું ન હતું. અહીંથી એમને ન્હસાડી મૂકયા હોત ... ઠીક થાત!" ઈબ્રાહીમખાંની સાથે આવેલા માણસોમાંથી ફક્ત પાંચ ...ત જ માણસો જીવતાં રહેવા પામ્યાં હતાં. રાણીએ તે લોકોને છોડી મૂકવા ...કમ કર્યો; અને ઈબ્રાહીમખાં જે ઘાયલ થઇને પડયો હતો, તેને રાણીના હુકમથી કેટલાંક માણસોએ પકડીને ઉઠાડયો. રાણીએ જોયું કે, તેને કંઈ એવો મોટો જખમ થયો નથી કે, તે અલ્હાની દરઘામાં પહોંચી જાય!

ફત્તેહઅલીની વાત સાંભળી, ઇશપઅલી ઈલાહીબક્ષ તરફ ફરીને બોલ્યો; "મુનશી સાહેબ! ફત્તેહખાંને કુરાન કીતાબનું કે દીન દુનિયાંનું કંઇ ભાન નથી; તમે તો કુરાન વાંચ્યું છે. મુસલમાન શું પોતાના મહજબીને, તેની આખરની વખતે એમ જંગલમાં મૂકીને જઇ શકે ખરો કે ?"

ઇલાહીબક્ષને અત્યાર સુધી કોઇએ મુનશીના નામે બોલાવ્યો ન હતો; તેથી ઇશપઅલીને મ્હોંડે આજે મુનશીનું માન પામી, તે વિશેષ ગંભીરતા સાથે બોલ્યો, "ચાકલાદાર સાહેબ મરી જાય તો જરૂર તેમને દફનાવવા જોઇએ જ. આવા જંગલમાં તેમને મૂકીને આપણાથી કેવી રીતે જવાય?"

ઇલાહીબક્ષની વાત સાંભળી, મનસુરઅલી આતુરતાથી બોલ્યો; "તમારી વાત ખરી છે કે, ચાકલાદાર સાહેબ મરી જાય તો તેને આપણે દફન કરવા, પણ દફનની સાથે કફનની અને ઘોર કયાં ખોદવી, તેનો કંઇ વિચાર કીધો કે ફોકટમાં જ બોલશો? આવા જંગલમાં એ મરી જશે તો આપણને ઘોર ખોદતાં કેટલી મુશીબત પડશે?"

ઇશપઅલી બોલ્યો; "કેટલાં કેટલાં જંગલો વટાવીને આપણે લખનૌ જવાનું છે! ચાકલાદાર સાહેબ આજે મરો કે કાલે મરો; પણ તે નક્કી મરવાના તો છે જ. તેમને બચવાની હવે આશા નથી. અલ્લાહની મરજી હોય અને આજ રાત્રે તેઓ વફાત પામે તો, આ ખુલ્લી જગ્યામાં આપણે તેમની ઘોર ખોદી શકીએ એમ છે. ભાઇ! ચાકલાદાર સાહેબનું નીમક મારા બાપ દાદાએ ખાધેલું છે; અને હું પણ તેમને ત્યાં જ મોટો થયો છું; એટલે એમને માટે મને ઘણું લાગે છે! ગમે તેમ થાય, પણ જો એઓ મરી જાય તો, હું એમને જંગલમાં મુકીને કદી પણ તમારી સાથે આવનાર નથી!"

ઇસપઅલીની વાત સાંભળી, ફત્તેહખાં ગુસ્સે થઇને બોલ્યો; "હાં હાં! મીયાં સચ બોલા! આજ રાત્રે ચાકલાદાર સાહેબ મરી જશે? એક નાનો જખમ થયો છે, તેમાં તો મીયાં તેની મરવાની વાટ જુવે છે! મીરજાં! તમે જીવતાં માણસને ઘોરમાં દાટી ઘાલશો કે?"

ઈસપઅલી, અકબ્બરઅલીને ઉતાવળે ઉતાવળે કહેવા લાગ્યો; "અકબરઅલી, મીરજાં! હવે વાર કરશો નહીં! જલદી કોદાળી પકડો!" ફરી ફત્તેહખાં તરફ વળીને તે આજીજી સાથે બોલ્યો; "ભાઈ ફત્તેહખાં! ચાકલાદાર સાહેબની મરવાની ઘડી આવી પહોંચી છે, તેથી હવે તારે આમ ગુસ્સે થવાનો વખત નથી! મહેરબાની કરીને, અકબરઅલીની સાથે જ આ દુકાન પાછળ એક મોટો ખાડો ખોદો! હું હમણાં ચાકલાદાર સાહેબને ઉંચકીને લઈ આવું છું!!"

ફત્તેહખાં પોતાના મનમાં બડબડવા લાગ્યો કે, આ તો કેવા મુર્ખો છે, કે જીવતા માણસને ઘોરમાં દાટવાને આ લોકો તૈયાર થઈ રહ્યા છે! પણ તે એકલો શું કરે? આ સંસારમાં સૌ કોઈ નમતા ત્રાજવાંના ધણી છે! જેનો પક્ષ વધારે હોય તે તરફ બોલનારા સૌ કોઈ નીકળશે; પણ એકલા અટુલાનો ખરો પક્ષ લેવા કોઈ તૈયાર થશે નહીં. ગરીબ બિચારા ફત્તેહખાંને નીચી મુંડીએ અકબરઅલીની સાથે રહી, એક જીવતા માણસની ઘોર ખોદવી પડી! જોતજોતામાં તોતારામસિંહની દુકાનની પાછળ છ હાથ લાંબો, બે હાથ પહોલો ને બે હાથ ઉંડો એવો ખાડો તેમણે ખોદી નાંખ્યો!

આણી તરફ ઈસપઅલી, મનસુરઅલી અને ઈલાહીબક્ષ, ઈબ્રાહીમખાંની ગાડી પાસે ગયા. તેમને જોઇ ઈબ્રાહીમખાંએ પોતાની જે સ્થિતિ હતી, તે કરતાં વધારે દુઃખી સ્થિતિ બતાવવા માંડી, કે જેથી તેમને કંઈ દયા આવે! તે બોલ્યો, "ભાઇઓ! મારો જાન જાય છે! બળદની ગાડીમાં સુતાં સુતાં મારી પીઠ છોલાઈ ગઈ છે; જરા જુઓ તો ખરા! આ પાસેની દુકાનમાં મારો સુવાનો બંદોબસ્ત થતો હોય તો મને ત્યાં લઈ જાઓ! કારણ કે હવે મને બચવાની આશા નથી!!"

તે લોકોને નિરુત્તર જોઇને તે ફરી બોલવા લાગ્યો, "યારો! ભુખથી મારો જીવ જાય છે. એકાદ મરઘીનો બંદોબસ્ત થતો હોય તો કરોને!"

એટલું કહીને ઈબ્રાહીમખાં બેભાન થઇને પડયો! તેનો જીવ ભુખ, દુઃખ અને રસ્તાના થાકથી બહુ વ્યાકુલ બની ગયો હતો, તેથી તે હાંફવા લાગ્યો. તેને હાંફતો જોઇ, મનસુરઅલી ઇબ્રાહીમખાંનનો હાથ પકડી કહેવા લાગ્યો:—"પકડ! પકડ! હવે વાર નથી! ચાકલાદાર સાહેબ હમણાં જ મરી જશે!!"

તરત જ ત્રણ જણાંઓએ, બળદની ગાડીમાંથી ઇબ્રાહીમખાંને બ્હાર ઘસડી કહાડયો! ઇબ્રાહીમખાંએ પોતાના મનમાં ધાર્યું કે, આ લોકોએ મોટું દુકાનમાં મારે માટે સારી સગવડ કરી હશે, ત્યાં મને લઇ જતા હશે. પરંતુ આ ત્રણે જણાંઓએ તો તેને દુકાનમાં સુવડાવવાને બદલે, જીવતા જાન તૈયાર કરેલી ઘોરમાં સુવડાવી દીધો! ગરીબ બિચારો ઇબ્રાહીમખાં

સંપૂર્ણ હકીકત હજુ સુધી અમારા હાથમાં આવી નથી, તોપણ અમારો પ્રતિનિધિ લખે છે કે, રાણીની તરવારથી અંગ્રેજ સેનાપતિ **મેજર સ્મીથ** મરણ પામ્યો છે અને બન્ને પક્ષનાં ઘણાં માણસો માર્યાં ગયાં છે."

ત્યારપછી "દિલ્લી ગેઝેટથી" લખાયું:–"**સીતાપૂરની રાણીની સાથે**, રાજ્યનો કર વસુલ કરવાને માટે, અયોધ્યાના બાદશાહની મોટી લડાઈ ગયા અઠવાડિયામાં થઈ છે. બાદશાહના અગણિત લશ્કર સામે ટકી નહીં શકવાથી, રાણી તથા તેનું લશ્કર, નેપાળ તરફ ન્હાસી ગયું છે. અંગ્રેજ લશ્કરમાંનાં પાંચ સાત માણસો કરતાં વધારે કોઈ ઘાયલ થયાં નથી. આ લડાઇમાં અયોધ્યાના બાદશાહનો ચાકલાદાર, ઈબ્રાહીમખાં માર્યો ગયો છે; પરંતુ અંગ્રેજ સેનાપતિ **મેજર સ્મીથ**, જેની આ લડાઇમાં માર્યા જવાની વાત જણાવવામાં આવે છે, તે તદ્દન ખોટી છે. કારણ કે લડાઈ પૂરી થયા પછી, કેટલાક દિવસ સુધી એ તરફ ઘણો વરસાદ પડયો હતો અને એ વરસાદમાં ભીંજાઇને; શરદીના રોગથી જ મેજર સ્મીથ વેરુચ આગળ મરણ પામ્યો છે. **મેજર સ્મીથના મરણથી**, ઈસ્ટ ઇંડિયા કમ્પનીને તેના જેવા એક કાર્યદક્ષ, સુચતુર અને બુદ્ધિમાન સૈનિક પુરુષની ઘણી ખોટ પડશે!"

ત્યારપછી "મોરીશલ અખબારે" એ જ લડાઇના સંબંધમાં બીજીવાર લખ્યું કે, "અમે ઘણી દિલગીરી સાથે જણાવીએ છીએ કે, અમારા પ્રતિનિધિની ભુલથી અમે ગયા અઠવાડિયામાં, **મેજર સ્મીથ સીતાપૂરની** રાણીને હાથે માર્યો ગયો છે, એમ લખ્યું હતું; પણ તે બીના ખોટી છે. કારણ કે મેજર **સ્મીથનું** જ્વરરોગથી મરણ નિપજ્યું હતું. ચાકલાદાર ઈબ્રાહીમખાં **સીતાપૂરની** રાણીની તરવારથી ઘાયલ થઇને પડતાં જ તેના વિશ્વાસુ અને સ્વામિભક્ત અનુચરો, તેને ખાંધપર લઇને વિજયગંજના બજારમાં લાવ્યા હતા અને ત્યાં જ તેનું મૃતદેહ યથાયોગ્ય સન્માન સાથે તે લોકોએ દફનાવ્યું હતું!"

આ બીનાને બે અઠવાડિયાં પછી, એટલે ફેબ્રુઆરી મહિનાની અંતે, આ વર્તમાનપત્રો કલકત્તે પહોંચ્યાં. કલકત્તામાં તે વખતે ત્રણ અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો–"જોન બુલ" (John Bull), "બેંગાલ હરકારા" (Bengal Harkara) અને "કલકત્તા–કુરિયર" (Calcutta Courier), નામનાં નિકળતાં હતાં.

"જોન બુલ" પત્રમાં "મોરીશલ અખબાર" અને "દીલ્લી ગેઝેટ" ઉપરથી વિજયગંજની લડાઇની ખબર પ્રગટ થઈ. "જોન બુલ"ના એડિટરે સ્વતંત્ર રીતે ભાષામાં અયોધ્યાની વર્તમાન સ્થિતિ સંબંધી એક લંબાણ "આર્ટીકલ" લખ્યો. એ "આર્ટીકલ"ના ઉપસંહારમાં તેણે લખ્યું કે,

અને સર ચાર્લ્સ થિઓફિલાસ મેટકાફ કૌન્સિલનો મેમ્બર હતો. એ બન્ને રાજદ્વારી પુરુષોની શાસનપ્રણાલિ જોઇને, હિન્દુસ્થાનના લોકો તેમને "બુધરાજા અને બૃહસ્પતિ મંત્રી" કહેતા હતા!

અયોધ્યાના રાજ્યકારભાર ઉપર વિચાર ચલાવવાને માટે, ગવર્નર જનરલની કૌન્સિલ મળી. કૌન્સિલમાં કોણ શું બોલ્યું, કોણે કેવો અભિપ્રાય આપ્યો, એ કોઇથી પણ જાણી શકાય તેમ નહતું! પરંતુ લોકવાયકા ઉપરથી એમ જણાય છે કે, કોર્ટ ઑફ ડાયરેકટરે, અયોધ્યાનો શાસનભાર ગ્રહણ કરવાને માટે, ગવર્નમેન્ટને ભલામણ કરી હતી. પરંતુ લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીકે તેનાથી અસંમત થઇ,કોર્ટ ઑફ ડાયરેકટરને લખ્યું કેઃ—

"આપણી શાસનપ્રણાલી કરતાં, મુસલમાન રાજકર્ત્તાઓની શાસનપ્રણાલી ઘણે અંશે શ્રેષ્ઠ છે. મુસલમાનો, અહીંની પ્રજાને સઘળા પ્રકારના હક્કો આપે છે. પરંતુ આપણી રાજનીતિ તેનાથી વિપરીત—એટલે પાષાણવત્—સ્વાર્થપરાયણ અને નિર્દય છે."*

સર ચાર્લ્સ થિઓફિલાસે, સાંભળવા પ્રમાણે એથી પણ તીવ્ર ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેણે નીચે પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતોઃ—

"પરમેશ્વર જ રાજકારભાર સોંપે છે અને તે જ વળી પાછો પણ લઇ લે છે. આ દેશની પ્રજા માટે અમે જે રાજનીતિ અવલંબન કરી છે, તે એવી છે કે, ગમે ત્યારે એક દિવસે, પ્રજાની કૃતજ્ઞતાને બદલે, તેનો કઠોર અભિશાપ લઇ, આ દેશને સદાને માટે અમારે તજવો પડશે."

આવો વાદવિવાદ થયા પછી, અયોધ્યાની વર્તમાન સ્થિતિ માટે લોર્ડ વિલિયમે જાતે અયોધ્યા જવાનો ઠરાવ કર્યો. અયોધ્યાના બાદશાહને ખબર કરવામાં આવી કે, આવતા આગષ્ટ મહિનામાં, ગવર્નર જનરલ જાતે અયોધ્યામાં આવશે. તેથી અયોધ્યાનો બાદશાહ, રાજ્યની મહેસુલ વસુલ કરવાને માટે, ફરી કોઇ પણ પ્રદેશમાં અંગ્રેજી લશ્કર મોકલી શક્યો નહીં.

ઇબ્રાહીમખાંના મરણના સમાચાર લખનૌ ગયા પછી મહમદઅલિખાં બીજી એક અંગ્રેજી લશ્કરની ટુકડીને સીતાપૂર મોકલવાનો

* LORD WILLIAM BENTINCK in his evidence before a Committee of the House of Commons in 1837, said—"In many respects the Mahomedans surpassed our rule, they admitted them (the natives) to all privileges; the interests and sympathies of the conquerors and the conquered became identified. Our policy, on the contrary, has been the reverse of this,—cold, selfish and unfeeling—the iron hand of power on one side, monopoly and exclusion on the other.

અંગ્રેજ સભાસદો, આ રમણીઓ જ્યાં બેઠી હતી, તેનાથી થોડે છેટે, માથા ઉપરની ટોપી હાથમાં લઈ, ખુરસીપર બેઠા હતા. આ રમણીઓની સામું જોવાનો તેમને અધિકાર નહતો; તેથી તેમને થોડાક વખત માથા ઉપરની ટોપી કહાડી, ગંભીરપણે બેસવું પડતું હતું. આ શ્રેણિની પરિચારિકાઓમાંથી, કોઇનાં ભાગ્ય ખુલે તો તેઓ બેગમનું પદ મેળવી શકે એમ હતું. તેથી દરેક સભાસદોને, આ રમણીઓ તરફ અત્યંત માનની નજરે જોવું પડતું હતું. પરંતુ નાસિરૂદ્દીનનો સભાસદ વર્ગ, સારી પેઠે જાણતો હતો કે, બાદશાહે બીજા એકાદ બે ગ્લાસ કલારેટ કે બ્રાન્ડીના લીધા કે, તરત જ વિવિધ પ્રકારનો અશ્લીલ આમોદ પ્રમોદ શરુ થશે; અને તે વખતે કોઇને માથા ઉપરની ટોપી ઉતારી ગંભીર પણે બેસવાની જરૂર રહેશે નહીં!

વળી બાદશાહના 'ખાસ દરબાર'નો એવો નિયમ હતો કે, બાદશાહ પોતે જ્યાંસુધી હસે નહીં, ત્યાંસુધી કોઇથી પણ હસી શકાય નહીં! પરંતુ જ્યારે બાદશાહ હસે, ત્યારે હસવા જેવો સહે જ પણ પ્રસંગ નહોય તો પણ બધાંએ હસવું જ જોઇએ! નાસિરૂદ્દીનના ખાસ દરબારનો આ નિયમ, કોઇથી પણ ઉલ્લંઘન થઈ શકતો ન હતો!

બે ગ્લાસ કલારેટનાં લીધા પછી, બાદશાહે રાજા દર્શનસિંહને યાદ કર્યો! પરંતુ રાજા દર્શનસિંહ હિંદુ હતો, એ વાત કોણ જાણે આ વખતે તેને યાદ નહીં રહી હોય. આહારની ટેબલ ઉપર, ગોમાંસથી પરિપૂર્ણ સોનાની પ્લેટો મૂકવામાં આવી હતી, તેથી રાજા દર્શનસિંહ આ ખાસ દરબારમાં કેવી રીતે આવી શકે? પરંતુ બાદશાહના હુકમનું અપમાન કોણ કરી શકે? તેવી શક્તિ પણ કોનામાં હોઈ શકે? તરત જ દર્શનસિંહ ખાસ દરબારમાં આવીને ઉભો રહ્યો! દર્શનસિંહને જોતાં જ નસિરૂદ્દીન બોલી ઉઠયો; "તમારી કાશ્મીરી બાઈ ક્યાં છે?"

દર્શનસિંહ હાથ જોડીને બોલ્યો, "જહાંપનાહ! બે મહિના થયા પંજાબથી બે નાયકાઓ બોલાવી લાવવાને માટે મેં માણસો મોકલ્યાં છે. તે બન્ને નાયકાઓ પંજાબથી નીકળી ચુકી છે અને કાનપૂર પણ આવી પહોંચી છે. એક અઠવાડિયા પછી તો, તેઓ જરૂર અહીં આવી પહોંચશે!"

"અને નહીં આવશે ત્યારે?"

"ના; નામવર! એક અઠવાડિયા પછી તો તેઓ જરૂર આવશે જ."

"જો તે લોકો, એક અઠવાડિયા પછી નહીં આવશે તો તમને રજા મળશે!!"

"જેવો હુકમ—જહાંપનાહ!" એટલું કહી દર્શનસિંહ [illegible] નાક દાબતો દાબતો દરબારગૃહમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો, [illegible] માં-સની ગંધ તેના જેવા હિંદુથી સેવાઇ શકી નહીં!

હસે એટલે 'ખાસ દરબાર'ના નિયમ પ્રમાણે તેમને પણ હસવું જ પડે! એક તરફ હસવું અને બીજી તરફ રડવા જેવો આ સભાસદોનો ઘાટ હતો! જો તે લોકો ન હસે તો તેમની મહિને પંદર હજાર રૂપિયાની નોકરી જાય! તેઓ મહિને ફક્ત પંદર હજાર જ મેળવતા નહતા; પણ દરબાર ભરાય તે પ્રસંગે, અથવા મોહરમ કે ઇદ જેવા અવસરે, તેમને બાદશાહ તરફથી, એકી વખતે પાંચ છ હજાર રૂપિયાનું ઇનામ મળતું હતું! એ શિવાય બન્ને વખત બાદશાહના ટેબલપર તેમને પેટ ભરીને ખાવાનું મળતું હતું; તે તો જુદું જ!

જે વખતે ગાજીયુદ્દીન હૃયદર, નસિરૂદ્દીનને ગાદીથી દૂર રાખવાને માટે પ્રયત્ન કરતો હતો, તે વખતે, નસિરૂદ્દીનના કેટલાક ચાચાઓએ, ગાજીયુદ્દીનનો પક્ષ લીધો હતો; તેનું વેર તે આ પ્રસંગે આવી રીતે નસિરૂદ્દીન વાળતો હતો. આસફ ચાચા પણ તે વખતે નસિરૂદ્દીનના વિરુદ્ધ કંઇ બોલ્યા હશે; એટલે દરરોજ તેને પહેલાં માનથી બોલાવી, પછી હજામની પાસે તેમની આવી પૂજેતી લુંટાવીને મહા મહા દુઃખ દેતો હતો!

નસિરૂદ્દીનના આવી રીતે દરરોજ નવા નવા આમોદ પ્રમોદ થવા લાગ્યા. તેનું વર્ણન યથાસ્થાને વર્ણવવામાં આવશે. હાલ તો નસિરૂદ્દીનની પાસેથી વાચકોને અમારે કાનપૂર લઇ જવા છે ત્યાં ચાલો!

એકોનવિંશ અધ્યાય.

અશોકવનમાં સીતા.

दुःखार्त्ता रुदती सीता वेपमाना तपस्विनी ।
चिन्तयन्ती वरारोहा पतिमेव पतिव्रता ॥

सुन्दर काण्डम्—रामायणम् ।

ઈ. સ. ૧૮૫૭ના સીપાઇઓના બળવા પહેલાં, કાનપૂર કંઈ વિશેષ પ્રસિદ્ધ નગર તરીકે ગણાતું નહતું. રોહીલાઓની લડાઇ પછી, ઇ. સ. ૧૭૭૭માં અંગ્રેજોએ કાનપૂરમાં સૈન્યનિવાસ (cantonment) સ્થાપ્યું અને ત્યારથી ધીરે ધીરે કાનપૂર, વેપાર વણજનું મુખ્ય સ્થાન થઈ પડયું. પરંતુ એ વખતે કાનપૂર જીલ્લામાં ચોર, લૂટારા અને ઠગ લોકોની વસ્તી બહુજ હતી.

કાનપૂરના ઉત્તર અને પશ્ચિમ વિભાગમાં, અંગ્રેજ લોકો રહે છે. એ વિભાગના રસ્તા અને મકાનો સઘળાં હવા ઉજાસવાળાં અને સુરમ્ય

ડોશી નીચેના ઓરડામાં આવી, એટલે માધુસિંહે તેના પગમાં પ્રણામ કર્યા. ડોશીએ તેને આશીર્વાદ દઇને પૂછ્યું; "કેમ, દર્શન ખુશીમાં છે કે?"

આધુસિંહ બોલ્યો, "હા-ખુશીમાં છે. પણ મોટી આફત-"

"શી આફત?" ડોશી અધીરાઇથી બોલી.

"સાત દિવસની અંદર આ બન્ને છોકરીઓને લખનૌ પહોંચવું જોઇએ. બાદશાહનો હુકમ-"

"નુનાને તો હું હમણાં જ મોકલી શકીશ; કારણ કે તે નાચવા ગાવામાં ઘણી નિપૂણ થઇ છે. પણ આ મોટી છોકરીને લઈ જવી મુસ્કેલ છે બા!"

"મહારાજે તો બન્ને છોકરીઓને સાથે લઈ, તમને પણ આવવાનું કહ્યું છે."

"પણ રસ્તામાં આ મોટી છોકરી કદાચ ગડબડ કરશે તો?"

"ગડબડ કરશે તો આપણે કહીશું કે, એ છોકરી તો ગાંડી છે!"

"પણ એને લખનૌ લઈ જઇને શું કરીશું? એ તો નાચવા ગાવાનું કંઈ શીખી નથી."

"હં આ બે વરસમાં તે કંઈ પણ શીખવા પામી નથી?"

"એક વરસ સુધી તો એને ઓરડામાં જ મેં પૂરી મૂકી હતી. કારણ કે તે જ્યારે ત્યારે આપઘાત કરવાને તૈયાર થતી હતી. ત્યાર પછી છએક મહિના તો મરવા જેવી થઇને બીછાને પડી રહી; ખાય નહીં, પીએ નહીં અને કોઇની સાથે વાતચિત પણ કરે નહીં અને મને તો જુવે ત્યાંથી જ ગાળો દે! ત્યાં શિખવું શું, મારું કપાળ!"

"હજુ પણ એવી જ હઠ કરે છે કે?"

"ના, ત્રણચાર મહિના થયા, હવે કંઇક ઠીક ચાલે છે. પણ એનાથી તો હું છેક જ હારી ગઇ છું. એ આવી છે, ત્યારથી દરરોજ કળકળાટ અને લડાઇ થાય છે. ઘણી ખરાબ છોકરી છે. દર્શને આવી ખરાબ છોકરીને અહીં શા માટે મોકલી હશે, તે મને કંઈ સમજાતું નથી!"

નીચેના ઓરડામાં ડોશી તથા માધુસિંહની આવી વાતચિત ચાલતી હતી; ત્યારે ઉપર પણ પેલી બન્ને યુવતીઓ વાતો કરતી જ બેઠી હતી. આ બે રમણીઓમાં મોટી રમણી જે કોઇ રોગથી પીડાતી હતી, તે અશ્રુપૂર્ણ નયને બીજીને કહેવા લાગી; "નુના! હવે આ દુઃખ મારાથી સહન થતું ન[illegible] છું કે, મોત પણ મારા જેવી પાપિણીનો સ્પર્શ કરતાં બીહે છે[illegible] સુધી આપઘાત કરવાને કેટલી વાર ફાંફાં

"શા માટે તને અહીં લઇ આવ્યા?"

"લૂંટારા લોકોએ મારા બાપ અને ભાઇને મારી નાંખી, તેમની પાસે જે કંઇ હતું તે લૂંટી લીધું અને મને લઇને ન્હાસી જતા હતા; પણ રસ્તામાં એક દયાળુ સાહેબે તેમને પકડવાનો પ્રયત્ન કીધો, એટલે તેઓ મને પણ મૂકીને ન્હાસી ગયા! પછી તે દયાળુ સાહેબની પાસેથી દર્શનસિંહના પિતા મને અહીં લઇ આવ્યા; તે વખતથી હું અહીંયાં રહી છું!"

તે રોગ–શોકથી પીડાતી રમણી, અત્યાર સુધી એમ ધારતી હતી કે, આ બીજી રમણી, ડોશીની છોકરી છે અને તેથી જ તેને પાપિણી ધારી, તે તેના તરફ ધિક્કાર બતાવતી હતી. પણ જ્યારે તેની ખરી વાત જાણી ત્યારે તે પોતાના મનમાં અત્યંત દુઃખી થઈ અને તેના તરફનો પ્રથમનો ધિક્કાર, પોતાના જેવી જ એક દુઃખી અબળા ધારીને, તેણે પૂર્ણ પ્યારમાં ફેરવી નાંખ્યો! તેને પોતાની પાસે બેસાડીને, તે સ્નેહવાક્યે બોલવા લાગી "જુના! ત્યારે તું બ્હેન, જન્મની દુઃખિયારી જણાય છે!"

બીજી રમણીનું નામ જુના હતું. તે બોલી; "હા, બ્હેન! તમે અહીં આવ્યાં તે પહેલાં દુઃખ કે શોક શું, તે હું જાણતી નહતી. હું હમ્મેશાં ગાનતાન અને નૃત્યમાં દહાડા ગાળતી હતી. તમે અહીં આવ્યા પછી ગાંડાં થયાં અને તે વખતે તમે અતિ આક્રંદની સાથે, વિવિધ અસંબદ્ધ વાક્યો બોલતાં હતાં. તમારો તે વખતનો હૃદયભેદક વિલાપ અને દુઃખ જોઇ, મને અનેક પ્રકારના સંદેહ ઉપજવા લાગ્યા. મેં મારા મનમાં ધાર્યું હતું કે, જ્યારે તમે સારાં થશો, ત્યારે તમને બધી વાતો પૂછી જોઇશ. પણ અત્યાર સુધીમાં મને એવો અવસર જ ન મળ્યો; અને હવે પણ મળે એમ મને લાગતું નથી; કારણ કે કાલે જ મ્હારે અહીંથી જવું પડશે! આ જન્મમાં ફરી તમારી સાથે મ્હારો મેળાપ થાય, એવી મને આશા નથી."

"કેમ તું કયાં જઇશ?"

"લખનૌ."

"કેમ લખનૌ જાય છે?"

"અયોધ્યાના બાદશાહની પાસે મ્હારે મુજરો કરવો છે!"

"બાદશાહની સામું મુજરો કરવાની શું તને ઇચ્છા થાય છે? અરે! અરે! જા; તું સારા માબાપની છોકરી જણાતી નથી!"

જુના દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકી બોલી; "બ્હેન! મ્હારી તે વળી ઇચ્છા શી? જેમ કહે તેમ કરવું!"

"ત્યારે તું ત્હારા પતિવ્રતપર પાણી ફેરવશે? મુસલમાનની ઉપપત્ની થશે?" જુના ફરી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકી રડતાં રડતાં બોલી; "મને ધર્મ

આ ડોશીની સાથે લડ્યા. માંહેમાંહે ઘણી તકરાર થયા પછી, તેઓ ડોશીને તથા દર્શનસિંહને કહેવા લાગ્યા, 'આ છોકરીને મ્હેં પુત્રીની પેઠે પાળી છે; તેથી હું કદી પણ એને અનીતિના માર્ગપર ચડવા દેવાનો નથી!' હું તે વખતે એમની તકરારનો મર્મ, કંઇ પણ સમજવા પામી નહીં. હું ન્હાની હતી, એટલે નાચવા ગાવાનું મને બહુ મન થતું હતું; અને હું તે ઉમંગથી ડોશીની પાસે શીખતી હતી.

"તકરાર થઇ તેને બીજે જ દિવસે જયપાલસિંહ ઘણા માંદા થઇ ગયા—તેમાં તેમને બોલવા ચાલવાની પણ શક્તિ રહી નહીં. દર્શનસિંહ તેમને અહીંથી લખનૌ લઇ ગયો. જયપાલસિંહથી છુટી પડી ત્યારથી હું અહીં રહેવા લાગી. જયપાલસિંહ ગયા, એટલે ડોશીને કોઇની બ્હીક રહી નહીં. તેણે મને નાચવા ગાવાનું શીખવવા માંડયું. તે વખતે તે કોઇ કોઇ દિવસ એમ કહેતી હતી કે; 'તું ધ્યાન દઇને નાચવા ગાવાનું શીખીશ તો બાદશાહની બેગમ થઇશ. તું મ્હોટી અને હોંશિયાર થશે, એટલે દર્શનસિંહ તને બાદશાહના જનાનામાં લઇ જશે!'

ડોશીની આવી વાત સાંભળીને હું મ્હારી અજ્ઞાનતાથી ઘણી ખુશી થતી હતી અને બાગના માળીને તથા બુંદિયાને હું એમ કહેતી હતી કે, હું બાદશાહની બેગમ થઇશ! તેઓ મ્હારી વાત સાંભળીને બીજું તે શું કહે? પણ મ્હારી આવી અજ્ઞાનતાને લીધે તેઓ ફક્ત હસતાં હતાં.

"ત્યાર પછી બુંદિયાની સાથે ડોશીને, એક દિવસ કંઈ કામને લીધે ઘણી જ તકરાર થઇ. તેને બીજે દિવસે બુંદિયા મ્હારી પાસે છાનીમાની આવીને કહેવા લાગી; 'દીકરી! સમજેછે કે, આ લુચ્ચી ડોશી; જયપાલસિંહની ઉપપત્ની થતા પહેલાં એક નાયકા હતી. એના જેવી કુલટા સ્ત્રી દુનિયામાં થોડી જ હશે! માટે તારે સંભાળીને રહેવું! પહેલાં તો ઉપપત્ની કોને કહે છે, તે જ હું સમજી શકી નહીં, પણ બુંદિયાએ તેની મને સમજ [illegible]ડી! મારા પિતા અને ભાઇનું ઠગ લોકોએ ખૂન કર્યું હતું, તે પણ મને [illegible]દિયાએ કહ્યું. હું તે પહેલાં જયપાલસિંહને મ્હારા પિતા અને આ [illegible]દિયાને મારી મા સમજતી હતી. પણ બુંદિયાને મ્હોંડે બધી વાતો સાંભળ્યા પછી મારો બધો ભ્રમ દૂર થઇ ગયો! તે પછી પણ બુંદિયા મને વારંવાર કહેતી હતી કે, આ ડોશી તને કુમાર્ગે લઈ જશે. કારણ કે તેને ધર્માધર્મનું સ્હેજ પણ જ્ઞાન નથી!'

"બુંદિયાના મ્હોંડે મ્હારા પિતા તથા ભાઇના મરણની વાત સાંભળી, મને મ્હારી બાલ્યાવસ્થાની વાતો સાંભરી આવી. હું બાલ્યાવસ્થામાં એક કાળી જેવી સ્ત્રીની કેડપર બેશીને દરરોજ રમ્યા કરતી હતી. પણ અહીં આવ્યા પછી, તેને ફરી જોવા પામી નહીં. હું તો ધારું છું કે, તે જ મ્હારી મા હશે.

મન સાથે વિચાર કર્યો. પરંતુ તે કોઈ પણ એક ઠરાવપર આવી શકી નહીં. એટલામાં ડોશીના પગલાંનો અવાજ સંભળાયાથી તે બોલી, "જુના! ડોશી ઉપર આવે છે, અને હું ધારું છું કે, તે આપણી જ પાસે આવતી હશે. માટે વાતચિત કરવાનો હમણાં વખત મળનાર નથી. આજે રાત્રે તું મ્હારી પાસે સુવા આવીશ? જુના! તું તો બ્હેન! જન્મની દુઃખિયારી જણાય છે! હું તારું દુઃખ જોઇને મ્હારું દુઃખ ભૂલી જાઉં છું! રાત્રે બન્ને જણાં આપણે વિચાર કરીને, જે નક્કી કરવું હશે તે કરીશું!"

જુના બોલી; "બ્હેન! તમારી પાસે સુઈ રહેવાને મને બહુ મન થાય છે! તમે જ્યારે ગાંડાં થઇ ગયાં હતાં અને હમેશ માંદગીને બીછાને પડી રહેતાં હતાં, ત્યારે હું હમેશ તમારી જ પાસે બેસી રહેતી હતી. જ્યારે તમે બેશુદ્ધ બની રડતાં અને પાણીની તરસને લીધે મ્હોડા આગળ હાથ ધરતાં, ત્યારે હું જ તમારું મ્હોંડું ઉઘાડીને ટીપું ટીપું દુધ રેડતી હતી! આજે હું તમારી જ પાસે સુવા આવીશ. કદી ડોશી ના પાડશે તો આજે હું તેનું માનવાની નથી!"

જુના બોલી રહી કે, ડોશી ઉપર આવી; આડી અવળી વાતચિત કર્યા પછી, ડોશીએ બન્ને જણીઓને કહ્યું; "કાલે સહવારે આપણે બધાંને અહીંથી લખનૌ જવાનું છે. દર્શનસિંહે કહેવડાવ્યું છે કે, લખનૌમાં કંપની સરકારનો મોટો સાહેબ આવનાર છે, તેથી ત્યાં નાચ મુજરા અને જાનવરોની સાઠમારીઓ સાથે, ઘણી રમત ગમત થનાર છે, તે જોવા તમારે જરૂર આવવું."

બન્ને યુવતીઓએ ડોશીની વાતનો ઉત્તર આપ્યો નહીં. ડોશી પણ થોડીવાર બેસી, ત્યાંથી બીજા કામને માટે ઉઠીને ચાલતી થઈ!

———:o:———

વિંશ અધ્યાય.

શિયળ સંરક્ષણના વિચાર!

शक्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण धनेन वा ।
अनन्या राघवेणाहं भास्करेण यथा प्रभा॥*

सुन्दर काण्डम्—रामायणम् ।

દિવસ પૂરો થવા આવ્યો છે. દર્શનસિંહનાં મોકલેલાં માણસો, બાગમાં ઝાડ નીચે ચૂલાઓ ખોદી રાંધવાની ગડબડમાં પડયાં છે. બાગની

* હું શક્તિ ઐશ્વર્ય અથવા ધનથી લોભાઉં તેમ નથી. સૂર્યની કાન્તિ જેમ સુર્યથી જુદી નથી તેમ હું રામથી જુદી નથી.

પરંતુ હમણાં ડોશીએ ઉપર આવીને જોયું તો, માન્ના રાંધતી હતી; અને જુના તેનાથી છેટે બેસીને વાતો કરતી હતી. તેથી તેણે ધાર્યું કે, હવે કામ ખચિત પાર પડશે! અને જુનાના સમજાવ્યાથી માન્ના, બાદશાહના જનાનામાં દાખલ થવાને ખુશીથી હા પાડશે! આવા વિચારથી તે હસતાં હસ્તાં બોલી; "બેટા માન્ના! હવે તારી મતિ ઠેકાણે આવી ખરી! જુનાએ તને બધી વાત સમજાવીને કહી હશે. તમારા ઉપર જો બાદશાહની નજર પડશે, તો તે તમને જરૂર પોતાની બેગમો બનાવશે! અને તેમ થયાથી બાદશાહના મહેલમાં, બેટા! તમે કેવા સુખમાં રહેશો? જ્યાં બાદશાહની નજર પડી, ત્યાં સુખમાં શું બાકી રહે? કેવાં કેવાં હીરામોતીનાં ઘરેણાં અને સુંદર જરીયાનનાં વસ્ત્રો તમને પહેરવા મળશે! ત્યારે તો તમે મને યાદ પણ નહીં કરો!! પણ બેટા! મનને ઠેકાણે રાખજો અને કોઇ કોઇ વખત મને યાદ કરતાં રહેજો!"

કુલટાનાં આ વાક્યોએ; માન્નાનું હૃદય વિદીર્ણ કરી નાંખ્યું! અતિ કષ્ટે હૃદયનો કોપાનળ દાબી રાખી, તે અધોમુખે બેસી રહી. પણ આંખમાં આવેલાં આંસુ તે ખાળી શકી નહીં! તેની બન્ને આંખમાંથી દડદડ આંસુઓ પડવા લાગ્યાં! તે પોતાના મનમાં બોલી; "હા વિધાતા! આ પાપિણી મને ધન ઐશ્વર્યવડે લુબ્ધ કરવા માગે છે! પણ એ કુલટા સમજતી નથી કે, બાદશાહનું આખું રાજપાટ–તેનું સઘળું ઐશ્વર્ય–અરે આખી પૃથ્વીનું ઐશ્વર્ય પણ એક પળને માટે, મને અયોધ્યાનાથના ચરણથી વિમુખ કરી શકનાર નથી!!"

ડોશી જેમ જેમ બાદશાહના ધન ઐશ્વર્યની વાતો કરે, તેમ તેમ માન્ના અતિશય દ્રઢતાથી, એકાગ્ર ચિત્તે પોતાના પ્રાણપતિ અયોધ્યાનાથનું સ્મરણ કરતી જાય!!

ડોશી, માન્નાને આવી રીતે અધોમુખે બેઠેલી જોઇ ફરી બોલી; "બેટા! એમાં શરમાવું કેવું? બાદશાહ અને અમીર ઉમરાવોના દરબારમાં આવી રીતે નીચી મુંડીએ બેસાય નહીં! તેઓ હસવાની વાત કહે તો, આપણે પણ હસ્તે મ્હોંડે તેની સાથે બોલીએ ચાલીએ! કદી તેઓ ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરે તો, આપણે પણ તેમની ઠઠ્ઠા મશ્કરી જ કરવી!" ફરી જુના તરફ જોઇને તે બોલી; "જુના! તું પણ માન્નાની પેઠે, બાદશાહના દરબારમાં આવી રીતે નીચી મુંડીએ બેસીશ કે? મારી ગાંડી છોકરી! જરા રસરંગની વાત તો કરતાં શીખ—"

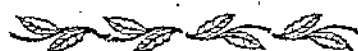
હવે જુના સારી પેઠે સમજવા પામી કે, ડોશી તેમને અધમ માર્ગે લઇ જવા માંગે છે. તેથી તે તેને એક દુસ્મન પેઠે જોવા લાગી! જુના સ્હેજ હસતું મ્હોંડું રાખી ડોશીને પૂછવા લાગી; "તમે શું પહેલાં બાદશાહના દરબારમાં નાચ મુજરો કરવા જતાં હતાં કે?"

તેથી જો અહીંથી ન્હાશી જઇએ અને રસ્તામાં કદી ચોર કે લૂટારાઓને હાથે પકડાઇએ તો પૂરું દુઃખ! તે વખતે આપણી સહાય કોણ કરે? હાલ જ્યાં ત્યાં ચોર લૂટારાઓનો ભય વધારે છે!"

ત્યાર પછી બન્ને જણીઓ થોડીવાર અબોલ બેશી રહીં; પણ એટલામાં સુનાને એક તર્ક સુઝ્યો. તે બોલી; "આપણે પુરુષના વેશે અહીંથી ન્હાશી જઇએ તો કેમ?"

માન્નાએ કહ્યું; "ન્હાશીને કયાં જઇશું? એક તો આપણે રસ્તાથી અજાણ છીયે; વળી હમણાં પુરુષો પણ સાથે બંદુક કે તરવાર રાખ્યા વિના ઘરની બ્હાર નીકળતા નથી ને આપણી પાસે એમાંનું એક પણ હથિયાર નથી! વળી આપણે પુરુષનો પોશાક પહેરીશું, તો બાળક જેવાં દેખાઇશું, તેથી રસ્તામાં છોકરાઓ પકડનારા ઠગ લોકો આપણને મલ્યા એટલે ભોગ ફરી વળ્યા! તેઓ જરૂર આપણને પકડી લઇ જાય અને અંતે આપણો વેશ ઉઘાડો પડે અને તેથી મોટા સંકટમાં આવી પડીયે!!"

લાંબા વખતથી સ્થાયી રહેવા પામેલી અરાજકતાને લીધે, આખો અયોધ્યા પ્રાંત, ચોર અને લૂટારાઓની આવાસભૂમિ જેવો બની રહ્યો હતો! હથિયાર વિના કોઇ ઘરમાંથી બહાર નીકળતું નહતું; તેમ પાંચ પચ્ચીસ માણુસના કાફલા સિવાય કોઇ પરગામ જતું નહતું. આવી સ્થિતિમાં આ બન્ને યુવાન્ બાળાઓ પુરુષના વેશે અહીંથી ન્હાશી જાય તો તેઓ માર્ગમાં ચોર લૂંટારાઓને હાથે સપડાયા શિવાય રહે નહીં, એ નક્કી જ હતું.

એકવિંશ અધ્યાય.

દૈવની વિચિત્ર ગતિ—નણંદ ભોજાઇનો મેળાપ!

વાતમાં ને વાતમાં બે પહોર રાત ચાલી ગઇ! પણ માન્ના અને સુના શિયળ રક્ષણને માટે કોઇ પણ ઉપાય શોધી કરી શકી નહી! સ્થિર કરી શકી નહિ! ઘણીવાર સુધી વિચાર કરી અંતે માન્ના બોલી; 'સુના! અનાથનો નાથ સીતાપતિ આપણું રક્ષણ કરશે! કોઇ દુષ્ટ તેની કૃપાથી આપણો ધર્મ ભ્રષ્ટ કરી શકનાર નથી! મ્હારી મા મને વારંવાર કહેતી હતી કે, 'સંકટ સમયે સીતાપતિનું સ્મરણ કરજે! રામ નામના જપથી તમારાં સઘળાં દુઃખો દૂર થશે!' માટે હવે નકામો વિચાર ન કર. આવ, આપણે રામ નામનો જપ કરીએ—સીતાપતિનું સ્મરણ કરીએ!!"

પોતાના શિયળ રક્ષણને માટે, કોઇ પણ ઉપાય સ્થિર કરવામાં અસમર્થ નીવડી, અત્યંત ત્રાસિત ચિત્તે અને વ્યાકુલ મને આ બન્ને યુવ-

શાસ્ત્રી નામના મ્હારા ભાઈ છે અને રાજા દિગ્વિજયસિંહની રાણી નારાયણ કુમારી મ્હારી મોટી બ્હેન થાય છે!"

જુનાએ પૂછયું; "તમારા સ્વામીનું નામ શું?"

"પંડિત અયોધ્યાનાથ!"

"પંડિત અયોધ્યાનાથ!" એ શબ્દો બોલતાંની સાથે, માનાના નયનોમાંથી અવિરામ અશ્રુ પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો! તે રડતાં રડતાં બોલી; "જુના! જ્યારે તેમની વાતો સાંભરી આવે છે, ત્યારે મ્હારી છાતી ચીરાઈ જાય છે! લગ્ન થયા પછી તેઓ હમેશાં એવું કહેતા હતા કે, આ જીંદગીમાં તેઓ શોક દુઃખે મૃતપ્રાય છે! મ્હારા સ્નેહે અને પિતાના તથા મ્હારી બન્ને બ્હેનોના સ્નેહ પૂર્ણ વ્યવહારે જ, તેમને પુનર્જીવિત કર્યા હતા! પણ હવે તેઓ મ્હારા વિયોગે શું બચવા પામશે? કોણ જાણે આ અભાગિણીના વિયોગે તેમની કેવી સ્થિતિ થઈ હશે!"

"પહેલાં તેમને કોઈ વાતનું દુઃખ હશે?" જુનાએ પૂછયું.

"હા, બ્હેન! તેઓ જન્મના દુઃખિયારા હતા! તેર વરસની વયે તેમની મા મરી ગઈ. પછી ચોર લોકોએ તેમના પિતાનું ખૂન કર્યું. તે વખતે તેમની ન્હાની બ્હેનને ચોર લોકોએ મારી નાંખી, કે સાથે લઈ ગયાં, તે કંઈ સમજાયું નહી! તેઓ મ્હારી છાતીની ઉપર માથું મૂકીને, બ્હેનને માટે હમેશાં રડતા હતા! હું તે વખતે તેમને અનેક પ્રકારે ધીરજ દેતી હતી. પણ હવે તેઓએ મ્હારા શોકે નિશ્ચય આપઘાત કર્યો હશે!!"

"ચોર લોકોએ કેવી રીતે તેમના પિતાને મારી નાંખ્યા?"

"બ્હેન! તે ઘણી લંબાણ વાત છે. મ્હેં મ્હારા સ્વામીને મ્હોંડે ચોર અને લૂટારાઓની ઘણી વાતો સાંભળી છે, તેથી જ અહીંથી ન્હાસી જવાને માટે બીક લાગે છે!"

"ચોર લોકોએ ઘરમાં પેસીને તમારા સસરાને મારી નાંખ્યા હતા?"

"ના, લાહોરથી મ્હારા સસરા, સ્વામી અને ચાર વરસની મારી નણંદ, એક દાસીની સાથે, સીતાપૂર આવતાં હતાં. ત્યાં રસ્તામાં ચોર લોકોએ મ્હારા સસરાનું અને દાસીનું ખુન કર્યું!"

"અને તમારા સ્વામીને તે લોકોએ છોડી દીધા?" જુનાએ વચ્ચે જ પૂછયું.

"ના, તે બનાવ ઘણો આશ્ચર્ય પામવા જેવો છે! ઈશ્વરકૃપાથી તેઓ અનાયાસે બચી ગયા!"

માનાની આવી વાત સાંભળી જુના દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકી બોલી; "બુંદિયાને મ્હોંડે મેં એવું સાંભળ્યું હતું કે, મ્હારા પણ પિતા અને મોટા

આના થોડીવાર વિચાર કરીને બોલી; "બ્હેન! તું અહીં આવી, તે પહેલાંની કંઈ વાતો તને સાંભરે છે?"

"ના, કંઇ સાંભરતી નથી. પણ એટલું સાંભરે છે કે, હું એક કાળી જેવી સ્ત્રીના ખોળામાં બેસી, નાનપણમાં રોજ રમતી હતી. તે મ્હારાપર ઘણો જ સ્નેહ રાખતી હતી. અહીં આવ્યા પછી તે મને દરરોજ સાંભરે છે!"

આના, જુનાની તરફ જોઈ રહી. તેથી જુનાએ ફરી પૂછયું; "તમને વળી આજે આ શું થયું? કેમ વળી પાછાં વિચારમાં પડી ગયાં?"

આના બોલી; "ના, કંઈ નહીં: પણ બ્હેન, ત્હારી છાતીપર ત્રણ કાળા તલ છે?"

જુના બોલી; "હા; છે. તે વળી કેમ પૂછવું પડયું?"

આનાએ જુનાની વાતનો કંઇ પણ જવાબ નહીં દેતાં, ગળા નીચેનું લૂગડું ખસેડયું. જોયું તો ખરેખર, તેની છાતીપર ત્રણ કાળા તલ હતા! આના જુનાના તલ જોયા પછી નિસ્તબ્ધ બની ગઈ! જુના તેનો મનોભાવ કંઇ પણ સમજવા પામી નહીં, તેથી તે આતુરતાથી બોલી; "બ્હેન! શું છે; કહો તો ખરાં!"

તે વખતે આના દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકી બોલી; "બ્હેન! પરમેશ્વરની લીલા કેવી અપાર છે! ત્હારૂં મ્હોંડું બરાબર, મ્હારા સ્વામીના મ્હોંડાને મળતું જ આવે છે. ત્હારા દાંત, હોઠ અને નાકનો ભાગ પણ તેમના જેવો જ છે; ત્હારૂં હસવું અને તેમનું હસવું હું એક જ જોઉં છું. તેઓએ ઘણી વખતે મને કહ્યું હતું કે, તેમના પિતાનું ચોર લોકોએ ખૂન કર્યા પછી, તેઓ જ્યારે માલમતા લઇ ચાલ્યા ગયા, ત્યારે તેમણે ખૂનવાળી જગ્યાએ પાછા જઈને તપાસ કરી જોયું તો, તેમના પિતાનું અને દાસીનું શબ પડયું હતું. પણ ત્યાં તેમની બ્હેનનું શબ જોવામાં આવ્યું નહીં. તેથી લોકો કહે છે કે, જો છોકરા પકડનારા ઠગ લોકોએ તેમના પિતાને મારી નાંખ્યા હોય તો, નક્કી તેઓ તેમની બ્હેનને લઇ ગયા હોવા જોઇએ. તેમની બ્હેનના માથામાં ડાબી બાજુએ કંઇ વાગ્યાનો ઘા હતો; અને તેની છાતીપર ત્રણ કાળા તલ હતા, એવી વાત મ્હેં તેમના મ્હોંડે ઘણીવાર સાંભળી છે. તેમની બ્હેનના સઘળાં લક્ષણ હું ત્હારામાં જોઉં છું; પણ મને કંઈ સમજણ પડતી નથી! તેથી તને મ્હેં પૂછયું કે, તું અહીં આવી, તે પહેલાંની તને કોઇ વાત સાંભરે છે કે નહીં?"

જુના તો કંઇ બોલી નહીં; પણ આના પોતાના મનમાં વિચારવા લાગી કે, જુના નક્કી મ્હારા સ્વામીની ન્હાની બ્હેન જ હોવી જોઇએ! તે વિચારમાંને વિચારમાં જુનાના વાળ ઓળી, અંબોડો બાંધી તેની અંદર

દ્વાવિંશ અધ્યાય.

ગોરખપૂરની સેશન કોર્ટ.

અતિ ગહન ગુના સાથે ઘણા જ અધમ વ્હેમોનો સંબંધ વારંવાર જોવામાં આવ્યો છે. હિન્દી અપરાધીઓના ઘણા ભાગોના અને ધ્યાન ખેંચે તેવી રીતે ફાંસીગરોના આચારમાં, આ વિચારની સત્યતા દૃષ્ટાંતરૂપે માલમ પડે છે.*

એશીયાટીક રીસર્ચીસ, પુસ્તક ૧૩ મું.

ગુર્જરગિરાના–ગુણીયલ વાચકો! તમે કાવ્ય, નવલકથા અને નાટકો પર વિશેષ પ્રીતિ ધરાવો છો! કવિકલ્પિત અલૌકિક દામ્પત્ય પ્રેમ–અતિ આશ્ચર્ય પામવા યોગ્ય પિતૃભક્તિ–અપૂર્વ સદાચરણ–અસાધારણ ધર્મભાવ–વિકટ નિષ્ઠુરાચરણ–ભીષણ અત્યાચાર–અદ્ભુત નૃશંસવ્યવહાર–દુઃસહ્ય સંસારયંત્રણા વિગેરે શ્રેણિનાં પુસ્તકો, તમારા મનનું વધારે આકર્ષણ કરે છે. પરંતુ હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસનું તમે અવલોકન કરશો તો, તમે નિશ્ચય જોઇ શકશો કે, હિંદુસ્થાનના નાગરીકોના જીવનના ખરા બનાવોની અંદર, જે અદ્ભૂત વ્યાપાર, અલૌકિક ધર્મભાવ, સ્વર્ગીય પ્રેમ, અને ભીષણ નિષ્ઠુરાચરણનાં જે દૃષ્ટાંતો રહ્યાં છે, તે કવિની કલ્પનાને, ચિત્રકારની કલમને અને નવલકથાના લેખકની રચનાશક્તિને, સર્વદા પરાસ્ત કરે છે! સીતાનો દામ્પત્ય પ્રેમ, રામચંદ્રની પિતૃભક્તિ, રાજપૂતોનું સ્વાત્માર્પણ, ક્ષત્રિય બાળાઓની પ્રેમલીલા, ઋષિ મુનિઓની પરાર્થભક્તિ, મહાત્મા અને યોગીઓના ધર્મભાવ, ઠગ લોકોના નિર્દય વ્યવહાર, મુસલમાન નવાબોનું પ્રજાપીડન, ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીનો અત્યાચાર, એ બધાં શું કવિની કલ્પનાને પરાસ્ત કરે એમ નથી?

અમારા વાચકોએ, ઠગ લોકોનું નામ સાંભળ્યું હશે. પરંતુ તેમનો ધર્મ, વિશ્વાસ અને કામ કરવાની રૂઢી વિષે તેઓ વિશેષ જાણતા નહીં હોય. તેથી ઠગ લોકોનું સંક્ષેપ વિવરણ, આ ઠેકાણે આપવું અમે યોગ્ય ધાર્યું છે.

કયા વખતે અને કયા રાજાના અમલમાં, આ ઠગ રીતિ હિંદુસ્થાનમાં પ્રસરવા પામી, તે હજુ સુધી કોઇથી નિશ્ચયપણે કહી શકાય તેમ નથી! કેટલાકો કહે છે કે મિસર (Egypt) દેશમાં પહેલાં આ ઠગ-

---

* The association of the most abject superstition with the deepest guilt has been often noticed. The justness of the observation is exemplified in the conduct of most classes of Indian delinquents, and remarkably so in that of the *phansigars.*—

Asiatic Researches Vol.

દ્વાવિંશ અધ્યાય.

ગોરખપૂરની સેશન કોર્ટ.

અતિ ગહન ગુના સાથે ઘણા જ અધમ વ્હેમોનો સંબંધ વારંવાર જોવામાં આવ્યો છે. હિન્દી અપરાધીઓના ઘણા ભાગોના અને ધ્યાન ખેંચે તેવી રીતે ફાંસીગરોના આચારમાં, આ વિચારની સત્યતા દૃષ્ટાંતરૂપે માલમ પડે છે.*

એશીયાટીક રીસર્ચીસ, પુસ્તક ૧૩ મું.

ગુર્જરગિરાના—ગુણીયલ વાચકો! તમે કાવ્ય, નવલકથા અને નાટકો પર વિશેષ પ્રીતિ ધરાવો છો! કવિકલ્પિત અલૌકિક દામ્પત્ય પ્રેમ—અતિ આશ્ચર્ય પામવા યોગ્ય પિતૃભક્તિ—અપૂર્વ સદાચરણ—અસાધારણ ધર્મભાવ—વિકટ નિષ્ઠુરાચરણ—ભીષણ અત્યાચાર—અદ્ભુત નૃશંસવ્યવહાર—દુ:સહ્ય સંસારયંત્રણા વિગેરે શ્રેણિનાં પુસ્તકો, તમારા મનનું વધારે આકર્ષણ કરે છે. પરંતુ હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસનું તમે અવલોકન કરશો તો, તમે નિશ્ચય જોઇ શકશો કે, હિંદુસ્થાનના નાગરીકોના જીવનના ખરા બનાવોની અંદર, જે અદ્ભૂત વ્યાપાર, અલૌકિક ધર્મભાવ, સ્વર્ગીય પ્રેમ, અને ભીષણ નિષ્ઠુરાચરણનાં જે દૃષ્ટાંતો રહ્યાં છે, તે કવિની કલ્પનાને, ચિત્રકારની કલમને અને નવલકથાના લેખકની રચનાશક્તિને, સર્વદા પરાસ્ત કરે છે! સીતાનો દામ્પત્ય પ્રેમ, રામચંદ્રની પિતૃભક્તિ, રાજપૂતોનું સ્વાત્માર્પણ, ક્ષત્રિય બાળાઓની પ્રેમલીલા, ઋષિ મુનિઓની પરાર્થભક્તિ, મહાત્મા અને યોગીઓના ધર્મભાવ, ઠગ લોકોના નિર્દય વ્યવહાર, મુસલમાન નવાબોનું પ્રજાપીડન, ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીનો અત્યાચાર, એ બધાં શું કવિની કલ્પનાને પરાસ્ત કરે એમ નથી?

અમારા વાચકોએ, ઠગ લોકોનું નામ સાંભળ્યું હશે. પરંતુ તેમનો ધર્મ, વિશ્વાસ અને કામ કરવાની રૂઢી વિષે તેઓ વિશેષ જાણતા નહીં હોય. તેથી ઠગ લોકોનું સંક્ષેપ વિવરણ, આ ઠેકાણે આપવું અમે યોગ્ય ધાર્યું છે.

કયા વખતે અને કયા રાજાના અમલમાં, આ ઠગ રીતિ હિંદુસ્થાનમાં પ્રસરવા પામી, તે હજુ સુધી કોઇથી નિશ્ચયપણે કહી શકાય તેમ નથી! કેટલાકો કહે છે કે મિસર (Egypt) દેશમાં પહેલાં આ ઠગ-

---

* The association of the most abject superstition with the deepest guilt has been often noticed. The justness of the observation is exemplified in the conduct of most classes of Indian delinquents, and remarkably so in that of the *phansigars.*—

Asiatic Researches Vol. XIII.

લાગી! પણ એટલામાં કાળી માતાની દિવ્ય દૃષ્ટિ પેલા અવિશ્વાસુ ઠગ લોકો-પર પડી! માતા તે વખતે નસાવસ્થામાં શબ ભક્ષણ કરતાં હોવાથી ઘણાં લજ્જિત થઇ ગયાં ને પેલા અવિશ્વાસુ ઠગ લોકોને ક્રોધથી કહેવા લાગ્યાં; "હવે પછી હું તમારૂં રક્ષણ નહીં કરૂં અને શબને પણ સંતાડીશ નહીં!" પેલા ઠગ લોકો તે વખતે હીનવદને કહેવા લાગ્યા–

"કાળી કંકાલી–ભદ્રકાળી–તેરા બચન ન જાયે ખાલી!" ઇત્યાદિ. કાલિકા ફરી સદય થઇને બોલ્યાં; "હું હવે શબને સંતાડીશ નહીં. પણ તમારા રક્ષણને માટે, આજથી હું તમને એક દોરડું અને કોદાળી આપું છું!" તે જ વખતથી ઠગ લોકોમાં એક દોરડું અને એક કોદાળી રાખ-વાનો રિવાજ ચાલુ થયો! કાલિકાની પૂજા વખતે, ઠગ લોકોના ગુરૂને ખાંધપર કોદાળી મૂકીને સૌની આગળ ચાલવું પડે છે!

જેવી રીતે લશ્કરમાં મેજર, કપ્તાન, સ્વાર, સિપાઈ વિગેરે જુદાં જુદાં ઓદ્ધાનાં માણસો હોય છે, તેવી રીતે ઠગ લોકોની ટોળીઓમાં પણ, માણસો જુદા જુદા ઓદ્ધાપર નીમેલાં હોય છે! દરેક ઠગ લોકોની ટોળીમાં, દશ બાર માણસો સારા આબરૂદાર ગૃહસ્થના જેવાં લૂગડાં પહેરી, રસ્તે જતાં આવતાં માણસોને ભોળવીને લૂટી લેવાનો ધંધો કરે છે, તે લોકોને ઠગની ભાષામાં "સોથા" કહે છે. વળી ઠગ લોકોની ભાષા પણ સૌ કરતાં જુદી હોય છે. તે ભાષાને "રામાશી" ભાષા કહે છે. જ્યારે ઠગ લોકોની ટોળીમાં જે કોઇ પહેલાં ચેલા તરીકે મુંડાય છે, તેને એ ભાષા શીખવવામાં આવે છે, તે શિવાય બીજા માણસોથી એમની ભાષા શીખી શકાય તેમ નથી! જે ઠગ લોકો મુસાફરોના ગળામાં ફાંસો નાંખીને તેમનો જીવ લે છે, તેમને તેમની ભાષામાં "ભાર્ત્તોત" અથવા "બ્રુકે" કહેવામાં આવે છે! "બ્રુકે" નામના ઠગો જ્યારે મુસાફર લોકોના ગળામાં ફાંસો નાંખે છે અને તે વખતે તેમની મદદમાં જે લોકો તેમની પાછળ ઉભા રહે છે, તે લોકોને "સામસિયા" એવાં નામથી ઓળ-ખવામાં આવે છે!

પરંતુ શબ સંતાડવાનું કામ, **ભ**વાની માતાએ મૂકી દીધા પછી, શબને માટે ઠગ લોકને એક નવી જગ્યા શોધવી પડી! પહેલાં ઠગ લોકોની ટોળીઓમાં "લાગાઈ" નામની જગ્યા નહતી, પણ થોડા વખત પછી તેમણે "લાગાઇ" નામની એક નવી જગ્યા કહાડી! "લાગાઈ"ની જગ્યાપર નીમાયેલાં માણસોને એટલું કામ કરવાનું હતું કે, નદીની પાસે અથવા અમુક નીમેલી જગ્યાએ ખાડા ખોદીને તૈયાર કરી મૂકવા; એટલે મુસા-ફરોને મારતાં પહેલાં જ તેઓ તેમની ઘોર ખોદી મૂકતા! ઠગ લોકોએ મુસાફરોને મારીને લુંટયા કે, તેમનું શબ પેલા ખાડા પાસે આવી જ

પ્રશ્ન–તમે કયા કયા દેશોમાં એવી રીતે ખૂન કર્યાં છે?

ઉત્તર–જેપુર, બીકાનેર, ભરતપુર, પંજાબ, અયોધ્યા અને પ્રયાગ.

પ્રશ્ન–તમે તમારી ઓરતોને સાથે લઇને ફરો છો કે?

ઉત્તર–હા; અમારી ઓરતો, અમારી સાથે જ રહે છે. મુસાફરોને મારી નાંખ્યા પછી તેમનાં હરણ કરેલાં ન્હાનાં ન્હાનાં છોકરાઓને તેઓ પાળી પોષીને મોટા કરે છે.

પ્રશ્ન–એવાં ન્હાનાં ન્હાનાં છોકરાંઓનું તમે શા માટે હરણ કરો છો?

ઉત્તર–તે લોકોને પછી અમે વેચીએ છીએ.

પ્રશ્ન–તેમને કેટલી કિંમતે અને કોને વેચો છો?

ઉત્તર–કદી એંશી રૂપિયે તો કદી સો રૂપિયે અમે એવાં છોકરાંઓને વેચીએ છીયે. વેશ્યા, નાયકા અને પૈસાદાર લોકો તેમને ખરીદ કરે છે.

પ્રશ્ન–તમે કયા દેવને માનો છો?

ઉત્તર–અમે ભવાનીને માનીએ છીયે. ન્હાનાં ન્હાનાં છોકરાંઓને વેચ્યા પછી, અમે તેમાંનો અડધો ભાગ ભવાનીની પૂજામાં ખરચીએ છીયે.

પ્રશ્ન–શારહાનપૂર અને મથુરાંમાં ખૂન થયાં તે વખતે તમે ત્યાં હતા?

ઉત્તર–હા; હું ત્યાં જ હતો.

પ્રશ્ન–આ હાજર રહેલા આસામીઓ પૈકી ત્યાં કોણ કોણ હતા?

ઉત્તર–હાજીરા રતનદાસ, દેવીદાસ, દેવીદાસની ઓરત ગંગા, ચોથો ખેમા જમાદાર અને તેની ઓરત ભક્તિ. એ શિવાય બાહરામ કોટવાલ, શાલગા, જાનકીદાસ, તિલક નાયક, સ્વરૂપી અને બીજા લોકો.

ત્યાર પછી "ગામ છામોડા" નામની ઠગ લોકોની ટોળીમાંના શેખ-ઈનાયતખાંની સાક્ષી લેવાની શરૂઆત થઈ.

પ્રશ્ન–તમારૂં નામ શું?

ઉત્તર–શેખ ઈનાયતખાં.

પ્રશ્ન–તમે શું તમારી ટોળીના સરદાર છો?

ઉત્તર–ના, હું સરદાર નથી.

પ્રશ્ન–ત્યારે તમારી ટોળીનો સરદાર કોણ છે?

ઉત્તર–પહેલાં મારા બાપ હિંગુ સરદાર હતા, પણ હમણાં અમારી ટોળીનો સરદાર ગુરૂબખ્સ છે.

પ્રશ્ન–તમારી ટોળીમાં કેટલાં માણસો છે?

ઉત્તર–પહેલાં ત્રણસો માણસો હતાં, પણ હમણાં તેમાંથી ત્રણ ટોળીઓ થઈ છે. એકેક ટોળીમાં એંશીથી નેવું માણસો હશે.

પ્રશ્ન–પહેલાં ત્રણસો માણસો એક જ સાથે દેશોમાં ફરતાં હતાં?

આ માણસની સાક્ષી પૂરી થયા પછી, છોકરા પકડનારા ઠગ લોકોની બીજી ટોળીમાંની આમરી નામની એક સ્ત્રીની સાક્ષી લેવાની શરૂઆત થઈ.

પ્રશ્ન–તમારૂં નામ શું?

ઉત્તર–આમરી ઉર્ફે કુન્તા.

પ્રશ્ન–તમે પહેલાં દિલ્લીની જેલમાં હતાં?

ઉત્તર–હા, આઠ વરસ પહેલાં, હું ચાર વરસ દિલ્લીની જેલમાં હતી.

પ્રશ્ન–શા ગુન્હા બદલ તમને જેલની સજા થઇ હતી?

ઉત્તર–દિલ્લીની પાસે મેં ત્રણ મુસાફરોનાં ખૂન કર્યાં હતાં?

પ્રશ્ન–તમે કેવી રીતે પકડાયાં?

ઉત્તર–દીલ્લીની પાસે અમે ત્રણ મુસાફરોનાં ખૂન કર્યાં હતાં: તેમાં બે મરદ અને એક ઓરત હતી. આ ત્રણે માણસોનાં ખૂન કરી, અમે તેમની લાશો નદીમાં નાંખી દીધી; અને તેમની પાસે જે માલમતા હતી, તે લૂંટી લીધી. પણ આ ત્રણ જણાઓની સાથે એક ત્રણ કે ચાર વરસની છોકરી હતી, તેને અમે મારી નહીં; કારણ કે તેને વેચવાથી ઘણા પૈસા આવે એમ હતું. બીજે દિવસે અમે છોકરીને લઇને જતા હતા; પણ છોકરી અમને જોઇને બ્હીકથી ઘણી રડતી હતી, એટલે રસ્તે જતાં એક સાહેબને વ્હેમ ગયો. તેણે અમને પકડવા માંડયા. અમારાં બીજાં માણસો તો ન્હાસી ગયાં, પણ છોકરી પાસે હોવાથી મ્હારાથી ન્હસાયું નહીં અને હું તેના હાથે પકડાઇ ગઇ!

પ્રશ્ન–તે છોકરી હાલ ક્યાં છે?

ઉત્તર–તે છોકરીને તો તે સાહેબ લઇ ગયો છે. તે ક્યાં છે, તેની મને ખબર નથી.

પ્રશ્ન–તમારી ટોળીનો સરદાર કોણ છે?

ઉત્તર–અમારી ટોળીનો સરદાર મારો ધણી જીવનદાસ છે.

પ્રશ્ન–તમારી ટોળીમાં કેટલાં માણસો છે?

ઉત્તર–આશરે ચાલીશેક હશે.

પ્રશ્ન–ચાલીશ જણનાં નામ બોલો.

ઉત્તર–મારો છોકરો રૂપસિંહ, તેની બે વહુઓ રાધા અને રૂક્મિણી, મારો ધણી જીવનદાસ, ગંગાદાસ, ઈમામબખ્શ, મનુખાં ગણેશ અને આ ઘરડો બામણ, દશ વરસ પહેલાં અમારી ટોળીમાં હતો. અમે એને શાલિગ્રામ કહીને બોલાવીયે છીયે. બાકીનાં નામ મને યાદ નથી.

સેશન જડજ વિલસન સાહેબે, આ વખતે આમરીની જુબાની લેવાનું બંધ રાખી, તેણે બતાવેલા બ્રાહ્મણની જુબાની લેવા જણાવ્યું.

વિલસન સાહેબે તેને ઘણો દીલાસો દીધો, એટલે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ફરી બોલવા લાગ્યો; "સાહેબ! મ્હારું નામ પંડિત બલદેવપ્રસાદ છે. મ્હારા મોટાભાઇનું નામ પંડિત દેવીપ્રસાદ છે. અમે બન્ને ભાઇઓ સીતાપૂરના પંડિત શંભુપ્રસાદના પુત્ર છીએ. પંડિત શંભુપ્રસાદ જેવા જ્યોતિર્વેત્તા, આ દેશમાં કોઇ થયા નથી. અયોધ્યાના નવાબ સાદતલિ, જ્યારે ગુપ્ત અવસ્થામાં હતા, ત્યારે તેમણે મ્હારા પિતાને પોતાના ભવિષ્યનું ફલાફલ, ગણિત કરીને જોવા કહ્યું. તેમણે ગણિત કરીને સાદતલિને કહ્યું કે, "તમને જરૂર અયોધ્યાની ગાદી મળશે." કેટલાંક વરસ પછી ખરેખર સાદતલિ અયોધ્યાની ગાદીએ બેઠા. ગાદીપર બેઠા પછી, સાદતલિએ કૃતજ્ઞતાસ્વરૂપ મ્હારા પિતાને કેટલીક કર વિનાની જાગીર બક્ષીસ આપી. પરંતુ સાદતલિ મરી ગયા પછી, ગાજીયુદ્દિન હુયદરના અમલમાં, સીતાપૂર પરગણાના ચાકલાદાર ઈબ્રાહીમખાંએ તે કર વિનાની જાગીરનો અમારી પાસે સાત વરસનો કર માંગ્યો! અમે ગરીબ બ્રાહ્મણ! સાત વરસનો કર ક્યાંથી આપી શકીયે? તેથી દુરાચારી ચાકલાદારે મ્હારી સ્ત્રી, ભોજાઈ અને મ્હારી બે પુત્રીઓપર અનહદ જૂલમ ગુજારવા માંડ્યો! ઓ:! તે જૂલમને સંભારતાં મ્હારો કંઠ રુંધાઇ જાય છે, મ્હારી નિરપરાધી પુત્રીઓ, જેમણે કોઇનો સ્હેજ પણ અપરાધ કર્યો ન હતો, તેમનાપર કેવો જૂલમ! માણસ શું માણસના ઉપર આવો જૂલમ કરી શકે? સાહેબ! તમે આ ઠગ લોકોને ફાંસીની સજા કરશો, પણ તેમની સ્ત્રીઓની આબરુ તમે નહીં લો! તેમણે અપરાધ કર્યો હશે તો, તેમના ગળામાં, તમે ફાંસી નંખાવી તેમનો જીવ લેશો, પણ બીજાને બીજું કંઈ નહિ કરો. ઈબ્રાહીમખાંએ જો મારી પુત્રીઓના ગળામાં ફાંસી નાંખીને તેમનો જીવ લીધો હોત તો તેથી મ્હને સ્હેજ પણ દુ:ખ નહીં થાત! જાઓ, જાઓ સાહેબ! ગંગાની અંદર જઇને જુઓ! ત્યાં મ્હારી પુત્રીઓનાં હાડકાં તમે જોઇ શકશો! કેવળ મ્હારી પુત્રીઓનાં જ નહીં, પણ હજારો બ્રાહ્મણકન્યાઓનાં કલંક સરયૂએ સંતાડયાં છે!" આટલું કહીને તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ મુર્ચ્છિત થયો!

વિલસન સાહેબ ઘણા દયાળુ હતા. તેણે સીપાઇઓને આ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના મસ્તકપર શિતળ જળ છાંટવાને કહ્યું. અડધા કલાક પછી, વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને ચેતન આવ્યું. તે ફરી બોલવા લાગ્યો—

"સાહેબ! તમને પણ સંતાન–સંતતિ છે. તેથી સંતાનસ્નેહ કેવો હોય છે, તે તમે સમજી શકશો! ઈબ્રાહીમખાંના આવા જૂલમથી, મ્હેં સંતાનસ્નેહનો ત્યાગ કર્યો! હું અને મ્હારો ભાઈ બન્ને પુત્રીઓને તથા મ્હારી સ્ત્રી અને ભોજાઇને કહેવા લાગ્યા કે, દેશ, પાપથી પૂર્ણ

પછી આ ઠગની ટોળીપર મને ધિક્કાર ઉપન્યો. તેથી મેં તેમનો સાથ મૂકી દઇ સંન્યાસીને વેશે ફરવા માંડયું! હજુ પણ હું ઈબ્રાહીમખાંના પ્રાણ લેવાની વાસના, મ્હારા મનમાંથી દૂર કરી શકયો ન હતો! પરંતુ બે વરસ પછી મ્હેં એવું સાંભળ્યું કે, સીતાપુરની રાણી નારાયણકુમારીને હાથે, ઈબ્રાહીમખાં માર્યો ગયો છે! એ ખબર ખરી છે કે ખોટી છે, તે તપાસવાને માટે હું સીતાપુર જતો હતો, એટલામાં રસ્તામાં દારોગાએ મને સંન્યાસીને વેશે, સીતાપુર જતો જોઈ પકડયો છે! અને "તું પણ ઠગ છે" એમ કહીને મને અહીં પકડી લાવ્યા છે! સાહેબ, હું ઠગ નથી—ચોર નથી કે લુંટારો નથી—"

તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ આટલું બોલ્યા પછી, અત્યંત અસ્થિર થઇ ગયો અને શ્વાસપર શ્વાસ લેવા લાગ્યો! ત્યાર પછી ત્રણ ચાર કલાકની અંદર તેણે સંસારના શોકતાપથી સદાને માટે મુક્તિ મેળવી! તે મરણ પામ્યો! તેણે અમૃતમયનો અમૃત આશ્રય પ્રાપ્ત કર્યો!!

આ વૃદ્ધની બધી વાતો, આ વખતે એક ભગવાં વસ્ત્રધારી રૂપવાન્ યુવક ધ્યાન દઇને સાંભળતો હતો. તેને પણ સંન્યાસીને વેશે ફરતો જોઇ દારોગાએ પકડ્યો હતો! પકડ્યા પછી તે યુવકને મેજીસ્ટ્રેટ કોર્ટમાં મોકલવામાં આવ્યો; પરંતુ તે ઠગ છે એમ સાબીત નહીં થવાથી તેને છોડી દેવામાં આવ્યો. પરંતુ તેને છોડી દેતાં પહેલાં, મેજીસ્ટ્રેટે આ ઠગ લોકોની સાક્ષી તરીકે સેશનમાં મોકલ્યો. યુવક તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના મૃત્યુ પછી, સેશન જડજને હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો; "મહારાજ! દીલ્લી પાસે મ્હારા પિતા શાંતપ્રસાદ અને અમારી એક દાસીનું આ જ ઠગ લોકોએ ખૂન કર્યું હતું. આ ઠગ લોકોના આઘાતથી હું તે વખતે અચેતન થઇને પડયો હતો, તેથી તે લોકોએ મને મરેલો ધારી, નદીમાં નાંખી દીધો! પણ નદીમાં વધારે પાણી નહીં હોવાથી હું બચવા પામ્યો છું! સહવારમાં જ્યારે મને ભાન આવ્યું ત્યારે એ[illegible] એ મને નદીમાંથી બહાર કહાડી

શકત; પરંતુ મ્હારી બ્હેન બાદશાહના જનાનખાનામાં દાખલ છે; એ વિચારતાં મ્હારું હૃદય વિદીર્ણ થઇ જાય છે!! હવે મને જીવવાની ઇચ્છા જ નથી; હું આપઘાત કરીશ!!"

કાશીનાથને અયોધ્યાનાથે વિવિધ પ્રકારના પ્રબોધ વાક્યે સમજાવીને કહ્યું; "ભાઇ! આ વખત શું તમારે આપઘાત કરવાનો છે? તમે સમજુ છો, એમ હિંમત હારીને તમે આપઘાત કરશો, તો હું એકલો શું કરીશ? આ સંસારમાં દુઃખ કોનાપર પડતું નથી? શ્રી રામચંદ્રજી જેવા મહાત્મા પુરુષોને પણ, દુઃખે પોતાની ડાઢમાં ઘાલ્યા શિવાય છોડયા નથી, તો આપણે શા હીસાબમાં? તમે આપઘાત કરશો તો તમારા વૃદ્ધ પિતાની શી દશા થશે? તેઓ મૃતપ્રાય જેવા તો હાલ બની ગયા છે, તેમાં તમારો વિયોગ થતાં તો તે જરૂર પ્રાણત્યાગ કરશે!, માટે ધીરજ ધરો. સંકટ સમયે ધીરજ મૂકવાથી, ઇચ્છિત કામ સિદ્ધ થતું નથી; અને સામું દુઃખમાં વધારો થાય છે!!"

"હવે ધીરજ તે કયાં સુધી ધરવી? આજ કાલ કરતાં દોઢ વરસ થવા આવ્યું; પણ મ્હારી બ્હેનનો પત્તો લાગ્યો નહીં! જો તેણે આપઘાત નહીં કર્યો હશે તો જરૂર તેને બાદશાહના જનાનામાં મોકલી દેવામાં આવી હશે! અને તેથી જ મ્હારા પવિત્ર કુલને લાગેલા કલંકથી, મને હવે જીવવું સારું લાગતું નથી!" અતિશય સંતાપ પામીને કાશીનાથ બોલ્યો.

અયોધ્યાનાથ બોલ્યો; "ભાઇ! તમે આપઘાત કરવાનું કહો છો, પરંતુ તમે શું જાણતા નથી કે, આપઘાત એ મહાપાપ છે! સંસારમાં જેટલા પ્રકારનાં પાપો છે, તેમાં આપઘાત સૌ કરતાં મોટું પાપ છે! તે છતાં તમે મ્હારું કહેવું નહીં માનીને આપઘાત કરશો તો, તમને પિતૃહત્યાનું પણ,

શાસ્ત્રસ, ધર્મશીલ અને કર્ત્તવ્યપરાયણ હતો; તેથી વૃદ્ધ સસરાને હવે કેવી રીતે ધીરજ દેવી, તેની બે વિધવા પુત્રીઓનું હવે કેવી રીતે શાંત્વન કરવું, એના વિચારમાં તે પડ્યો! અંતે ઘણીવાર વિચાર કર્યા પછી, તેણે નક્કી કર્યું કે, હવે પાછું **સીતા**પુર જવું ને ત્યાં જઇને નારાયણકુમારીને પૂછીને, પછી માનકુમારીની શોધમાં લખનૌ તરફ નીકળવું.

કાશીનાથે આપઘાત કર્યો, તેને સાતમે દિવસે, અયોધ્યાનાથ **સીતા**પૂર જઈ પહોંચ્યો; અને નારાયણકુમારી તથા ચંદ્રકુમારીને, તેણે બધી વાત કહી સંભળાવી. ભાઇના આપઘાતની વાત સાંભળી, ચંદ્રકુમારી શોકથી અધીર બની ગઇ! પરંતુ નારાયણકુમારીએ ધીરજ ધરી, બ્હેનના મનનું સમાધાન કરવા માંડ્યું. ગંગાપ્રસાદને તેઓએ કાશીનાથના આપઘાતની વાત કહી નહીં; કારણ કે પુત્રવિયોગથી તે તરત જ પ્રાણ ત્યાગ કરે, એમ હતું.

પછી નારાયણકુમારીની સંમતિ લઇ, અયોધ્યાનાથ માનકુમારીની શોધમાં પાછો લખનૌ તરફ ગયો. ત્રણ ચાર દિવસની અંદર તો તે લખનૌ આવી પહોંચ્યો. લખનૌમાં તે કદી સંન્યાસીને વેશે, કદી જોશીને વેશે, તો કદી ફેરીયાને વેશે, માનકુમારીની શોધ કરતો હતો. તેણે **સીતાપુર**થી લખનૌ આવતી વખતે ઘણું દ્રવ્ય સાથે લીધું હતું; તેથી બાદશાહના જનાનખાનાના ખોજાઓમાં, તેણે પૈસા વેરવા માંડ્યા. એમ કરતાં કેટલેક દિવસે, ખોરશેદઅલી નામના એક ખોજાની સાથે તેની ઓળખાણ થઇ. એક દિવસે ખોરશેદઅલીના હાથમાં પચ્ચીશ રૂપિયા મૂકી તેણે પૂછ્યું; "ભાઇ, નવાબના ખાસ મહેલમાં એક નવી બાઈ આવી છે, તેની સાથે શું નવાબના નિકા થઈ ગયા?"

ખોરશેદઅલીએ કહ્યું; "હા, કુદશાબેગમ મરી ગયા પછી, નવાબે તેની સાથે નિકાહ કર્યા છે."

"કુદશાબેગમ કોણ?"

ખોજો આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યો; "તમે કયાં રહો છો? શું કુદશાબેગમનું તમે નામ સાંભળ્યું નથી?"

"નાજી મ્હેં કુદશાબેગમનું નામ સાંભળ્યું નથી."

ખોજો બોલ્યો; "જહાંપનાહ, પહેલાં દિલ્લીના બાદશાહની છોકરી સાથે પરણ્યા હતા. તે જ પાદશાબેગમ ગણાય છે. ત્યાર પછી તેમણે કુદશાબેગમની સાથે નિકા કીધા હતા. કુદશાબેગમપર જહાંપનાહ ખુબ પ્યાર રાખતા હતા; અને હમેશાં તેની પાસે જ રહેતા હતા. પણ મોટા માણસ છે! એટલે ફરી તેમણે એકની સાથે નિકા કીધા! તેનું નામ નુરમહેલ છે. પછી, નવાબ, અમીરઉદ્દૌલાની બ્હેનની સાથે પરણ્યા. તે તાજમહે-

પંચવિંશ અધ્યાય.

આશાની નિરાશા.

શ્રાવણ મહિનો હતો. સૂર્યનો પ્રચંડ તાપ પડતો હતો. સહવારના દશ અગીયાર વાગ્યા પછી કોઇ ન છુટકે જ ઘરની બહાર નીકળતું હતું! આકાશ પણ વાદળાં વિનાનું નિર્મળ જણાતું હતું. શ્રાવણ માસનો પ્રખર સૂર્ય ક્ષણે ક્ષણે વાદળાંઓમાં ઢંકાઇ જતો હતો, તેથી પ્રવાસીઓને દિવસના ભાગમાં ચાલવાનું ઘણું સુગમ પડતું હતું! પરંતુ આજ ત્રણ દિવસ થયાં, વાદળાં કે વૃષ્ટિનાં ચિહ્ન સુદ્ધાં જોવામાં આવતાં નથી. વળી ચોર લુંટારાઓની બ્હીકે રાત્રે કોઇ ઘરની બહાર નીકળતું નથી! ચોતરફ ચોર લુંટારાઓનો જૂલમ જારી હતો! પરંતુ તેમનાં કરતાં તો રાજ્યનાં માણસો લુંટફાટ બંધ કરવાને બ્હાને, પ્રજાપર બમણો જૂલમ કરતાં હતાં! ચોર લુંટારાઓને પકડવા ઘણા દારોગાઓ નીમાયા હતા; તેઓ રાત્રે પ્રવાસ કરતા માણસોને પકડી, તેમને લુંટારા તરીકે ઠોકી બેસાડી, મેજીસ્ટ્રેટ કોર્ટમાં ઘસડતા હતા! ઘણાં માણસો વિના અપરાધે દંડાઇ જતાં હતાં! કેટલાંકોનો બે ત્રણ મહીને બંદીખાનામાંથી ન્યાય થયા પછી છુટકો થતો હતો! આવી રીતે ચોર અને લુંટારાઓને બદલે અયોધ્યાની રંક પ્રજાપર રાજ્યનાં માણસો જૂલમ કરતાં હતાં!!

કાનપુરથી થોડે દૂર, રાજ્યમાર્ગપર એક અશોકનું મોટું ઝાડ આવેલું છે. તેની શીતળ છાયા નીચે એક પ્રવાસી વિશ્રાંતિ લેતો બેઠો છે! એ પ્રવાસી તરુણ વયનો જણાય છે. તેણે ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરેલાં છે, જે તેના ગૌર વર્ણને લીધે અતિશય શોભા આપે છે! જો કે હાલ તેની મુખમુદ્રાપર શોક છાયા પ્રસરેલી છે, તોપણ તેના મુખપર દયા અને સ્નેહનો ભાવ પ્રગટ રીતે જણાય છે! આ યુવક કોણ છે?

પાણીના કળશ કેડપર લઇને, કેટલીક રમણીઓ ગંગાસ્નાન કરી લીનાં વસ્ત્ર સાથે આ અશોકનાં ઝાડ આગળથી જતી હતી, તેમની નજર આ નવીન સંન્યાસી ઉપર પડી! એટલે તેમાંથી એક જણી બોલી—"આ માણસ કેવો સુંદર છે! આવી જુવાન વયમાં તે કેમ સંન્યાસી થયો હશે?" બીજી કહેવા લાગી—"હું ધારું છું કે, એના માબાપ મરી ગયાં હશે?" ત્રીજીએ કહ્યું "બાપ હશે પણ મા મરી ગઇ હશે!" ચોથીએ ઉમેર્યું "ના, ના, એની મા મરી ગયા પછી એના બાપે બીજી ઓરી કરી હશે!" પાંચમી બોલી એમ નહીં હોય, બાદશાહનાં માણસોએ એનાં ઘરબાર લુંટી લીધાં હશે. અયોધ્યાના ઘણા લોકો ઘરબાર તજીને સંન્યાસી થઇ ગયા છે!"

પંચવિંશ અધ્યાય.

આશાની નિરાશા.

શ્રાવણ મહિનો હતો. સૂર્યનો પ્રચંડ તાપ પડતો દશ અગીયાર વાગ્યા પછી કોઇ ન છુટકે જ ઘરની બહા આકાશ પણ વાદળાં વિનાનું નિર્મળ જણાતું હતું. શ્રાવણ સૂર્ય ક્ષણે ક્ષણે વાદળાંઓમાં ઢંકાઇ જતો હતો, તેથી પ્ર સના ભાગમાં ચાલવાનું ઘણું સુગમ પડતું હતું! પરંતુ અ. થયાં, વાદળાં કે વૃષ્ટિનાં ચિહ્ન સુદ્ધાં જોવામાં આવતાં નથ લુંટારાઓની બ્હીકે રાત્રે કોઇ ઘરની બહાર નીકળતું નથી! લુંટારાઓનો જૂલમ જારી હતો! પરંતુ તેમનાં કરતાં તો રાજ લુંટફાટ બંધ કરવાને બ્હાને, પ્રજાપર બમણો જૂલમ કરતાં લુંટારાઓને પકડવા ઘણા દારોગાઓ નીમાયા હતા; તેઓ કરતા માણસોને પકડી, તેમને લુંટારા તરીકે ઠોકી બેસાડી, કોર્ટમાં ઘસડતા હતા! ઘણાં માણસો વિના અપરાધે દંડાઇ . કેટલાંકોનો બે ત્રણ મહીને બંદીખાનામાંથી ન્યાય થયા પછી છુ હતો! આવી રીતે ચોર અને લુંટારાઓને બદલે અયોધ્યાની રા રાજ્યનાં માણસો જૂલમ કરતાં હતાં!!

કાનપુરથી થોડે દૂર, રાજ્યમાર્ગપર એક અશોકનું મોટું ઝાડ છે. તેની શીતળ છાયા નીચે એક પ્રવાસી વિશ્રાંતિ લેતો બેઠો પ્રવાસી તરુણ વયનો જણાય છે. તેણે ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરેલાં તેના ગૈર વર્ણને લીધે અતિશય શોભા આપે છે! જો કે હાલ મુખમુદ્રાપર શોક છાયા પ્રસરેલી છે, તોપણ તેના મુખપર દયા સ્નેહનો ભાવ પ્રગટ રીતે જણાય છે! આ યુવક કોણ છે?

પાણીના કળશ કેડપર લઇને, કેટલીક રમણીઓ ગંગાસ્નાન ભીનાં વસ્ત્ર સાથે આ અશોકનાં ઝાડ આગળથી જતી હતી, તેમની આ નવીન સંન્યાસી ઉપર પડી! એટલે તેમાંથી એક જણી બોલ "આ માણસ કેવો સુંદર છે! આવી જુવાન વયમાં તે કેમ સંન્યા થયો હશે?" બીજી કહેવા લાગી–"હું ધારું છું કે, એના માબાપ મ ગયાં હશે?" ત્રીજીએ કહ્યું "બાપ હશે પણ મા મરી ગઇ હશે! ચોથીએ ઉમેર્યું "ના, ના, એની મા મરી ગયા પછી એના બાપે બીજ બૈરી કરી હશે!" પાંચમી બોલી એમ નહીં હોય, બાદશાહનાં માણસોએ એનાં ઘરબાર લુંટી લીધાં હશે. અયોધ્યાના ઘણા લોકો ઘરબાર તજીને સંન્યાસી થઇ ગયા છે!"

જોષ જોતાં આવડે છે કે? પરમ દિવસે એક જોશી આવ્યો હતો; તે જોશીએ મને એવું કહ્યું હતું કે, સીતાલક્ષ્મી મારી પાસે પાછી આવશે. તે રાંડથી તેને રાખી શકાશે નહીં. મેં તે જોશીને ચાર પૈસા આપ્યા હતા; હું તમને બે આના આપીશ. પણ—"

અયોધ્યાનાથે તેની વાત સાંભળી દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂક્યો. તેણે પોતાના મનમાં ધાર્યું કે, બધી આશા નિષ્ફળ નીવડી. તેની કૈલાસેશ્વરીને અહીંથી વળી કોઈ લખનૌ લઇ ગયું છે. પરંતુ સંકટ સમયે ધીરજ ધરવાની તેને ટેવ પડી હતી, તેથી તે પોતાનો મનોભાવ ગુપ્ત રાખી બોલ્યો; "સીતાલક્ષ્મી તમારી શું સગી થાય? તેને શું થયું છે?" તે સ્ત્રી બોલી; "સ્વામીજી! મારે સાંભળો, હું બધી વાત તમને માંડીને કહું છું. તમે સારી રીતે જોશ જોઇને મને કહો કે, મારી સીતાલક્ષ્મી મને પાછી કયારે મળશે? તે ફરી મને મળશે કે?"

"તમારી સીતાલક્ષ્મીને માટે શું થયું છે; તે તો પહેલાં કહો!"

"મારી સીતાલક્ષ્મીને, બાદશાહના જનાનામાં મૂકવા અહીંથી તેને લખનૌ લઇ ગયા છે!"

"તેને કોણ લખનૌ લઇ ગયું છે?"

"પેલી રંડા—કુલટા?"

"સીતાલક્ષ્મી તમારી છોકરી થાય?"

"ના, સીતાલક્ષ્મી મારી છોકરી નથી. મારી છોકરી તો ગંગા નામની હતી. ગંગાનો ધણી મરી જવાથી, દર્શનસિંહે તેને બાદશાહના જનાનામાં સીપાઇની જગ્યા આપી છે. મારી ગંગાને હવે હું કયારે જોવા પામીશ? હાય, હાય! દીકરી!!" એમ કહી તે રડી પડી.

"ત્યારે સીતાલક્ષ્મી કોની છોકરી છે?"

"સીતાલક્ષ્મીનાં માબાપ કે સગું વ્હાલું કોઇ નથી. તેનાં માબાપ અને ભાઇ વિગેરેનું ઠગ લોકોએ ખૂન કર્યું હતું. તે પછી દર્શનસિંહનો બાપ, જયપાલસિંહ તેને અહીં લઇ આવ્યો હતો. હું ઘણાં વરસ થયાં, તેમને ત્યાં નોકર છું. દર્શનસિંહની મા મરી ગઇ, તે પહેલાંની હું તેમને ત્યાં રહી છું. મેં જ સીતાલક્ષ્મીને ઉછેરીને મોટી કરી હતી; હવે તો તે મોટી થઇ છે."

તે સ્ત્રીની સઘળી વાતોપરથી, અયોધ્યાનાથે સાર કહાડ્યો કે, તેની બ્હેન કૈલાસેશ્વરીને જ આ સ્ત્રી સીતાલક્ષ્મીને નામે ઓળખે છે. તેથી તેની સઘળી આશા નાશ પામી. તે પોતાના મનમાં બોલ્યો; "હા, પરમેશ્વર! મેં કૈલાસેશ્વરીને મળવાની આશા મૂકી હતી, તે જ આશાને—

એટલું બોલી તે સ્ત્રીએ ફરી રડતાં રડતાં કહ્યું; "સ્વામી મહારાજ! તમને હું શું કહું?" કેટલી બધી છોકરીઓને દર્શનસિંહે અહીં પકડી આણી હતી. કોણ જાણે કયા દેશમાંથી તે મુવો આટલી બધી છોકરીઓને પકડી લાવે છે? એ છોકરીઓમાં મારી સીતાલક્ષ્મી જેવી જ, એક સ્વરૂપવાન્ છોકરી હતી. તે સારાં માબાપની છોકરી હતી અને કોઇ મોટાના ઘરની વહુ હતી. તે અહીં આવ્યા પછી ફક્ત મરવાની જ વાત કરે. કેટલાક દિવસ પછી તો તે ગાંડી બની ગઇ. તે જ્યારે ત્યારે બાપા, ભાઈ, બહેન, પ્રાણ અયોધ્યાનાથ વિગેરેનાં નામો લઇ રડતી હતી. એ રાંડ તેની પાસે જાય, તો તે તેને મારવા ઉઠે. પણ મારી સીતાલક્ષ્મી પાસે જાય તો, તેને હેતથી બોલાવીને પાસે બેસાડે. તે વારંવાર મારી સીતાલક્ષ્મીનું મ્હોંડું બે હાથે હેતથી પકડીને કહેતી હતી કે, તું જ મારો અયોધ્યાનાથ, તું જ મારો પ્રાણેશ્વર છે! એક વરસમાં તો તે છોકરી મરવા જેવી થઇ ગઇ. મારી સીતાલક્ષ્મી તેની પાસે બેસીને રડતી અને તેનું જ્યારે ગળું સુકાય, ત્યારે ટીપું ટીપું દૂધ મૂકતી હતી. ત્રણ ચાર મહીના પછી તે સાજી થઇ, એટલે મારી સીતાલક્ષ્મીની સાથે, એ છોકરીને પણ તે રંડા લખનૌ લઇ ગઇ."

તે સ્ત્રીની સઘળી વાતો સાંભળીને, અયોધ્યાનાથ પુનઃ કંપી ઉઠ્યો. હવે તેની ખાત્રી થઇ કે, દર્શનસિંહનાં માણસો આનકુમારીને અહીંયાં જ લઇ આવ્યાં હતાં. તેણે તે સ્ત્રીને વિશેષ આગ્રહથી પૂછવા માંડ્યું; "તે બીજી છોકરીને અહીં કયા દેશથી લઇ આવ્યા હતા?"

"તે તો હું જાણતી નથી."

"તેણે પોતાના પતિનું કે પિતાનું નામ કોઇને કહ્યું નથી કે?"

"ના, તેણે કંઇ કહ્યું નથી. પણ તે કોઇને કહે પણ કેવી રીતે? તે અહીં આવી તેવી જ ગાંડી બની ગઈ; ત્યારપછી તે મરવા પડી અને સાજી થયા પછી તો, તે રાતદિવસ રડી રડીને પોતાનો વખત કહાડતી હતી."

અયોધ્યાનાથ થોડીવાર શાંત રહીને બોલ્યો; "તે છોકરીને શું રાજા દર્શનસિંહ અહીં લાવ્યા હતા?"

તે સ્ત્રી બોલી; "બધાં કારસ્થાન પેલી રાંડ કુલટાનાં છે. મહારાજ! હું તો તમારા આગળ જ આ બધી વાત કરું છું. બાકી એ બધું કોઇની આગળ કહેવાય તેમ નથી. જુઓને એ રંડા પહેલાં વેસ્યા હતી. દર્શનસિંહનો બાપ, તેને ઘણી વ્હાલા હતા, તેથી તેઓ પોતાના ઘડપણ વખતે પરમેશ્વર... કુલટાને પોતાની કોટે બાંધી અને સૌને ખરાબ કીધાં! જ્યારે દર્શન-...પ, માંદા સાજા ચાલ્યા જતા હતા અને તેની પાસે કોઇક જ

ને જ પોતાનાં માણસ ધારી, તેને પોતાના મનની વાતો કહેતી હતી. પૂર્વના અધ્યાયમાં વર્ણવેલી પેલી ડોશી શિવાય, બુંદિયા આ પૃથ્વીમાં બીજા કોઇ પણ માણસને પોતાનો શત્રુ ધારતી નહતી; પરંતુ તેની છોકરી ગંગા, જ્યારથી લખનૌ ગઈ ત્યારથી, તે દર્શનસિંહને પણ પોતાનો કટ્ટો શત્રુ સમજવા લાગી! એ સિવાય આખી પૃથ્વી તેને મિત્રવત્ ભાસતી હતી!

બુંદિયા પોતાનો ધણી મરી ગયા પછી, કદી પણ ખોટે રસ્તે ચાલી નહતી. ધણી મરી ગયા પછી તે પોતાના જમાઇને ત્યાં રહેતી હતી. પણ જ્યારે જમાઇનો પણ કાળ થયો, ત્યારે તે પોતાની વિધવા પુત્રીને સાથે લઇને, જયપાલસિંહની સ્ત્રીની દાસી તરીકે રહી. ત્રીસ વરસ સુધી બુંદિયા જયપાલસિંહની સ્ત્રીની દાસી તરીકે રહી હતી. ચાર વરસ થયાં દર્શનસિંહનાં માણસો તેની છોકરીને લખનૌ લઇ ગયાં હતાં. હાલ બુંદિયાની ઉમ્મર ઓછામાં ઓછી પચાશ વરસની હશે. પણ બુંદિયાને આટલી ઉમ્મરમાં પણ સંસાર વ્યવહારનું જોઇએ તેવું ભાન નહતું. બુંદિયાને તેથી બધાં મૂર્ખ અને અક્કલહીન સ્ત્રી ધારતાં હતાં, પરંતુ તેના હૃદયમાં સ્વાભાવિક ધર્મભાવ ઘણો પ્રબલ રહેલો હતો. તેને મિથ્યાચાર, કુડકપટ અને દંભ તરફ અતિશય ધિક્કાર હતો. તેથીજ બુંદિયાની સાથે પેલી ડોશીને બનતું નહતું. તે ડોશી જયપાલસિંહનો પૈસો કઢાવવા મથતી હતી, તેમાં બુંદિયા વખતો વખત આડે આવતી હતી. વળી કુમાર્ગે ચાલનારી સ્ત્રીપર, બુંદિયાનો વધારે તિરસ્કાર હતો, એટલે ડોશીની સાથે બુંદિયાને ન બને, એ દેખીતું જ છે.

બુંદિયા અયોધ્યાનાથને ઉપર લઇ જઇને, તેણે માના અને નુનાની ઘણી ઘણી વાતો કહી સંભળાવી. તેની બધી વાતો લખવાની અહીં આવશ્યકતા નથી. માના અને નુનાની એકંદર બધી હકીકત કહ્યા પછી, તે બોલી, "માના અને નુના લખનૌ જતાં પહેલાં તેઓ રાત દહાડો એકઠાં બેસતાં ઉઠતાં અને રાત્રે પણ સાથે જ સુઇ રહેતાં હતાં. નુનાને માટે માનાના મનમાં ઘણું લાગતું હતું. એક રાત્રે તેઓ પોતાની ઓરડીમાં બેસી કોઇ છુપી વાતચિત કરતાં હતાં. મને કંઇ વ્હેમ જવાથી હું તેમની ઓરડી આગળ ઉભી રહી ને તેમની વાતચિત સાંભળવા લાગી. પણ મારાથી તેમની બધી વાતો કંઇ સંભળાઇ નહીં. પણ માના અને નુનાએ પોતપોતાના ચોટલામાં એકેક છરી સંતાડી રાખી છે, એ તો મેં બારણાંની ફાંટમાંથી જોયું છે. ચોટલામાં છરી રાખવાનું કારણ એટલું જ છે કે, બાદશાહ અથવા બીજો કોઇ માણસ તેમનું શિયલભંગ કરવા આવે તો, તે જ વખતે પોતાના ગળામાં છરી ભોંકી દઇને પ્રાણ તજવા.

અને કારતક એમ ત્રણ મહિના તેણે જયપાલસિંહના બાગમાં ગાળ્યા! તેણે પહેલાં તો પોતાની ખરી ઓળખાણ બુંદિયાને આપી નહીં; પરંતુ જ્યારે તેનો મંદવાડ વધી પડ્યો; ત્યારે તેણે પોતાની ખરી ઓળખાણ બુંદિયાને આપીને કહ્યું, "બુંદિયા! તમે મ્હારી બ્હેનને પાળી પોષીને મોટી કરી છે. જો આ જ ઠેકાણે હું મરી જાઉં, ને મારા મરવા પછી, કદી મ્હારી બ્હેન અને રૂીની સાથે તમારો મેલાપ થાય તો, મ્હારી સઘળી હકીકત તેમને કહેજો અને મ્હારાવતી તેમને ધીરજ દેજો!!"

સપ્તવિંશ અધ્યાય.

રેસીડંટ સાહેબ સાઠમારી જોય છે.

શ્રાવણમાસ પૂરો થયો. ભાદ્રમાસની શરુઆતમાં લોર્ડ બેન્ટીક લખનૌ આવ્યો. નગરમાં ધામધુમો થવા લાગી. દેશ પ્રદેશથી માણસોનો જમાવ થવા લાગ્યો. બાદશાહનો સુચતુર સભાસદ સરફરાજખાં નાના પ્રકારના પશુપક્ષીઓથી પશુશાળા પરિપૂર્ણ કરવા લાગ્યો. પશુપક્ષીઓની સાઠમારી, નાયકાઓના નાચમુજરા, વગેરે અનેક પ્રકારના આમોદ પ્રમોદથી, અયોધ્યાનો બાદશાહ નસિરૂદ્દીન હુયદર પોતાના દિવસો ગાળવા લાગ્યો. પરંતુ કોઇ પણ પ્રકારનું સ્થાયી સુખ અને હમેશની શાંતિ, તેના આવા મહામોંઘા આમોદ પ્રમોદથી પણ થવા પામી નહીં.

અહુણાં, અયોધ્યાનો રેસીડંટ બહાદર, ગવર્નર જનરલના આવ્યા પૂર્વે લખનૌ પધાર્યો છે. તેને રંજન કરવાની વરદી અપાઇ ચૂકી છે. ગોમતી નદીની પાસે મુબારક મંઝીલ આવેલું છે. એની સામું જ એક ઉંચો અને મ્હોટો વરંડો ગવર્નર જનરલને રેસીડંટ બહાદુરના આમોદ પ્રમોદ માટે હાલ બાંધવામાં આવ્યો છે; કારણ કે ગવર્નર જનરલ, રેસિડેન્ટ અને બાદશાહના સભાસદો, આ વરંડામાં બેશી, સાઠમારી જોનાર છે! સાઠમારીની જગ્યા આ વરંડાની સન્મુખ જ નક્કી કરવામાં આવી છે.

અયોધ્યાના બાદશાહની પશુશાળામાં, આ વખતે દોઢસો હાથી, ચાર સિંહ, ચૌદ વાઘ, દશ ગેંડા, ત્રીશ જંગલી ભેંસો, સાત ઊંટ, દશ રીંછ, અને બીજા ઘણાં પશુપક્ષીઓનો સંગ્રહ હતો. આ સઘળા હિંસક અને વનપશુઓમાં કોનું કેટલું બળ છે, તેમણે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી સાથે કેવી રીતે લડાઇ કરવી, તે સૌ તેમને પહેલાંથી જ શીખવીને, તેમની પરીક્ષા કરવામાં આવી હતી અને તે પરીક્ષામાં ફતેહમંદ ઊતરનારને જ ગવર્નર જનરલની સન્મુખ સાઠમારીમાં રજુ કરવામાં આવનાર છે!

ઊંટની સાઠમારી પૂરી થયા પછી, ગેંડાની સાઠમારી શરુ થઇ. ગેંડો, એ સ્હેજમાં શાંત પ્રકૃતિ મેળવે છે. બિશપ હીબાએ, ગાજીઉદ્દિન હુયદરના રાજ્ય અમલમાં ગેંડાની પીઠપર જીન માંડીને, ઘણાં આણસોને ઉભા રહેતાં જોયાં હતાં. પરંતુ ગેંડાની તે શાંત પ્રકૃતિ હાલ જણાતી નથી; કારણ કે તેઓ હવે સાઠમારી કરતાં શીખ્યા છે. એક બીજાને જોતાં જ હિંસાથી વિવશ થઇ તેઓ એકબીજાને મારવા દોડે છે.

ગેંડાની સાઠમારી પૂરી થયા પછી, વાઘની સાઠમારી શરુ થઇ. સાઠમારીને માટે પસંદ કરેલા બે વાઘને ચારો પાણી આપ્યા વિના કેટલાક દિવસ સુધી ભૂખ્યા રાખવામાં આવ્યા હતા, કે જેથી તેઓ સાઠમારી બરાબર કરી શકે! થોડીવાર પછી વાઘના રખેવાળોએ બે લોઢાના પાંજરામાં પૂરેલા વાઘને સાઠમારીના મેદાનમાં મૂકી દીધા. આ વખતે ચોતરફ એટલી બધી શાંતિ પથરાઇ ગઇ હતી કે, સોય પણ પડે તો તેનો અવાજ પણ સંભળાયા વિના રહે નહીં! સૌ કોઇ આ બન્ને વાઘોને ટગરટગર જોતા પોતાના મનમાં વિચાર કરતા હતા, કે હવે આ બેમાંથી કોણ હારે છે?

બાદશાહની પશુશાળામાં એક મોટો બળવાન્ વાઘ હતો, જેણે લખનૌમાં આવી અનેક લડાઇઓ જિતી હતી. આ વાઘનું નામ "કુગરા" હતું. તેનો દેખાવ ઘણો જ ભયંકર હતો, પરંતુ તેની ચીકણી અને ચમકદાર ખાલ ઉપર રહેલા કાળા અને પીળા રંગના ચટાપટા એવા સુંદર હતા કે, જ્યારે તે પ્રસન્નતાથી ચાલતો હતો, ત્યારે તેની લાંબી પીઠ ઘણી જ શોભાયમાન લાગતી હતી. આ વાઘના રખેવાળો એમ માનતા હતા કે, જગતમાં એની જોડ મળવી દુર્લભ છે! પરંતુ એકવાર લખનૌમાં તેમને એવી ખબર મળી કે, "કુગરા" ના જેવો જ એક બીજો બળવાન્ વાઘ હિમાલયની નીચે અને અયોધ્યા તથા નેપાળની વચ્ચે આવેલા જંગલમાં કેટલાંક માણસોએ પકડ્યો છે. જ્યારે એ સંબંધી નસિરૂદ્દીનને કહેવામાં આવ્યું, ત્યારે તેણે પેલાં માણસો પાસેથી એ વાઘને વેચાતો લીધો અને ત્યારથી તેને પશુશાળામાં સંભાળથી રાખવામાં આવ્યો. આજે "કુગરા"ની સાથે આ જ વાઘ સાઠમારીમાં ઉતરનાર હતો.

આ નવા વાઘનું નામ "તરાઇવાલા" હતું. પ્રથમ રખેવાળોએ બંને વાઘના પિંજરાં એકબીજાની સામે મૂકયાં, કે જેથી તેઓને જણાય કે અહીં એકબીજો વાઘ પણ છે; કારણ કે વાઘ ઘણો હિંસક અને બળવાન્ પ્રાણી હોય છે, તોપણ તે સ્વભાવતઃ ભીરુ હોય છે. કદી અચાનક તેના મનમાં કોઇ વાતનો ભય પેશી જાય તો, તે બ્હીકથી ન્હાસી જાય છે અને પછી તે કોઇની સાથે લડતો નથી.

અને પોતાનું મ્હોડું ફેરવી કંઇક ઉદ્વેગથી આમ તેમ પુચ્છડું હલાવવા લાગ્યો! પરંતુ "કુગરો" તો જરા ઠસ્સાથી બહાર નીકળ્યો અને પોતાની ચાલ ઢાલમાં સ્હેજ પણ તફાવત કર્યા વિના, અભિમાનથી પુચ્છડું હલાવતો હલાવતો આગળ વધ્યો. આ વખતે તેમની વચ્ચે ૫૦ ફીટ જેટલું અંતર હતું.

અંતે "કુગરો" બે ચાર પગલાં આગળ વધી, પોતાનો વિપક્ષી જે તરફ ઉભો હતો, તે તરફ પોતાના આગલા પગ લંબાવીને બેસી ગયો. પરંતુ તેનો વિપક્ષી તેના તરફ ઘુરકી ઘુરકીને જોતો હતો અને ધીર ધીરે તેની સન્મુખ વધતો જતો હતો. આવું જોઇને ધીરે રહીને "કુગરો" ઉઠયો અને એકદમ શત્રુની સન્મુખ જવાને બદલે, તે આડો અવળો ગોળ ચક્કર દેતો આગળ વધવા લાગ્યો. હમણાં તેઓ એક બીજાપર તૂટી પડશે, હમણાં તેઓ હાથોહાથ થઈ જશે, એવી આશામાંને આશામાં જોનારાઓ એકીનજરે તેમની હાલચાલ જોતા બેઠા હતા. આ બન્ને વાઘ ઘણા મોટા, એક બીજાથી અધિક સુંદર બળવાન્ અને પુષ્ટ હતા. "તરાઈવાળા"નો રંગ, "કુગરા"થી કંઇક હલકો હતો, તોપણ તેના શરીરપર કાળા રંગની ધારીયોની વચ્ચે જે પીળી ધારીયો હતી, તેથી તે કંઇક વધારે સુંદર લાગતો હતો.

"કુગરો" અને "તરાઈવાળો*" ધીરે ધીરે એક બીજાની સન્મુખ વધતા જતા હતા, એટલામાં "કુગરા" એ એકાએક તડપ મારી! "કુગરો" આવી સાઠમારીઓ ઘણી જિત્યો હતો, તેથી તેને પોતાના બળપર પૂરેપૂરો ભરોસો હતો. તેની આ તડપ એવી અચાનક અને પ્રચંડ હતી, કે બીજા જોનારાઓને તો એમ જ લાગ્યું કે, તે કોઇ અન્ય બળથી અથવા વિદ્યુત શક્તિથી હવામાં ઉછળ્યો છે. આ વખતે "તરાઈવાળો" પણ અસાવધ નહતો. તેથી જેવા વેગથી 'કુગરો' હવામાં ઉછળ્યો તેવા જ વેગથી તે પણ ઉછળીને પાછો હઠ્યો. "કુગરા"નો આ દાવ ખાલી ગયો અને તેથી તે જમીનપર પડ્યો. તે હજુ પોતાના પગ જમીનપર ટેકવે છે, એટલામાં "તરાઈવાળો" તેનાપર તૂટી પડયો. "તરાઈવાળાના" પંજા "કુગરા"ની ગરદનપર જઇને પડ્યા અને તેનું ભયાનક જડબુ તેના ગળાને વીંટળાઈ વળ્યું. પોતાને શત્રુને હાથે સપડાયેલો જોઇને, "કુગરા"એ ફરી એક છલંગ મારી. તેની છલંગ એવી જબરી હતી કે, તે છલંગની સાથે

* તિરાઇ, એ નેપાળ ભૂમિમાં અરણ્ય છે. એ અરણ્યમાં ઘણા વાઘો છે. તે વનમાંથી પકડેલી આણેલો માટે 'તરાઇ'નો અથવા 'તરાઇવાળો' એવું વાઘનું નામ આપ્યું હતું.

બેસવાની સત્તા ધરાવી શકે નહીં. આવા નિયમથી નસિરૂદ્દીનની બીજી દરેક બેગમો "પાદશાબેગમ"ને માન આપતી હતી. પરંતુ નસિરૂદ્દીનની "પાદશાબેગમ," સર્વ તરફથી પૂજાતી હોવા છતાં, તે સ્વામીસંસર્ગથી વંચિત હતી. નસિરૂદ્દિન તેને મહેલે જવા આવવાનો પ્રસંગ ઘણો જ થોડો રાખતો હતો.

"પાદશાબેગમ" સ્વામીસંસર્ગથી અને પતિપ્રેમથી વિમુખ થયા છતાં પણ, તેનું ઉચ્ચપદ, તેનો ઉચ્ચવંશ, તેનું અભિમાન અને આત્મગૌરવ, તેને હંમેશાં સત્યકાર્યે અને સન્માર્ગે લઇ જતાં હતાં. વિદેશીઓ અને તેમાં મુખ્ય કરીને અંગ્રેજ લેખકો એમ ધારે કે, સ્વામીસ્નેહથી વિમુખ થયેલી બેગમો કદી કદી અનીતિના માર્ગે જાય છે, પરંતુ ભારતવર્ષની હિન્દુ અને મુસલમાન રમણીઓનાં ચરિત્રો, તેવાં અધમ હોઈ શકતાં નથી. અયોધ્યાની કોઈપણ "પાદશાબેગમે" પોતાની પદ મર્યાદા તજી, સ્ત્રી ધર્મને ડૂબાવ્યો છે, એમ કોઇ પણ કહી શકે એમ નથી.

નસિરૂદ્દીને ઘણી નીચ કુલની સ્ત્રીઓને, બેગમનું પદ આપ્યાથી, તેમનાં ચરિત્ર સંબંધી ઘણાં કલંકો બહાર આવ્યાં છે; નસિરૂદ્દીનની "મુતાહી" સ્ત્રીઓને માટે લોકોમાં ગમે તેવું બોલાતું હતું. પરંતુ "પાદશાબેગમ" પરમ સાધ્વી છે, એમ સૌ કોઇ કહેતું હતું.

નસિરૂદ્દીનની બીજી બેગમનું નામ નવાબ કુદશાબેગમ હતું. પરંતુ લગ્ન થયા પછી થોડા જ દિવસમાં તેનું મરણ નીપજ્યું હતું. તેની ત્રીજી બેગમનું નામ નવાબ આફતારમહેલ, ચોથી બેગમનું નામ નવાબ તાજમહેલ, પાંચમીનું નવાબ નુર મહેલ અને છઠ્ઠી બેગમનું નામ નવાબ આયેસમહેલ હતું. આ બેગમો પહેલાં કોઇ કોઇ ઉપપત્ની તરીકે અને કોઇ "મુતાહી" તરીકે હતી. બાદશાહની દરેક મુતાહી સ્ત્રીઓને, કેટલાક અંગ્રેજ લેખકોએ પોતાના પુસ્તકમાં ઉપપત્ની તરીક ગણી છે. પરંતુ ઉપપત્ની અને "મુતાહી" સ્ત્રીમાં ઘણો ફેર છે. કોઇ પણ મુસલમાનની રૂપવાન્ કન્યાપ્રતિ બાદશાહની શુભ દૃષ્ટિ પડે તો, તેને "મુતાહી" સ્ત્રી તરીકે પ્રથમ જનાનામાં દાખલ કરવામાં આવે છે. કદી બાદશાહના સમાગમથી તેમને સંતાન થાય, ત્યારે તેમને એક જુદું મકાન અને કેટલાંક દાસ દાસીઓ રાખવા જેટલો બાદશાહ તરફથી પગાર મળે છે. એથી ઘણા મુસલમાનો પોતાની પુત્રીઓને, બ્હેનોને અને કુટુંબમાંની બીજી રૂપવાન્ લલનાઓને, બાદશાહના જનાનામાં "મુતાહી" તરીકે દાખલ કરવા મહેનત કરતા. નસિરૂદ્દીન તેમનાપર કૃપા કરી તેમની પુત્રીઓને, બ્હેનોને અને બીજી કુટુંબિનીઓને "મુતાહી" તરીકે ગ્રહણ કરતો હતો; પરંતુ ઘણી ખરી લલનાઓને બાદશાહનાં દર્શન પણ થતાં

વીલીયમ બેન્ટીક લખનૌમાં આવ્યો હતો; અને કદાચ તેના આગળ મના-જાનને પોતાના પુત્ર તરીકે કોઈ ઉભો કરી દે, તો જરૂર પોતાના મરણ પછી, તેને અયોધ્યાની ગાદી મળે એવા વિચારથી, નસિરૂદ્દીન, મના-જાનને અયોધ્યામાંથી, બીજે ઠેકાણે કહાડવા અથવા તેમ નહીં બને તો તેનો પ્રાણસંહાર કરવા પેરવી રચતો હતો.

મનાજાન આ વખતે, ગાઝીયુદ્દીન હુયદરની વડી બેગમ જનાબે આલિયાના રક્ષણ નીચે રહેતો હતો. તેથી નસિરૂદ્દીનને મનાજાનને હાથમાં લેવાને માટે ઘણી મુસ્કેલી નડી; કારણ કે જનાબે આલિયા, નસિરૂદ્દીનની દુષ્ટ બુદ્ધિ અગાઉથી સમજવા પામી હતી. જ્યારે પ્રપંચથી મનાજાન નસિરૂદ્દીનના હાથમાં આવ્યો નહીં, ત્યારે તેણે જનાબે આલિયાને મના-જાનને સોંપી દેવા ખુલ્લો સંદેશો મોકલ્યો. પણ જનાબે આલિયાએ હીમતથી ચોખ્ખે ચોખ્ખું જણાવ્યું કે, તે મનાજાનને કદી પણ તેના સ્વાધીનમાં આપશે નહિ. આથી વાત વધી. નસિરૂદ્દીન અકૃતજ્ઞ થયો અને તેણે જનાબે આલિયા સામું સખ્ત પગલાં ભરવાનો ઠરાવ કીધો. જ્યારે નસિરૂદ્દીનનો પિતા ગાઝીયુદ્દીન હુયદર, અયોધ્યાની ગાદીપર હતો, ત્યારે તેણે નસિરૂદ્દીનની નીચ વર્તણુંકથી તેને મારવાનો ઠરાવ કીધો હતો; પરંતુ તે વખતે તે જનાબે આલિયાના પ્રયત્નથી જ બચવા પામ્યો હતો. તેજ નસિરૂદ્દીન આજ પોતાની પ્રાણદાતા જનનીને લખનૌમાંથી હાંકી કહાડવા તૈયાર થયો છે ! ! રાજમદમાં અંધ બનેલાં માણસોને સારાસારનો વિચાર હોતો નથી. તેઓ વખતોવખત એવાં નીચ કર્મો કરે છે કે, તેની કલ્પના પણ આપણાથી થઈ શકતી નથી.

ઇંગ્રેજી લશ્કર અથવા દર્શનસિંહના આધીનના સીપાઇઓ જનાબે આલિયાના મ્હેલમાં પ્રવેશ કરે તો, મોટું કલંક લાગે. તેથી નસિરૂદ્દીને, પોતાની જુદી જુદી બેગમો પાસે જે સઘળી સ્ત્રી સીપાઇઓ હતી તેમને એકઠી કરી; અને તેની મદદથી જનાબે આલિયાના મ્હેલપર હુમલો કરવાને નસિરૂદ્દીને ઠરાવ કીધો. સ્ત્રીસૈન્યનું નામ સાંભળી અમારા વાંચનારો કદાચ આશ્ચર્ય પામશે; પરંતુ મુસલમાન બાદશાહોના જનાનામાં સ્ત્રી સીપાઇઓ રાખવાનો રીવાજ ઘણો જુનો છે. આ બધી સ્ત્રી સીપાઇઓ કાફ્રિ જાતની સ્ત્રીઓ હતી અને ખાસ દર્શનસિંહને પણ નીચલા વર્ગની સ્ત્રીઓને સૈન્યમાં દાખલ કરવાનો નસિરૂદ્દીને હુકમ આપ્યો હતો, પુરૂષ-સૈન્યની પેઠે સ્ત્રીસૈન્યમાં પણ કપ્તાન, લેફટેનંટ, ઘોડેસ્વાર અને પાયદલ હોય છે, જેઓનાં વેશો પણ સીપાઇઓનાં જેવાં જ રાખવામાં આવે છે. આ સ્ત્રીસીપાઇઓ પોતાના માથાના વાળ સાધારણ સ્ત્રીઓના જેવા રાખતી નથી, પણ પુરૂષના જેટલાજ ટુંકા, તેઓ સાફા પર મસ્તાની

આવતો, ત્યારે તે ગુસ્સે થઇને કહે તો કે, "બસ જાઓ, મને કંઇ પૂછશો નહીં. મને કંઇ સારું લાગતું નથી!!" તેના સભાસદો, ઘણી મહેનત કરવા છતાં પણ તેના મનને કોઇપણ રીતે પ્રફુલ્લિત કરી શકયા નહીં! એક દિવસે તેના માનીતા સભાસદ સરફરાઝખાંએ સાઠમારીની તૈયારી કરવા તેની અનુમતિ માંગી. પણ નસિરૂદ્દીને "મને સાઠમારી જોવાની ઇચ્છા નથી," એવું કહીને સરફરાજખાંને સાઠમારીની તૈયારી કરતાં અટકાવ્યો!

નસિરૂદ્દીનના સભાસદો એથી મોટાં વિચારમાં પડ્યા. હવે તેનું મન કેવી રીતે પ્રફુલ્લિત કરવું, એ માટે તેઓએ એક કમિટી નીમી. અંતે કમિટીએ એવો ઠરાવ કીધો કે, લખનૌથી થોડે દૂર બાદશાહને શિકારે લઈ જવા. આ ઠરાવ પ્રમાણે સભાસદોએ નસિરૂદ્દીનને શિકારે આવવા આગ્રહ કીધો. તેમના સદ્ભાગ્યે નસિરૂદ્દીને શિકારે આવવા કબુલ કીધું. લખનૌથી દશ કોશ દૂર આવેલા "દીલકુશા" નામના એક ઘાડા જંગલમાં તંબુઓ ઠોકવાનો હુકમ થયો. બાદશાહનાં માણસો તંબુઓ ઠોકવા માટે, જગ્યા સાફસુફ કરવા લાગ્યા; અને આ બાદશાહી શિકાર માટે, મોટા પાયાપર ગોઠવણો થવા લાગી. કારણ કે આ શિકારને માટે વીશ હજાર રૂપિયાની રકમ મુકરર કરવામાં આવી હતી. શીકારની સઘળી ગોઠવણ થયા પછી, ખાસ દરબારના સઘળા સભાસદો, હકીમ અહમદ અલીખાં, રાજા રામપાલસિંહ, એ ત્રણ બેગમો, વીશ પચ્ચીશ "મુતાહી" સ્ત્રીઓ અને સવાસો દાસી સાથે, અયોધ્યાનો બાદશાહ નસિરૂદ્દીન હુયદર શિકારે નીકળ્યો.

રાજા દર્શનસિંહને પણ સૈન્ય સાથે શિકારે આવવા નસિરૂદ્દીને હુકમ કીધો હતો. આથી દર્શનસિંહને વધારે હીંમત આવી; કારણ કે આઠ દશ દિવસ શિવાય બાદશાહ શિકારેથી પાછો ફરે એમ નહતું અને એટલા દિવસમાં તો માના માંદગીમાંથી ઉઠે, એવી તેને આશા હતી.

એકોનત્રિંશદ્ અધ્યાય.

શાહી શિકાર!

બીજે દિવસે બાદશાહના હુકમ પ્રમાણે, સઘળું લાવલસ્કર "દીલકુશા"માં શિકારને માટે પહોંચી ગયું. બાદશાહના બીજા સભાસદો, જેઓ "શાહીશિકાર"ની રીતિ જાણતા હતા, તેઓએ તો કપડાંલત્તાં ઇત્યાદિ પ્રવાસને લગતી આવશ્યકીય વસ્તુઓ પોતાની સાથે લઈ ગયા હતા; પરંતુ બાદશાહના અંગ્રેજ સભાસદો, એમ ધારતા હતા કે, બાદશાહ શિકારેથી સાંજે જ પાછા લખનૌ ફરશે, એટલે તેઓએ કપડાંલત્તા સાથે લેવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહતું. બાદશાહના અંગ્રેજ સભાસદો આવી ધારણામાં પોતાના

આવી રીતે કેટલોક સમય વીત્યા પછી તે લોકો નાયકાઓને રજા આપી, તંબુમાં આમતેમ ફરવા લાગ્યા. અંગ્રેજ સભાસદોને બાદશાહની સાથે બેસીને પેટપૂરતું ખાવાનું અને યથેચ્છ પીવાનું મળતું હતું, એટલે તેમને કોઇ પણ પ્રકારનું દુઃખ તો હતું જ નહીં. અત્યારે પણ ટેબલોપર ફળફળાદિ અને સુકા મેવાના ઢગલા પડ્યાં હતા. નાના પ્રકારના મદ્યના શીશાઓ પણ હાજર હતા; પરંતુ નાયકાઓના ગયા પછી, તેમને બાદશાહનો આવા વૈભવવાળો તંબુ પણ કરડવા લાગ્યો. અંતે તે લોકોએ તંબુની બહાર આમતેમ ફરવા માંડ્યું. મધ્યરાત્રિ વીતિ ગઇ હતી, જ્યાં ત્યાં શાંતિ પથરાઇ ગઇ હતી, શૂન્યકાર થઇ ગયું હતું, બાદશાહના સુવાના તંબુ આગળ, હજારો બાંદીઓ, ખાંધપર બંદુક મૂકીને સીપાઇઓની પેઠે પહેરો ભરી રહી હતી, એક તરફ નોકર ચાકર પોતપોતાની ચાદરમાં લપેટાઇ બેશુદ્ધ થઇને પડ્યા હતા. પરંતુ બાદશાહના આ માનીતા અને મદ્યપાનથી માતેલા અંગ્રેજ સભાસદોને હજુસુધી સુવાનું મળ્યું નહતું!

રાત્રિના બેથી અઢી વાગ્યા સુધી તેમની આવી અવસ્થા રહી. હજુ સુધી તેમના નોકર ચાકરો સુવાના "બીસ્તરા" લઇને આવ્યા નહતા, એટલે તેઓ ખુરશી અને કોચોપર જઇને પડ્યા; અને મચ્છર તથા ડાંસની કૃપાપર પોતાની વિશાળ દેહ મુકી સુઇ ગયા.

બીજો દિવસ પણ આવી જ રીતે વ્યતીત થયો. પહેલા દિવસની પેઠે રાત્રે ભોજન વખતે બાદશાહે પોતાના અંગ્રેજ સભાસદોને વતી કાલે શિકારે જવાનું કહ્યું! આથી સભાસદોએ પોતાના અનુચરાને લખનૌ મોકલી, કપડાંલત્તાં ઇત્યાદિ આવશ્યકીય વસ્તુઓ મંગાવી લીધી. ત્રીજો દિવસ થયો, પરંતુ શિકાર સંબંધી બાદશાહની કંઇ પણ અનુમતિ મળી નહીં. આ ઉપરથી બાદશાહના ચતુર સભાસદોએ જનાનાના ખોજા અને બાંદીઓને ગુપ્ત રીતે પૂછયું તો જણાયું કે, બાદશાહ સલામત પોતાની એક નવી બેગમની સાથે હાલ વિલાસમાં મગ્ન થયેલા છે. આ બેગમ તરુણ અને અત્યંત સ્વરૂપવાન્ હતી, અને "દીલકુશા" આવતાં પહેલાં ત્રણ ચાર દિવસ આગમજ જ બાદશાહે તેની સાથે "નિકાહ" કીધા હતા. આ એક નવું ખીલેલું ફુલ હતું, પરંતુ તે જલદીથી કરમાઇ જાય તેમ હતું કારણ કે કોઇ પણ નવીન રમકડાંને જોઇને, જેમ બાળક આનંદથી થોડો વખત તેની સાથે રમે છે અને પાછળથી તેને ફેંકી દઇને, બીજા નવીન રમકડાંની સાથે રમવામાં આનંદ માને છે, તેમ બાદશાહના સંબંધમાં હતું.

એક બે દિવસ કરતાં એક અઠવાડિયું વીતિ ગયું, પરંતુ હજુ સુધી [illegible] શાહે શિકારને માટે કંઇ પણ અનુમતિ આપી નહીં. રહી રહીને ધાર્યું નહઉદ્દિવસે શિકારને માટે આજ્ઞા થઇ. પ્રથમ એક સરોવર ઉપર,

સ્વામીને સુધારવાનો નહતો, પણ તેના વૈભવમાં, તેના ઐશ્વર્યમાં અને તેના ભોગવિલાસોમાં ભાગ લેવાનો હતો, પારકે પૈસે મૌજ ભોગવાનો હતો, તેના પૈસા હરણ કરવાનો હતો.

બાદશાહની સાથે અને સાધારણ મનુષ્યની સાથે શિકાર રમવામાં મોટો ભેદ સમાયેલો છે. કારણ કે સાત દિવસ સુધી એકલા બાદશાહ જ શિકાર રમવાના હતા; તે દરમ્યાન કોઇને પણ બંદુક પકડવાનો હુકમ નહતો. બાદશાહના શિકારને માટે સરોવરના કીનારા ઉપર એક કનાત બાંધવામાં આવી હતી, અને તેમાં ઉભા રહીને બાદશાહ શિકાર રમવાના હતા. આમ કરવાનું કારણ એ હતું કે, પક્ષીઓ બાદશાહને જોઇ ન શકે, અને તેમને ભૂલાવામાં નાંખીને બાદશાહ સ્હેલાઇથી તેમનો શિકાર કરે! પ્રથમ પક્ષીઓ ભેગાં કરવાને માટે, કનાતની આગળ દાણા નાંખવામાં આવ્યા, જે ખાવાને પક્ષીઓ ભેગાં થયાં. એટલે બાદશાહ સલામત ધીરે ધીરે કનાતની પાસે આવીને, કનાતમાં પાડેલાં બાકાંઓમાં બંદુકની નળી ઘાલી શિકાર કરવા લાગ્યા. આ તરફ પક્ષીઓ દાણા ખાવામાં, અરસપરસ લડવામાં અને આનંદથી કલ્લોલ કરવામાં મત્ત બન્યાં હતાં. તેમને ખબર ન હતી કે, કનાતની અંદર બાદશાહ સલામત, તેમના પ્રાણ હરવાને બંદુક લઇને ઉભા છે! જેવી બાદશાહ સલામતની બંદુક છૂટી અને તેનો 'ધમ્મ' દઇને અવાજ થયો કે, પક્ષીઓનું ઝૂંડ ચાંઉ ચાંઉ કરતું ત્યાં ત્યાં ઉડી ગયું! નસિરૂદ્દીન, જોઇએ તેવો લક્ષવેધી નહતો, પરંતુ પોતાને ઉત્તમ શિકારી તરીકે ગણતો હતો. તે લક્ષવેધી હો કે ન હો, પણ તેને કોઇ પ્રકારે પ્રસન્ન રાખવો જ જોઇએ. બંદુકના અવાજથી પક્ષીઓ ઉડી ગયા પછી, વનના રખેવાળો સરોવરમાં કુદી પડ્યા અને ઘાયલ થયેલાં પક્ષીઓનો એક મોટો ઢગલો તેમણે નસિરૂદ્દીનના મ્હોંડા આગળ કરી દીધો! બાદશાહની બંદુકથી જેટલાં પક્ષીઓ ઘાયલ થતાં હતાં, તેનાથી ચાર ગણાં વધારે પક્ષીઓ, વનના રખેવાળો બાદશાહ સલામતની પાસે લાવીને બતાવતા હતા! વાંચકો આશ્ચર્ય પામશે કે, તે લોકો એટલાં બધાં ઘાયલ થયેલાં પક્ષીઓ ક્યાંથી લાવતા હશે? પરંતુ તે લોકો પ્રથમથી પક્ષીઓને મારી લાવીને સરોવરના કીનારા ઉપર સંતાડી રાખતા હતા અને પછી આવી રીતે કહાડી લાવીને તેઓ બાદશાહને પ્રસન્ન કરતા હતા!!

લગભગ ત્રણ ચાર દિવસ સુધી નસિરૂદ્દીને આવો શિકાર કીધો. પાંચમે દિવસે રેસીડેન્ટ સાહેબ, પોતાના સ્ટાફ સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યા, એટલે નસિરૂદ્દીને સહુને શિકાર કરવાની આજ્ઞા આપી. રેસીડેન્ટ અને અંગ્રેજ સભાસદોને માટે શિકારની જુદી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. તેમને

બાદશાહના અતિ વિસ્તારિત વૈભવવાળા શિકારી ઠાઠથી, આ સ્થાને અપૂર્વ સુંદરતા ધારણ કરી હતી! સરોવરના તરંગિત જળ ઉપર ક્રીડા કરતી કરતી, ન્હાની ન્હાની નાવડીઓમાં બેસીને થતો પક્ષીઓનો શિકાર, સરોવરની આજુબાજુ જુદી જુદી વનશ્રેણિથી, ત્યાંનો મનોરંજક દેખાવ, સારસ, હંસ આદિ પક્ષીઓનાં જોડાંઓનો સરોવર ઉપર વિહાર, સાયં-કાળે સરોવરના કિનારા ઉપર મુસલમાનોનો "નમાજ," તેમના "નમાજ"ની વખતનો "સિજદો"–મસ્તક નમાવવું, કદી ઉભા થઇ જવું અને તેમના પ્રતિબિંબોનું સરોવરના જળમાં પ્રતિબિંબિત થવું અત્યંત મનોહારી હતું! કદી મયૂરોનો લલકાર, મર્કટોનો ચીત્કાર, પપૈયાનો પીહુ પીહુ પોકાર અને હાથી, ઘોડા, ઊંટ ઇત્યાદિ પશુઓનો હણહણાટ, મનને અપૂર્વ આનંદ આપતો હતો! આવું સુખદાયક સ્થાન કોને છોડવા ગમે?

પરંતુ જ્યાં બાદશાહની આજ્ઞા થઇ, ત્યાં કોઇનો ઉપાય નહતો. કુચનો હુકમ થતાની સાથે જ ડેરા તંબુઓ ઉપડવા લાગ્યા અને સઘળું લાવલશ્કર ઉત્તર દિશા તરફ કુચ કરવા લાગ્યું. બાદશાહની સાથે શિકારનો એટલો બધો આડમ્બર હતો કે, કોઇ પણ રીતે જલદી કુચ થાય તેમ નહતું. આ શિકાર વખતે શીખવેલા બાર સિંહો, પચાસ સાઠ બાજપક્ષીઓ અને લોઢાના પાંજરામાં પૂરેલા અનેક શિકારી ચિત્તાઓ, જુદી જુદી ગાડીઓમાં લદાઇને જતા હતા! બાદશાહની બેગમો, ઉપપત્નીઓ, નાયકાઓ, લૌંડીઓ, બાંદીઓ અને સ્ત્રીસીપાઇઓની ફોજની ફોજ, પડદાવાળી ગાડીઓમાં જતી હતી. બૉડીગાર્ડનો રસાલો, ડેરા તંબુ અને બીજા સરસામાનથી લડાયેલાં હાથી અને ઊંટોનો રસાલો, પાલખી, મ્યાના અને બીજા વાહનોનો રસાલો તથા ખાધખોરાકીના સંખ્યાબંધ ગાડાઓની પાછળ અંગ્રેજ સભાસદો અને બાદશાહના અમીર ઉમરાવોનો રસાલો જતો હતો. વાચક! જરા વિચાર તો કર કે, આટલા મોટા લાવ લશ્કરની કુચ, તે શિકારની કુચ હતી કે, કોઇ નગર સર કરવાની કુચ હતી? વાસ્તવમાં નસિરૂદ્દીનનાં આવા આડમ્બરવાળા શિકારી ઠાઠથી એમ જણાતું હતું કે, કોઇ સમર્થ રાજા, પોતાની સેના સાથે શત્રુના નગરપર આક્રમણ કરવા જાય છે!

નસિરૂદ્દીનનું આ લશ્કર જે જે ગામપર થઇને જતું હતું, તે તે ગામના ખેડુતો, ભય અને ત્રાસથી કંપી ઉઠતા હતા! કારણ કે તે પ્રાંતોમાં નસિરૂદ્દીન કે તેનો અનુચરવર્ગ પ્રથમ કદી પણ ગયો નહતો. વળી બાદશાહી લશ્કરનો પડાવ, પ્રજાને માટે મોટો કષ્ટદાયક હોય છે, કારણ કે લશ્કરી લોકો એમ સમજે છે કે, તેમને પ્રજાપર કોઇ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરવાનો ખોદાએ આપેલો પરવાનો છે! પ્રજાજનો પાસે મજુરી કરાવવી,

શિકાર કરવાની બાદશાહે આજ્ઞા કરી. આજ્ઞા પ્રમાણે નસિરૂદ્દીનનો અંગ્રેજ સભાસદવર્ગ અને બીજા સરદારો ઘોડાપર સ્વાર થયા અને સરોવરથી થોડે દૂર આવેલા એક જંગલમાં પહોંચી ગયા. ત્યાર પછી બાદશાહની સ્વારી પણ કેટલાક અંગરક્ષકોની સાથે ત્યાં આવી પહોંચી. આ જંગલમાં હિંસક વનપશુઓ ઘણાં હતાં, અને હરણોથી તો આ જંગલ ભરેલું હતું, એટલે બાદશાહે પોતાના સરદારોને આ જ ઠેકાણે, વનની ઘાડી ઘટામાં સંતાઇ રહેવા આજ્ઞા કરી. થોડીવાર પછી શિકારી માણસો જંગલમાં પેઠાં અને હરણના એક મોટા ઝૂંડને હાંકીને, જ્યાં બાદશાહ અને તેનો સરદાર વર્ગ, શિકારને માટે વનની ઝાડીમાં સંતાઇને બેઠો હતો, ત્યાં લઇ આવ્યા ! હરણનું ઝૂંડ જેવું ત્યાં આગળ આવ્યું કે, તરત જ પાળેલા બાર સિંહો છોડી મૂકવામાં આવ્યા અને તેની સાથે બાદશાહ વિગેરે સભાસદો પણ શિકાર કરવાને માટે ઘોડાપર સ્વાર થઇને બહાર નીકળ્યા !

પ્રથમ હરણના ઝૂંડને ઘેરી લઇને, પાળેલા સિંહો તેનાપર તૂટી પડ્યા. જોતજોતામાં અસંખ્ય નિર્દોષ પશુઓનો તેમણે સંહાર વાળી નાંખ્યો. ઘાયલ થયેલા હરણોની, આ વખતની સ્થિતિ ઘણી કરુણાજનક હતી. તેમની પૂર્વની શક્તિ, કુદાકુદ અને સ્ફુર્તિ હવે નામમાત્રની પણ શેષ રહી નહતી ! શત્રુથી ઘાયલ થયેલાં અને મૃત્યુના મુખમાં પડેલાં હરણો, પોતાની વિશાળ કાળી આંખોથી આમતેમ જોતા હતા. જાણે શિકારીઓની નિર્દયતા અને કાયરતા ઉપર તેઓ શોક કરતા હોય, એમ તેમની સ્થિતિ ઉપરથી જણાતું હતું. વાસ્તવમાં આ ધર્મયુદ્ધ નહતું; તેમ યથાર્થ રીતિએ તેમને પરાસ્ત કરવામાં આવ્યા નહતા; પરંતુ અન્યાય અને કુટિલ નીતિથી તેમને ઘાયલ કરવામાં આવ્યા હતા !

બીજે દિવસે શિકારમાં પાળેલા ચિત્તાઓ લાવવામાં આવ્યા. ચિત્તાન રખેવાળો તેમની ગરદનમાં લોઢાની મજબૂત સાંકળો ઘાલી, કુતરાની પે તેમને આગળ લઇને ચાલતા હતા. થોડીવાર તો આ ચિત્તાઓ સીધે રીતે ચાલ્યા. પણ જ્યાં તેમનું ધ્યાન બીજી તરફ ગયું, અથવા જંગલ માંનો કોઇ શબ્દ તેમના કાનમાં ગયો, કે કોઇપણ પ્રકારની ગંધ તેમને આવી કે તેઓ ચમકીને આજુબાજુ જોવા લાગ્યા એટલે તેમને આગળ લઈ જવાનું કઠીન થઇ પડ્યું ! પરંતુ તેમના ચતુર સંરક્ષકોએ તે જ વખ પોતાના ડાબા હાથપર બાંધેલું નાળિયેર, કે જેનાપર મીઠાનું પાણી છાંટેલ હોય છે, તે ચિત્તાઓના નાક આગળ ધરી દીધું એટલે તે નાળિયે તેઓ ચાટવા લાગ્યા અને મીઠાના પ્રભાવથી જે ગંધ તેમના મસ્તકમ ...ગઇ હતી તે નીકળી ગઇ ! ધારેલા સ્થાનપર લઇ જતાં પહેલ કરવાનો ખોરાક ...નાઓ આવી ગંધથી અટકીને ઉભા રહે છે, ત્યારે તેના ર

લક્ષ રાખીને દોડ્યો જ જતો હતો, તેણે પોતાના શિકારની આવી સ્થિતિ જોઇને, તરત જ તેનાપર તરાપ મારી અને તેના પ્રાણ હરી લીધા!

આ વખતે નસિરૂદ્દીન ઘણા આનંદમાં હતો; કારણ કે તે બરાબર ચિત્તાને શિકારપર છાપ મારતી વખતે ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો. બાદશાહી શિકારમાં, શિકારને નજરોનજર પ્રાણ છોડતાં જોવામાં એક પ્રકારનો સૌભાગ્ય મનાય છે! નસિરૂદ્દીને એક નિર્દોષ પશુને તરફડીયાં મારતું અને શત્રુના સખ્ત હુમલાથી ઘાયલ થઇને પ્રાણ છોડતું જોઇને અતિશય આનંદ માન્યો. આ આનંદ તેણે કોઈ બળવાન્ રાજ્યપર વિજય કર્યો હોય તેવો ગણ્યો અને તેના આવેશમાં એક ખુશાલીનો પોકાર પાડીને તેણે મરેલા હરણની પૂછડી કાપી, પોતાની શિકારી ટોપીમાં ખોસી દીધી!!

ત્રિંશદ્ અધ્યાય.

શિકારીઓનો શિકાર!

ગયા શિકારે શેરને, શિકારના કરનાર;
ત્યાં સામો શેરે કર્યો, શિકારીનો શિકાર!

ક. દ. ડા.

વળી પાછા ડેરા તંબુ ઉપડયા! 'શાહી શિકાર'ને માટે લાવલસ્કર વળી બીજા નવીન સ્થાને શિકાર કરવાને ઉપડયું! રંજાડતું, તેમને અપરિમિત દુઃખ દેતું, નસિરૂદ્દીનનું લશ્કર ગામથી થોડે છેટે ગોમતીના ઉત્તર કિનારે, લગભગ આઠ કરીને આવી પહોંચ્યું. લશ્કરને માટે ડેરા તંબુઓ ઠોકાયા પછી સની વિશ્રાંતિ લઇ નસિરૂદ્દીન, પોતાના અંગ્રેજ સભાસદો સા ...કારે નીકળ્યો. પહેલે જ દિવસે શિકારની શોધમાં આ 'શાહી શિકારીઓ,' એક જળાશયને કિનારે આવી પહોંચ્યા. આ જળાશયનો તટ કેવળ ઝીણી સફેદ રેતીથી પથરાયલો હતો. આ રેતી જોવામાં જો કે સફેદ હતી, તોપણ તેનો સ્વાદ તીક્ષ્ણ લાવણ્યમય હતો. હિંદુસ્થાનના ભૂપરીક્ષકો એના સંબંધમાં ઘણું જાણવા યોગ્ય વિવેચન કરે છે. આ લેખક ભૂગર્ભ વિદ્યાવિશારદ નથી, પણ એક સામાન્ય લેખક છે; તેથી એના સંબંધમાં તે કંઇ પણ વિવેચન કરી શકે તેમ નથી. પરંતુ આ ઝીણી અને સફેદ રેતીએ, નસિરૂદ્દીન તથા તેના ઇંગ્રેજ સભાસદોને જે વીતાડયું છે, તેનું જ વિવેચન કરીને તે વાંચકોના મનનું સમાધાન કરશે!

નસિરૂદ્દીન અને તેના ઇંગ્રેજ સભાસદો જાણે દિગ્વિજય કરવા રવાનો ઓ...હોય તેમ, આ રેતાળ પ્રદેશમ પહેલાં તો વેગભેર પોતાના

એવા ઝીણા હતા કે, તે જરા જરામાં આંખોમાં પેસી જતાં હતાં અને તેમને અસહ્ય વેદના કરાવતાં હતાં. અહીં શીકારીઓ કરતાં તેમના ઘોડાઓની અવસ્થા વળી જુદી જ હતી! તેમનાથી કંઈ પોતાની આંખો મીંચાય તેમ નહતું, કારણ કે સ્વાર અને તેનો ઘોડો જો બન્ને આંખ મીંચીને જ ચાલે તો પછી મોતને બોલાવવા જવાનું જ પડે નહીં! પરંતુ આવી જ સ્થિતિ જો વધારે વખત રહેશે, તો ઘોડાઓ આંધળા બનશે અને આપણે પણ આંખો ચોળતા આ રેતાળ પ્રદેશમાં જ સ્વધામ પહોંચીશું, એવી આ શાહી શીકારીઓને બ્હીક લાગવા માંડી!!

વાચકોમાંથી કોઈ કદાચ પ્રશ્ન કરશે કે, આવા કષ્ટદાયક રેતાળ પ્રદેશમાં ફસાતા તેઓ પાછા કેમ ન ફર્યા અને જાણી જોઈને એમને એમ તેઓ આગળ કેમ વધ્યા ગયા? પરંતુ તેમના ઉપલા વૃત્તાંતથી વાચકો સમજી શકશે કે, તેમને આવા રેતાળ પ્રદેશમાં જવાનું કંઈ પ્રયોજન નહતું. તેમને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન કરવાનું નહતું; તેમ શરીરપર લોહી લગાડીને તેમને શૂરવીર પણ બનવું નહતું. શીકારની શોધ માટે, અને નિર્દોષ પ્રાણીઓનો વિનાકારણ સંહાર કરવાને અર્થે, તેમની નિર્દયવૃત્તિએ તેમને ઉત્તેજીત કર્યા હતા. અને તે નિર્દય, ઉત્તેજીત વૃત્તિએજ તેમને આવી રીતે મોતના મ્હોડાંમાં લાવી મુકયા હતા! હવે તેઓ શું કહે? એજ કે, મુંગે મ્હોંડે સૌ સહન કરવું! તે લોકો પણ આ સંકટમાંથી મુકિત મેળવવા પ્રયત્ન કરતા હતા. પરંતુ સ્હેજમાં તેમને મુકિત મળે તેમ ન હતું! તેઓ અચાનક એવી જગ્યામાં આવી ફસ્યા હતા કે, આ કષ્ટદાયક રેતાળ પ્રદેશનો કયાંથી આરંભ થયો અને હવે તેની સમાપ્તિ કયાં થશે, તેની પણ તેમને ખબર ન હતી! તેઓ તો આંખો ચોળતાં ચોળતાં આ રેતાળ પ્રદેશના મધ્યભાગમાં આવી પહોંચ્યા હતા, એટલે તેઓ પાછા જાય પણ કયાં? આવી સ્થિતિમાં તેઓએ પાછા ફરવા કરતાં. આગળ વધવામાંજ ઉચીત જાણ્યું!!

નસિરૂદ્દીન અને તેના ઇંગ્રેજ સભાસદો, તેમની ઘાતકીવૃત્તિને લીધે જો કે દયાને પાત્ર નહતા; પરંતુ પોતાની પીઠપર તેમનો શરીરને ઘાતુક ભાર વહન કરનારા ઘોડા જેવા નિર્દોષ અને અવાચક પ્રાણીઓ, આ વખતે પરમેશ્વરની દયાને વિશેષ પાત્ર હતા! અંતે આ પ્રાણીઓને પરમેશ્વરે ખરો માર્ગ બતાવ્યો અને તેથીજ છેક સાયંકાળે, આ શાહી શીકારીઓ, છાવણીમાં આવી પહોંચ્યા. રાત્રે ભોજનને સમયે સૌ એકઠાં થયા. હજુ સુધી નસિરૂદ્દીનપર, તે તીક્ષ્ણ ચળકતી રેતીએ પોતાનો પ્રભાવ કાયમ રાખ્યો હતો. તે વારંવાર આંખ અને નાક ચોળતો હતો અને તેથી તે અતિશય વ્યાકુલ અને રૂષ્ટ થઈને ભોજનના ટેબલપર બેઠો હોય

ગયા છે, તેથી જો એકાદ મસ્ત હાથી આ તરફ આવ્યો તો આપણા તંબુઓની અને તે સાથે આપણી પણ આવી બની સમજવી!"

એકત્રિંશદ્ અધ્યાય.

લૂંટ એ લૂંટ.

નિર્દોષ વન પશુઓની નિર્દયપણે કતલ કરનારા અને તેમાં જ પોતાની બળ–બુદ્ધિની સાર્થકતા સમજનારા આ દેખાતા બળવાન પણ ભીરૂ હૃદયના અંગ્રેજ સભાસદો, આવી રીતે ભયની આકાંક્ષા કરીને છેલ્લે ઇશ્વિરની પ્રાર્થના કરવા બેઠા! પ્રાર્થના કરી રહ્યા પછી તેઓ પોતાના નોકરોને સાવધાન રહેવાનું કહીને પાછા સુતા. પરંતુ તેઓ ઘડી બે ઘડી ન સુતા એટલામાં પાછો કોળાહળ થયો. હવે તેમની હિમ્મત ભાંગી પડી અને છેલ્લે આ કોળાહળનું કારણ શોધવા તેમણે પોતાના માણસોને દોડાવ્યા!

તેમના માણસો અર્ધે રસ્તે પહોંચ્યા નહીં હોય એટલામાં તંબુ બ્હાર એક માણસ તેમના નોકરોને બોલાવતો હોય એમ સંભળાયું. થોડીવારમાં એક નોકરે તંબુમાં આવીને, ભયથી વિહ્વલ થયેલા સાહેબોને સંદેશો કહ્યો કે, "જહાંપનાહકા પેગામ લેકર ચોબદાર આયા હૈ!"

'જહાંપનાહનો પેગામ' એ હતો કે, કપ્તાન સાહેબને બાદશાહ સલામત તાકીદે બોલાવે છે. અંગ્રેજ સભાસદો આ સંદેશો સાંભળીને વિચારમાં પડ્યા કે, એવી કઈ આફત આવી પડી કે આવી અંધારી રાત્રે, વરસાદના તોફાનમાં કપ્તાન સાહેબને બોલાવવાની જરૂર પડી! ચોપદારને પુછતાં તેણે કહ્યું; "મુઝે માલૂમ નહીં કિ કયા કામ હૈ. હાં, ઇતના જાનતા હું કિ, શાહી ડેરે મેં હુલ્લડ મચ રહા હૈ ઔર એક ડેરા હવાસે ગીર ગયા હૈ." ચોબદારના આટલા શબ્દોથી અંગ્રેજ સભાસદો અરસપરસ નાનાપ્રકારના તરંગો ઉઠાવવા લાગ્યા. એક જણે કહ્યું, કે "કોણ જાણે એવું પણ થયું હોય કે, નવાબવજીરપર યોગ્ય બંદોબસ્ત નહીં રાખ્યા બદલ બાદશાહ સલામત ગુસ્સે થયા હોય, અને તેથી તેને ગરદન મારવાને કપ્તાન સાહેબને બોલાવવામાં આવ્યા હોય!" બીજાએ કહ્યું, "નહીં નહીં, તેમ નહીં હોય, પણ "શાહી–હરમ"માં કંઇ ગડબડ થઇ હશે!" ત્રીજો બોલ્યો; "ના ના, બાદશાહ સલામતની એકાએક તબીયત બગડી હશે, તેથી અહીંથી કુચ કરવા કપ્તાન સાહેબને બોલાવ્યા છે."

તે લોકોને આમ વિવાદ કરતા મુકી, કપ્તાન સાહેબ તો ચોપદારની સાથે ચાલી નિકળ્યા. થોડીવાર પછી કોળાહળનું કારણ જાણવા મોકલેલાં તેમનાં માણસો આવી પહોંચ્યાં. તે લોકોએ કહ્યું કે, બાદશાહ સલામતના

સહન કરવાની તેમનામાં શક્તિ નહતી. મ્યાના અને પાલખીઓ પણ તેમની સાથે હતી, પરંતુ ભોઇઓ વિના તેને ઉંચકે કોણ? તેમનો બાપ? વળી તેઓ છડી સ્વારીએ ઉપડી જાય તો તેમના સરસામાનની સલામતી શી? કદાચ લૂંટારાઓ તે ન લૂંટે તો નવાબ-વજીરનાં માણસો તેને કયાં છોડે તેવાં હતાં?

હવે બીજો કંઈ ઉપાય નહતો, તેથી અંગ્રેજ સભાસદોએ વિચાર કીધો કે, સવાર થતાં સુધી અહીંયાજ પડ્યા રહેવું. વળી તેઓને એવી આશા હતી કે નવાબ-વજીર સવારે આપણને પુરતાં માણસો આપશે એટલે આપણે નિર્વિઘ્ને લખનૌ પહોંચી જઇશું.

થોડીવાર પછી બાદશાહ સલામતની સ્વારી નીકળી. અંગ્રેજ સભાસદો તંબુમાં બેઠા બેઠા ઘોડાઓનો હણહણાટ, ભોઇઓનો "દાયાં બાયાં" "હું હાં" તથા હાથીઓના ગળે બાંધેલા ઘંટનો અવાજ સાંભળવા લાગ્યા. બાદશાહની સ્વારી ઘણી ઉતાવળે જતી હતી, એટલે તે જેમ જેમ દુર જતી ગઇ, તેમ તેમ તેનો કોળાહળ ઓછો થતો ગયો અને અંતે પાછું સુમસામ થઈ ગયું. બાદશાહનો હુકમ પણ "નાદીરશાહી હુકમ" જેવો હતો. આ તરફ તેમના મ્હોંડામાંથી વાત નીકળી કે, બીજી તરફ તે કામ થઇ જવું જ જોઇએ! આ વખતે તેમણે કુચનો હુકમ પણ એવી જ રીતે આપ્યો હતો. તેમણે હુકમ કર્યો કે, તે જ પળે કુચનો ડંકો વાગ્યો, જોત જોતામાં લાવ લસ્કર તૈયાર થઈ ગયું; અને સ્વારી ધામધુમની સાથે નીકળી પડી!

હજુ પણ ઝરમર ઝરમર વરસાદ હતો. બ્હાર પથરાયેલી શૂન્યતા અને અંધારી રાતના યોગે માણસના મનમાં ભયનો સંચાર થતો હતો. અંગ્રેજ સભાસદોના તંબુમાં આ વખતે એક ટેબલપર મોટો લેમ્પ બળતો હતો. તેઓ લૂંટારાના ભયથી તંબુના દરવાજા ઉપર છુટા છુટા સુતા હતા. તેમની પાલખી અને મ્યાના, લૂંટારાઓ અંદર આવી ન શકે તેટલા માટે તંબુના દરવાજામાં મૂકવામાં આવ્યા હતા. કેવળ એક વધારાની પાલખી, બ્હાર જગ્યા નહીં હોવાથી તેમણે તંબુની અંદર મુકી હતી. વળી કપ્તાને કહેલી વાત હજુ તેઓ ભુલ્યા નહતા, તેથી તેઓ એવા ઠરાવપર આવ્યા કે, આપણામાંથી એકેક જણાએ વારા ફરતી બબ્બે કલાક ચોકી ભરવી! એ ઉપરાંત વખતપર કામ આવે એ માટે તેમણે બે પિસ્તોલ ભરીને ટેબલપર મુકી અને એકેક તરવાર પોતાની પાસે રાખી. આવી રીતે ગોઠવણ કરીને તેઓ સુતા. પહેલી વારી એક સાહેબની આવી, જેઓ અગાઉ આસ્ટ્રીયાના લશ્કરમાં કપ્તાનનો ઓધ્ધો ભોગવી ચુકયા હતા. જો કે તંબુની અંદર બીજા પાંચ પંદર નોકરો સુતા હતા, પરંતુ તેમનાપર ભરોસો મુકાય તેમ નહતું; કારણ કે તેઓ પણ લૂંટારાઓથી બહુ બ્હીતા હતા.

પિસ્તોલ જોઇને લાયબ્રેરીયને પણ પોતાની તરવાર લીધી અને બન્ને જણાઓ એક બીજાની વચ્ચે હાથોહાથ આવી પડયાં! બન્નેમાંથી એકના અથવા એક સાથે બન્નેના પ્રાણ જવામાં ફકત એકજ પળની વાર હતી. એટલામાં લાયબ્રેરીયને કપ્તાનને ચોર સમજી પહેલા લુગડાંની પોટલી સંબંધી સવાલ કીધો એટલે ભરમ ફુટયો અને બન્નેની આંખો ઉઘડી. તરતજ તેઓ એક બીજાનો હાથ પકડી, દીવા પાસે ગયા અને તેને સતેજ કરીને ફરી ચોરની તપાસ કરવા લાગ્યા. પરંતુ આટલીવાર સુધી ચોર તેમની પકડવાની વાટ જોતો તંબુમાં બેસી રહે, એવો તે કાચો નહતો. તે તો આ બન્ને જણા પીસ્તોલ અને તરવાર લઇ એક બીજાને મારવાની ધાલમેલ કરતા હતા, તે જ વખતે એક કોચની નીચથી નીકળી પેલા ચોકી કરનારા કપ્તાન સાહેબવાળા દરવાજાથી છલંગ મારીને કયારનો પસાર થઇ ગયો હતો!!

આ ગડબડથી બીજા સુતેલા અંગ્રેજ સભાસદો જાગી ઉઠયા. સાથે સાથે નોકર ચાકરો પણ ઉઠયા એટલે પછી પુછવું શું? તેમણે "પકડો—પકડો—ભાગને ન પાવે"ની બૂમોથી સૌ ગજાવી મૂક્યું. પરંતુ જેમ કમાનમાંથી એક વખત તીર છૂટયા પછી તે પાછું હાથમાં આવતું નથી, તેમ આ લૂંટારા ભાઇ પણ તેમના હાથમાંથી એક વખત છુટયા પછી પાછા હાથમાં આવે એમ ન હતા. પરંતુ આપણે આવા બુદ્ધિમાન અને સાહસીક છતાં, એક લૂંટારો આપણી આંખમાં ધુળ નાંખીને આપણો માલ લઇને પસાર થઈ જાય અને આપણે તેને પકડી શકીયે નહીં, ત્યારે આપણે મર્દ બચ્ચાં શાના? એ વિચારે અંગ્રેજ સભાસદો પાછા ચોર પકડવાની ગડબડ કરવા લાગ્યા. ચોર તો હાથમાં આવે એમ હતું જ નહી, ઉલટા તેઓ ચોર પકડવાની લાલચમાં બીજી વખત મૂર્ખ બન્યા. ચોર જે વખતે તંબુમાં હતો તે વખતે તે તંબુના અંદર અને દરવાજા આગળ જે પાલખી મુકી હતી તેમાંથી; બહાર નીકલ્યો હતો, પરંતુ અંધારાને લીધે પાલખી આગળ સુતેલા એક નોકરપર તેનો પગ પડવાથી, તે જાગી ઉઠયો અને તે જ વખતે "પકડો—પકડો"ની બૂમ પડી, એટલે નોકર ચેતયો કે આજ ચોર છે, તેથી તેણે ચોરને પકડી રાખ્યો! પરંતુ ચોરે સમયસૂચકતા વાપરીને લૂગડાની પોટલી નાંખી દીધી અને તેના હાથમાંથી છટકવાનો પહેલો પ્રયત્ન કર્યો. તે નોકર બળવાન હોવાથી તેના હાથમાંથી ચોરથી છટકી શકાયું નહીં, એટલે બન્ને જણા વરસાદથી થયેલા કીચડમાં મલ્લયુદ્ધ કરવા લાગ્યા.

આ મલ્લયુદ્ધમાં ચોર મ્હાત થયો અને તેની છાતીપર નોકર ચ્હડી બેઠો! ચોરે ધાર્યું કે હવે આપણું આવી બન્યું. જો એ હમણાં બૂમ પાડશે તો આટલા બધા માણસોથી આપણો મોત વિના છૂટકો થનાર

બન્ને જણાને છૂટા પડાવ્યા. જીવના જોખમે, આટલી હિમત ખેંચીને પણ કપ્તાન સાહેબ ચોરને વળગી રહ્યા, એ જોઇને બીજા અંગ્રેજ સભાસદો તેની બળબુદ્ધિના અંદર અંદર બહુ વખાણ કરવા લાગ્યા! ત્યાર પછી બધા પેલા ચોર તરફ વલ્યા! આટલા આટલા માણસોને હંફાવનાર એ ચોર કેવો હશે, એ જોવાની કેટલાકને ઇચ્છા થઇ, કેટલાકને તેને બંધીવાન અવસ્થામાં નીરખી ધોળધપ્પો કરવાની ઇચ્છા થઇ. એમ જુદી જુદી ઇચ્છાની અસર ગરીબ બીચારા પેલા નોકરપર ઘણી માઠી થઇ! કોઇ તેને મારવા લાગ્યું, કોઇ તેના લુગડાં ખેંચવા લાગ્યું, અને કોઇ તેનો દેખાવ જોઇને પેટ પકડીને હસવા લાગ્યું! આંખમાં કાદવ ગયાથી તેની વેદનાને લીધે, નોકર તો હજુ આંખો ચોળતો હતો અને પોતાપર પડતા ધોળધપ્પા મુંગે મ્હોંડે સહન કરતો હતો; પરંતુ જ્યારે તેને ખૂબજ માર પડવા લાગ્યો ત્યારે તેની પણ ધીરજ હઠી ગઇ એટલે તે બોલવા લાગ્યો, "મુઝે મત મારો–મત મારો. મૈં ચોર નહીં હું–ચોર નહીં હું!!" "મૈં ચોર નહી હું" એ શબ્દો તેના મ્હોંડામાંથી નીકળતાંજ સૌ આભા બનીને જોવા લાગ્યા અને સૌ એકજ સાથે તેને પુછવા લાગ્યા કે, તું કોણ છે? આંખની વેદનાથી અને માણસોના મજબુત ગડદાથી ગભરાયેલા નોકરે, રડતાં રડતાં પોતાની ઓળખાણ આપી. પરંતુ અંગ્રેજ સભાસદોને તેથી વિશ્વાસ આવ્યો નહીં. ઘણી રકઝકને અંતે જ્યારે બીજા નોકરોએ તેને ઓળખ્યો, ત્યારે અંગ્રેજ સભાસદો ખીસીયાણા પડીને ખૂબ હસવા લાગ્યા. સૌ કરતાં પેલા કપ્તાન સાહેબને જોઇને તેમને ઘણું હસવું આવતું હતું; કારણ કે તેમના મ્હોંડાનો દેખાવ એવો થઇ ગયો હતો કે, કોઇ પરાયા માણસને પણ તે જોઇને હસવું આવ્યા વિના રહે નહીં! થયું; ચોર ચોરને ઠેકાણે રહ્યો અને વચ્ચે નોકર ને કપ્તાન લડી મુવા! પછી બળતી મસાલો સાથે આ સરઘસ તંબુએ જવા નીકળ્યું. કપ્તાનથી તો નીચેથી ઉંચુ જોવાતું નહતું. તે પોતાના મનમાં ચોરને ગાળો દેતો, અને મ્હોંડા ઉપરનો કાદવ લ્હોતો લ્હોતો, સૌની પાછળ ચાલતો હતો. બીજા અંગ્રેજ સભાસદો તેની બહાદુરીના વખાણ કરતા અને પેટ પકડીને હસતા હસતા ચાલતા હતા. આખો રસ્તો તેમણે ચોર અને કપ્તાનની વાતો કહાડીને હસવામાં પસાર કરી નાંખ્યો! જેમ તેમ કરીને તેઓ તંબુએ પહોંચ્યા એટલે આ સરઘસ વીખરાઇ ગયું.

તે આખી રાત નસિરૂદ્દીનના અંગ્રેજ સભાસદોએ હસવામાં અને સુરા પીવામાં કહાડી. લૂંટારાઓને પણ અંતે ખબર પડવા પામી કે, બાદશાહની સ્વારી લશ્કર સહીત અહીંથી ઉપડી ગઇ છે, એટલે તેઓ દેરક તંબુઓ ઉપર તૂટી પડ્યા. આખી રાત બાદશાહની છાવણીમાંથી સ્ત્રી–

સાહેબ લોગભી મેરેહી સાથ જાયંગે, ઇસલીયે કોઇ નૌકર યહાંકા ન પકડા જાય. ક્યા બિગારીયોંકી કમી હૈ?"

નવાબ વજીરનાં માણસો આવું સાંભળીને બિચારા નીચી મુંડીએ ચાલતાં થયાં. રાજનાપિતને શરણે જવાથી અંગ્રેજ સભાસદોને સ્હેજ પણ દુઃખ ન થયું. ઊલટું તેમનું કામ થયું અને રાજનાપિત પણ એથી તુષ્ટ થયો! કદાચ નવાબ વજીર એથી મનમાં બળ્યા હોય તો કોણ જાણે? પરંતુ એ દિવસથી નવાબ વજીર તેમનાં માણસો માંગવાનું ભુલી જ ગયા!

અંગ્રેજ સભાસદોએ તરત જ પોતાનાં માણસોને સરસામાન બાંધવા વળગાડી દીધાં; અને તે લોકોનો નાસ્તો પાણી થતા પહેલાં તો નોકરોએ સરસામાન બાંધીને સૌ તૈયાર કરી નાંખ્યું. થયું; દડ મજલ કરતાં તેમની સ્વારી ઉપડી અને પાછલા પ્હોરે તો તેઓ લખનૌમાં પણ પહોંચી ગયા.

બીજે દિવસે સવારે જ્યારે તે લોકો, બાદશાહની સેવામાં ઉપસ્થિત થયા ત્યારે તેમણે જોયું કે, રાજનાપિત તેમના વાળ ઓળી રહ્યો છે અને તેઓ ઘણા આનંદમાં બેઠા છે. અંગ્રેજ સભાસદોને પોતાની સન્મુખ ઉભેલા જોઇને, બાદશાહ હસતાં હસતાં બોલી ઉઠ્યા; "વાહ! સાહેબો, ઇસ સુનસાન સ્થાનમેં તુમ લોગોંને હમે અચ્છા એકલા છોડ દીયા થા!" એ સાંભળીને એક અંગ્રેજ સભાસદ બોલી ઉઠ્યો કે; "જહાંપનાહ તો એક સાધારણ માણસ કરતાં પણ ઘણી ઉતાવળે કુચ કરે છે, ત્યાં અમારા જેવાના શા આશરા?"

તે સભાસદનાં આવાં વચનો સાંભળી બાદશાહે કહ્યું "ખૈર! મુઝે ખુશી પૈદા હોતી કે તુમ સહીસલામત યહાં આ ગયે! મૈંને ઉન હરામી બચ્ચાંકા લૂંટફાટકા હેવાલ સુના હૈ. ખાં સાહેબને મુઝે સબ કુચ્છ કહા હૈ. જરા તુમ લોગભી પૂરાપૂરા હાલ ફિર બ્યાન કરો!"

અંગ્રેજ સભાસદોએ જે બન્યું હતું તે સઘળું વિસ્તારીને કહી સંભળાવ્યું. તે સાંભળીને બાદશાહ સલામત ક્રોધથી અધીર થઇને બોલ્યા "દૂ···બો તો ઇન હ···રામીયોંને, મેરી બે···ગમાનકી ઔર મેરી પોશાકોંકા નહેસત હાથોંસે તહન સહન કરનેકી હીમ્મત કી હૈ, લેકીન અબ્બા જાનકે શીરકી કસમ, મૈં ઉનકા ભરિયા ભેદ કરદુંગા!!"

બાદશાહ સલામતને શાંત કરતાં રાજનાપિત બોલ્યો; "હજુર, મૈંને સૂના હૈ કિ, નવાબ વજીરકે આદમીયોંને ઉનકે મુખીયાઓંકો પકડ લીયા હૈ ઔર સજા દીલાનેકે લીયે, વહ સાથ સાથ પીછે લીયે આતે હૈ."

"સૂનો ખાં! ઉનમેંસે એક એકકો મૈં શૂલીપર ચડાઉંગા, ચાહે વે લોગ સૌ સેંણી જ્યાદા હો, સબકી જાન લુંગા! દુનિયામાં કૌન ઐસા હૈ. જો અબ ઉન્હે બચા સકેગા?" બાદશાહ સલામતે છેવટનો ન્યાય કરી નાંખ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં ભારતવર્ષમાં નવીન યુગનો આરંભ થયો. લૉર્ડ વિલીયમ બેન્ટીક, ગવર્નર જનરલ નીમાઇને ભારતવર્ષમાં આવ્યો. સર ચાર્લ્સ થિયોફિલીસ મેટકાફ, ગવર્નર જનરલની કૌંસીલનો મુખ્ય સભાસદ અને લૉર્ડ વિલીયમ બેન્ટીકનો પરામર્શ દાતા બન્યો અને તેથી ઇસ્ટ ઇંડિયા કુંપનીની શાસનં પ્રણાલિમાં ધીરે ધીરે ફેરફાર થવા લાગ્યો.

ઇસ્ટ ઇંડિયા કુંપની, લોભી વાણિયાના જેવી હતી. ગયાં બસે વરસમાં તેણે છળબળ અને કળથી હિન્દુસ્થાનનો ઘણો પૈસો લુંટયો હતો. ઇ. સ. ૧૭૬૫ માં ઇસ્ટ ઇંડિયા કુંપનીને બંગાળની દિવાનગીરી મળી; ત્યારથી તેણે પ્રજાનું ધન હરણ કરવામાં કોઇ પણ રીતની કચાસ રાખી નહતી. તેને પ્રજાની ઉન્નતિ કરવાની ઇચ્છા નહતી; તેમ જ પ્રજા સુખ સ્વચ્છંદે દિવસો ગાળે, એ પણ જોવાને તે રાજી નહતી; અને તેથી હિન્દના વતનીઓને, હમેશને માટે અંધારામાં રાખવા સારુ તેણે અનેક પ્રકારની યુક્તિઓ યોજી હતી. જ્યારે મહાત્મા ઉઇલ બ્યારફોર્સે, હિંદુસ્થાનમાં ઇંગ્રેજી કેલવણી ચાલુ કરવા, પાર્લામેન્ટમાં દરખાસ્ત મૂકી ત્યારે ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના ડીરેકટરોએ એ જ કારણે એ દરખાસ્તની વિરૂદ્ધ મોટો પ્રતિવાદ કર્યો હતો. ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના ડીરેકટરો ખુલ્લી રીતે કહેતા હતા કે, હિન્દના વતનીઓની કેળવણીના પ્રતાપે આંખો ઉઘડશે તો, હિંદુસ્થાનમાં આપણાં પ્રભુત્વનું રક્ષણ થશે નહિ! જાહાંગીરી ચલાવી શકાશે નહિ!

એ પછી હિંદુસ્થાનમાં દયાળુ પાદરીઓએ, ખ્રીસ્તિ ધર્મનો ફેલા કરવાને ઇસ્ટ ઇંડિયા કુંપનીના ડીરેકટરો પાસે માંગણી કરી. તેના જ બમાં દૂરદર્શી ડીરેકટરોએ જણાવ્યું કે, હિંદુસ્થાનમાં ચોર, લૂટારા કે ક પાકુઓ આવે, તો તેને માટે અમે ખુશી છીએ, પણ પાદરીઓ હિન્દ નમાં આવે તે માટે અમને સખ્ત વાંધો છે, કારણ કે ખ્રિસ્તી ફેલાવો કરનારા પાદરીઓની વર્તણુકથી જ અમેરિકા સ્વતંત્ર બનવા

પરંતુ લૉર્ડ વિલીયમ બેન્ટીકના અમલની શરુઆતથી, ઇ કુંપનીએ, લોભી વાણિયાનો પોષાક ધીરે ધીરે તજવા માંડ્યો; વિલીયમના પ્રતાપે જ દેશીઓ ન્યાયવિભાગમાં ધીરધીરે પ્રવેશ કરવા લાગ્યા.

લૉર્ડ વિલીયમ બેન્ટીક, ઘણો ધર્મિષ્ઠ, દયાળુ અને કર્તવ્યપરાયણ હતો. તેનો પરામર્શદાતા અને પ્રધાન મંત્રી, મેટકાફ પણ ન્યાયપરાયણ,

---

send more money. This is in truth the sum of all the instructions that Hastings ever received from home. Now these instructions mean—be the father and oppressor—be ... and unjust, moderate and rapacious.

અબ ઉ. *Dacoitee in Excelsis or the Spoliation of Oude.*

કોર્ટ ઑફ ડીરેકટરે કેવળ અયોધ્યાની પ્રજાનું દુઃખ નિવારવાને માટે રાજ્યકારભાર ગ્રહણ કરવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો નહતો, પરંતુ આસફ-ઉદ્દૌલાના લેણદારોએ ઈંગ્લંડમાં મોટી ગડબડ મચાવી મૂકી હતી, તે ગડબડ મટાડવાને માટે, તેમણે આવો ઠરાવ કર્યો હતો. અયોધ્યાનો આગલો વજીર, નવાબ આસફ-ઉદ્દૌલા, વૉરન હેસ્ટીંગના અમલમાં, ઈસ્ટ ઈંડિયા કુંપનીને ઘણી મદદ કરતો હતો. કુંપનીને વખતોવખત પૈસાની ખોટ પડતી હતી, ત્યારે તે કરજે નાણાં કહાડીને પૂરી કરતો હતો. આવી રીતે ઈસ્ટ ઈંડિયા કુંપનીને માટે લોકોનું કરજ માથાપર ઝૂલતું રાખી, આસફ-ઉદ્દૌલા મરી ગયો અને તેના પછી સાદતઅલિ અયોધ્યાની ગાદીએ બેઠો. એટલે આસફ-ઉદ્દૌલાના માંગનારાઓ સાદતઅલિની પાસે પોતાનાં નાણાં માંગવા લાગ્યા. સાદતઅલિએ આસફ-ઉદ્દૌલાનું દેવું આપવાની ના પાડી, ખુલ્લું કહ્યું કે, "હું આસફ-ઉદ્દૌલાનાં દેવા માટે જવાબદાર નથી." લેણદારો ગવર્નર જનરલની પાસે ગયા અને પોતાનો ન્યાય કરવા કહ્યું. પરંતુ ગવર્નર જનરલે આ તકરારી બાબતમાં હાથ નાંખ્યો નહીં; ત્યારે તેમણે ઈંગ્લંડ આણસ મોકલી કોર્ટ ઑફ ડીરેકટરને અરજ કરી. કોર્ટ ઑફ ડીરેકટરે પણ તેની વાત કાનપર ધરી નહીં; તેથી ઈંગ્લંડના બેરીસ્ટરોએ, લેણદારોને ઈંગ્લંડની વડી અદાલતમાં એટલે કોર્ટ ઑફ કિંગ્સ બેન્ચમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કુંપની ઉપર દાવો બાંધવા સુચવ્યું. આ ઉપરથી આસફ-ઉદ્દૌલાના લેણદારોએ કોર્ટ ઑફ કિંગ્સ બેન્ચમાં પોતાનો દાવો નોંધાવ્યો.

આથી ઈંગ્લંડમાં મોટી ચર્ચા જાગી. જે તે કહેવા લાગ્યા કે, કોર્ટ ઑફ કિંગ્સ બેન્ચ, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કુંપની ઉપર અનુજ્ઞાપત્ર લખશે અને લેણદારોના રૂપિયા, અયોધ્યાના બાદશાહ પાસેથી વસુલ કરવાને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કુંપનીને હુકમ કરશે. આથી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કુંપનીના ડીરેકટરોને ભય ઉપજ્યો અને તેમણે પહેલાંથી જ અયોધ્યાનો શાસનભાર પોતાના હાથમાં લેવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો.

પરંતુ લૉર્ડ વિલીયમ બેન્ટીક અને સર ચાર્લ્સ થિયોફીલિસે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કુંપનીના આવા અનુચિત પ્રસ્તાવને અનુમોદન આપ્યું નહી. તેઓ બોલ્યા કે, "ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કુંપનીનો સઘળો રાજ્યવહીવટ ઈંગ્રેજ લોકોના હાથમાં છે; અને તેથી તેઓ એકલપેટા બની હિન્દુસ્થાનના વતનીઓને રાજ્યવહીવટથી તદ્દન દૂર રાખે છે. એમ કરવાથી પ્રજા ઉન્નતિ કદી પણ થઇ શકશે નહીં. જો આપણે પ્રજાની ઉન્નતિ નહીં કરી શકીયે તો, રાજ્ય ગ્રહણ કરવાનો ભાર કેવલ વિડમ્બના તુલ્ય ગણાશે—જો કે દેશી રાજ્યોની પ્રજાના ધનનું અને જીવનનું રક્ષણ સર્વદા સંદેહમાં છે; પરંતુ

હતી કે, આ સંસારમાં મ્હારૂં કોઇ નથી, તેથી મને દુઃખ કે શોક, કંઇ નહતું. પણ તમે મ્હારાં ભાભી છો અને મ્હારા ભાઈ હજુ પરમેશ્વરની કૃપાથી હયાત છે; એટલું જ નહીં, પણ તે મ્હારા શોકમાં દુઃખે દહાડા કહાડે છે, એવી વાત સાંભળીને મ્હારૂં દુઃખ પારાવાર વધી પડયું છે.”

માનકુમારી શોકનો ઉભરો સમાવી, કૈલાસેશ્વરીની કોટે વળગી, અતિ કષ્ટે પથારીમાં બેઠી થઇ. થોડીવાર સ્થિરચિત્તે વિચાર કર્યા પછી, તે ધીમે ધીમે બોલી; “બ્હેન! તમારે એક યુક્તિ કરવી પડશે. ઈશ્વિર ઈચ્છા હશે તો, એ યુક્તિથી તમે આ વિપદ્‌માંથી છૂટી શકશો!”

કૈલાસેશ્વરીએ અધીરી થઇને પૂછ્યું; “કેઇ યુક્તિ?”

માનકુમારીએ કહ્યું; “તમને હવે એ લોકો બાદશાહની પાસે લઈ જશે. પણ જ્યારે બાદશાહ તમને ઉપપત્ની થવાનું કહે, ત્યારે તે વખતે તમારે કહેવું કે, દર્શનસિંહ મ્હારો ઉપપતિ છે. એક ઉપપતિ જ્યાં સૂધી જીવતો હોય, ત્યાં સૂધી અમારાથી બીજો ઉપપતિ થાય નહીં.”

કૈલાસેશ્વરી, માનકુમારીના કહેવાનો ભાવાર્થ સમજી શકી નહીં. કૈલાસેશ્વરીની વય અત્યારે ચૌદ કે પંદર વર્ષની હતી, તો તેને સંસારના આચાર વ્યવહારની કયાંથી ખબર હોય? તે થોડીવાર તો અવાક્ બનીને માનકુમારીની સામું જોઇ રહી. ત્યાર પછી તે બોલી; “શું દર્શનસિંહ આપણો ઉપપતિ છે?”

“ના.”

“ત્યારે બાદશાહને એવું કહ્યાથી શું થશે?”

“શું થશે તે તમે અત્યારે સમજી નહીં શકો. પરમેશ્વરની કૃપા હોય બાદશાહને સદ્‌બુદ્ધિ ઉપજે તો આ વિપદ્‌માંથી છૂટી પણ શકાય; ને નહીં તો આ વાત ઉડી પણ જાય!” માનકુમારીએ ધીરે રહીને કહ્યું. “પણ હું જે કહું છું તે પ્રમાણે તમારે જરૂર વખત આવે બાદશાહને કહેવું.”

કૈલાસેશ્વરીએ થોડીવાર વિચાર કરી ફરી પૂછ્યું; “વારૂ, પણ મને બાદશાહનાં માણસો જો જબરદસ્તીથી અંદર લઇ જાય તો મ્હારે શું કરવું?”

“બીજું શું કરવું? શિયળ સંરક્ષણનો ઉપાય તો તમારી પાસે જ છે. કંઇ શિયળભંગ જેવું થવાનો સમય આવે તો તે જ વખતે ગળામાં છરી ભોંકી દેવી.”

તેઓ આવી વાતચિત કરે છે, એટલામાં તો દર્શનસિહનાં માણસો, મ્યાના સાથે બાગમાં આવી લાગ્યાં. ડોશીએ તૈયાર થઇને કૈલાસેશ્વરીને મ્યાનામાં બેસવા કહ્યું. કૈલાસેશ્વરી રડતાં રડતાં મ્યાનામાં બેઠી. ફાંસીની સજા પામેલો અપરાધી, જેવી રીતે અપાર દુઃખે ફાંસીના માંચડા પાસે જાય છે, તેવી જ રીતે આજે કૈલાસેશ્વરી બાદશાહના ભુવન તરફ ગઇ.

हाथ जोर कोइ कहो जसोदासे;
अपने ढीट लंगरको समालोरे." काना.

નસિરૂદ્દીને પુનઃ બે પ્યાલાં સુરાનાં લીધાં, ને હવે તો સુરાથી છેક મત્ત બન્યો. કૈલાસેશ્વરીને પકડવાને માટે તે પોતાના આસનપરથી ઉઠ્યો. પરંતુ અતિશય સુરાપાન કરવાથી તેના પગ લથડવા લાગ્યા, તેથી તે કૈલાસેશ્વરીને બદલે બીજી એક બાંદીપર જઇને પડ્યો, અને તેને જ કૈલાસેશ્વરી ધારી, નસિરૂદ્દીન "જુના! જુના" કહી વળગી પડ્યો. સુરાથી મત્ત થયેલી તેની આવી સ્થિતિ જોઈ, પાંચ છ બાંદીઓ તેને પકડીને અંદર લઈ ગઈ. આજનો આમોદ પ્રમોદ આવી રીતે પૂરો થયો. સભાસદ વર્ગ પોતપોતાને સ્થાને જવા ઉઠયો એટલે કૈલાસેશ્વરીને લેવા દર્શનસિંહનાં માણસો આવ્યાં. તેમણે કૈલાસેશ્વરીને મ્યાનામાં બેસાડી બાગમાં વિદાય કરી.

કૈલાસેશ્વરી રાત્રે બાગમાં પહોંચી અને માનકુમારીને બધી વાત કહી સંભળાવી. હવે કાલે તેડવા આવે તો શું કરવું, તે માટે બન્ને અબળાઓ વિચાર કરવા લાગી. થોડીવાર રહી માનકુમારી બોલી, "કદી બેભાન અવસ્થામાં તમને બાદશાહ પકડવા આવે, તો તમારે પાછળ હઠી જવું. બાદશાહને કદી પણ તમારા શરીરનો સ્પર્શ કરવા દેવો નહીં. પરંતુ સ્પર્શ કરતાં પહેલાં જો તે કંઇ કહે તો, તમારે કહેવું કે, હું દર્શનસિંહની ઉપપત્ની છું."

બીજે દિવસે પુનઃ કૈલાસેશ્વરીને બાદશાહના રાજભવનમાં મોકલવામાં આવી. જ્યારે દર્શનસિંહે સાંભળ્યું કે, કૈલાસેશ્વરીને જોઇને બાદશાહ ણો મોહિત થયો છે, ત્યારે તેની દીવાન થવાની આશા પુનઃ સજીવન થઈ. તે તો પોતાના મનમાં એમ જ સમજતો હતો કે, નવાબ રોશનઉદ્દૌલા તદ્દન "હમ્બગ" છે, એટલે તેને સ્હેજમાં પદચ્યુત કરી શકાશે. અને જો તેમ થયું તો પછી સરફરાજખાંને ઉખેડી નાંખતાં કેટલી વાર? પરંતુ આવા હવામાં કિલ્લા બાંધનારા પાપિષ્ઠ દર્શનસિંહને ખબર નહતી કે, બીજાનું ભુંડુ ચિંતવ્યાથી પરમેશ્વર કદી પણ આપણું ભલું કરતો નથી.

પહેલા દિવસની પેઠે આજે પણ કૈલાસેશ્વરીએ, બાદશાહના પ્રમોદભુવનમાં પ્રવેશ કીધો. બાદશાહે આજે વધારે દારૂ લીધો નહીં. તેણે પ્રથમથી જ એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે, આજે કૈલાસેશ્વરીને અંદર લઈ જવી. તેથી આજનો આમોદપ્રમોદ વધારે વખત ચાલ્યો નહીં. એક કલાકમાં તો બાદશાહે સરફરાજખાં શિવાય બીજા બધા સભાસદોને વિદાય કરી દીધા. સરફરાજખાંએ કૈલાસેશ્વરીને બાદશાહની પાસે બેસવા કહ્યું, પણ કૈલાસેશ્વરી ઉઠી નહીં. તેનું સર્વ શરીર કંપવા

ફસાય તેમ હતું; અને તેથી જ તેને આજે વધારે આનંદ થયો હતો. જ્યારે તે હમેશ બાદશાહના પ્રમોદ ભવનથી પોતાને ઘેર જતો, ત્યારે બે ત્રણ બ્રાન્ડીની બાટલી તફડાવી જતો હતો; પરંતુ આજ તો તેણે ત્યાંથી એક સામટી છ બાટલી બ્રાન્ડીની ઉપાડી; અને તે લઇને તે ઘેર આવ્યો! સરફ્રાજખાંની સહધર્મિણી, આ દેશના એક ફીરંગીની કન્યા હતી. હમેશાં રાત્રે આ પતિપત્ની વચ્ચે પહેલાં સંગ્રામ શરુ થતો; અને ખાણું લીધા પછી છેક સુવાની વખતે, પાછી તેમનામાં સલાહની સ્થાપના થતી હતી! આજે સરફ્રાજખાંને ઘેર આવતાં અસૂરું થવાથી, તેની સુશીલ ભાર્યાએ, "વિલેઇન" ઇત્યાદિ સુમધુર શબ્દે, તેને આવકાર આપ્યો! આડે દહાડે આવો સ્નેહભર્યો આવકાર પામીને, સરફ્રાજખાં પોતાની સુશીલ ભાર્યાને અંતરના ઉમળકાથી, પણ સ્હેજ જોરથી, બે ત્રણ લપડાકો ખેંચી કહાડતો; પરંતુ આજે તો તે આનંદસાગરમાં ગોથાં ખાતો હતો, એટલે તે ઉપર લક્ષ નહીં આપતાં સરફરાજખાં હસીને બોલ્યો; "my sweet devil! I will make you lady Dennithrone!" "મારી મીઠી ભુતડી! હું તને ડેની થ્રોન બનાવીશ." સરફ્રાજખાં અગાઉ ઘણીવાર પોતાની સહધર્મિણીને કહી ચુકયો હતો કે, તેની પાસે એંશી લાખ રૂપિયા એકઠા થયા છે. હવે બીજા વીશ લાખ રૂપિયા એકઠા થાય તો, વિલાયત જઇને, પોતાનું નામ બદલી તે બેરોનેટ સર ડેની થ્રોન નામ ધારણ કરશે અને પોતાની પત્નીને ડેની થ્રોન બનાવશે. પરંતુ સરફરાજખાં આજે જે બ્રાન્ડી લઇ આવ્યો હતો, તે દુંભાગ્યે તેની પત્નીને પસંદ પડયો નહીં, એટલે સંગ્રામ શરૂ થયું. આ સંગ્રામથી તે પોતાની પત્નીને ભાવી આશાથી સ્હેજપણ શાંત કરી શકયો નહીં. ઘણીવાર સુધી બન્ને વચ્ચે દંદ્ર યુદ્ધ ચાલ્યું. પરંતુ સુતી વખતે પાછી સંધિ સ્થાપન થઇ ગઇ.

બીજે દિવસે બાદશાહ ફરી પ્રમોદ ભવનમાં આવ્યો નહીં; તેથી તેનો સભાસદ વર્ગ એમ ધારતો હતો કે, જુનાના સહવાસમાં બાદશાહ આનંદસહ કાળ વ્યતીત કરે છે! પરંતુ અહીં તો બીજું જ બન્યું હતું. આવી રીતે ત્રણ દિવસ સુધી નસિરૂદ્દીન અંદરના મ્હેલમાં પડી રહ્યો: ત્રણ દિવસ સુધી કોઇને બાદશાહનાં દર્શન થયાં નહીં.

આ નિર્જન પ્રદેશમાં, મનુષ્યના ગમન આગમનનું સ્હેજ ચિહ્ન પણ જણાતું નથી. યુવકે બરાબર બે દિવસ સુધી, સ્હેજ પણ વિશ્રાંતિ લીધા વિના ચાલ્યા કીધું. તે વૃક્ષોના પરિપકવ અને સુમિષ્ટ ફળ ખાઇને અને ઝરણામાંથી વ્હેતું નિર્મળ પાણી પીને, પોતાની ક્ષુધા તૃષા શાંત કરતો હતો. એમ કરતાં ત્રીજે દિવસે તે વિવિધ વૃક્ષોથી ઘેરાયલા, એક મહાત્માના આશ્રમ આગળ આવી પહોંચ્યો. આ આશ્રમમાં દિગંબર અવસ્થામાં એક યોગીરાજ, યોગાસને બેઠા હતા. આપણો યુવક તે યોગીરાજની સન્મુખ બરાબર એક કલાક સુધી હાથ જોડીને ઉભો રહ્યો. પરંતુ તેઓ ચેતનાવસ્થામાં છે કે અચેતન અવસ્થામાં બેઠા છે, એ તેનાથી નક્કી થઇ શક્યું નહીં, તેથી તેણે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, આ કોઇ સિદ્ધ પુરૂષ છે અને એકાગ્ર ચિત્તે પરમેશ્વરનું ધ્યાન ધરે છે. એટલે તેણે પ્રણામ કરી દક્ષિણ દિશા તરફ જવા માંડયું. માર્ગમાં તેણે આવા ચાર પાંચ યોગીઓને જોયા; પરંતુ તેમાંથી એકની સાથે પણ તેનાથી વાતચિત કરી શકાઇ નહીં, કારણ કે બધા જ નિમિલિત નેત્રે ઇશ્વિરભક્તિમાં લીન થયેલા હતા.

આ યુવક હવે હિમાચલના છેક દક્ષિણ ભાગપર આવી પહોંચ્યો. અહીં ઠેકાણે ઠેકાણે સંસારત્યાગી સાધુઓ અને પરમહંસોના આશ્રમો તેના જોવામાં આવ્યા. એક એક પરમહંસ પોતાના બે ચાર શિષ્યો સાથે જુદા જુદા આશ્રમમાં નિવાસ કરતા હતા. આપણો યુવક જે આશ્રમની પાસે જાય તે આશ્રમવાસી સાધુઓ, તેને આદરસત્કાર આપી પોતાને આશ્રમે લઇ જતા અને તેને વિવિધ આહારની વસ્તુઓ આપી તેની ક્ષુધા તૃષા શાંત કરતા. કદી કદી તેઓ તેને ધર્મનો ઉપદેશ પણ કરતા. આ મોહમાયાથી વિંટળાયેલા સંસારમાં, અક્ષય સુખની પ્રાપ્તિ માટે, આ યુવકને સારમય સિદ્ધાંતો પણ કહી સંભળાવતા. તેમના આવા પથી, આપણા યુવકે જાણ્યું કે, ધર્મસાધન શિવાય, એમના જીવ- બીજું કોઇપણ લક્ષ્ય નથી.

ત્રણ આશ્રમનું આતિથ્ય ગ્રહણ કર્યા પછી, યુવક ચોથા આશ્રમ આગળ આવી પહોંચ્યો. એ આશ્રમમાં એક પરમહંસ રહેતા હતા. તેમણે કૌપિન પહેરી હતી અને સર્વાંગે ભસ્મ ચોળી હતી. તેમના શરીર ઉપરની ચામડી, હાથીની ચામડી જેવી જાડી અને ખરબચડી હતી. તે ઉપરથી જણાતું હતું કે, તેમણે શીતના પ્રાદુર્ભાવથી પોતાનું શરીર મુક્ત કરી, દિવ્ય શરીર પ્રાપ્ત કર્યું છે. તેમ નહીં હોય તો હિમાચલ ઉપર, કોઇ પણ મનુષ્ય ખુલ્લાં શરીરે રહી શકે તેમ નહતું. આ પરમહંસ કોઇની સાથે વાતચિત કરતા નહતા, સર્વદા નેત્રો મીંચી તેઓ ઇશ્વરચિંતનમાં નિમગ્ન રહેતા હતા. તેમના આશ્રમમાં બીજો એક સાધુ રહેતો હતો. તે

વિસ્તારવાળો રાખ્યો છે. યુવકના છેલ્લા પ્રશ્નથી તે સાધુ મંદ હાસ્યે બોલ્યો; "હે વત્સ ! સંસારની વર્તમાન અવસ્થા, ધર્મસાધનને માટે જરાએ અનુકૂળ નથી. તે જ કારણે મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારા મહાત્માઓ, આ નિર્જન હિમાચલપર વાસ કરે છે. સંસારમાં જુદી જુદી જાતનો ધર્મ, વિશ્વાસ અને ધર્મમત પ્રચલિત છે; તેમ જુદી જુદી જાતોના જુદા જુદા ધર્મો છે. પરંતુ આ નિર્જન હિમાચલ જ તે વિભિન્ન ધર્માવલંબીઓનું એક માત્ર સંમીલન સ્થાન છે. અહીંયાં હિંદુ, મુસલમાન, બૌદ્ધ અને ખ્રીસ્તી, એ સઘળા એક જ પ્રકારના ધર્મસાધનમાં તત્પર હોય છે. તેથી અહીં કોઇપણ પ્રકારનો મતભેદ ઉત્પન્ન થવા પામતો નથી. હિમાચલપર વસતા પ્રત્યેક મહાત્માઓ એક જ જાતના લક્ષથી—એક જ જાતના ઉદ્દેશથી—કેવળ પરમેશ્વર પ્રાપ્તિને માટે, એકાગ્ર ચિત્તે તેના ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહે છે. સંસારમાં જે જુદા જુદા ધર્મો જોવામાં આવે છે, તે મિશ્રિત છે. દેશપ્રચલિત આચાર, વ્યવહાર, સામાજિક નીતિરીતી અને કુસંસ્કારની સાથે ધર્મ મિશ્રિત થઇ જાય છે. તેથી નિર્મળ વિશુદ્ધ ધર્મ, સંસારમાં મળવો ઘણો કઠીન છે."

ટીબેટ અને **ચીન** એ બન્ને દેશમાં બૌદ્ધધર્મ પ્રચલિત છે. પરંતુ **ટીબેટ**નો બૌદ્ધધર્મ, **ચીન**ના પ્રચલિત બૌદ્ધધર્મથી વિભિન્ન છે. **ટીબેટ**ના પૂર્વ પ્રચલિત આચાર વ્યવહાર, અને રાજનીતિની સાથે, બૌદ્ધધર્મ મિશ્રિત થઈ, તેણે એક પ્રકારનું નવું જ રૂપ ધારણ કર્યું છે. તેમ **ચીન**ના આચાર વ્યવહારની સાથે વિવર્તિત થઇને, એ ધર્મને આ વખતે રૂપાંતર પ્રાપ્ત થયું છે. જુદા જુદા દેશાચારની સાથે મિશ્રિત થઇને, સંસારના સઘળા પ્રચલિત ધર્મો, હાલ વિકૃતાવસ્થા પામ્યા છે. સંસારમાં એક ધર્મના અનુયાયીઓ, [illegible]જા ધર્મના અનુયાયીઓને ધિક્કારે છે. પરંતુ હિમાચલપર, જુદા જુદા [illegible]ના મહાત્માઓ, પોતપોતાના દેશ પ્રચલિત આચાર, વ્યવહારો અને [illegible]સ્કાર તજીને, વિશુદ્ધ માનવ પ્રકૃતિ ધારણ કરી વસે છે. તેથી અહીં [illegible]તભેદ કે ધર્મયુદ્ધ જોવામાં આવતું નથી."

"હું આ આશ્રમવાસી પરમહંસની સાથે, **ચીન ટીબેટ** વિગેરે ઘણા દેશોમાં ફર્યો છું. પરંતુ હિમાચલ જેવું ધર્મસાધનને માટે ઉપયોગી સ્થાન, મ્હેં બીજા કોઈ પણ પ્રદેશમાં જોયું નથી. હિમાચલ યોગીઓનું શ્રેષ્ઠ સાધન ક્ષેત્ર છે. અહીંયાં ધર્મ જ સુખ—ધર્મ જ શાંતિ—અને ધર્મ સાધન જ જીવનનું એક માત્ર લક્ષ્ય છે."

તે સાધુ અહીં સૂધી વાત કહે છે; એટલામાં યુવકે તેની વાતમાં વિઘ્ન નાંખી પૂછ્યું; "મહારાજ ! આ અધમને ક્ષમા કરો તો, હું એક વાત પુછું."

સાધ સાધુએ કહ્યું; "વત્સ ! ત્હારા સદ્‌ગુણો જોઇને હું ઘણો આનંદ પામ્યો

નિમગ્ન રહેતું હોય તે ખુશીથી પૂછ!"

હાલ છે, તેમાં અમારા આવવાથી બીજા ચાર પાંચ સંપ્રદાયોનો વધારો થશે. સંસારમાં એક સંપ્રદાયનાં માણસો, બીજા સંપ્રદાયવાળાઓ સાથે, હિંસક પશુ જેવો વ્યવહાર રાખે છે. મુસલમાન ખ્રીસ્તીને ધિક્કારે છે; ખ્રીસ્તી મુસલમાનને ધિક્કારે છે; વળી હિંદુ, મુસલમાન અને ખ્રીસ્તીને ધિક્કારની નજરે જુવે છે! જુદા જુદા સંપ્રદાયોની ધર્મસાધન પ્રણાલિ, આચાર વ્યવહાર અને તેમના કાર્ય કલાપો, એક બીજાથી સંપૂર્ણ જુદા હોય છે. પરંતુ વત્સ! સઘળા દેશોમાં પ્રચલિત થયેલા, આવા ધર્મ સંપ્રદાયોનો સારાંશ અભિન્ન છે. સઘળા ધર્મનો સારાંશ જ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ છે. સંસારમાં કેવળ ધર્મનું આવરણ અર્થાત્ બાહ્ય કાર્યકલાપો જોવામાં આવે છે; તેથી આ નિર્જન હિમાચલપર પ્રવેશ કર્યા વિના, ધર્મનું ગૂઢ રહસ્ય કોઇના ધ્યાનમાં ઉતરે એમ નથી. અહીંયાં સંસારના આચારવ્યવહાર, રાજનીતિ, આપવું લેવું, લડાઇ ટંટો કંઇ છે જ નહીં. અહીંયાં તો સાધુ અને મહાત્માઓ, સંસારથી નિર્લેપ થઇને આવે છે, એટલે અહીંયાં કોઇપણ પ્રકારનો મતભેદ ઉત્પન્ન થઇ શકે તેમ નથી. પરંતુ માતાના ઉદરમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી, તરત જ કોઇથી અહીં અવાતું નથી; અને એવી રીતે અહીં આવવાનો કોઇને અધિકાર નથી. કારણ કે સંસાર ઉત્કૃષ્ટ વિદ્યાલય છે. પ્રારંભમાં જ ધૈર્ય, સહનશીલતા, ત્યાગસ્વીકાર અને શુભનિષ્ઠા સંસારમાં રહીને શીખવી પડે છે. સંસારમાં રહીને ઉપલા સદ્‌ગુણો પ્રાપ્ત કર્યા વિના, એકદમ અહીં આવવાથી, કોઇને વિશેષ લાભ થતો નથી, તેથી જ ત્હારા પિતામહે, તને સ્વદેશ જવા માટે કહ્યું હતું!"

સાધુનું સંભાષણ પૂરૂં થયા પછી, યુવકે પોતાની ઓળખાણ આપવા માંડી; પરંતુ તે સાધુ સ્હેજ હસીને બોલ્યો; "વત્સ! મ્હેં તને ઓળખ્યો છે. તું સીતાપૂરના ગંગાપ્રસાદ શાસ્ત્રીનો પુત્ર કાશીનાથ?"

કાશીનાથ બોલ્યો; "હા પ્રભો! હવે હું અહીંથી લખનૌ જવાનો વિચાર રાખું છું. માટે દેવ! કૃપા કરીને કહો કે કેટલે દિવસે હું મ્હારી બ્હેનને મળી શકીશ? મ્હારૂં અંતર મને કહે છે કે, તમે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છો. માટે મ્હારી અભિલાષા તમે જ પૂર્ણ કરી શકશો."

સાધુએ કહ્યું; "વત્સ! ત્હારે કાનપૂર થઇને લખનૌ જવું. કારણ કે લખનૌમાં તું ત્હારી બ્હેનની ખરી સ્થિતિ જાણવા પામીશ."

"કાનપૂરમાં કેવી રીતે, તેની ખરી સ્થિતિ મ્હારા જાણવામાં આવશે?"

"કાનપૂરમાં જયપાલસિંહ નામનો એક કાપડનો વેપારી છે, તેને ... ત્હારી બ્હેન કેદ હતી; એટલે એ સંબંધી તને જાણતી હકીકત ... નિમગ્ન રહેતાં હીશે."

માટે મ્હોંહું પહોળું કરીને બેશી રહ્યો. તે બાદશાહના મ્હોંડામાંથી, કંઇ એવી તેવી વાત નીકળે કે, તરત જ સૌથી પહેલાં હસી પડી, પોતાની રસિકતા બતાવતો હતો! પરંતુ રાજા કૃષ્ણચંદ્રના ગોપાળ ભાંડ વિના, નિત્ય નવી હસવાની વાતો કોઇથી થાય એમ નથી! નસિરૂદ્દીનના ખાસ દરબારમાં તેવો કોઇ ભાંડ નહતો. તેથી જ આવા આવા આમોદ પ્રમોદ વખતે, કેટલીક નવયૌવનાઓ નસિરૂદ્દીનને વીંટળાઇને બેસતી હતી! આવી નવયૌવનાઓના સમાગમમાં કદાચ હસવા જેવું કારણ નહીં મળે, તોપણ કોઇ કોઇ વખત તેના હાવભાવ જોઇને જ માણસથી સ્હેજ હસી દેવાતું હતું. પરંતુ બાગમાં તો અત્યારે તેવી નવયૌવનાઓને બદલે લઠ્ઠ લઠ્ઠ મોટા મોટા ઇંગ્રેજો બેઠા હતા; અને તેમને જોતાં જ ન બ્હીક લાગે તો, હસવું તો કેમ જ આવી શકે? પરંતુ આવો પ્રકાર નવાબ રોશન—ઉ—દ્દૌલાથી જોઈ શકાયો નહીં! તેથી નસિરૂદ્દીનને આંગળી ઉપર ટોપી ફેરવતો જોઈ, તેને જ હસવાનું ખરૂં કારણ માની, તે મોટેથી "વાહ! વાહ! કયા મજા" એમ કહી ખડખડ હસી પડ્યો!! તેને જોઇને બાદશાહ પણ સ્હેજ હસ્યા! તેથી બીજા સભાસદોને પણ ફરજને લીધે હસવું પડયું. હતું તો કંઈ નહિ.

પરંતુ રાજા દર્શનસિંહ, નસિરૂદ્દીનનો ગોપાળભાંડ હતો. તેણે જોયું કે, નવાબ રોશન—ઉ—દ્દૌલાએ, આજ કંઇ પણ હસવા જેવું કારણ નહીં હોવા છતાં, તેનાથી પહેલાં હસ્યો, અને એવી રીતે તે બાદશાહનો પ્રીય પાત્ર થવા પ્રયત્ન કરે છે! આથી તેને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો; અને હવે હું બધાને ખરેખરા હસાવું, એવું મનમાં ધારી, તે મોટેથી બોલી ઉઠયો; "જહાંપનાહની પાઘડીમાં કાણું!!"

"જહાંપનાહની પાઘડીમાં કાણું" એવા શબ્દો, દર્શનસિંહના મ્હોંડામાંથી નીકળતાંની સાથે જ નસિરૂદ્દીને ગુસ્સે થઇને તેના તરફ જોયું! બીજા સભાસદો બીચારા હસવાને માટે મ્હોંડું પહોળું કરીને બેઠા હતા, પરંતુ બાદશાહને ગુસ્સે થયેલો જોઇ, સૌ કોઇએ હાથવતી પોતાનાં મ્હોંડાં દાબી દીધાં! નસિરૂદ્દીન સામે પડેલા ટેબલપર જોરથી હાથ ઠોકી બોલ્યો; "રોશન! રોશન! પકડ સાળા રાજદ્રોહીને! એને હમણાં જ પકડીને બંદીખાનામાં લઇ જા અને એનું માથું ધડથી જુદું કરી નાંખ!"

અચાનક બાદશાહને આવા ગુસ્સામાં જોઈ, બધા આશ્ચર્ય પામ્યા! પરંતુ બાદશાહે, કોઇની સાથે વાતચિત કર્યા વિના, એકદમ દર્શનસિંહના સાથ [illegible]ગમાં બેડી ઠોકી દેવાનો હુકમ કીધો. બાદશાહના હુકમ પ્રમાણે, નિમક રહેતાં રોશન-ઉ-દ્દૌલાએ, સ્હેજ પણ વિલંબ કર્યા વિના, બાદશાહના બાડી

"સારૂં ! હું તેમ જ કરીશ !"

તે વખતે શિક્ષક કંઈ આતુરતાથી બોલ્યો; "જહાંપનાહ ! આપે તો રાજા દર્શનસિંહને ફાંસી દેવાનો હુકમ કીધો છે; તેથી નવાબ રોશન-ઉ-દ્દૌલ્લા તેને ફાંસી દેવાની તૈયારી કરે છે !"

શિક્ષકની આ વાતનો નસિરૂદ્દીને કંઈ પણ ઉત્તર દીધો નહીં. પરંતુ તે શિક્ષક દયાળુ અને ઉદાર સ્વભાવનો હોવાથી, વિના અપરાધે માર્યા જતા, દર્શનસિંહ માટે પોતાના મનમાં લાગણી ધરાવી, તે કોઇ પણ પ્રકારે બચે, એ માટે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. તેથી તેણે ફરી નસિરૂદ્દીનને પૂછ્યું; "જહાંપનાહનો હુકમ હોય તો, હું આપનો વિચાર હમણાં જ નવાબ રોશન-ઉ-દ્દૌલાને જણાવી શકીશ !"

નસિરૂદ્દીન હવે સપડાયો ! તે પોતાના મનમાં એમ જ ધારતો હતો કે, શિક્ષક પણ તેના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, ઈંગ્લંડનો રાજા, રાજદ્રોહીને આવી જ સજા કરે છે એમ કહેશે, પરંતુ અહીંથી તો તેના ધારવા કરતાં, ઉલટું જ બન્યું ! હજુ સુધી તેના સભાસદ વર્ગમાંથી કોઈ પણ તેનો દોષ કહાડી શકે એમ ન હતું ! પરંતુ આ ચતુર શિક્ષકે, તો તેને સ્હેજમાં બાંધી લીધો. તો પણ દર્શનસિંહને માટે એક વાર ફાંસીનો થયેલો હુકમ તે ફેરવવાને ખુશી ન હતો. તેણે શિક્ષકને કંઇ પણ ઉત્તર આપ્યું નહીં.

પરંતુ તે શિક્ષકે તો; "મૌનં સમ્મતિ લક્ષણં" નો લાભ લઈ કહ્યું, "જહાંપનાહ ! ત્યારે હું જાઉં છું અને આપનો વિચાર નવાબ રોશન-ઉ-દ્દૌલાને જાહેર કરૂં છું !"

શિક્ષક આટલું કહીને, ઘોડાપર સ્વાર થયો અને બંધીખાનાના વધસ્થાન આગળ આવી પહોંચ્યો. અહા ! આ વખતે કેવો હૃદયભેદક દેખાવ તેની નજરે પડ્યો ! દર્શનસિંહનાં મુલ્યવાન્ વસ્ત્ર અલંકારોની સીપાઇઓ પોત-પોતામાં વ્હેંચણી કરે છે, એક ફાટેલું અને મલિન વસ્ત્ર દર્શનસિંહને પ્હેરવા આપ્યું છે; તેની બંદુક અને સોનાની મુઠવાળી તલવાર, નવાબ રોશન-ઉ-દ્દૌલાના પગ આગળ પડી છે; અને પાંચ હજારની કીંમતનું તેનું સોનેરી મંદીલ, એક મહેતર પોતાના પગ નીચે રગડે છે." બાદશાહે એવો હુકમ આપ્યો હતો કે, દર્શનસિંહને ફાંસી દેતાં પહેલાં, તેના માથા-પરનું મંદીલ એક મહેતરના પગ નીચે રગદોલાવવું અને તેની બંદુક તથા તલવારના કટકે કટકા કરી નાંખવા !

દર્શનસિંહ, મલિન અને ફાટેલું વસ્ત્ર પહેરી, એક સાધારણ પહેરે-સાવ [illegible] ખાટલા ઉપર ઉઘાડા શરીરે અધોમુખે બેઠા છે ! અહો ! આ કેવો નિમગ્ન રહેતો હંમેશ-[illegible]તી આ કેવી વિચિત્રતા ?

દર્શનસિંહે એટલું કહી, એક હીરાની વીંટી શિક્ષકના હાથમાં મૂકી. એ વીંટી ઓછામાં ઓછી પચાશ હજાર રૂપિયાની કીંમતની હતી. વીંટી લઇ શિક્ષકે કહ્યું; "ભાઇ! હવે હું અહીં વધારેવાર રોકાઇશ તો તેમાં તમારૂં ખોટું થશે. તમારા માટે હું પ્રાણપણે મહેનત કરીશ. હું ધારૂં છું કે, રોશન–ઉ–દ્દૌલ્લાની સાથે આ કાવત્રામાં હજામ પણ સામેલ છે!"

એટલું કહી શિક્ષક ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

આણી તરફ નવાબ રોશન–ઉ–દ્દૌલ્લા તથા સરફરાજખાં, રાત્રે બાદશાહની પાસે ગયા. બાદશાહે સરફરાજખાંને કહ્યું; "માસ્તર કહે છે કે, ઇંગ્લંડનો રાજા, રાજદ્રોહીને પહેલાં કેદ કરે છે અને ત્યાર પછી ન્યાય કરીને, તેને શિક્ષા આપે છે."

સરફરાજખાં પોતાની હોશિયારી બતાવતાં બોલ્યો; "જહાંપનાહ! ઇંગ્લંડના મોટા મોટા જડજો પાસે મ્હારૂં હમેશાં જવું આવવું થતું હતું. હું દરરોજ તેમની દાઢી મુંડવા જતો હતો, તેથી ઇંગ્લંડની ખબર હું જેટલી જાણું છું, તેટલી માસ્તર કયાંથી જાણી શકે?" બાદશાહે ફરી આતુર થઇને પૂછ્યું; "ત્યારે ઇંગ્લંડનો રાજા આવા અપરાધીને માટે શું કરે છે?"

સરફરાજખાં સ્હેજ ગુસ્સાનો ડોળ કરીને બોલ્યો; "ઇંગ્લંડનો રાજા વળી બીજું તે શું કરે? રાજદ્રોહીનાં ઘરબાર લૂંટી લે, તેના કુટુંબને ગરદન મારે,—"

સરફરાજખાંના છેલ્લા શબ્દો સાંભળી, નવાબ રોશન–ઉ–દ્દૌલા હાથ જોડીને બોલ્યો; "જહાંપનાહ! ઇગ્લંડનો ન્યાય આપણાં કુરાનના ન્યાયને મળતો જ છે. કુરાનમાં લખ્યું છે કે, 'દુશ્મનનાં ઘરબાર લૂંટી લેવાં અને તેનાં કુટુંબના સઘળાં માણસોને ગરદન મારવાં!"

બાદશાહ અધીર થઈ બોલ્યો; "બસ, મને એ જ જોઇએ છીએ. રોશન! કુરાનમાં જેમ લખ્યું છે, તેમ જ કર. દર્શનસિંહનાં કુટુંબનાં તમામ માણસોને ગરદન માર અને તેનાં ઘરબાર ઉજ્જડ કરી નાંખ!!"

આવી રીતે વાતચિત થયા પછી, તેને તે જ રાત્રે, દર્શનસિંહનાં ઘરબાર લૂટવા અને તેના કુટુંબને પકડવાને માટે, સીપાઇઓ મોકલવામાં આવ્યા.

આ દુનિયાનો નિયમ છે કે, અહીં કર ને અહીં જ ભોગવ! દર્શનસિંહની પણ તેવી જ દશા છે; તે ઘોર પાપી છે; તેથી તેની દુરાવસ્થા જોઇ, અમને કાંઇ દુઃખ ન ઉપજે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી; કારણ કે તેની કરણી એવી જ છે. પરંતુ દર્શનસિંહની નિરાધાર ત્રણ સ્ત્રીઓ, તેનો વૃદ્ધ પિતા તથા તેના પુત્ર–પુત્રીઓ ઉપર આવી

સપ્તત્રિંશ અધ્યાય.

ભારત રમણી-(ચાલુ)-દર્શનસિંહના કુટુંબનો છૂટકો.

કાનપુરથી લખનૌ જવાના રસ્તાપર, એટલે લખનૌથી દશ કોશ દૂર દર્શનસિંહની હવેલી આવેલી હતી. મુસાફરો આજ રસ્તે થઇને જતા આવતા હતા.

પંડિત અયોધ્યાનાથ, કાશીનાથ અને બુંદિયા, એ જ રસ્તે થઇને આજે લખનૌ જતાં હતાં. તેઓએ દર્શનસિંહની હવેલી આગળ આવીને જોયું તો, કેટલાક સીપાઇઓ ધનમાલની સાથે પાંચ સાત સ્ત્રી પુરૂષોને બંધીવાન કરીને ઘસડી જતા હતા. આ ઉપરથી કાશીનાથે ત્યાં એકઠાં મળેલાં માણસોને પૂછ્યું. તેઓએ જણાવ્યું કે, અયોધ્યાના બાદશાહના હુકમથી સીપાઇઓએ રાજા દર્શનસિંહની હવેલી લૂંટી, તેના આખા કુટુંબને ફાંસી દેવાને માટે, લખનૌ લઇ જાય છે. હજુ સુધી કેટલાક સીપાઇઓ, દર્શનસિંહની હવેલીની ભીંતો ખોદી, ગુપ્ત ધનની તપાસ કરવામાં રોકાયા હતા!

આ વાત સાંભળતાંની સાથે, કાશીનાથને પૂર્વની વાતોનું સ્મરણ થયું. તે જે વખતે હિમાચલપર હતો, તે વખતે તેના પ્રાણદાતા મહાપુરૂષે કહ્યું હતું કે; "એ બાલિકાની યુક્તિથી જ દર્શનસિંહનો પરિવારસહ નાશ થશે અને તે સાથે નસિરૂદ્દીન હયદરના પ્રાણ પણ જશે !!"

તેણે તે જ વખતે અયોધ્યાનાથને કહ્યું; "ભાઇ! હું ધારૂં છું કે, માનકુમારીની યુક્તિથી જ દર્શનસિંહ પોતાના પરીવાર સાથે આવી દુરવસ્થામાં આવી પડયો છે. દર્શનસિંહ ઘોર પાપી છે; તેથી તેને માટે મને કંઇ પણ લાગતું નથી. પરંતુ તેનાં નિરપરાધી સ્ત્રી, પુત્રપુત્રી તથા તેના વૃદ્ધ પિતાનું આપણે જરૂર રક્ષણ કરવું જોઇએ!"

અયોધ્યાનાથે, કાશીનાથનું કહેવું કબુલ કર્યું. પરંતુ દાસી બુંદિયા, સીપાઇઓને જોઇને અહીંકથી ધ્રુજવા લાગી! તે કોઇ પણ પ્રકારે સીપાઇઓની સાથે જવાને માટે કબુલ થઇ નહીં. જ્યારે તેને વધારે આગ્રહથી કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તે ઉલટી કાનપૂર જવાને માટે તૈયાર થઇ. તેથી બુંદિયા અને અયોધ્યાનાથ બીજે રસ્તે થઇને લખનૌ ગયાં અને કાશીનાથ બાદશાહના સીપાઇઓની સાથે લખનૌ જવા નીકળ્યો.

દર્શનસિંહની હવેલીથી પાંચ સાત કોશ દૂર આવ્યા, એટલે સાંજ પડી. સીપાઇઓએ રાત્રે તે જ ઠેકાણે વીસામો લેવાનું નક્કી કર્યું. સાથે આણેલાં ધનમાલનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કરી, સીપાઇઓ ખાવાપીવામાં ગુંથાઇ ગયા. કોઇ ચુલા ખોદવા લાગ્યા, તો કોઇ બળતણને માટે દોડ્યા, તો કોઇ રોટી તૈયાર કરવામાં રોકાયા, દર્શનસિંહની સ્ત્રી, પુત્ર અને કન્યા એ

કહેવું. એને માટે તમને બાદશાહ રોકી શકવાનો નથી ને હું પણ તમારી સાથે જ રહીશ. રેસીડેન્ટ સાથે વાત કરતાં તમે સ્હેજ પણ ગભરાશો નહીં. જો સાહેબની સાથે એકાંતમાં વાત કરવાને તમે મનમાં અચકાતાં હોય તો, તે વખતે તમારે મારા તરફ આંગળી દેખાડીને, રેસીડેન્ટ સાહેબને કહેવું કે, આ મ્હારો ભાઇ છે, તેથી તે મ્હારી સઘળી હકીકત આપને નિવેદન કરશે."

તે સ્ત્રીએ આતુર થઇને પૂછ્યું; "ભાઇ ! મ્હારે શું શું કહેવું પડશે ?"

તમારે લખનૌ પહોંચ્યા પછી, એટલું જ કહેવું કે, મ્હારે રેસીડેન્ટ સાહેબને મળવું છે ને મને ફાંસી દેતા પહેલાં, મ્હારી ધનસંપત્તિ અંગ્રેજ સરકારને સોંપવી છે. તમે એમ કહેશો તો, જરૂર રેસીડેન્ટ સાહેબ તમને મળવા આવશે. તે જ્યારે તમારી પાસે આવે, ત્યારે તમારે જે કહેવું હોય તે બધું વિસ્તારીને કહેજો."

તે સ્ત્રી બોલી; "પણ મ્હારે શું કહેવું તે તમે જ કહોને; કારણ કે આવી અણધારી આપત્તિથી, મને કંઈ પણ સુઝતું નથી."

પછી રેસીડેન્ટની પાસે, જે કંઈ વાત કહેવાની હતી, તે બધી કાશીનાથે દર્શનસિંહની સ્ત્રીને સમજાવી. ત્યાર પછી રાત્રે કાશીનાથ તે લોકોની પાસે જ સુઈ રહ્યો; કારણ કે દુરાચારી સીપાઇઓ, તેમની પાસે જ કોઈ અજાણ્યા સંન્યાસીને સુતેલો જોઈ, તેમને કોઈ પણ જાતનો નવો ઉપદ્રવ કરી શકે નહીં.

બીજે દીવસે, બે પહોર દહાડો ચ્હડતાં, દર્શનસિંહના પરીવારને લઈ, સીપાઇઓ લખનૌ આવી પહોંચ્યા. દર્શનસિંહને જે બંધીખાનામાં રાખવામાં આવ્યો હતો, તે જ બંધીખાનામાં તેના પરીવારને પણ કેદ કરવામાં આવ્યો. જે વખતે તેમને બંધીખાનામાં લાવવામાં આવ્યાં, તે વખતે પોતાના વૃદ્ધ પિતા, સ્ત્રી અને પુત્રીઓની દુરવસ્થા જોઇ, પાપાત્મા દર્શનસિંહ, મનોકષ્ટથી એકદમ મુર્છિત થઇને પૃથ્વીપર પડ્યો ! માણસ ગમે તેવું દુષ્ટ હોય છે, પણ જ્યારે તેના જ આપ્તજનપર કષ્ટ આવી પડે છે, ત્યારે તે ધૈર્ય ધારણ કરી શકતો નથી. એ કષ્ટ જોઇ તે ગાભરો તથા નિર્બળ બની જાય છે, શોક કરે છે, પરમેશ્વરને દોષિત કરે છે, તેવી અવસ્થા અત્યારે દર્શનસિંહની હતી.

દર્શનસિંહનાં કુટુંબનાં માણસોને, લખનૌના બંધીખાનામાં કેદ કરવામાં આવ્યાં છે, એવું સાંભળી નસિરૂદ્દીનનો ઇંગ્રેજ શિક્ષક, બંધીખાનામાં આવ્યો. તે લોકોની દુરવસ્થા જોઇ, તેની આંખમાં પણ આંસુ ભરાઈ આવ્યાં ! દર્શનસિંહની સ્ત્રીએ રડતાં રડતાં તેને કહ્યું, "ફાંસી દેતા

અહીં વિદ્રોહનો અગ્નિ સળગશે! તે વિદ્રોહના અગ્નિમાં–તે પ્રજાદ્રોહના પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં, કેવલ લખનૌ નહીં–કેવલ અયોધ્યા નહીં, પણ આખું ભારત ભસ્મીભૂત થશે! આખો દેશ છિન્ન ભિન્ન થશે અને નસિરૂદ્દીનના રાજત્વની સાથે, તમારા અંગ્રેજ રાજત્વનો પણ વિલોપ થશે."

આટલું બોલી દર્શનસિંહની સ્ત્રી, શોક–દુઃખે મુર્ચ્છિત થઈને પૃથ્વીપર ઢળી પડી! તેની પાછળ કાશીનાથ ઉભો હતો તેણે પાણી છાંટી તેને સચેતન કરી. પછી તે, રેસિડેન્ટની સામું જઈને બોલ્યો; "હજુર! આ બાઈ મ્હારી બ્હેન છે. જો કે રાજા દર્શનસિંહ, કદાચ અપરાધી હશે; પરંતુ આ લોકોએ કોઈનો અપરાધ કીધો નથી; તેથી આપ દયા કરીને, આવા અન્યાયને રોકશો નહીં તો, હું આ સંન્યાસીને વેશે, આખી પૃથ્વીમાં ફરીશ અને યુરોપ–અમેરિકા વિગેરે સભ્ય ગણાતા દેશોમાં અંગ્રેજોના કલંકો ઉઘાડાં પાડીશ ત્યારે આ પૃથ્વીમાં તમારે મ્હોંડુ દેખાડવાનું ભારે થઈ પડશે! જો તમે આ વખતે આ નિરાધાર અબળાઓનું રક્ષણ નહીં કરશો તો, દુનિયાની દરેક સભ્ય જાતિ જાણશે કે, અંગ્રેજો હિંદુસ્થાનમાં પૈસાને લોભે સ્ત્રીહત્યા અને ચોર લૂટારાઓને સહાયતા કરે છે, તથા અંગ્રેજોનું લશ્કર નિરપરાધી રમણીઓના પ્રાણ લેવાને માટે અયોધ્યામાં રાખવામાં આવે છે."

લખનૌનો રેસીડેન્ટ કર્નલ લો હિંદી અને ઉર્દુ ભાષા સારી પેઠે જાણતો હતો. દર્શનસિંહની સ્ત્રીએ તથા કાશીનાથે હિંદી ભાષામાં જ તેની સાથે વાત કરી હતી. તેથી તેમની વાતો તે સારી પેઠે સમજી શક્યો હતો. તેણે વિચાર્યું કે અપરાધી હોય તો દર્શનસિંહ છે, આ લોકો તો નિર્દોષ છે. એમની વાતો સત્ય છે. આ વૃત્તાંત યુરોપમાં જણાશે તો મોટો ખળભળાટ થશે. દર્શનસિંહના પરિવારની વાતો કરતાં, તેમની હાલની સ્થતિ જોઈ, રેસીડેન્ટનું હૃદય અત્યંત વ્યથિત થયું! તેણે કાશીનાથને આશ્વાસન આપ્યું અને તરત જ તે રેસીડેન્શીમાં પાછો આવ્યો. રેસીડેન્સીમાં આવ્યા પછી, તેણે નસિરૂદ્દીનના પ્રધાનમંત્રી નવાબ રોશન–ઉ–દોલ્લાને લખી મોકલ્યું કે "જો તમે એક કલાકની અંદર દર્શનસિંહના પરિવારને છોડી નહીં દેશો તો, તમને મંત્રીપદપરથી પદચ્યુત કરવામાં આવશે."

રેસીડેન્ટના આવા હુકમથી, રોશન–ઉ–દોલ્લા ગભરાયો! તેણે રેસીડેન્ટનો પત્ર નસિરૂદ્દીનના હાથમાં મૂક્યો!

પત્ર વાંચી નસિરૂદ્દીન બોલ્યો, વો કાફર ક્યા ભસતા હે! આ મારા શાસનમાં અંગ્રેજ સરકારથી હાથ ઘલાશે નહીં; કારણ કે તેમની સાથે પ્રથમે એવો કરાર થયેલો છે."

અષ્ટત્રિંશ અધ્યાય.

જેવી કરણી તેવી પાર ઉતરણી !

નાસ્તિકના મંડળમાં જે માણસ ફરે છે તે જ સુખી છે; નાસ્તિક કંઈ તેવા નથી; પણ જેમ પવન છાલાં ઉડાડે તેવા તે છે.*

બાઇબલમાંથી.

રાજા દર્શનસિંહ જે વખતે બંધીખાનામાં હતો, તે વખતે અયોધ્યાની આજુબાજુ પણ ઘણા બનાવ બનવા પામ્યા છે. વાચકોના સ્મરણમાં હશે કે, દર્શનસિંહને કેદ કરવામાં આવ્યો, તેની ત્રણ દિવસ આગમજ, કૈલાસેશ્વરીને બાદશાહની પાસે મોકલવામાં આવી હતી. બાદશાહના ભવનથી બાગમાં આવ્યા પછી, કૈલાસેશ્વરીએ માનકુમારીને, સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી. તેથી માનકુમારીને શંકા થઈ કે, જો બીજે દિવસે કૈલાસેશ્વરીને બાદશાહને ત્યાંથી બોલાવવા આવશે તો, જરૂર તે દિવસે બાદશાહ તેને બળાત્કારથી જનાનાની અંદર ઘસડી જશે; તેથી શિયળ રક્ષણને માટે તે વ્યાકુલભાવે કૈલાસેશ્વરીને વિવિધ રીતે સમજાવવા લાગી. ત્યાર પછી તેઓએ એવો ઠરાવ કીધો કે, જો બાદશાહને ત્યાંથી હવે બોલાવવાને માટે માણસો આવે તો, "શરીરે અસુખ છે" એવું કહીને કૈલાસેશ્વરીએ જવું નહીં. કદાચ દર્શનસિંહ અથવા બાદશાહનાં માણસો તેને બળાત્કારે લઈ જવા પ્રયત્ન કરે તો, તેણે બાગમાં જ આપઘાત કરવો.

પરંતુ સદ્ભાગ્યે બીજે દિવસે, કૈલાસેશ્વરીને બાદશાહની પાસે લઈ જવા, મ્યાનો કે માણસો કોઈ આવ્યું નહીં. કૈલાસેશ્વરી તો દરરોજ સાંજે આપઘાતને માટે તૈયાર થઈ રહેતી હતીઃ પરંતુ ત્રણ દિવસની અંદર કોઈ આવ્યું નહીં. ચોથે દિવસે તો, બાદશાહે દર્શનસિંહને કેદ કર્યો, એટલે તેના નોકર ચાકરોએ જ્યાં ત્યાં નાસવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી.

દર્શનસિંહને લઈ ગયા પછી, બીજે દિવસે છેક સાંજે, તેનો વિશ્વાસુ નોકર માધુસિંહ બાગમાં આવી ડોસીને કહેવા લાગ્યો; "માજી! સત્યાનાશ વળી ગયું! બાદશાહે મહારાજને ફાંસીનો હુકમ દીધો છે અને તેમને કેપતાન સાહેબ જેલમાં લઈ ગયા છે. મહારાજે તમને અને મને પૈસો ટકો લઈને અહીંથી નાસી જવાનું કહ્યું છે."

ડોસી તો આ વર્તમાન સાંભળીને ગભરાઈ જ ગઈ. પછી તે બોલી; "ભાઈ! આવી રાત્રે આપણે નાસીને ક્યાં જઈશું?"

---

* Blessed is the man that walketh in the Counsel of the ungodly . . . . The ungodly are not so; but are like the chaff which the wind driveth away—'
Book of Psalms.

સાથે બંધીખાનામાં આવીશ. તમારૂં અહીં મૃત્યુ થશે તો, હું પણ આપઘાત કરીને તમારી સાથી થઇશ. પણ તમને છોડીને હું કદી પણ નહીં જાઉં."

માનકુમારીમાં હવે બોલવાની વધારે શક્તિ નહતી; તેથી તે કંઈ બોલી શકી નહીં. પરંતુ તેની આંખોમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં. કૈલાસેશ્વરીને આવી રીતે ખોટી થતી જોઈ, ડોસી તેનો હાથ પકડીને ગુસ્સાથી બોલી; "રાંડ અભાગણી! ચાલતી હોય તો, ચાલ ઉતાવળી; હવે તારી આશા ફળીભૂત થવાની નથી; તારાપર હવે બાદશાહની નજરે પડવાની નથી!"

ડાસીના હાથમાંથી પોતાનો હાથ જોરથી ખેંચી લઈ, કૈલાસેશ્વરી બોલી; "હું કદી પણ તમારી સાથે આવવાની નથી."

કૈલાસેશ્વરી અત્યંત શાંત સ્વભાવની હતી. અત્યાર સુધી તેણે કદી પણ કોઇને કટુ વચન કહ્યું નહતું. તેનો શાંત અને સદ્‌ગુણી સ્વભાવ જોતાં, તે કોઈ દેવબાલા હોય એમ જણાતું હતું. ડોસી તેનાં આજનાં વચનો સાંભળી ઘણી વિસ્મય પામી! પરંતુ તેને કૈલાસેશ્વરી કરતાં સોના મોહોરની વધારે ચિંતા હતી, તેથી વધારે રકઝક નહીં કરતાં, તે ઘરેણાંની પેટી માથે મૂકી, આધુસિંહની સાથે ચાલતી થઈ!

બાગમાં દર્શનસિંહના પહેરેગીરો હતા, તે પણ રાત્રે નાસી ગયા. હવે બાગમાં કેવળ કૈલાસેશ્વરી અને માનકુમારી જ રહ્યાં.

ડોસી અને બાગમાંનાં માણસો શુક્રવારની રાત્રે નાસી ગયા. શનિ, રવિ, સોમ અને મંગળ—એમ ચાર દિવસો આ બન્ને અબળાઓએ ભય અને ત્રાસથી કહાડ્યા. હવે શું કરવું? કયાં જવું? એ કંઈ તેમને સુઝતું નહતું. ખાવા પીવાની કે બીજી વસ્તુની ખોટ નહતી: બાગમાં ને બંગલામાં બધું ભરેલું હતું. પરંતુ આવી સ્થિતિમાં ખાવાની ઇચ્છા જ ન થાય, ત્યાં ખાય શું?

પૂર્વાધ્યાયમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, દર્શનસિંહના પરિવારને બાદશાહના સીપાઇઓ, લખનૌ લાવતા હતા, તે વખતે અયોધ્યાનાથ, કાશીનાથ અને બુંદિયા તે જ રસ્તે થઇને લખનૌ જતાં હતાં. ત્યાર પછી દર્શનસિંહનાં કુટુંબને માટે કાશીનાથ સીપાઇઓની સાથે લખનૌ ગયો અને અયોધ્યાનાથ તથા બુંદિયા આડે રસ્તે થઇને લખનૌ ગયાં.

મંગળવારની સવારે અયોધ્યાનાથ અને બુંદિયા એક જંગલને રસ્તે થઇને લખનૌ તરફ જતાં હતાં, એટલામાં કોઇના રડવાનો અવાજ તેમના સાંભળવામાં આવ્યો. તેઓએ આગળ ચાલીને જોયું તો, એક સ્ત્રી મરણતોલ સ્થિતિમાં પડી છે; તેના શરીરપર ઠેકાણે ઠેકાણે તરવારના ઘા પડેલા છે, અને તેમાંથી પાણીના રેલાની પેઠે લોહી વહ્યું જાય છે.

તે સ્ત્રીના મ્હોંડાપર, બુંદિયાની નજર પડતાંની સાથે જ, તે એકદમ બૂમ પાડી ઉઠી; "હાય! હાય! આનું ખૂન કોણે કર્યું?"

એકોનચત્વારિંશ અધ્યાય.

વિનાશનું બીજ!

પ્રમાણીકોની પ્રમાણીકતા તેમને દોરવશે; પરંતુ અન્યાયીનો પ્રમત તેમનો નાશ કરશે.*

કહેવતો—પ્રકરણ ૧૧-૩.

કુકર્મ, પાપાચરણ અને કર્તવ્યલંઘન એ ધીરે ધીરે મનુષ્યના વિનાશનાં બીજ રોપે છે. કરણીનાં ફળ ભોગવ્યા વિના કોઇનો પણ છૂટકો થતો નથી.

દર્શનસિંહને કેદ કર્યા પછી, બીજે દિવસે નસિરૂદ્દીને પોતાની જનની જનાબે આલિયાંને રાજમહેલમાંથી કહાડી મૂકી. તે પોતાનાં દાસદાસીઓ સાથે લખનૌથી ત્રણ કોશ દૂર આવેલા મુસાબાગમાં રહેવા ગઈ.

નસિરૂદ્દીને દર્શનસિંહને કેદ પકડવાનો હુકમ આપ્યો, તેને બીજે દિવસે જનાબે આલિયાને રાજમહેલમાંથી કહાડી મૂકવાનો તેણે હુકમ કર્યો. આ ઉપરથી લોકના મનમાં એવું આવ્યું કે, આ બન્ને બનાવો એક જ કારણથી બનવા પામ્યા છે. તેમ નસિરૂદ્દીને પણ અંગ્રેજ રેસીડેન્ટને એમ જ કહ્યું હતું કે, દર્શનસિંહ મને ગાદીપરથી ઉઠાડી મૂકવાને માટે, જનાબે આલિયાની સાથે મળી જઇને પ્રપંચ ચલાવતો હતો. પરંતુ દર્શનસિંહ અને જનાબે આલિયા વચ્ચે અણબનાવ હતો, તે વાત ઘણાંખરાં માણસો જાણતાં નહતાં. દર્શનસિંહ, જનાબે આલિયાની વિરૂદ્ધ, નસિરૂદ્દીનને ઘણીવાર સલાહ આપતો હતો. તેથી તેને અને જનાબે આલિયાને મેળ હોય અને તેઓ નસિરૂદ્દીનને ગાદીપરથી ઉઠાડી મૂકવાને માટે પ્રપંચો રચે, એ મનાય તેમ નથી. પરંતુ રાજમહેલના અંદરની આ બધી વાતો કોઈ જાણી શકે એમ નહતું. બાદશાહના જનાનખાનાંમાં કોઇથી પ્રવેશ કરી શકાય તેમ નથી. કેમકે તે ઠેકાણે હમેશાં કુકર્મનો પાપાનળ પ્રજ્વલિત રહે છે. વ્યભિચાર, પ્રપંચ, અસ્લીલ વ્યવહાર વિગેરે દુષ્કર્મો ત્યાં હમેશ બનતાં રહે છે. વાચકોને સાથે લઇને, નર્કસમાન બાદશાહના જનાનામાં પ્રવેશ કરવાની હવે અગત્ય નથી. દર્શનસિંહને કેદની શિક્ષા અને જનાબે આલિયાને રાજમહેલમાંથી કહાડી મૂકવાનું મૂળ કારણ, બુદ્ધિમાન્ વાચકો સ્હેજમાં સમજી શકે એમ છે.

* * *

* The integrity of the upright shall guide them: but perverseness of the transgressors shall destroy them.

Proverbs Chap XI—3.

"કોણે તારૂં માથું ખાધું છે?"

"આધુસિંહ અને બાદશાહે."

"આધુસિંહ તો ડોસીનું ખૂન કરીને નાસી ગયો છે. તે હવે તારા હાથમાં કેમ આવશે?"

"નાસીને મુવો કયાં જશે? તે લખનૌમાં રહે છે. હું તેનું ઠેકાણું જાણું છું."

"વારૂ, બાદશાહે તારૂં શું બગાડયું છે?"

"એનાતિ બેગમનું જેવું બગાડયું છે,તેવું જ તેણે મારૂં પણ બગાડયું છે."

"શું બગાડયું છે, તે તો કહે!"

બુ'દિયાના છેલ્લા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, ગંગા રડતાં રડતાં બોલી; "મા! તે બધું સાંભળીને તું શું કરીશ? બાદશાહ ઘણો પાપી અને નીચ છે. તે પોતાના છોકરાને મારી નાંખવાને તૈયાર થયો હતો, પણ એની માએ મનાજાનને પોતાની પાસેથી ખસેડયો નહીં, તેથી મા દીકરા વચ્ચે ખૂબ લડાઇ થઇ. ત્યાર પછી તેણે પોતાની માને, મહેલમાંથી કહાડી મુકવા માટે, સીપાઇઓ મોકલ્યા. બાદશાહના સીપાઇઓ સાથે, અમારે મોટી લડાઇ થઇ અને અંતે તે લોકો હારીને નાસી ગયા. આવું થયા પછી તે જ દિવસે બાદશાહે, પોતાના બાપની એક "મુતાહી" સ્ત્રીને પોતાના જનાનામાં દાખલ કરી દીધી. એ સામું એની માએ વાંધો લઇને કહ્યું કે; "બાપની "મુતાહી" બેગમની સાથે, તેના છોકરાથી નીકા કરી શકાય નહી."* પણ બાદશાહે તેની વાત માની નહીં. તે "મુતાહી" બેગમ, એની મા પાસે રહેતી હતી. તેથી તેને પકડી લાવવા બાદશાહે સીપાઇઓ મોકલ્યા. મેં વડી બેગમના હુકમથી તે સીપાઇઓને મારીને હાંકી કહાડ્યા! તેથી બાદશાહે મને પકડી મંગાવી, મારા હાથમાં લોહોડાની બેડીઓ પહેરાવી, આખા શહેરમાં ફેરવી મારી ફજેતી કીધી. મારી ઉપર આવો જુલમ કરવા છતાં, તે ધરાયો નહીં, તેથી તેણે મારી પીઠપર મીઠાનું પાણી છાંટીને, ચાબૂકો મારવાનો અને એનાતિ બેગમની પેઠે મારાં

* Inayette Begum and others, who had connived at, or were privy to, Her Majesty's (Koodsha Begum) taking poison, are paraded through the bazar every day, with their heads uncovered, with collars in their necks, and irons on their legs and are tortured and beaten to such a degree, that they must shortly sink under their sufferings. one lack of rupees in cash, besides property, found in their houses, has been confiscated and lodged in the royal treasury.—*Asiatic Journal* April 1835 page 237.

તેથી અયોધ્યાનાથે બારણાંપર કાન ધર્યો કે, અંદર કોઇ બોલતું ચાલતું હોય તો સંભળાય. થોડીવાર પછી, અંદર કોઇ બોલતું હોય, એવો અયોધ્યાનાથને ભાસ થયો. તેથી અયોધ્યાનાથે ધીરે ધીરે બારણાપર હાથ માર્યો. અંદરથી કોઇએ જવાબ પણ આપ્યો નહીં, તેમ બારણાં પણ ઉઘડયાં નહીં. આવી રીતે આશરે અર્ધો કલાક બુન્દિયા અને અયોધ્યાનાથ બારણાં આગળ ઉભાં રહ્યાં. તે લોકોએ વારંવાર બારણાં ઊઘાડવા બૂમો પાડી, પણ કોઇએ બારણાં ઉઘાડ્યાં નહીં.

આણી તરફ બહાર કોઇને બારણાં ઠોકતાં જોઇ, માનકુમારી અને કૈલાસેશ્વરી અત્યંત ભયભીત થઈ ગયાં. તેઓએ પોતાના મનમાં ધાર્યું કે, બાદશાહનાં માણસો આપણને પકડવાને માટે આવ્યાં છે!

થોડીવાર પછી બુન્દિયાએ જોરથી બૂમ પાડીને કહ્યું; "સીતાલક્ષ્મી— બારણાં ઉઘાડ. હું બુન્દિયા છું; કાનપૂરથી આવી છું!"

બુન્દિયાનો સ્વર સાંભળી કૈલાસેશ્વરી હર્ષાતુર બની, માનકુમારીને કહેવા લાગી; "બ્હેન! કંઈ બ્હીક જેવું નથી. બહાર બુન્દિયા બોલે છે!" એટલું કહી, તે વહેલી વહેલી, બારણાં ઉઘાડવા દોડી. બારણાં ઉઘાડતાંની સાથે, એક ભગવાં વસ્ત્રધારી યુવાન અને બુન્દિયા તેના જોવામાં આવ્યાં.

બુન્દિયા અંદર આવતાંની સાથે,—"મારી સીતાલક્ષ્મી—મારી સીતાલક્ષ્મી" કહીને તેને વળગી પડી, અને અયોધ્યાનાથને બતાવી તે બોલી; "સીતાલક્ષ્મી! આ જો, તારા ભાઈ ઉભા છે; ચોર લોકોએ તારા ભાઇને માર્યા નહતા, પણ તારા બાપને માર્યા હતા."

કૈલાસેશ્વરીએ, અયોધ્યાનાથના મ્હોંડા સામું જોયું, એટલે અયોધ્યાનાથે સ્નેહથી અશ્રુપૂર્ણ નયને, પોતાના બન્ને હાથ તેના માથાંપર મૂકયા અને તેને શુભ આર્શીવાદ દીધા. આ વખતે બન્નેની આંખોમાંથી અવિશ્રાંત આંસુની ધારાઓ વહેતી હતી.

આ લોકો જ્યાં ઉભાં હતાં, તેની પાસેના એક ઓરડામાં, માનકુમારી મરણતોલ સ્થિતિમાં, બિછાના ઉપર સુતેલી હતી. તેનામાં હાલવા ચાલવાની હવે સહેજ પણ શક્તિ રહી નહતી. થોડીવાર પછી બુન્દિયા અને કૈલાસેશ્વરીની સાથે અયોધ્યાનાથ તેના ઓરડામાં આવ્યો. કેવલ કંકમાળ જેવી મરણતોલ સ્થિતિમાં માનકુમારીને સુતેલી જોઇને, અયોધ્યાનાથને રડવું આવ્યું! તે રડતાં રડતાં માનકુમારીના માથા આગળ બેઠો, અને તેના શુષ્ક શરીરપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. આથી માનકુમારીએ સહેજ ઉત્તેજિત થઇને, જેવો ઉઠવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેની સાથે જ અશક્તિને લીધે તે પાછી બેશુદ્ધ થઇને બીછાનાપર પડી! અયોધ્યાનાથે સ્નેહથી તેનું માથું પોતાના

તેને ધીરજ દેવા લાગ્યો; એટલે કૈલાસેશ્વરીએ અંદરના ઓરડામાંથી થોડાં ઘણાં ફળફુલ લાવી, અયોધ્યાનાથની સામે મૂકયાં.

એક બીજાની દુઃખદ વાર્તા કહેવા સાંભળવામાં, દિવસ પૂરો થઈ ગયો. તેથી અયોધ્યાનાથ માનકુમારીને કહેવા લાગ્યો; "તમારા ભાઇ, અમારાથી જુદે રસ્તે થઇને લખનૌ આવ્યા છે, તેથી તેમને, આ બાગ શોધી કહાડતાં ઘણું કઠીન પડશે; માટે હું તેમની શોધમાં જાઉં છું અને તેમને લઇને અહીં પાછો આવું છું."

અયોધ્યાનાથના ગયા પછી, બુંદિયા કૈલાસેશ્વરીને કહેવા લાગી કે; "દર્શનસિંહનાં સ્ત્રી, પુત્ર અને વૃદ્ધ પિતા જયપાલસિંહને ફાંસી દેવાને માટે બાદશાહનાં માણસો તેમને લખનૌ લઇ આવ્યાં છે; અને પેલી ડોસીનું, માધુસિંહ ખૂન કરી, તેની ઘરેણાંની અને સોના મોહોરની પેટી લઇને ન્હાસી ગયો છે."

જયપાલસિંહને ફાંસી દેવાને માટે, બાદશાહનાં માણસો લખનૌ લઇ આવ્યાં છે, એવું બુંદિયાને મ્હોંડે સાંભળી, કૈલાસેશ્વરી શોકથી વ્યાકુલ બની ગઈ. તે જયપાળસિંહને માટે રડવા લાગી. માનકુમારીએ કૈલાસેશ્વરીને અનેક પ્રકારે ધીરજ દીધી; પરંતુ કૈલાસેશ્વરી રડતાં રડતાં બોલી; "બ્હેન ! જયપાલસિંહને આ સંકટમાંથી જે કોઇ બચાવશે, તેને હું મ્હારૂં જીવન અર્પીશ. જીવનપર્યંત હું તેની દાસી થઇને રહીશ !"

થોડીવાર પછી કાશીનાથને લઇને અયોધ્યાનાથ બાગમાં પાછો ફર્યો; એટલે કૈલાસેશ્વરીએ આતુરતાથી અયોધ્યાનાથને જયપાલસિંહની વાત પૂછી. અયોધ્યાનાથે કહ્યું કે, કાશીનાથના પ્રયત્નથી, દર્શનસિંહનું કુટુંબ ફાંસીની સજામાંથી મુક્ત થયું છે અને તેઓ બધાં પોતાને દેશ સીધાવ્યાં છે.

કાશીનાથ બાગમાં આવતાંની સાથે જ, બ્હેન માનકુમારીનું માથું પોતાના ખોળામાં લઈ રડવા લાગ્યો. અયોધ્યાનાથે કાશીનાથનું અનેક પ્રકારે અભિનંદન કર્યું; અને અહીંથી જલદી નીકળી જવા બધાંને સમજાવ્યું. તેને તે જ રાત્રે તેઓ મહાદુઃખે બીજે ઠેકાણે ચાલ્યાં ગયાં. પછી બીજે દિવસે સવારે, બે ગાડીઓ ભાડે કરી તેઓ સીતાપૂર ગયાં; અને ત્રીજે દિવસે સાયંકાળે તો તેઓ નિર્વિઘ્ને સીતાપૂરના કિલ્લામાં આવી પહોંચ્યાં.

કાશીનાથ, માનકુમારીનો મનોભાવ હજુપણ સમજવા પામ્યો નહતો; તેથી તે બોલ્યો; "હું કદીપણ, પિતાનું વચન ઉલ્લંઘન કરીશ નહીં."

"મ્હારી એક વાત માનશે?"

"હા, બોલ."

"પહેલાં કહે કે, હું તે વાત માનીશ."

"હા, હા, હું જરૂર માનીશ." એટલું કહી કાશીનાથ રડી પડયો.

માનકુમારી સારી પેઠે જાણતી હતી કે, કાશીનાથે જે વાતની હા પાડી; તે વાત તે જરૂર કરશે, તેથી તે બોલી; "ભાઇ! મ્હારા મરણ પછી પિતાને ઘણું દુઃખ થશે અને તે સાથે પિતાને સાંસારિક સુખની બીજી કોઇ પણ આશા રહેવાની નથી. પુત્રથી જ પિતૃકુલનો ઉદ્ધાર થાય છે. માટે તું લગ્ન કર."

કાશીનાથ થોડીવાર કંઈ પણ બોલ્યો નહિ. આવા દુઃખદાયક પ્રસંગે, લગ્નની વાત કોના મનમાં ઉદય થઇ શકે?

"ભાઇ! કેમ બોલતો નથી? બ્હેનની અંતકાળ વખતની, એક માંગણી પણ તું કબુલ નહીં કરે?" માનકુમારીએ ગદગદિત કંઠે કહ્યું.

કાશીનાથ એ હૃદયભેદક વચન સાંભળી વધારે વધારે રડવા લાગ્યો.

"ભાઇ પ્રતિજ્ઞા કર કે, મ્હારા મરણ પછી, હું કૈલાસેશ્વરીની સાથે લગ્ન કરીશ;" માનકુમારી અતિકષ્ટે બોલી.

આ વખતે કાશીનાથે ગંગાપ્રસાદ સામું જોયું. પ્રથમ કાશીનાથના મનમાં, લગ્ન કરવાનો વિચાર કદી પણ ઉપજ્યો નહતો. પરંતુ જ્યારથી તેણે કૈલાસેશ્વરીને જોઈ, ત્યારથી તેનું મન તેના પ્રતિ ખેંચાતું હતુ. તથાપિ તેની સાથે લગ્ન કરવાં, એવો વિચાર તેના મનમાં હજુ પણ ઉપજ્યો નહતો. તેથી જ માનકુમારીએ લગ્નની વાત કહાડી, એટલે તેણે પોતાના પિતાના મ્હોંડા સામું જોયું. પિતાનો આ માટે શું અભિપ્રાય છે, તે જાણવાની જ તેને કદાચ ઇચ્છા થઇ હશે. પરંતુ ગંગાપ્રસાદે સારૂં કે માઠું કંઈ પણ કહ્યું નહીં. તે તો કેવળ માનકુમારીને શોકે રડતો બેઠો હતો.

કાશીનાથને નિરૂત્તર જોઇને માનકુમારીનો આગ્રહ વધ્યો; તે ફરી બોલી; "ભાઇ! પ્રતિજ્ઞા કર કે, ત્હારા મરણ પછી હું, કૈલાસેશ્વરીની સાથે લગ્ન કરીશ."

"જો કદી લગ્ન કરવાં પડશે, તો હું એની જ સાથે લગ્ન કરીશ. તારૂં વચન હું ઉલ્લંઘન નહિ કરૂં."

માનકુમારીને આ સાંભળી ઘણો સંતોષ થયો. પરંતુ તેનો જીવનવાયુ ધીરે ધીરે ઓછો થવા લાગ્યો. સાયંકાળે પોતાની બન્ને બ્હેનો અને

"પિતા ! તમને ત્રણ પુત્રીઓ હતી; તે ત્રણે પુત્રીઓ ઘરમાં રહી છે; અને હું હવે જન્મને માટે વિદાય થાઉં છું !"

પોતાના ભાઇને સંસાર તજતો જોઇ, કૈલાસેશ્વરી આક્રંદ કરવા લાગી. પરંતુ અયોધ્યાનાથે તેનું અનેક પ્રકારે શાંત્વન કરી, અંતે સંસારાશ્રમનો ત્યાગ કર્યો. ગાઝીપૂર પાસે આવેલા એક અરણ્યમાં જઇ, અયોધ્યાનાથ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે, અનશન વ્રત ધારણ કરી, ઇશ્વિરભક્તિમાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યો.

માનકુમારીના મૃત્યુ પછી, પોતાના પ્રવાસની સઘળી હકીકત કાશીનાથે પોતાના પિતાને અને બન્ને બ્હેનોને કહી સાંભળાવી. ત્યાર પછી પોતાના પરમપૂજ્ય દાદાજીનો પ્રસંગ કહાડી, તેણે પોતાના પિતાને કહ્યું; "પંડિત દેવીપ્રસાદે સાધુજીવન પ્રાપ્ત કર્યું છે; અને તેમનો સમાગમ ઉપરથી, મને સંપૂર્ણ ખાત્રી થઇ છે કે, તેમનું એક પણ વાક્ય મિથ્યા થવાનું નથી. તેમના કહેવા પ્રમાણે, મ્હારા પરમપૂજ્ય દાદાજીશ્રી જગન્નાથ શાસ્ત્રી હજુ જીવિત છે; અને તેમણે દેવત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે. મ્હારા પ્રવાસ સમયે, તેમણે મ્હારું વારંવાર રક્ષણ કર્યું હતું."

કાશીનાથની વાત સાંભળી, નારાયણકુમારી બોલી કે, "એક છાયારૂપી દેવતાએ તેને બે વાર આપઘાત કરતાં અટકાવી હતી; ત્યારે તે દેવતા જરૂર આપણા દાદાજી જ હોવા જોઇએ."

પોતાના સંતાનોને મ્હોંડે પિતાની આવી વાતો સાંભળી, ગંગાપ્રસાદના અંતરમાં અત્યંત આત્મગ્લાનિ ઉપજી. તે પોતાના મનમાં બોલવા લાગ્યો; "અહો! ધન્ય છે, મ્હારાં કાશીનાથ અને નારાયણકુમારીને ! તેઓ પોતાની બાલ્યાવસ્થામાંથી હમેશાં પિતૃદેવનું સ્મરણ કરતાં હતાં. તેથી જ પિતૃદેવ તેમનાપર પ્રસન્ન થઇને, વારંવાર દર્શન દેતા હતા. પરંતુ હું તો હમેશનો પાખંડી, નરાધમ અને અકૃતજ્ઞ છું; તેથી હું કેવી રીતે તેમનાં દર્શન કરી શકું ? પિતૃદેવે સંસારત્યાગ કર્યો, ત્યાર પછી મ્હેં એકવાર પણ તેમને સંભાર્યા નથી ! તેમને માટે મ્હેં કદી વિચાર સુદ્ધાં કીધો નથી ! કેવી રીતે ધન, સંપત્તિ અને જાગીર વધારવી, તેના પ્રતિ જ મ્હારું લક્ષ હતું. હાય ! તેઓ જ્યારે ઘરમાં હતા, ત્યારે પણ મ્હેં તેમની આજ્ઞાનું કેટલી બધીવાર ઉલ્લંઘન કર્યું હતુ. મ્હારા આવા ઘોર પાપનું શું પૃથ્વીમાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે ?"

"મ્હારા આવા ઘોર પાપનું, શું પૃથ્વીમાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે ?" એવો પ્રશ્ન ગંગાપ્રસાદના મનમાં હવે સર્વદા, ઉદય થવા લાગ્યો. પિતાનો વિચાર કરતાં કરતાં, જીવનના ભૂતકાળના બનાવો તેને સાંભરી આવ્યા ! તેને

"લમોની રાજ્ય અમલ નાશ પામશે; પરંતુ ત્યાર પછી અયોધ્યામાં મોટો "વિદ્રોહાનળ સળગી ઉઠશે; અને તેમાં અસંખ્ય નરનારીઓના પ્રાણ "વિનષ્ટ થશે. માટે પુત્ર પુત્રીસહ તું ફરી કાશીમાં જા અને ત્હારા "જીવનનો બાકીનો કાળ નિર્વિઘ્ને ઈશ્વરભક્તિમાં ગાળ.

"પરંતુ મ્હારી એક વાત સ્મરણમાં રાખજે. પરલોકવાસી પિતૃ "પુરુષોને, ત્હારે સમૂળગા વિસારી દેવા નહીં. પરલોકવાસી શુદ્ધાત્મા "અથવા હિમાલયવાસી સિદ્ધ પુરુષો સદા સર્વદા, આ દુઃખ તાપથી "પરિપૂર્ણ થયેલા સંસારનું, જગદીશ્વર પાસે શ્રેય ઇચ્છે છે. જડ જગતમાં "કાર્ય કરવાની તેનામાં શક્તિ નથી. તેઓ આધ્યાત્મિક જગતમાં કાર્ય કરી, "સંસારવાસીઓના મનમાં શુદ્ધ બુદ્ધિ અને સદિચ્છાની પ્રેરણા કરે છે. "પરંતુ સંસારના મોહાંધકારમાં પડી, તમે તેમને ભુલી જાઓ તો, "તેમનાથી તમારા ઉપર શક્તિ ચલાવી શકાતી નથી.

"સ્મૃતિ, શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને પ્રેમનું બંધન, કદીપણ વિચ્છિન્ન થતું "નથી. સ્મૃતિ, શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને સ્નેહ, ઇહલોક અને પરલોકમાં નિગૂઢ "બંધનની સ્થાપના કરી, જુદા જુદા આત્માઓમાં યોગોત્પાદન કરે છે. "સ્મૃતિ, શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને પ્રેમની ગાઢતાથી જ જુદા જુદા આત્મા મધ્યે "નૈકટ્ય સ્થાપન થાય છે.

"જ્યારે સ્મૃતિનો અભાવ થાય છે, ત્યારે તે અભાવ એક આત્માથી "બીજા આત્માને જુદો પાડી દે છે. પરલોકવાસી માતાપિતા અથવા "બીજા શુદ્ધાત્માને, તમે ભુલી જાઓ તો તેઓ કેવી રીતે તમને સન્માર્ગ "પ્રતિ લઇ જાય? તમે આવી રીતે અકૃતજ્ઞ બનો તો, તેમની શક્તિ કદી "પણ તમારા હૃદયને સ્પર્શ કરી શકવાની નથી.

"સંસારનાં કુકર્મો, કુસંગત અને પાપાચારની સ્મૃતિ, હૃદયમાંથી "દૂર કરી, તું કેવળ શુદ્ધાત્મા અને સાધુ પુરુષોનો સર્વદા વિચાર કરજે. "સાધુ પુરુષોના સદ્દૃષ્ટાંતોનું સ્મરણ કરવાથી, પરલોકવાસી શુદ્ધાત્મા "અને સંસારવાસી સાધુપુરુષો તમને સન્માર્ગે લઇ જવાને માટે સમર્થ "બનશે. જ્યાંસુધી મન પવિત્ર થયું નથી, અથવા સંસારની અનેક ઉપા- "ધિઓમાંથી મન મુક્ત થયું નથી, ત્યાંસુધી હૃદયમાં સદિચ્છા અને

[illegible] દય થતો નથી.

[illegible] હાંધકારમાં પડી, ધનસંપત્તિના લોભે મુગ્ધ થઇ,
[illegible] લી ન જાઓ તો, અમારા પરિચાલને, તમે અનેક
[illegible] મુક્તિ મેળવી શકો. પરંતુ ગયા પાંત્રીશ વર્ષમાં તમારા
[illegible] ર પણ સ્થાન મેળવવા પામ્યો નથી! વિસ્મૃતિએ તમારાં
કરતાં કરત [illegible] ને માટે બંધ કરી દીધાં છે.'

"મ્હારી ધારણા પ્રથમ એવી હતી કે, એક એક દેશમાં એક "એક મહાત્મા જન્મ ગ્રહણ કરીને, તેમણે એક એક સ્વતંત્ર ધર્મનો પ્રચાર "કર્યો છે. પરંતુ હમણાં હું જોઉં છું, તો હિંદુ, બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી અને મુસ- "લમાન એ ચાર ધર્મો, એક બીજા સાથે પિતા પુત્રના જેવો સંબંધ "ધરાવે છે. હિંદુઓનાં ઉપનિષદ્ પ્રતિપાદિત સનાતન ધર્મને, કાળક્રમે "વિકૃતાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં, મહાપુરૂષ બુદ્ધદેવે, ધર્મ સંસ્કારક સ્વરૂપ, તે જ "ઉપનિષદ્ પ્રતિપાદિત ધર્મનું પુનરૂત્થાન કર્યું. એ પુનરૂત્થાન ધર્મનું નામ, "બૌદ્ધધર્મ પડયું. કાળક્રમે બૌદ્ધધર્મને પણ વિકૃતાવસ્થા પ્રાપ્ત થઇ, ત્યારે "બૌદ્ધઋષિ યોહનની પાસે દીક્ષિત થઇ, ઇશુ ખ્રિસ્તે વિશુદ્ધ બૌદ્ધધર્મનો "જગતમાં પ્રચાર કર્યો. પાછળથી એ વિશુદ્ધ બૌદ્ધ ધર્મ ખ્રિસ્તી ધર્મને "નામે ઓળખાવા લાગ્યો. થોડા સમય પછી ખ્રિસ્તી ધર્મને પણ વિકૃતા- "વસ્થા પ્રાપ્ત થઇ; ખ્રિસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓ વચ્ચે મોટો મતભેદ પડયો; "તેથી અંતે ધર્મયુદ્ધ જાગ્યું. એ ધર્મયુદ્ધમાં નેષ્ટોરિયન નામનું દલ નિર્વા- "સિત થઇ આરબ દેશમાં ગયું. તેમની પાસેથી ધર્મ શિક્ષણ મેળવી, "મહમદે નવો ધર્મ ફેલાવ્યો. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, વેદમાંથી "ઉપનિષદ્, ઉપનિષદમાંથી બૌદ્ધધર્મ, બૌદ્ધધર્મમાંથી ખ્રિસ્તી ધર્મ અને "ખ્રિસ્તી ધર્મમાંથી મહમદીય ધર્મની ઉત્પત્તિ થઇ છે.

"પરંતુ પાશ્ચાત્ય પંડિતોના અનુસંધાનથી અને તેમના પ્રયત્નથી, "આજથી સો વર્ષ પહેલાં, ધર્મ જગતમાં એકતા સ્થાપન થશે. જુદા જુદા "ધર્મોમાં જે ઉપલો સંબંધ અને યોગ રહેલો છે, તે નિશ્ચય આવિષ્કૃત થશે. "સાંપ્રદાયિક ભાવ, મતભેદ અને ધર્મયુદ્ધ, તે સમયે જગતમાંથી અદૃશ્ય થશે.

"બેટા કાશીનાથ! જો તને ધર્મ પિપાસા પરિતૃપ્ત કરવાની વાસના "હોય તો, પ્રથમ સંસારનાં વિવિધ કર્તવ્યોનું તું પાલન કરજે, અને પછી "સંસારથી નિર્લિપ્ત થઇને, નિર્જન ઈશ્વર ચિંતામાં, ત્હારૂં જીવન વ્યતીત કરજે.

"આ જીવનમાં તારી સાથે હવે પછી મ્હારાથી મળાશે નહીં. પરંતુ સંસારની વિપદમાં પડીને, મ્હારૂં સ્મરણ કરશે તો, તારા હૃદયમાં "શુભ બુદ્ધિનો ઉદય થશે. હવે મ્હારી પાસે કંઇ માંગીશ નહીં; મ્હારી "પાસે જે કંઇ આપવા જેવું હતું, તે મ્હેં તને વિના માગ્યે આપ્યું છે."

શ્રી જગન્નાથ શાસ્ત્રી.

કાશીનાથે પત્ર પૂરો કરી, ગંગાપ્રસાદના હાથમાં મૂક્યો. પત્ર નીચે જગન્નાથ શાસ્ત્રીનું નામ જોઇ, ગંગાપ્રસાદ બોલ્યો કે, "આ મ્હારા પિતા-ના જ અક્ષરો છે!" તેણે તરત જ તે પત્રને માથે ચ્હડાવ્યો; અને પિતાને મનમાં ને મનમાં તે વારંવાર પ્રણામ કરવા લાગ્યો.

હજામ જતી વખતે, પોતાના ન્હાના ભાઇને, બાદશાહના ક્ષૌર કાર્યને માટે મૂકતો ગયો હતો. પરંતુ તેનો ન્હાનોભાઇ તેના જેવો ચતુર ન હતો, તેથી તે બાદશાહનો પ્રિયપાત્ર થવા પામ્યો નહીં.

હજામના ગયા પછી, નસિરૂદ્દિનના બીજા અંગ્રેજ સભાસદો, તેને પદચ્યુત કરવાને માટે, નસિરૂદ્દીનને વારંવાર સમજાવવા લાગ્યા. પરંતુ નસિરૂદ્દીને તેને એકદમ પદચ્યુત કરવાને માટે હા પાડી નહીં; પણ હજામની સાથે એક જ ટેબલપર બેસીને નહીં ખાવાની તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી. અને એમ કરીને તેણે પોતાના અંગ્રેજ સભાસદોનાં મન મનાવ્યાં.

પરંતુ છ મહીના પછી, હજામ લખનૌમાં આવ્યો કે, નસિરૂદ્દીન પોતાની પ્રતિજ્ઞા ભૂલી ગયો. ફરી તેણે એક જ ટેબલપર હજામની સાથે ખાવા માંડયું. આથી નસિરૂદ્દીનના અંગ્રેજ સભાસદોને બહુ ખરાબ લાગ્યું અને તેમણે પોતપોતાની નોકરી છોડી દીધી. તે લોકોએ અત્યાર સુધીમાં ઘણો પૈસો મેળવ્યો હતો: તેમને હવે નોકરીની ગરજ નહતી; એટલે તેઓ સ્વદેશ તરફ સિધાવી ગયા. પરંતુ એ લોકોને ગયાને છ મહીના નહીં થયા હશે, એટલામાં અંદર અંદરના કારણસર નસિરૂદ્દીન અને હજામ વચ્ચે મતભેદ પડયો. હજામ બીધો; અને મોતના ભયે તે રાતોરાત કાનપુર ન્હાસી ગયો અને કાનપુરમાં આઠેક દિવસ રહી, તે કલકત્તેથી બારોબાર પોતાની પત્નીસહ વિલાયત ઉપડી ગયો. વિલાયતમાં જઇ તેણે બારોનેટ થવાને માટે ઘણાં ફાંફાં માર્યાં. તે હમેશાં વિલાયતના મોટા મોટા અમીર ઉમરાવો અને કુલીન પુરુષોને પોતાને ત્યાં મીજબાની માટે નોતરતો હતો અને તેમની મીજબાનીમાં લાખો રુપિયા ઉડાવતો હતો; વિલાયતના લોકોએ તેને "ઇંડિયન નવાબ"નું નામ નહીં આપ્યું, પણ કોઇએ તેને "સર ડેનીયલ ડોનથ્રોન" કહીને બોલાવ્યો! થોડા દિવસ પછી, જે બેંકોમાં તેણે લાખો રૂપિયા મૂકયા હતા, તેમણે ...ળાં કહાડયાં. ચાર પાંચ વર્ષ સુધી અનીતિમાન્ રીતે એકઠી કરેલી ...પત્તિ બેંકોમાં ડૂલી ગઇ અને રહી સહી થાપણ તેણે બારોનેટ થવાને માટે ઉડાવી દીધી. આવી રીતે વિલાયતી હજામ ખાલી થઇ ગયો! તેની પાસ કંઇ રહેવા પામ્યું નહીં. રહ્યો કેવળ જુનો અસ્ત્રો ન કાતર!!

હજામ ગયા પછી, નસિરૂદ્દીન ત્રીજે મહીને માંદો પડયો. તેથી તે અંદરના મેહેલમાં જ રહેવા લાગ્યો. એ અરસામાં તે કોઇને પોતાની પાસે આવવા દેતો નહતો. કેવલ તેની વિશ્વાસુ બાંદી અફ્ઝલ-ઉન્નીસા-ખાતમ, તેની સેવા ચાકરી કરતી હતી. ધીરે ધીરે નસિરૂદ્દીનની તબી-નાત સુધરવા લાગી; અને થોડા દિવસ પછી તો તે સાજો થયો, એટલે મનમાં ને મનરાજ્યકાર્ય તપાસવાનું નક્કી કર્યું.

રેસીડેન્ટ કર્નલ લોએ, તે જ વખતે નસિરૂદ્દીનના કાકા મહમદઅલીની પાસે જઇને કહ્યું કે, "અયોધ્યાની ગાદી માટે તમારે અરજ કરવી."

વૃદ્ધ મહમદઅલીએ, ત્રણવાર નીચા નમીને સલામ કરી કહ્યું, "ખુદા કંપની બહાદુરકો સલામત રખે!" પછી તે નીમાજ પડવા ચાલ્યો, એટલે રેસીડેન્ટ પણ રેસીડેન્સીમાં પાછો ફર્યો.

રાત્રીના ત્રણ ઘટિકા વખતે, પાદશાહ બેગમ મનાજાન સાથે મ્યાનામાં બેસી રાજમ્હેલના દ્વાર આગળ આવી પહોંચી, તેથી પાટન સાહેબે મ્હેલના દ્વાર બંધ કર્યાં. પરંતુ બેગમે હાથી બોલાવી દ્વાર ભંગાવ્યાં. આ વખતે બેગમના પક્ષમાં ઓછામાં ઓછા પંદરસો સીપાઇઓ હતા, તેથી બેગમે હિંમત ધરી રાજમ્હેલમાં પ્રવેશ કીધો. પરંતુ પાટન સાહેબે તેનો મ્યાનો અટકાવ્યો, એટલે બેગમના સીપાઇઓ તેને મારવા દોડ્યા. પાટન સાહેબ એકલા શું કરે? તેઓ પ્રાણભયે ત્યાંથી ન્હાસી છૂટયા!

પાદશાહ બેગમ, ગાદીવાળા દીવાનખાનામાં આવી, મનાજાનને ગાદીપર બેસાડી દીધો. આણી તરફ રેસીડેન્ટ સાહેબે હુકમ કર્યો કે, જો પાંચ મીનીટની અંદર, પાદશાહ બેગમ રાજમ્હેલ છોડીને નહીં ચાલી જશે તો, અંગ્રેજી લશ્કર તોપનો મારો ચલાવશે. પરંતુ બેગમે રેસીડેન્ટની વાત કાનપર ધરી નહીં. તા૦ ૮ મી જુલાઇની સ્હવારે દુરૂમ દુરૂમ બંદુકોના અવાજો થવા લાગ્યા. જોત જોતામાં અંગ્રેજી લશ્કરે બેગમના પાંચસો માણસને મારી નાખ્યાં; એટલે બાકીના એક હજાર માણસો પ્રાણભયે પલાયન કરી ગયા.

અંગ્રેજ સેનાપતિએ, મનાજાનના હાથ પગમાં બેડીઓ ઠોકી દીધી; અને એક મહેતરાણી બેગમને પકડીને રેસીડેન્સીમાં લઇ આવી. બેગમ અને મનાજાન ચાર દિવસ સુધી રેસીડેન્સીમાં કેદ રહ્યાં. પછી તમને રાજકેદી તરીકે, રેસીડેન્ટે કાનપુર મોકલાવી દીધાં. આવી રીતે નસિરૂદ્દીન હુયદરનો રાજ અમલ પૂરો થયો અને વૃદ્ધ મહમદઅલીનો શરૂ થયો. તેનો રાજઅમલ શરૂ થતાંની સાથે, નસિરૂદ્દીનના સઘળા કારભારીઓને રજા આપવામાં આવી અને હકીમ મહમદઅલીખાંને પાછું પ્રધાનવટું મલ્યું.

નસિરૂદ્દીન હુયદર અને માધુસિંહના, પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે પ્રાણ લીધા પછી, અફજલ-ઉન્નીસા ખાતમ મુસલમાની નામ તજીને પોતાની મા બુદ્ધિયાની સાથે, કાશીનાથને ત્યાં રહેવા લાગી. તે મુસલમાની થઈ છે, એમ ગણીને કાશીનાથે તેને આશ્રય આપવાને માટે કોઇ પણ રીતની આનાકાની કરી નહીં.

બાબાજી કદી કદી ત્રણ ત્રણ વર્ષ સુધી, નિમીલિત નેત્રે ઈશ્વર ચિંતનમાં નિમગ્ન રહેતા હતા.

કાશીનાથે પહેલાં પોતાના મનમાં એમ ધાર્યું કે, આ આવનાર પોતે ગાજીપૂરના પાબાહારી બાબાજી નહીં હોય, પરંતુ બીજા કોઇ સાધુબાવા પાબાહારી બાબાજીનું નામ ધારણ કરીને આવ્યા હશે. કાશીનાથ સાધુ સંન્યાસીનું નામ સાંભળી અત્યંત સ્નેહથી, તેમને સામું મળવા જતો હતો, પછી તે સાધુ હોય કે ઢોંગી હોયઃ પરંતુ સાધુ નામ ઉપર જ કાશીનાથને વિલક્ષણ ભક્તિભાવ હતો. પાબાહારી બાબાજીના આવવાની વાત સાંભળી, તે આશ્ચર્ય પામતો પોતાના નોકર સાથે બ્હાર આવ્યો. પરંતુ કેવું આશ્ચર્ય? બારણાં આગળ આવીને કાશીનાથે જોયું તો બ્હાર અયોધ્યાનાથ ઉભા છે! "અયોધ્યાનાથ–અયોધ્યાનાથ" કહી, કાશીનાથે તેને ભેટી પડ્યો! પછી બન્ને જણા ઘરમાં આવ્યા. લગભગ પચ્ચીશ વર્ષે પોતાના ભાઇને આવી રીતે જોતાં જ, કૈલાશેશ્વરીના નયનોમાંથી આનંદાશ્રુ વ્હેવા લાગ્યાં! નારાયણકુમારી તથા ચંદ્રકુમારી સ્નેહથી અયોધ્યાનાથને જોવા લાગ્યાં. બુંદિયા અયોધ્યાનાથના શરીરપર અતિ સ્નેહથી હાથ ફેરવવા લાગી! અયોધ્યાનાથનો પુનઃ આવી અચાનક રીતે મેલાપ થવાથી, કાશીનાથનો આખો પરિવાર આનંદસાગરમાં ન્હાવા લાગ્યો!

ગાજીપૂરના પાબાહારી બાબાજી કાશીમાં આવ્યા છે, એવી ખબર જોત જોતામાં કાશીમાં ફેલાઇ ગઈ. તેથી અસંખ્ય માણસો, પાબાહારી બાબાજીનાં દર્શનને માટે, કાશીનાથને ઘેર આવવા લાગ્યાં. પાંચ સાત દિવસ સુધી, કાશીનાથનું ઘર હમેશાં લોકોથી પરિપૂર્ણ રહ્યું. કોઇ માનશે કે, માણસ ખાધા વિના પચીશ વર્ષ સુધી જીવી શકે? પરંતુ એવું કહેવામાં આવે છે કે, પાબાહારી બાબાજીએ, ગયા પચીશ વર્ષમાં એક પાણીનું ટીપું પણ પીધું નહતું!

કૈલાશેશ્વરી, ઘણા વર્ષે પોતાના ભાઇને મળવા પામી, તેથી તેના મનમાં હવે એમ થતું હતું કે, હવે ભાઇની પાસે હમેશાં બેશી રહેવું; અને તેને મન ગમતા મિષ્ટાન્નથી તૃપ્ત કરવો. પરંતુ અયોધ્યાનાથ પાસેથી, બહારના માણસો ખશે ત્યારે તે ભાઇની પાસે આવીને બેશેને? અને અયોધ્યાનાથે તો અનશનવ્રત લીધું હતું, એટલે બ્હેનના મનગમતાં મિષ્ટાન્નને બદલે તેણે તો પાણીનું એક ટીપું સુદ્ધાં પીધું નહીં!!

સાત દિવસ સુધી પાબાહારી બાબાજી કાશીમાં રહ્યા. પછી બ્હેન અને કાશીનાથની પાસેથી જન્મને માટે વિદાયગીરી લઇ, તેઓ હિમાલય રીતની ઓર ગયા.

રાજા રજવાડામાં વખ-ણાતી દવાઓ.

રાજા રજવાડામાં જાણીતા તથા કેટલાક રાજવંશીઓના ખાસ વૈદક સલાહકાર ડાકટર કાલિદાસે સરકારમાં મેડીકલ ઓફીસરના હોદ્દા પર નોકરી બજાવી ઉત્તમ સરટીફીકેટ મેળવેલ છે.

બાદશાહી યાકુતી.

અનંગ વિલાસ.

ગમે તે કારણથી ગુમાવેલી તાકાત પાછી લાવે છે, પુરૂષાતન કાયમ રાખે છે. સંસાર સુખ ભોગવવા માટે ઉંચામાં ઉંચી દવા જોઇએ તો અનંગ વિલાસ યાકુતી છે. રાજા રજવાડામાં તથા શ્રીમંત લોકોમાં આ દવા બહુ વખણાય છે. વીર્ય દોષના તમામ વ્યધિ મટાડી ખરૂં પુરૂષાતન આપે છે. ખરી મરદાઇ આપનાર અને નબલા માણસને પણ જુવાનની માફક જોરાવર બનાવનાર આ દવાનો લાભ લેવા, અમારી ખાસ ભલા મણ છે. ગુમાવેલી તાકાતને પાછી લાવી જુવાનીને ટકાવી રાખવી એ તો આ દવાનો ખાસ ગુણ છે. આ દવા વાપરવામાં કોઇપણ જાતની પરેજીની જરૂર નથી. ૪૦ ગોલીની ડબી એકના રૂા. દસ.

બાનુઓના લાભની વાત.

પ્રદર, ધુપણી, રૂતુદોષ, દસ્તાન સંબંધી વ્યાધિ અને ધાતુ વિકારના હરેક રોગ મટાડી અબલા જીવન નામની દવા ગર્ભાશય રે છે. ૪ ગોલીની ડબી એકના રૂપીયા બે.

ગરમીના દુશ્મન!!

રક્ત સુધારક નામની વનસ્પતીની ગોળીઓ, ગરમીને લીધે બગડી ગયેલ લોહી સુધારવા માટે અમૃત સમાન દવા છે. આ દવાના સેવનથી (Syphilis ઉપદંશ) ગરમીનું ખરાબ દરદ ફરીથી થવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. ૬૪ ગોલીની ડબી એકના રૂપીઆ બે. ગરમીના જખમને તુરત રૂઝવનાર મલમની ડબીના આઠ આના. તમામ દવાઓનું પોસ્ટ ખર્ચ જુદું.

ડાક્ટર કાલિદાસ મોતીરામ-

પણ રીતની ઓ

મોરબી? [illegible]ોર-કાઠીયાવાડ.

સપટ કંપનીની જગ પ્રસિદ્ધ દવાઓ.

મુંબઈ કાલબાદેવી રોડ.

શક્તિ માટે.

કામદિપોત્તેજક ચુર્ણ—કીં. રૂ. દોઢ.
કામ દિપોત્તેજક તેલ કીં. રૂ. એક.

આ દવા શકિત માટે એક અતિ ઉત્તમ ઉપાય છે. અશક્ત પુરૂષોએ આ દવાનો ઉપયોગ કરવાથી તેઓના શરીરમાંથી નબળાઈથી ઉત્પન્ન થએલાં બધાં દરદોને નાશ કરી શરીરના દરેક અવય પુષ્ટ બનાવે છે.

સપટ લોશન.

દરાજ કે દાદરની અકસીર દવા. આ દવા સુગંધીપાણી છે. કપડાં ખરાબ થતાં નથી. દરાજ ખુજલી ખરજવું પગમાં ફ્રાટફુટ પડે છે તે, વગેરે દરદોપર રામબાણ દવા છે. કીં. ચાર આના.

ખરજવાનો મલમ.

આ મલમ ખરજવું પિત્ત ખુજલી દરાજ ખીલ વગેરે ચામડીના જુનામાં જુનાં દરદોપર તદન ખાત્રીપુર્વક રામબાણ દવા છે. કીં. શીશી એકના આઠ આના.

જુનાગઢ પાંજરાપોળ લૉટરી

ઓફિસમાં વેચાતાં પુસ્તકો.

"શ્રી શંકર દિગ્વિજય" ગુજરાતી ભાષાંતર.	રૂ.	૪- ૦-૦
શ્રી યોગ કૌસ્તુભ.	રૂ.	૧- ૮-૦
શ્રી જીવન્મુક્તિ વિવેક ભાષાંતર...	રૂ.	૧- ૮-૦
કુસુજ માળા	રૂ.	૧- ૦-૦
શ્રી સાંખ્ય દર્શન ભાષાંતર...	રૂ.	૧- ૪-૦
મિત્રતા વિષે નિબંધ.	રૂ.	૦- ૬-૦
હુસાહુસ ભાગ ૧ લો...	રૂ.	૦- ૬-૦
હુસાહુસ ભાગ ૨ જો	રૂ.	૦- ૬-૦
કંજુસનાં કર્મની કહાણીઓ.	રૂ.	૦- ૬-૦

ઇત્યાદિ. ઇત્યાદિ.

પુરૂષોત્તમ કહાનજી ગાંધી,

લીંબડીવાળા.

જુનાગઢ—(કાઠિયાવાડ.)

લેધર વર્કસ ડીપાર્ટમેન્ટ.

કેવલરી, ઈન્ફન્ટ્રી અને પોલીસ માટે બુટ, ગેઈટર્સ, શોલ્ડર સ્ટ્રેપ્સ, બેલ્ટસ ગુરગાબી વીગેરે બનાવી આપવામાં આવે છે. તેમજ પબ્લીકને ઉપયોગી બુટ, શુઝ, સ્લીપર્સ વીગેરે સસ્તે ભાવે તૈયાર કરી આપવામાં આવે છે.

હારનેસ વર્ક.

ચોકડી, જોડી અને સીંગલ હારનેસો, ઘોડાનાં જીન, ટકાઉ અને ઘણાં મજબુત સફાઇબંધ નમુનેદાર બનાવી દેવામાં આવે છે.

બ્રાસ વર્ક.

લશ્કરી ખાતાનું પીતલ કામ જેવું કે, રેજીમેન્ટના નંબરો બકલ્સ, કમરપટ્ટાની ચપરાસો, મોનોગ્રામવાળાં બટનો, ગુરગાબી બ્રાસ બકલ્સ, શીવાય જેવો નમુનો આપવામાં આવે તેવું તમામ પીતલનુ અને ચાંદીનું કામ સફાઇબંધ કરી આપવામાં આવશે.

કોચ બીલ્ડીંગ ડીપાર્ટમેન્ટ.

તમામ જાતની બગીઓ, ફેટીનો, લેન્ડોઝ, ડોગકાર્ટ અને ટાંગા તથા સીગ્રામો વીગેરે કોઈ પણ પેટર્નની ગાડીઓ, નામનાં પાટીઆં, તેમજ હોલ ફરનીચર, લાયબ્રેરી અને ઓફીસ ફરનીચર, ડાઇનીંગ રૂમ, કલબ અને સ્મુકીંગ રૂમ માટે, ડ્રોઈંગ રૂમ માટે અને બેડ રૂમ માટે સુંદર અને મનોહર ફરનીચર બનાવી આપવામાં આવે છે; તેમજ જુની ગાડીઓ વીગેરે રીપેર કરી રંગી આપવામાં આવે છે. ભાવ ઘણાજ માફકસર.

વીવીંગ ડીપાર્ટમેન્ટ.

શેત્રંજીઓ, ઝીલા, પલંગ ભરવાની સુતરાઉ અને રેશમી પાટીઓ, તેમજ હેન્ડ લુમથી તૈયાર કરવામાં આવેલું કાપડ ઘણી જુદી જુદી પેટર્નનું, તેમજ કામળાઓ બનાવવામાં આવે છે, સ્વદેશી માલ વાપરવાની પ્રતિજ્ઞા પાળનારને આ સાધન ઓછું નથી.

ભીખા કલ્યાણજીની કંપનીની.

બક્ષીશ ! બક્ષીશ ! બક્ષીશ !!!

બક્ષીશ લેવાની ઈચ્છાવાળાએ

લક્ષ દઈ વાંચવું.

તાવની ગોળીઓ–તાવને માટે અકસીર ઇલાજ. આ ગોળીઓ એકાંતરીયા, ચોથીયા, ટાઢીયા ઉના, વિગેરે તમામ જાતના જ્વર (તાવ) ઉપર રામબાણ ઇલાજ છે. ફક્ત દિવસમાં ચાર ગોળીઓ લેવાથી જ તાવ ઉતરી જાય છે દુધ અથવા પાણી સાથે એક ગોળી ત્રણ કલાકના અંતરે લેવી. કીંમત બાટલી એકનો રૂ ૧–૦–૦.

જુલાબની ગોળીઓ–આ ગોળીઓ ચમત્કારીક છે આ ચાર ગોળીઓ રાતે સુતી વખતે ઠંડા પાણીમાં લેવાથી સવારે ઉઠતાં જ પેટ સાફ આવે છે, કબજીયાત દુર થાય છે અને પેટમાં થતાં દરદ મટી જાય છે- કાયમની કબજીયાતવાળાએ રાતે હમેશાં એક ગોળી લેવી. આ ગોળીથી મળમૂત્ર શુદ્ધ થાય છે, લોહીનો બીગાડ મટે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે, વાયુ, અજીર્ણ, માથાનો દુખાવો, હાથ, પગ, કમરના સાંધાનું અકડી જવું, કળતર વિગેરેનો નાશ થાય છે. કીંમત બાટલી ૧ ના રૂ ૦–૮–૦.

દાદરનો મલમ–અકાલ ઑઇન્મેન્ટ–આ મલમ જુની હઠીલી કાળી તેમ જ લાલ દાદરનો એકદમ જડમુળથી નાશ કરે છે. દવા બળતી નથી ચામડીને ડાઘ પડતો નથી, તેમ જ વળી ખુશબોદાર છે. દાદરવાળા ભાગ ઉપર આ મલમ આંગળાવતી ચોપડી ખુબ મસળવો. આંખમાં ન જાય તેને માટે સંભાળ રાખવી. કીંમત બાટલી ૧ ના રૂ ૦–૪–૦.

વાનો મલમ–ગાંડીવ એન્ટી રૂમેટીક બામ–આ મલમ જાદુની પેઠે અસર કરે છે, ખુશબોદાર છે તથા બળતો નથી. દર્દવાળા ભાગ ઉપર ચોપડી ખુબ માલીસ કરવું. આ મલમ સંધીવા, પક્ષાઘાત, શરીરનું કાપવું, ર્યાં હાથ પગનું રહી જવું, કોઈ ભાગ ઉપર આવેલો સોજો, માથાનો ાવો, સ્ત્રીઓને સુવાવડ પછી સોજો ચડેલો હોય તે, હાથ પગ અક- ાય, હોય તે વિગેરે ઉપર અકસીર છે. આ **મલમવાળાને વળી**

ગોલ્ડ ટોનીક પીલ્સ—નવા સુધારાથી બનાવેલી

આયુઃવર્ધની અને મનહુલ્લાસિની ધાતુ પૌષ્ટિક સોનેરી ગોળીઓ.

ધાતુ માત્રમાં જેમ સોનું સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને અગ્રગણ્ય છે તેમ શક્તિવર્ધક સર્વોત્તમ ઔષધોમાં આ ગોળીઓ પ્રાધાન્ય એટલે મુખ્ય છે. તેનો ગુણ અવર્ણનીય છે, એટલે જેનું વર્ણન થઇ શકે નહિ એટલે અસંખ્ય છે. બાળ, યુવા કે વૃદ્ધ ગમે તે અવસ્થાનું માણસ એક વખત આ ગોળીઓનું સેવન કર્યાં પછી શક્તિ વધારવા બીજી કોઇપણ દવાને હાથ ધરશે નહિ; એવી તે રામબાણ તુલ્ય ચમત્કારીક છે તથાપિ જેમ કોઇ વસ્તુમાં ગમે તેવા ગુણો હોય તે તેનો પુરતો પ્રચાર થતાં સુધી અપ્રકાશિત રહે છે એ સ્વભાવિક છે તેમ આ ગોલ્ડ ટોનીક પીલ્સના ગુણો પણ પ્રકાશિત છે. સબબ (જનરલ પબ્લીક)ની જાણને માટે તેના મુખ્ય મુખ્ય ગુણોનું આ જગે વિવેચન કરવું જરૂરનું છે.

આ ગોલ્ડ ટોનીક પીલ્સ લેતાંની જ સાથે જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાય છે, અને ભુખ લાગે છે, રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે, ગમે તેવા પરિશ્રમ કરવાથી પણ થાક લાગતો નથી, મગજની તરાવટ થાય છે, જ્ઞાનતંતુ સબળા થઈ સ્મરણશક્તિ વધે છે, મન પ્રફુલ્લિત થાય છે અને આંખની રોશની વધે છે તે સાથે મન્દાગ્નિ અને અશક્તિના કારણે ભુખનું ઓછું થવું, પેટનું ચઢી આવવું, ખાટા ઓડકાર આવવા, પેડુમાં અને મગજમાં દુખાવો થવો, ચક્કર આવવાં, થોડા પરિશ્રમે ઘણો થાક લાગવો, આંખે આંખ આવવી, તિમિર એટલે ઝાંઝવા જેવું દેખાવું, શરીર તુટવું, આળસ આવવું અને ચિતનું ઉદાસ થવું, વગેરે જે દોષો ઉત્પન્ન થાય છે તેનો જેમ સૂર્યનો ઉદય માત્ર થવાથી અંધકારનો નાશ થઇ જાય છે, તેમ નાશ થઇ જાય છે બાટલી ૧ નો રૂ ૧ાા.

વાપરવાની રીત—એકેક ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત પાણી અથવા દુધ સાથે લેવી. તેના ઉપર દુધ ઘીનો ખોરાક વધારે રાખવો બીજી કોઇ જાતની પરેજી નથી.

પ્લેગની ગાંઠનો ખાસ મલમ.

આ મલમ પ્લેગની ગાંઠ ઉપર લગાડવાથી પ્લેગના જંતુઓનો નાશ કરી, પ્લેગની ગાંઠને વગર પોટીસે બેસાડી દેય છે અને ઠંડક વળે છે. જે મોહોલામાં મરકીનું જોર વધારે હોય, ત્યાં રહેનાર માણસે હમેશાં ...તી વખતે લગાડી નહાઈ શરીર સાફ રાખવાથી બીલકુલ મરકી ... ધાસ્તી રહેશે નહીં. કાઠીયાવાડમાં તથા બીજા ઘણા દેશોમાં જ્યાં

આ ગ્રેન્યુઅલ્સ વીશે લંબાણ સીફારસ કરવા કરતાં વાપરીને ખાતરી કરી લેવી.

આ ગ્રેન્યુઅલ્સ દિવસમાં ત્રણ વખત બબે ગોળી દુધ અથવા પાણી સાથે ગળવી.

ખોરાક જેમ બને તેમ હલકો લેવો અને મસાલેદાર ખોરાકથી તથા કોઇ પણ જાતનાં દારૂનાં પીણાથી બનતાં સુધી દુર રહેવાથી જલદી આરામ થશે. કીંમત બાટલી ૧નો રૂ ૧–૦–૦.

બ્લડ પ્યુરીફાયર.

લોહી સુધારનાર સીરપ–શરીરની તંદુરસ્તીનો ખરો આધાર લોહી ઉપર છે અને તે લોહી બગડે તો અનેક દરદોનો હુમલો વારંવાર શરીર ઉપર થયા કરે છે. આથી કરીને તંદુરસ્તીનું ખરૂં મુળ લોહી સુધારવાનું છે.

ઉપલો સીરપ શરીરના બગડેલાં લોહીને તદન સાફ કરી પુર્ણ તંદુરસ્તી બક્ષે છે અને વળી સ્વાદમાં પણ મીઠો હોવાથી પીવાને કંટાળો થતો નથી.

પીવાની રીત–એક નાની ચમચી ભરી દિવસમાં ત્રણ વખત તેટલાજ પાણી સાથે લેવી. કીંમત બાટલી ૧) ના રૂા. ૨.

લોહીને સાફ કરી શકિત આપનાર આયોડીડ.

રેડ જેમીકા—સારસા—પરેલા.

શરીરનો ખરો આધાર અને ગમે તેવા રોગનું મુળ કારણ લોહીજ છે. આથી લોહીને શુદ્ધ રાખવું, એ તંદુરસ્તીનો મોટામાં મોટો નિયમ પાળ્યો એમ ગણાય છે. નાનેથી તે મોટા સુધી કોઇ પણ માણસ આ દુનિયામાં એવો નહિ હોય કે જે, પોતાની તંદુરસ્તી માટે બેદરકાર રહે.

શરીરમાંના બીગડેલા લોહીની તબીયત સુસ્ત થઈ શરીર તવાતું અને એ સ્થિતિમાં અનેક દરદોનો હુમલો વારંવાર થયા કરે છે. આવી સ્થિતિમાં બીજા ઉપાયો કરતાં લોહી સુધારવાના ઉપાયની પેહેલી જરૂર છે, અને લોહી સુધારવા માટેનો સૌથી અસરકારક ઉપાય રેડ જેમીકા–સારસા–પરીલા છે. એના ઉત્તમ ગુણો કાબેલ ડાક્તરોએ કબુલ રાખ્યા છે. અને તેઓ એક અવાજે ખાત્રી આપે છે કે, રેડ–જેમીકા–સારસા પરેલા લોહી સુધારવામાં અજાયબ જેવી ફતેહ મેલવે છે.